

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

VILH. LORENZEN

STUDIER I DANSK HERREGAARDS ARKITEKTUR

I 16. OG 17. AARHUNDREDE

UDGIVET AF
DEN DANSKE HISTORISKE FORENING
H. HAGERUPS FORLAG - KØBENHAVN
MCMXXI

Det filosofiske Fakultet har antaget denne Afhandling til offentlig at forsvares for den filosofiske Doktorgrad.

København, 17. Februar 1920.

Erik Arup,
f. T. Dekanus.

TRYKT I AARHUS STIFTSBOGTRYKKERI

FORORD

Naar nærværende Arbejde har kunnet fremlægges for Offentligheden, skyldes det den Imødekommenhed, der er mig vist af Bestyrelsen for Den Danske Historiske Forening, for hvilken jeg herved bringer den min bedste Tak. Bestyrelsen har bifaldet, at den her foreliggende Afhandling gaar ind som Led i Dansk Historisk Tidsskrift, idet den træder i Stedet for tre Afhandlingshefter, for Aaret 1920 og første Halvaar 1921.

Afhandlingen støtter sig til en Række Kort og Planer. De af Arkitekt E. Dyggve tegnede Planskifter støtter sig til foreliggende Udkast fra Forfatterens Haand.

Forf.

INDLEDNING

ÆMNE OG OPGAVE

Dette Arbejde behandler de danske Herregaardes Bygningshistorie fra Slutningen af 15'de til Slutningen af 17'de Aarh., et Tidsrum, der herhjemme, som andetsteds Nord for Alperne, er præget af store Ændringer i Kravene til Boligen og dens Indretning og ikke mindst i den almindelige Opfattelse af Boligarkitekturens kunstneriske Maal og Midler. Det er i dette Tidsrum, den fængslende Udvikling fra Sengotik over Renaissance til Barok finder Sted.

I Herregaardsbygningerne har Datidens Overklasse, velhavende og ofte rig, søgt at skabe noget af det til enhver Tid bedste og mest moderne. Dette udelukker ikke, at det enkelte Bygningsværk igen er præget af Bygherrens sociale og økonomiske Stilling — for ikke at tale om hans Bygmesters Ævner og Kunnen. Det kan vel ofte hænde, at en Bygning udtrykker en for dens Tilblivelsestid baade arkitektonisk og boligkulturelt forældet Opfattelse, men en fortsat Udvikling er dog tydelig nok, en Udvikling, hvor gammel Tradition brydes og forsvinder for ny, der arbejder sig frem og vokser sig stærk.

For at udnytte den Fordel, der ligger i at behandle Bygninger, hvis økonomiske og praktiske Forudsætninger i alt væsentligt er de samme, er der her ikke taget noget Førstehaandshensyn til de større Borg- og Slotsanlæg indenfor paagældende Tidsrum, hverken til den katolske Bispemagts vigtigste Privatfæstninger — som Hald ved Viborg — ej heller til saadanne kongelige Borge og Slotte, der efter deres Karakter nærmest er Rigsfæstninger, som Tranekær, Aalholm og Skanderborg, saalidt som til de berømte Slotsbygninger fra Kristian III's, Frederik II's og Kristian IV's Tid. Flere af disse Bygningsværker har desuden haft saa omfattende Anlæg og er af saa stor selvstændig arkitektonisk Betydning, at de kræver en vidtløftig monografisk Behandling. En saadan foreligger

for Frederiksborgs Vedkommende[1]), men Kronborg venter stadig paa sin, for ikke at tale om Kristian III's store og anselige Slotsanlæg, særlig Aalborghus, der snarest burde gøres til Genstand for et rationelt Studium. Disse større Borge og Slotte er dog alt i alt ret faatallige. En Undersøgelse, omfattende de mangfoldige kendte og ofte velbevarede danske Herregaarde fra Sengotikkens til Barokkens Dage, vil faktisk give det fyldigste og mest sammenhængende Billede af dansk Boligarkitektur og dens Udvikling gennem hele dette lange Tidsrum. Den Tilstand, hvori vore Købstadbygninger er bevarede, gør det vanskeligt igennem dem alene at faa Klarhed over den rent boligkulturelle Udvikling. Og hvad Udredningen af vore Bøndergaardes Bygningshistorie angaar, er den for de to Hundredaars Vedkommende mere en arkæologisk end en arkitekturhistorisk Opgave. De bevarede Monumenter er saare faa, og Tyngdepunktet for et saadant Studium ligger for Danmarks Vedkommende i det 18'de og 19'de Aarhundredes talrige Bygninger med de Lævn af endnu ældre Tiders Byggeskik, de indeholder. Det er dog mit Haab, at en Fremstilling af Herregaardenes Bygningshistorie gennem 16'de og 17'de Aarhundrede vil kunne bidrage sit til at opklare mangt et Forhold indenfor Bispe- og Kongeslottenes Arkitektur til den ene Side og Købstadbygningernes og Bøndergaardenes til den anden. Thi at der indenfor alle disse forskellige Særgrupper af Bygninger har fundet gensidige Paavirkninger Sted, maa anses for givet, selvom dette i det foreliggende Arbejde oftest kun kan antydes.

Ved Bygningshistorie forstaas her Bygningshistorie i allervideste Forstand. Der vil blive lagt Vægt paa vedkommende Herregaards Beliggenhed, baade i Forhold til anden Bebyggelse og i Forhold til Terrainet. Et overordentlig vigtigt, hidtil kun lidet paaagtet Forhold vil blive behandlet særlig indgaaende: selve Byggegrunden — Byggested eller Voldsted — og endelig Bygningernes Placering paa Grunden, der bestemmer Anlægsplanen. Selve Bygningernes Historie vil blive bragt paa den allersimpleste Ligning, idet en Undersøgelse af de enkelte Huse vil paavise det rent elementære i dem, som dette giver sig til Kende i deres Stokværksplaner, Opbygning[2]) og Facader.

I samtlige disse klare og enkle Forhold ligger den fundamentale Forstaaelse af det enkelte Bygningsværk og herigennem afspejler sig igen Tidens Boligkultur og dens Arkitekturopfat-

telse. Ogsaa Spørgsmaalet om Bygherrer og Bygmestre vil blive taget op til Behandling.

Der vil blive taget tilbørligt Hensyn til Materiale, Teknik og Konstruktioner, til Bygningernes dekorative Behandling ude og inde, altsaa baade den plastiske og maleriske Dekoration. Men alt dette kommer dog først i anden Række, fortrinsvis som en Hjælp til at forklare og forstaa de rent bygningshistoriske Forhold.

Undersøgelsen omfatter kun Herregaarde i Danmark til Kongeaaen[3]), ihvorvel der lejlighedsvis vil blive taget Hensyn til Monumenter ogsaa i Sønderjylland og de skaanske Provinser.

Ved Herregaarde forstaas atter saadanne Landejendomme, der af Tiden selv betegnes som Hovedgaarde. Langt den største Del af dem er Adelsgaarde, adskillige var i den katolske Tid Bispegaarde og mange var Kongsgaarde. At foretage en Sondring imellem dem er ganske unødvendigt. De er alle større Landbesiddelser med væsentlig samme bygningsmæssige Fordringer, særlig til Boligen og dens Indretning. De har desuden for adskilliges Vedkommende været Besiddelser af alle tre Arter, og mange har afvekslende tilhørt to af de tre Besiddelsesformer. En særlig Stilling indtager de paa Reformationstiden sækulariserede Landklostre, hvis Oprindelse og Formaal var af ganske anden Art end den almindelige Hovedgaards. Adskillige af dem kom imidlertid efter Reformationen til i det Ydre at nærme sig ret stærkt til den almindelige Herregaard, ikke blot ved Opførelse af nye, taarnprydede Bygninger, som paa Hundslundkloster (nu Dronninglund) i Vendsyssel, men ogsaa derved at Bygningerne indgravedes. Dette sidste ste fandt Sted i 1580'erne paa Hundslund. Stubberklosters Hovedanlæg indgravedes allerede 1545 og 7 Aar efter blev Gravene gjort dybere[4]). Endelig er der de ganske enkelte Tilfælde, hvor tidligere Klosterladegaarde efter Reformationen gik over til at blive verdslige Hovedgaarde.

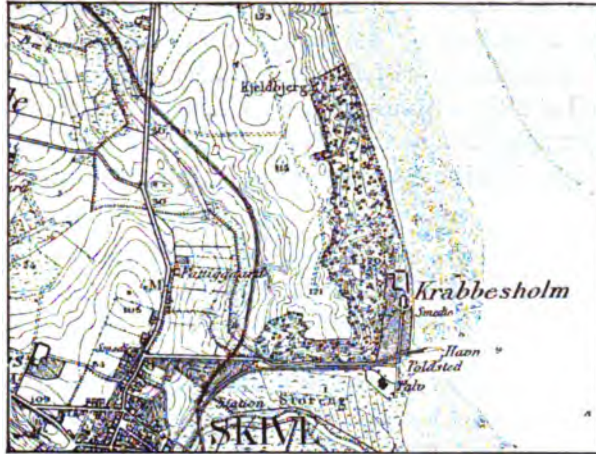
Korteligt udtrykt skal denne — paa bred Basis anlagte — bygningshistoriske Undersøgelse give Svar paa følgende:

Hvad forlangte Hovedgaardenes Bygherrer i disse Slægtled af deres Byggeforetagender og hvordan løste Bygmestrene de dem stillede Opgaver?

I

MATERIALET

DETS OMFANG OG ART. NYANLÆGENES BETYDNING.
FLYTNING OG SAMMENLÆGNING AF HERREGAARDE.

Afb. 1. Kort over Krabbesholm og Omegn. Viborg A.
Mlstk. 1 : 40000.

NAAR Udgangspunktet i Tid for disse Studier over vore Herregaardes Bygningshistorie er valgt i Slutningen af 15. Aarh., er Grunden den, at bevarede Bygninger kun i forholdsvis faa Tilfælde naar længere tilbage i Tiden; hvad der findes, er — med enkelte Undtagelser som Dragsholm[1]) og Gjorslev[2]) — oftest kun rene Ruiner, som Næsholm[3]) i Holbæk Amt, og i langt de fleste Tilfælde er kun Voldstedet tilbage. Det er først fra og med 15. Aarh.s Slutning, Antallet af bevarede og kendte Bygninger bliver saa betydeligt, at de giver Løfte om alsidigt Udbytte for Studiet af Middelalderens Herregaarde. Først da begynder de at tale højt og tydeligt og med saa mangfoldige Stemmer, at de afslører almindelige Tilstande i Bygge- og Boligskik.

Dette hænger sammen med et historisk Forhold. Byggevirksomheden paa Adelens Hovedgaarde havde øjensynlig op igennem 15. Aarh. været lammet. Dronning Margrethe forbød 1396 strængelig at opføre befæstede Borge: „Efterdi at der er sket overvættes liden Ret af de Fæster, som nu er begyndte, forbyde vi nu nogen flere Fæster eller Barfred at bygges, paa det, at Landet skal des skønnere koffres og komme til Fred, Skel og Ret, end de have nu snimen været“[4]). Denne Forordning stod ved Magt et Par Slægtled, men at den er bleven gennemført overalt, er dog tvivlsomt;

baade her og der er det vel sket, at en Adelsmand ikke har kunnet modstaa Fristelsen og har benyttet Lejligheden til at befæste sin Gaard, og saadanne Tilfælde vil sikkert kunne paavises i ikke ringe Tal ved et nøjere Studium af de Tiders Herregaardsarkitektur.

At Kongemagten saa med Misfornøjelse paa slige Lovovertrædere har sat sig Spor i Folkevisen om Nilus Strangesøns Stenstue:

Det var Dannerkongen
han red igennem den By
og der saa han et Stenhus,
der glimrede af ny.

Det lykkes dog ikke Dannerkongen at fravriste Nilus Strangesøns hans Stenhus[5]). Ganske vist siges det ikke udtrykkeligt, at Gaarden var befæstet, men at den har været et „fast" Hus, synes dog at ligge i Sagens Natur. Bisperne har vistnok ikke, eller kun i meget ringe Grad, følt sig ramte af Lovens Bestemmelse. Gjorslev maa saaledes være bygget og indgravet ganske kort efter, at Dronning Margrethes Forordning er udstedt, i Aarene omkring 1400.

Men i det hele og store har der været lagt en Dæmper paa Adelens mulige Tilbøjeligheder til at værne sine Gaarde med Grav og Vold. Og det kan ikke være andet, end at dette samtidig har indvirket paa Byggelysten i al Almindelighed. At den store Dronnings Forordning har været Adelen ubehagelig, og at den tillige ved Lejlighed er bleven overtraadt, fremgaar ogsaa af, at Rigsraadet ved Kong Hans's Tronbestigelse i Haandfæstningen af 1483 fik den gamle, ubehagelige Bestemmelse gjort død og magtesløs. Kronens Tilbagetog var klart og utvetydigt, ikke til at tage Fejl af. Kongen erklærer: „Item skulle vi ingen Magt have, forhindre eller formene nogle gode Mænd, aandelig eller verdslige, i noget Rige at befæste og bygge sine Gaarde, dem og Riget til Nytte og Gavn". Og Tilsagnet gentages i Kristian II's og Frederik I's Haandfæstninger[6]). Bestemmelsen i Kong Hans's Haandfæstning har aabenbart haft en dobbelt Virkning. Den gav ikke blot i al Almindelighed Tilladelse til noget, der før havde været forbudt. Den har ogsaa — som Forholdene viser — samtidig virket ansporende paa Adelens Lyst til at befæste sine Gaarde og har derigennem paa mange Maader ægget Byggelysten, og Haandfæstningens Antydning af, at Befæstningsarbejderne ogsaa kunde komme Riget til Gavn, gjorde det jo delvis til en fortjenestfuld og patriotisk Gærning at befæste sin Gaard. At denne Side af Sagen havde

sin politisk vigtige Betydning, viste forøvrigt det følgende Aarhundredes Begivenheder tydeligt nok. I Grevefejden var mangfoldige Herregaarde militære Støttepunkter, henholdsvis for Kristian II's og Kristian III's Parti, og fra Syvaarskrigen foreligger et mærkeligt Vidnesbyrd om Værdien af en Herregaards Forsvarsævne i de Tider. Sten Billes Gaard Vanaas i Skaane var bleven brændt af de Svenske. I den Anledning bemærker Børge Trolle i et Brev til Birgitte Gjø 28. Febr. 1566, at „havde han ladet fire Karle blive paa Gaarden og draget Vindebroen op, da havde det ikke sket“[7]). Og endnu saa sent som under Krigen med Karl X Gustav forsvaredes Clausholm 1658 med Held mod Svenskerne af Oberst Hans Friis[8]).

Men Bevæggrundene for Herremanden til at befæste sin Gaard har sikkert for største Delen været af mere egoistisk Art. Det afgørende har været Hensynet til at skaffe sig og sine Sikkerhed og Tryghed i en urolig og voldsom Tid. Særlig i Slutningen af 15'de og første Halvdel af 16'de Aarh. har de befæstede Herregaarde i høj Grad haft Karakter af Privatfæstninger. Og Følelsen af at være sig selv nærmest har holdt sig langt op i Aarhundredet. Da Ejler Hardenberg i 1580erne lod store Befæstningsanlæg udføre om sin Gaard Faarevejle paa Langeland, lod han det personlige Hensyn komme meget stærkt frem i den Indskrift, han satte paa Porttaarnet, hvor han forkynder, at „dette Hus har han omgivet med Vold og Grav, for at han selv og hans Efterkommere her kan være i Sikkerhed“ (et vallo et fossa has circummuniit ædes, ipse sit ut tuto posteritasque loco[9])).

Er Aaret for Kong Hans' Haandfæstning et naturligt Udgangspunkt, danner paa den anden Side Overgangen til det 17'de Aarhundredes sidste Fjerdedel den naturlige Afslutning paa den her behandlede Periode. Statens Autoritet overfor den enkelte Undersaat er i stærk Vækst og Statsmagten beskytter alle. Da har de ved Enevældens Indførelse skabte Tilstande begyndt at antage fastere Form. Adelen er nu i langt højere Grad end før en udpræget Godsejer- og Embedsadel og mange af dens Gaarde gaar desuden over paa borgerlige Hænder. Forudsætningerne for Herregaardsarkitekturen — denne taget i sin videste Betydning — er nu ganske andre, og da samtidig den europæiske Barok sejrer indenfor vor førende Arkitektur, bliver en ny Boligkultur og en helt ny Arkitekturopfattelse herskende.

Hvormange Monumenter og hvilke falder nu naturligt indenfor en Undersøgelse som denne?

Her maa det straks siges, at Antallet af Herregaarde indenfor det her behandlede, omtrent tohundredaarige Tidsrum, er overvældende stort. Ved Tidsrummets Afslutning — Tiden for Kristian V's Matrikelarbejder — er det, med Støtte af Oplysninger i Traps Danmark (3. Udg.), anslaaet til 731 omkring 1682 eksisterende Hovedgaarde[10]), opstaaede til højst forskellige Tider. Men et overordentlig stort Antal er bleven nedlagt, ikke mindst i Løbet af den Periode, hvorom Talen er her, og en nøjagtig statistisk Opgørelse heraf vilde have sin store almenhistoriske Interesse. Den er foretaget for enkelte Landsdeles Vedkommende. I Svendborg Amts fire fynske Herreder var der ca. 1600 nedlagt mindst 27 Gaarde af de 89, der indtil dette Tidspunkt havde været i Herrederne. Dertil kommer de 17 Gaarde, der er bleven nedlagt siden[11]). Paa Langeland fandtes i Slutningen af Middelalderen 35 Adelsgaarde; 1661 var der kun 14 tilbage[12]).

Disse mange Hundrede Herregaarde, endnu eksisterende eller nedlagte og spredte over hele det nuværende Danmark, er selvsagt af højst forskellig bygningshistorisk Værdi, og en Undersøgelse, som den her planlagte, har ikke ligemegen Brug for *alle* disse mange Monumenter. Det gælder derfor om, paa Grundlag af en almindelig Vurdering af det samlede Materiales Art og Beskaffenhed, *at sondre mellem mere og mindre væsentligt og først og fremmest at skille de mest værdifulde Monumenter ud.*

Det viser sig straks, at af de nedlagte Gaarde er mangfoldige forsvundne og det saa grundigt, at end ikke deres nøjagtige Plads mere kan paavises. Allerede derved reduceres Materialet betydeligt.

Tilbage bliver da alle de Gaarde, hvis Byggested eller Voldsted kendes og er bleven til indenfor den her behandlede Periode. En Fortegnelse over saadanne i denne Sammenhæng brugbare Gaarde vil være overordentlig vanskelig at gøre blot tilnærmelsesvis korrekt. Den vil det for det første, fordi Grænsen mellem kendt og ukendt Byggested eller Voldsted ofte er flydende og ikke kan trækkes tydeligt og bestemt op og dernæst, fordi et Voldsteds Datering, i al Fald foreløbig, ofte er usikker. Et Eksempel vil vise det. Der findes i Ørbæk Sogn, Svendborg Amt, svage Spor af et Voldsted udenfor Ørbæk By. Voldstedets Plads er kendt, men det er saa medtaget, at dets Typeform er ganske udvisket og altsaa uden

…orien. Det hjælper kun lidt, at det
…g af 1623 og at det der siges at have
…peformen bliver ikke derfor meget
…t at sige, om dette Voldsted falder
…Hans' Tronbestigelse og burde med-

… klaret, i hvilket Omfang Bygnin-
… er bevarede eller paa anden Maade

… gør sig her gældende og atter vil
… Vanskeligheder, der frembyder sig
… afgrænset Fortegnelse over anven-
…le Gaard Nielstrup paa Laaland har
…oldsted, uvist fra hvilken Tid, kun
…ensfragmenter fra Renaissancetiden,
…s bygningshistoriske Værdi ikke er
… foreligger om en af dens Bygnin-
…der er af en vis Betydning. I andre
…ingsbeskrivelser, som en meget op-
…77 over Steensgaard paa Langeland,
… Sted og da hed Krogagergaard, men
hvor knap nok Byggestedet kendes[14]).

Dertil kommer, at enhver Undersøgelse med Spade og Hakke naarsomhelst kan ophøje et tvivlsomt Monument, som f. Eks. Nielstrup, til et Monument af stor bygningshistorisk Betydning.

Det foreliggende Materiale, hvad enten det er af monumental Art eller kun foreligger i skriftlige Kilder, trykte og utrykte, ja, selv i Sagn og mundtlig Tradition — har sin Værdi ganske i Forhold til dets Anvendelighed til Klaring af de mange og forskellige Problemer, en bygningshistorisk Undersøgelse som denne maa opstille.

En naturlig Sondring af Periodens Herregaarde i forskellige Grupper vil dog altid være mulig og vil i høj Grad lette Oversigten over det omfattende Stof.

Der er først de mange *Herregaarde, der ikke har og vistnok aldrig har haft andet end et almindeligt Byggested.* Som Eksempler kan nævnes Østergaard i Kirkebyen Fjellerup i Randers Amt og Ormholt i Hjørring Amt. At vedkommende Gaard ofte kan ligge paa en ganske lav, efter et firlænget Anlæg afpasset Forhøjning, er kun, hvad der er almindeligt for saa godt som

enhver ældre Bondegaard. Noget helt andet er, at adskillige Gaarde aabenbart forsætligt er lagt saa nær Aaløb, Sump eller Kær, at de faktisk heri har haft et vist Værn og et typisk Eksempel herpaa er Løjtved i Svendborg Amt. Det er imidlertid den almindelige Regel, at Herregaarde uden Voldsteder kun sjældent har tilladt sig Bygninger saa solide og anselige, at de er naaet velbeholdne ned til vor Tid. Saa meget mere mærkeligt er det, at en af de skønneste og største Borggaardsbygninger, det 16' Aarhundrede har efterladt os, Skovsbo i Odense Amt, aabenbart aldrig har været omgivet af Grave, endsige af andre Befæstningsanlæg.

Ofte kan det ganske vist være vanskeligt nok med fuld Sikkerhed at afgøre, om en Gaard ikke tidligere har haft et virkeligt Voldsted. Og man skal være varsom med, fordi paalidelig Antydning nu mangler, derfor straks at slutte, at der heller intet har været. Gamle Kort, særlig de ofte ypperlige Kort fra Udskiftningstiden, maa altid i hvert enkelt Tilfælde tages med paa Raad. Saaledes kan det da vise sig, at adskillige nu voldstedsløse Gaarde i sin Tid har været indgravede. Skjoldemose i Svendborg Amt har for mindre end 100 Aar siden ligget paa et anseligt og smukt indgravet, rektangulært Voldsted, men Terrainforholdene oplyser intet bestemt derom.

Aristokratiet blandt Herregaardene fra den her omhandlede Periode vil altid være de talrige *indgravede Gaarde,* i første Linie de, der har deres Voldsted i Behold, eller hvor dette, selvom det nu er sløjfet, er paalideligt kendt; men overordentlig mange af dem træder i denne Sammenhæng tilbage i anden Række, *dels fordi de forlængst er forladte og dels, fordi de ikke længere bærer Bygninger* fra den her omhandlede Periode. Dette sidste gælder, for blot at nævne eet blandt talrige Eksempler, Endrupholm i Ribe A.

Af særlig Vigtighed er de Voldsteder, der endnu har bevaret *Bygninger* fra det her behandlede Tidsrum, om end i mindre Grad, hvor disse er *opførte uden nogensomhelst tidsmæssig Forbindelse* med Voldstedet og ofte langt senere end dette, som Vallø i Præstø Amt, eller de Huse paa Voergaard i Vendsyssel, der er bleven byggede efter den ældste med selve Voldstedet samtidige Fløj. Det er derimod til Anlæg, hvor Voldsted og Bygning eller Bygninger er samtidige, som det ældste Voergaard, Skaføgaard i Randers Amt, Holmegaard i Præstø Amt og mangfoldige andre, den overvejende Interesse knytter sig, og det er disse *Nyanlæg,* hvorpaa der her vil blive lagt afgørende Vægt, fordi de altid bedst vil

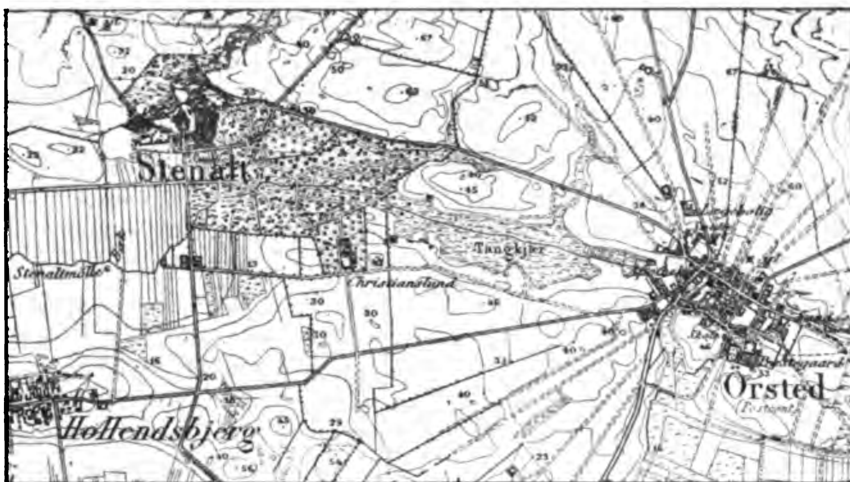
udtrykke Tidens Fordringer. Blandt den store Vrimmel af Mindesmærker vil det blive paa disse helstøbte Monumenter, en Undersøgelse som denne først og fremmest vil bygge sine Resultater.

Med Hensyn til saa vigtige Omraader som vore Herregaardes *Beliggenhed,* dels i Forhold til anden Bebyggelse og dels i Forhold til Terrainet, og endelig *Voldstedet* selv, dets Form og Profil, staar man overfor vanskelige, hidtil kun lidet paaagtede og undersøgte Forhold. En ypperlig Vejledning til at klare disse Spørgsmaal har man dog i de mange Herregaardsflytninger, der har fundet Sted, helt op i det 20'de Aarh. I denne Forbindelse er ogsaa Udvidelser af ældre Voldsteder af Interesse og ligeledes de ikke helt faa Tilfælde, hvor nærliggende Gaarde har faaet fælles Ejer, men kun den ene Gaard er bleven opretholdt, og hvor begge Gaardes Voldsteder er bevaret eller kendt.

Mangfoldige af vore Herregaarde — store og smaa — har i Tidernes Løb flyttet sig. Der har været noget i høj Grad uroligt over dem; Gaard efter Gaard har revet sig løs fra sin gamle hævdvundne Plads og har forsøgt sig andetsteds paa egen Haand. De har vandret — til Tider endda lange Veje og med Mellemstationer — før de har fundet deres blivende Sted. Og holder man sig alene til de nu paaviselige Tilfælde, der hører hjemme indenfor den her behandlede Periode, vil man forbavses over deres Talrighed. Men Tallet paa disse Herregaardsflytninger er sikkert langt større. Allerede det hidtil kendte lader med god Grund formode, at det næsten har hørt til Sjældenhederne, naar en Herregaard virkelig hele sin Tid igennem konservativt har holdt sig til samme Plet.

Denne Undersøgelse over Herregaardsflytninger skal i første Linie beskæftige sig med det rent *lokale* i Flytningerne og *Tidspunktet* for dem, og dernæst søge at klare: *hvad* det er, der er bleven flyttet, om det er hele Gaarden, kun Borggaarden eller kun Ladegaarden.

Der ligger — som allerede fremhævet — rundtom i Landet Mængder af Byggesteder og Voldsteder i en mer eller mindre velbevaret Tilstand. Tager man et enkelt Sogn for sig, som f. Eks. Godsted, Musse Herred, Lolland, findes her, foruden den nuværende Herregaard Ulriksdal, tidligere Bispensø, Sporene af mindst tre fordums Storgaarde: det historisk kendte Aalevad og de to

Afb. 2. *Herregaardsflytning.* Stenalt, flyttet fra sin opr. Plads (ved 45) Nord for Tangkjær. Randers Amt. Mlstk. 1 : 40000.

Ejendomme, der i sin Tid har ligget til Voldstedet „Herrensholm" og Byggestedet „Lindø". Lokaliteter som de to sidstnævnte, der er navnløse i den Forstand, at de, i al Fald ikke hidtil, har kunnet knyttes til en bestemt endnu eksisterende eller dog historisk bekendt Gaard, er overordentlig talrige. Men det er uden for al Tvivl, at mange af dem ved nærmere Undersøgelse vil vise sig at have tilhørt Gaarde, der endnu er til eller dog er velkendte og at Antallet af paaviselige Herregaardsflytninger eller -sammenlægninger følgelig med Tiden vil kunne øges meget betydeligt.

Er Antallet af kendte Herregaardsflytninger allerede nu meget stort, er det paa den anden Side langt fra dem alle, der har lige stor Betydning for vore Herregaardes Bygningshistorie.

Der er mange Tilfælde, hvor der kun er Tale om Flytning nogle faa Meter indenfor samme Byggegrund, og hvor Aarsagen har været en rent ydre Tilfældighed: Brøstfældighed, Brand, Ødelæggelse af en eller anden Art, hvad enten det nu har været i Fred eller Fejde. At saadanne Smaaflytninger ofte har fundet Sted, siger sig selv. Udgravninger, bl. a. af Hillerødsholm[15]) og Tryggevælde[16]) bekræfter det. Men der mangler heller ikke skriftlige Meddelelser om saadanne Flytninger. Et meget betegnende Tilfælde kendes fra Vaar i Aalborg Amt[17]). Interessen knytter sig her navnlig til den Omstændighed, at man samtidig har be-

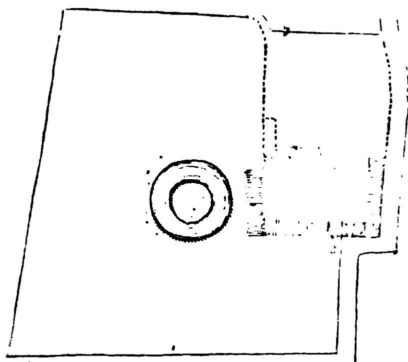
Afb. 3. *Herregaardsflytning.* Vinderslevgaard. Viborg Amt. Flyttet fra Vinderslev By, tæt Nord for Kirken og Skolen, til sin nuværende Plads ved Hinge Sø. Mlstk. 1 : 40000.

nyttet Lejligheden til at indgrave den nye Borggaard — at Flytningen altsaa her er foregaaet *fra Byggested til Voldsted.* En Flytning af samme Art, men ligeledes kun kendt gennem skriftlige Kilder maa have fundet Sted paa Kjørup i Odense Amt. Det maa dog ved denne Gruppe Herregaardsflytninger understreges, at det ikke altid med fuld Sikkerhed kan afgøres, om den ældre Plads har været befæstet, eller den kun har været et almindeligt Byggested. (Tillæg I.)

Det hændte ogsaa, at Flytninger fra Byggested til Voldsted foregik over længere Afstande, som det skete med Krabbesholm i Viborg Amt, hvor Beboelsen flyttedes fra et vistnok almindeligt Byggested paa Hovedgaarden Skovshoved længere inde i Landet bag Skoven og helt ned til Skive Fjord (Afb. 1). Flytningen foretoges af Iver Krabbe i Midten af 16'de Aarh. samtidig med, at han paabegyndte Opførelsen af den endnu staaende Borggaardsbygning. Paalideligt kendte Flytninger af lignende Art har fundet Sted ogsaa ved Holckenhavn i Svendborg Amt og Vinstrupgaard i Sorø Amt. (Tillæg II.)

I andre Tilfælde igen er det dog kun med tilnærmelsesvis Bestemthed og kun gennem skriftlige Kilder, Stedet for Gaardens gamle Plads kan paavises. Til denne Gruppe af Flytninger hører *Stenalts* i Randers Amt[18]): Ca. 1400 m. Øst for den nuværende

Gaard, der ligger lavt, omgivet af Moser og Kær og endnu har noget af det ældre indgravede Borggaardsvoldsted i Behold, laa tidligere, efter Matrikelkort af 1803, et mindre Omraade kaldet „Gammel Stenalt". Det omtales i Danske Atlas som „nogen Ejendom udenfor Gaarden, liggende paa Ørsted Mark, er af Arilds Tid kaldet „gamle Stenholt"". Traditionen har utvivlsomt Ret, naar den med den sædvanlige Udtryksmaade — jvf. „gammel" Hald, „gammel" Mejlgaard — stedfæster Stenalts ældre Plads her (.Afb. 2). I saa Fald har Gaarden dengang ligget kun c. 1000 m. Vest for Ørsted By. Naar Flytningen er foregaaet vides ikke, men da de ældre Borggaardsbygninger skal være opførte af Bjørn Andersen Bjørn d. Y., der døde 1583, er det ikke usandsynligt, at det er denne Bygherre, der har opført Gaarden paa dens nuværende Plads. Om Gaarde som Hvedholm i Svendborg Amt og Steensgaard paa Langeland melder ogsaa kun skriftlige Kilder, at de fordum har staaet andetsteds, men uden at selve Stedet angives. (Tillæg III.)

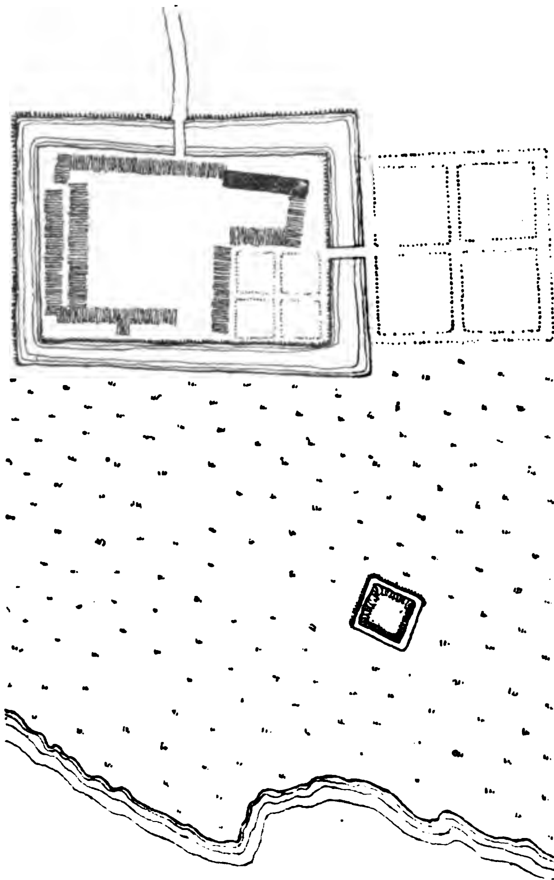

Afb. 4. *Herregaardsflytning fra Voldsted til Byggested.* Skjerrildgaard. Vejle A. Planskitse. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Flytningerne har kunnet foregaa over lange — endog meget lange Afstande. Dette har vistnok været Tilfældet med Vinderslevgaard, Vinderslev Sogn, Lysgaard Herred, Viborg Amt (Afb. 3).

Den nuværende Gaard ligger paa en ved en Halsgrav afskilt Odde i Hinge Sø. En sengotisk Bygning i Borggaarden viser, at Gaarden har ligget her allerede i Middelalderens Slutning. Tæt ved Vinderslev Kirke kan imidlertid paavises Bygningsspor af en højtliggende, ganske ubefæstet større Gaard[19]), og den Mulighed er ikke udelukket, at Vinderslevgaard oprindelig har haft sin Plads her og i Aarene omkring 1500, muligvis før, er flyttet til sin nuværende Plads.

Vil man indvende, at den store Afstand paa godt 3 Kilometer fra Byggestedet ved Vinderslev Kirke og til nuværende Vinderslevgaard gør Tanken om en Flytning usandsynlig, er dertil at bemærke, at noget lignende har fundet Sted med Fussingø, Aulum Sogn, Sønderlyg Herred, Viborg Amt. En ældre Gaard, Gjen-

Afb. 5. *Herregaardsflytning fra Voldsted til Voldsted,* Rødslet. Aalborg A. Mlstk. 1 : 4000. Efter Kort fra 1791. E. Dyggve del.

drup eller Gennerup omtales op igennem 15'de Aarhundrede og Traditionen har sikkert Ret, naar den lader Gaardens oprindelige Plads være ved eller i Gjendrup By Syd for Fussing Sø og ca. 3½ Kilometer fra det nuværende Fussingø. 1535 var Gennerupgaard nylig brændt[30]), og 1542 tilgiftede Albert Skeel til Hegnet sig denne Gaard, nedbrød den og flyttede den til det nye Sted, der først fik Navnet Fussingholm. Beslægtede Tilfælde viser Jungetgaard (Salling), Viborg Amt og Elvedgaard i Odense Amt. (Tillæg IV.)

Overordentlig talrige er de Flytninger, der har fundet Sted *fra Voldsted til Byggested.* Her er Muligheden for Fejlslutninger betydelig mindre, end naar Flytningen gik den omvendte Vej, da det Sted, hvortil Flytningen er sket, for langt de fleste Gaardes Vedkommende er det samme, hvor Gaarden endnu har sin Plads. Mange Flytninger af denne Art er imidlertid foregaaet i en Tid, hvor den Skik at indgrave Gaarde, i al Fald Borggaarden, var i Færd med at blive opgivet, og dette vil igen sige op igennem 17'de Aarh.'s senere Del. Fra Begyndelsen af det 18. Aarh. antager Flugten fra Voldstederne en panikagtig Karakter, og i det 20'de Aarh. er Barritskov i Vejle Amt et Eksem-

Afb. 6. *Herregaardsflytning fra Voldsted til Voldsted,* Arreskov (fra Perdeholm til Gle. A. og til nuv. A.). Svendborg Amt. Mlstk. 1:20000.

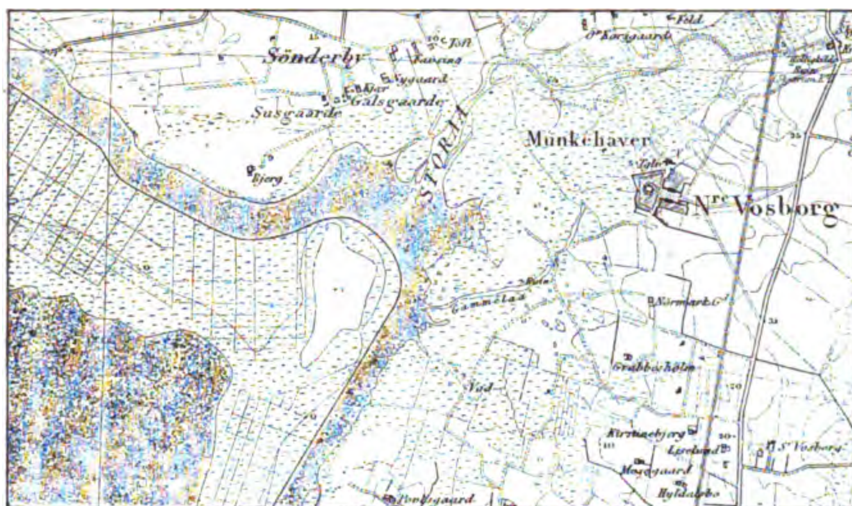
pel paa, at et gammelt Voldsted er bleven forladt og Bygningerne opgivne — brudt ned eller flyttede andensteds hen.

Overordentlig typisk for en Flytning fra Voldsted til Byggested er Skjerrildgaard, Nebsager Sogn, Bjærge Herred, Vejle Amt.

Nogle faa Meter Øst for nuværende Skjerrildgaards østre Fløj ligger ude i Haven et velbevaret Voldsted. Naar dette er bleven forladt, lader sig ikke sige med Bestemthed. Borggaardens nuværende østre Længe har Murværk, der øjensynlig stammer fra 17. Aarh., og at Flytningen har fundet Sted indenfor 16.—17. Aarh. er overmaade sandsynligt (Afb. 4).

Flytninger af lignende beslægtet Art — ofte over betydelige Afstande — kan paavises i overordentlig mange Tilfælde — for blot at nævne Lyngholm i Thisted Amt, Gunderupgaard i Aalborg Amt, Ørbækgaard, Skaarupgaard, Frisenvold og Skjærvad i Randers Amt og Knabstrup i Holbæk Amt. At forladte Voldsteder tæt op til Herregaarde ingenlunde har været ualmindelige rundt om i Landet fremgaar af, at saadanne nu forsvundne Voldsteder ustandselig omtales i skriftlige Kilder, som Tilfældet bl. a. er med Linderumgaard i Hjørring Amt. (Tillæg V.)

Det ligger dog i Sagens Natur, at det er de talrige Flytninger fra *Voldsted til Voldsted,* der giver størst og mest lovende Ud-

Afb. 7. *Herregaardsflytning fra Voldsted til Voldsted,* Gl. Vosborg (Ruin), Nørre og Sønder Vosborg. Ringkøbing A. Mlstk. 1 : 40000.

bytte. Et typisk Eksempel paa en Flytning af denne Art kendes fra Rødslet, Vadum Sogn, Kjær Herred, Aalborg Amt. Den nuværende Gaard er indgravet yderst paa det faste Land ud mod Limfjordslavningen, men c. 130 m. derfra i sydvestlig Retning og ude i Lavningen ligger et ældre Voldsted, hvor det tidligere Rødslet har staaet (Afb. 5). Gaarden blev afbrændt i Grevens Fejde og efter de sengotiske Dele af den nuværende Hovedbygning at dømme, kan det nye Rødslet være anlagt i de nærmeste Aar efter Fejden. Af lignende Flytninger kan desuden nævnes: Nøragergaard i Aalborg Amt, Palstrup i Viborg Amt, Arreskov, Nakkebølle, Tidselholt og Damsbo i Svendborg Amt. Arreskov (Afb. 6) og Nakkebølle har endda flyttet sig ialt tre Gange. (Tillæg VI.)

Om de her behandlede Flytninger fra Voldsted til Voldsted gælder det, at de spænder over ret korte Afstande og holder sig indenfor et ret begrænset lokalt Omraade. Men der er til Gengæld ogsaa indenfor denne Gruppe Flytninger, der er foregaaet over store — ja endog forbløffende store Afstande.

Særlig typisk er her de to Gaarde Vosborg — Nørre og Sønder Vosborg, Ulvborg Sogn og Herred, Ringkøbing Amt (Afb. 7).

Det nuværende Nørre-Vosborg, hvis Borggaard værnes af Volde og Grave, skal være anlagt og opført paa sin nuværende Plads 1532, i saa Fald af Predbjørn Podebusk. Den laa tidligere c. 800 m.

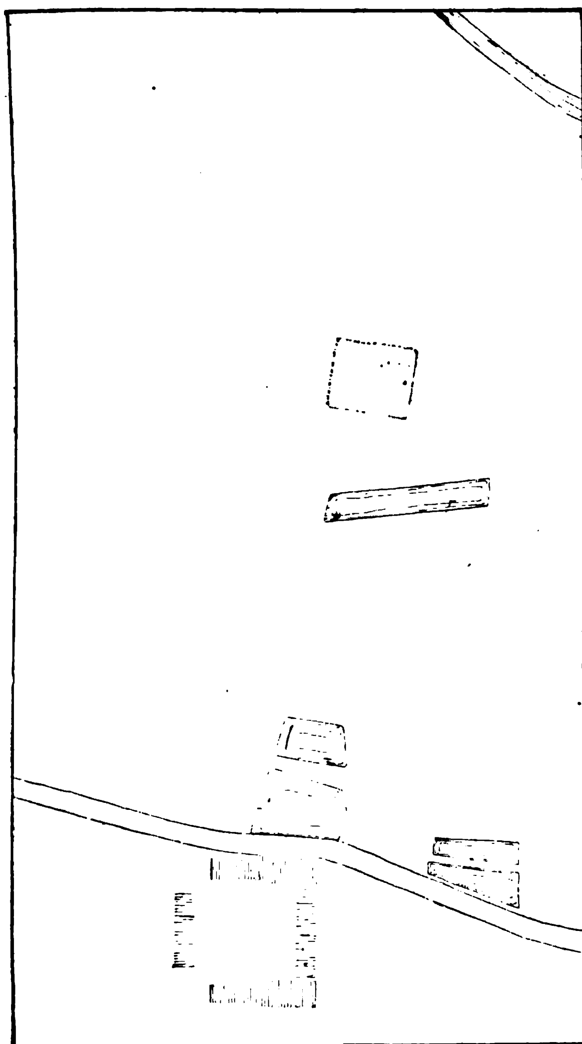
længere mod Sydvest ved Storeaaens tidligere Løb, nu kaldet Gammelaa. Det stærkt forstyrrede Borggaardsvoldsted er endnu synligt umiddelbart Norden for Aaen. Syd for denne, men tæt ved Borggaarden, laa Ladegaarden.

Herregaarden Sønder-Vosborg, der nu er nedlagt, udskiltes 1551 fra Nørre-Vosborg og opførtes af Gregers Ulfstand først paa det ældste Vosborgs Plads, vistnok hvor Ladegaarden havde ligget. Holger Ulfstand flyttede 1593 Gaarden c. 1600 m. længere mod Sydøst ind i Landet og indgravede Borggaarden.

Som beslægtede Tilfælde kan anføres: Lundbæk i Aalborg Amt, Kollerup og Mejlgaard i Randers Amt, Voldbjerg og Kjærsgaard i Ringkøbing Amt, Hald og Østergaard i Viborg Amt. Dertil kan føjes Jershave i Odense Amt, Nielstrup, Vejlegaard og Glorup i Svendborg Amt, Valdemars Slot paa Taasinge og Borreby i Sorø Amt. (Tillæg VII.)

Ved Herregaardsflytninger er der imidlertid visse særlige Omstændigheder, der gør Sagen mere sammensat, end den ser ud til at være. Hvis man kunde gaa ud fra, at Flytningerne altid har omfattet hele Gaarden, baade Borggaard og Ladegaard, var det lige til. Men saaledes forholder det sig ikke.

Det er allerede omtalt, at selve Borggaardsbygningerne kan have flyttet sig lidt indenfor Byggegrunden. Dette er dog kun, hvad der foregaar paa ethvert Byggested, der har været udnyttet gennem lange Tidsrum. Mere paafaldende er det, naar *Borggaarden, og den alene, flyttes* hen til en helt anden Byggegrund, *medens Ladegaarden bliver liggende,* hvor den er. Det var dette, der midt i det 16. Aarh. skete med Krabbesholm, hvor Ladegaarden først langt senere — i 18. Aarh. — blev lagt ned ved Borggaarden. Man har dog Indtryk af, at naar en Borggaard har revet sig løs fra Ladegaarden og har lagt sig for sig selv et eller andet Sted i Nærheden — er det indenfor det her behandlede Tidsrum saare sjældent, og er det sket, er det aabenbart traditionel Arv fra Middelalderen, og vel særlig fra dens ældre Aarhundreder, hvor den Skik at lægge Borggaarden paa et Voldsted — Hundreder af Meter ude i Sø og Mose — gjorde det ganske umuligt for Ladegaarden at følge med. Den maatte af gode Grunde blive inde paa det faste Land, i al Fald lige paa dets Rand. Meget muligt er det saaledes kun Borggaarden, der flyttede sig ved det for saa mange — maaske fem — Flytninger navnkundige Hald. Paa Resens naive, men dog ret til-

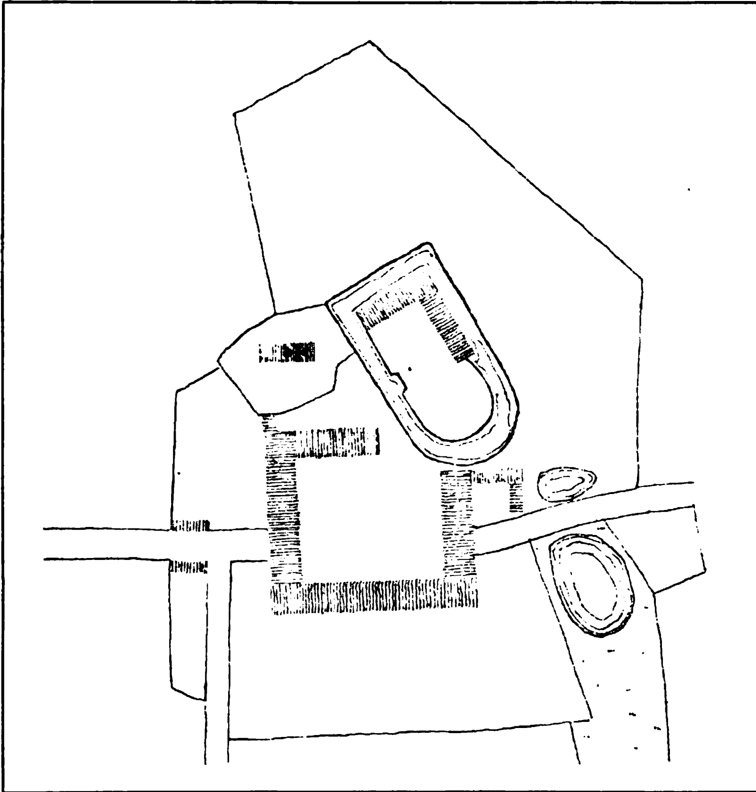

Afb. 8. *Borggaardsvoldsted og Ladegaard,* Timgaard. Ringkøbing A. Efter Kort fra 1807. Mlstk. 1:4000. E. Dyggve del.

lidsvækkende Perspektivkort over Hald med Omgivelser fra c. 1667, er Ladegaarden anbragt paa det faste Land udfor det saakaldte andet Hald — Niels Bugges, medens det tredje Hald — Viborgbispernes — dengang endnu var beboet og i Brug. Meget taler for, at Ladegaarden altid har ligget, hvor — eller omtrent hvor det nuværende Hald staar.

Men denne fra Middelalderen arvede Delthed i Anlæget holdt sig til Gengæld mange Steder langt op i Tiderne. Her skal blot mindes om Timgaard i Ringkøbing Amt (Afb. 8). Karakteristisk nok levede paa danske Atlas's Tid en Tradition om, at Borggaarden engang havde ligget tæt ved Ladegaarden, hvor man endnu mente at kunne paavise dens Plads, og hvorfra den altsaa paa et eller andet Tidspunkt var flyttet ud til det velkendte meget isolerede, men forlængst forladte Voldsted[21]).

Derimod lader det sig vistnok ikke paavise, at en Ladegaard har flyttet sig paa egen Haand i 16. og 17. Aarh. Tværtimod.

Afb. 9. *Udvidet Voldsted,* Hellerup. Svendborg A. Efter Kort fra ca. 1800. Mlstk. 1:4000. E. Dyggve del.

Ladegaarden synes at have været det faste Punkt i Herregaardenes undertiden noget omtumlede Tilværelse. Og hvad mere er, det er den, der saagodt som altid i det lange Løb er bleven den stærkeste. Det er den, der næsten altid tilsidst, før eller senere — undertiden først i helt moderne Tid — har trukket Borggaarden hen til sig, som det er antydet for Halds Vedkommende.

Allerede i det her behandlede Tidsrum skete det hyppigt, at Borggaarden fra et isoleret og maaske vanskelig tilgængeligt Voldsted flyttedes hen til Ladegaarden. Saaledes kan aabenbart adskillige af Flytningerne fra Voldsted til Byggested forklares, og et Vidnesbyrd derom har man Lov til at se i Lyngholm, hvor Ladegaarden i al Fald 1614 laa paa sin nuværende Plads, hvortil Borggaarden aabenbart nogen Tid før eller efter dette Aar er bleven flyt-

tet fra det ældste Voldsted. Et ganske bestemt, historisk afhjemlet Tilfælde foreligger for den kgl. Gaard Lundenæs i Ringkøbing Amt, hvor Borggaarden paa kongelig Befaling flyttedes hen til Ladegaarden 1622. At noget lignende ogsaa kan have fundet Sted, hvor Flytninger er foregaaet fra Voldsted til Voldsted, er højst rimeligt — i al Fald, hvor den ældre Byggegrund laa lavt i sidt og fugtigt Terræn. Man kan saaledes ikke værge sig imod den Antagelse, at saadan har det været ved Gaarde som Rødslet, Voldbjærg og Kjærsgaard.

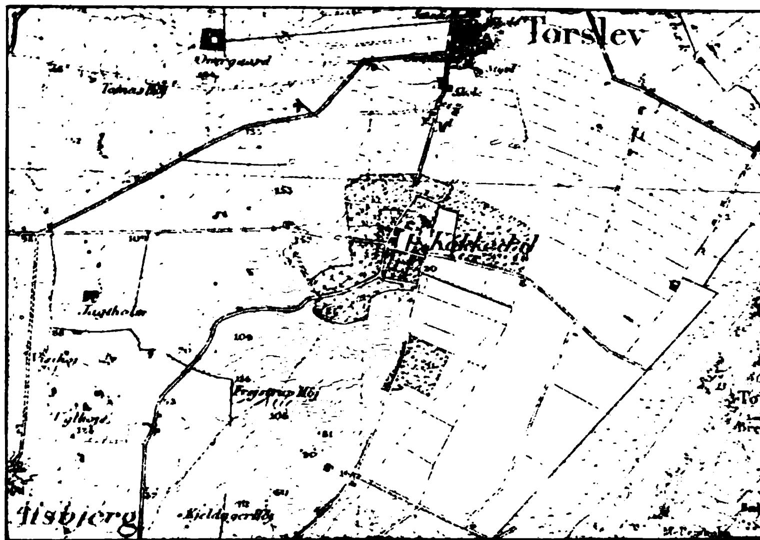
Har *Borggaarden* i Middelalderens tidligere Aarhundreder haft Tilbøjelighed til at rive sig løs fra Ladegaarden, viser den da i *16. og 17. Aarh. en tydelig Tilbøjelighed til at søge ind til den igen.*

Men tilbage bliver en stor Mængde Flytninger, hvor det utvivlsomt drejer sig om Nyanlæg af baade Borggaard og Ladegaard med alt Tilbehør, og hvor altsaa *hele Gaarden flyttes.* Dette vides med Sikkerhed at have fundet Sted for Nørre Vosborgs Vedkommende, idet den gamle Ladegaard ved Flytningen overlodes til Sønder Vosborg. Men navnlig synes disse radikale Flytninger at gælde Gaarde, der tidligere laa i Landsbyer, men forlod dem for at søge sig en ny og mere fri Beliggenhed, som Revningegaard (Jershave), Kogsbølle (Holckenhavn), Jungetgaard og andre[22]).

At Herregaarde kunde have ogsaa andre Ladegaarde end Hovedladegaarden ved eller dog i Nærheden af Borggaarden er en Sag for sig og har vistnok oftest været en Arv fra endnu ældre Tider. Bjørnsholm (nu Høgholm) i Randers Amt havde saaledes to Ladegaarde i Drammelstrup og Obdrup, der omtales 1441[23]). Men vistnok begge var forhenværende Hovedgaarde.

Herregaarde kunde ogsaa undertiden *udvide deres Voldsted,* og nye Bygninger opføres paa den udvidede Del. Et mærkeligt Eksempel herpaa er Hellerup, Hellerup Sogn, Vindinge Herred i Svendborg Amt, hvor et oprindeligt lille, rundt og lavt Voldsted, uvist naar, fik en firkantet Udvidelse mod Nord (Afb. 9). En lignende Udvidelse fandt Sted vistnok i Slutningen af 16. Aarh. paa Bøvling, det nuværende Rysensteen, hvor den høje Voldbanke blev opgivet for et større, firkantet indgravet Voldsted, der dog optog det gamle Voldsted i sig.

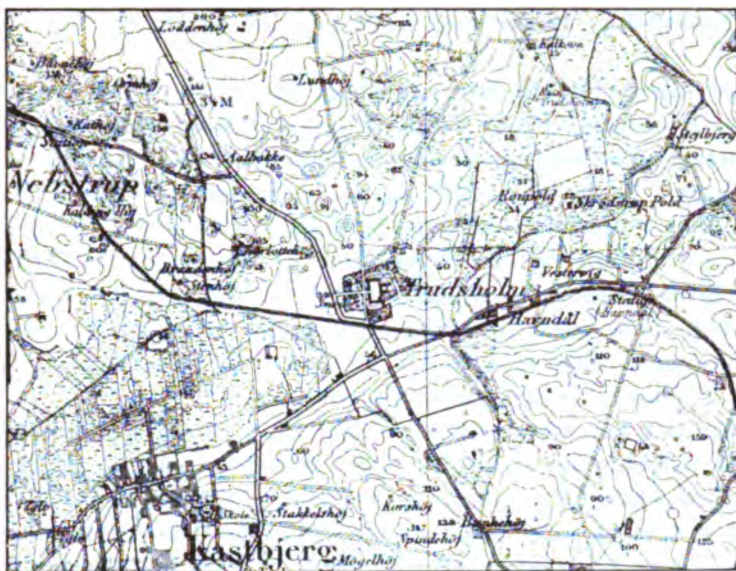
Ikke mindre Interesse frembyder de — sikkert meget talrige — Tilfælde, hvor *hinanden nærliggende Gaarde er bleven sammenlagt.*

Afb. 10. *Sammenlægning af Herregaarde.* Kokkedal og Sydvest derfor Frejstrup (ved Frejstrup Høj). Hjørring A. Mlstk. 1:20000.

Det hændte ikke saa sjældent, hvor to Herregaarde laa tæt op ad hinanden, at de paa et eller andet Tidspunkt fik fælles Ejer, og at som Følge deraf den ene Gaards Bygninger blev nedbrudt og begge Ejendomme slaaet sammen til een. Det er ikke mindst i saadanne Tilfælde, det folkelige Vers: „N.N.gaard den røde lagde N.N.gaard øde", har fundet berettiget Anvendelse, f. Eks. om Taarupgaard og Skovsgaard i Viborg Amt. Ofte er det endnu muligt at paavise disse nedbrudte Gaardes Plads, og det er ikke ualmindeligt, at et Voldsted er bleven tilbage til Nutiden. Saaledes er det gaaet med Kokkedal og Frejstrup, Torslev Sogn, Øster Han Herred, Hjørring Amt[24]). Godt en Kilometer Sydvest for Kokkedal, med det bankeagtige, indgravede Voldsted, ligger Voldstedet af Frejstrupgaard, der blev brændt i Bondeoprøret under Kristoffer af Bajern, hvorefter dets Jorder blev lagt ind under Kokkedal (Afb. 10). Andre Eksempler paa sammenlagte Gaarde er Taarupgaard og Skovsgaard i Viborg Amt, Hvidkilde og Søbo i Svendborg Amt og Bremersvold og Kjelstrup paa Laaland (Tillæg VIII).

Ogsaa i dette Forhold er der adskilligt oplysende om vore Herregaarde i ældre Tider. Undertiden kan Sagen være meget indviklet, idet *den nedlagte Gaards Navn er gaaet over paa den efterlevende.* Saaledes er Navnet paa Trudsholm fra et forladt Voldsted c. 1500 m.

Afb. 11. *Sammenlægning af Herregaarde,* Gl. Trudsholm og Sydvest derfor Skøtterup (nuv. Trudsholm). Randers A. Mlstk. 1 : 40000.

Nordøst for nuværende Trudsholm, Kastbjerg Sogn, Gjerlev Herred, Randers Amt, flyttet over paa Skøtterup, hvis anselige, indgravede og delvis med Volde værnede Voldsted bærer baade Borg- og Ladegaard og yderligere har Plads til Have (Afb. 11).

Langt ude i Eng og Kær ligger det nu stærkt forstyrrede Voldsted af det egentlige Trudsholm, der allerede 1521 omtales som øde[25]). Men samtidig med dette oprindelige Trudsholm fandtes i samme Sogn en anden Hovedgaard, Skøtterup, hvis Beliggenhed ikke hidtil har kunnet paavises. Stednavnet Skrøttrup, — skal sikkert være Skøtterup — i Engen tæt Nordvest for nuværende Trudsholm tyder imidlertid paa, at Gaarden har ligget omtrent paa nuværende Trudsholms Plads, og Gaarden Skjøtterup lever saaledes videre i vor Tids Trudsholm og er en direkte Fortsættelse af den. Begge Gaarde ejedes i første Fjerdedel af 16. Aarh. af Otto Krumpen. Han tænkte paa at genopbygge Trudsholm, der allerede da længe havde været øde, men opgav det. Han har da i Stedet foretrukket at modernisere og bygge videre paa sin anden Gaard, Skøtterup, som saa har faaet det mulig mere kendte og borgmæssige Navn, Trudsholm, knyttet til sig, samtidig med at det rig-

tige Trudsholms Jorder maa være lagt ind under det nye Trudsholm.

Paa samme Maade har aabenbart det gamle Valgestrup faaet Navnet Gisselfeld (Broby Sogn, Ringsted Herred, Sorø Amt) efter det forladte Voldsted for det gamle Gisselfeld[26]. Nuværende Gisselfeld ligger i Broby Sogn, hvor ogsaa den gamle Hovedgaard, Valgestrup, laa. Denne var 1547 øde, og dens Jorder blev lagt ind under Gisselfeld. Imidlertid findes paa Søtorup Mark, der nu ogsaa ligger i Broby Sogn, men tidligere hørte til Nabosognet, et gammelt Voldsted. 1554 siges Gisselfeld efter gamle Adkomstbreve at ligge i Nabosognet. Der er saaledes al Grund til at antage, at Voldstedet i Søtorup er det gamle Gisselfeld.

Naar det har været saa vanskeligt at forklare Oprindelsen til Navnet Ørbæklunde (i Ørbæk Sogn, Svendborg Amt), ligger Forklaringen sikkert i et lignende Forhold. Ejendommen har efterhaanden optaget i sig, dels en Gaard, hvis tidligere Voldsted endnu paavises i en nu næsten udtørret Mose Sydvest for Ørbæk By og desuden en, maaske to Gaarde af Navnet Lunde (Londe), hvoraf den ene laa i en nu forsvunden Landsby af samme Navn umiddelbart Syd for det nuværende Ørbæklunde[27]. Denne sidste Gaard, der ogsaa kaldtes Ørlunde, ejedes i Midten af 16. Aarh. af Kansler Johan Friis's Broder, Henrik Friis, der ca. 1560 opførte den nuværende Hovedbygning. I 17. Aarh. fik Gaarden Navnet Ørbæklunde, sikkert laant fra den ældre Gaard, nærmere Byen Ørbæk.

I Flytninger af Herregaarde og i Sammenlægninger af dem, som de afspejler sig gennem Byggesteder og Voldsteder, ligger et overmaade interessant og alsidigt, endnu ikke udnyttet Stof til Belysning af højst forskelligartede kulturhistoriske Forhold i ældre Tider, agrarhistoriske, militære og boligmæssige. Det er dog de to sidstnævnte, der særlig har Interesse i denne Sammenhæng.

II.

BELIGGENHED

I FORHOLD TIL BEBYGGELSE OG TERRAIN

Afb. 12. *Herregaardsegn.* Del af Sunds Herred. Svendborg A. Nielstrup, Hvidkilde og Søbo (i Amalieskovs sydvestlige Hjørne). Mlstk. 1 : 20,000.

Bygninger virker ikke blot i Kraft af deres rent arkitektoniske Værdier. Den rette Forstaaelse af Bygningskunst kræver Blik ogsaa for Bygningers Omgivelser. Derfor er det af Vigtighed overfor den enkelte Herregaard at gøre sig klart, om den er opført tæt ved andre menneskelige Boliger, eller om den ligger eller har ligget ene for sig selv, højt regnet med Gaardsædehytter i sin umiddelbare Nærhed.

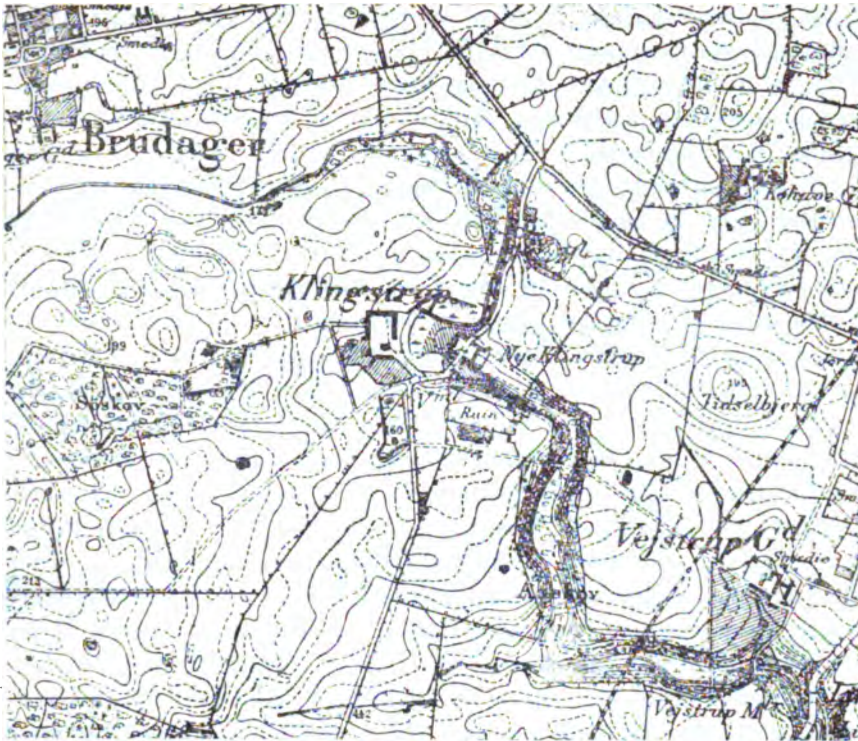
Her maa imidlertid de almindelige Bebyggelsesforhold tages i Betragtning, som de har udviklet sig her i Danmark fra Tider, der gaar tilbage til Tilstande forud for eller samtidige med Fremkomsten af vore ældste Storgaarde. Hvor mange Storgaarde, der har været paa Vej mod Hovedgaardsrang, uden dog nogensinde at naa den, og hvor talrige Smaahovedgaardene har været, faar man en Anelse om, ved blot at se paa Forholdene i et enkelt Sogn, hvis Hi-

storie er omhyggeligt og grundigt undersøgt. En saadan detailleret Sognehistorie foreligger for Kærum Sogn i Baag Herred, Odense Amt[1]).

Sognet bestaar nu af forskellige tættere Bebyggelser. Selve Byen Kærum omfattede saa sent som 1529 kun een Gaard, Kierndrupgaard, umiddelbart ved Kirken og dengang Kirkeværgens Ejendom. Den Formodning ligger nær, at Kirken er bygget som denne Storgaards Gaardkirke[2]). Senere deltes Kierndrupgaard i to Gaarde, der 1664 begge havde 12 Tdr. Hartkorn. I Nordby, der 1664 havde 6 Gaarde, laa 1539 en Gaard, der kaldtes Nordbygaard; den var vistnok 1778 delt i to Gaarde. Det vides, at to adelige Slægter har baaret Navnet Nordby — Uggerslev-Slægten (med Bjælken) og Skovgaarde-Slægten (med Stubben), begge i 15. Aarh. Stammer en af Slægterne fra Nordbygaard? Der er i al Fald her atter Tale om en Storgaard, der maaske aldrig — i det mindste ikke blivende er naaet op i Hovedgaardsklassen. Derimod synes Hovgaarden i Saltofte, hvor der 1664 var 16 Gaarde og 6 Huse, og hvor denne Gaard var den største med godt 13 Tdr. Hartkorn, som ogsaa Navnet tyder paa, at have været en virkelig Hovedgaard. Den er ligeledes senere bleven delt i to Gaarde. Og i Ebberup laa faktisk 1423 en Hovedgaard, der da af den sidste Ejers Enke skødedes til Høvedsmanden paa Hagenskov. Ogsaa Ebberup var en anselig By; 1664 havde den 14 Gaarde og 9 Huse. Kun i Melby kendes ingen Storgaard. Den havde 1664 7 Gaarde og var saaledes dengang en af de mindste af Sognets Byer.

Den Maade, hvorpaa den danske Jord er bleven opdyrket og bebygget fra Arilds Tid, er ikke ensartet for hele Landet. Der kan skælnes mellem to Hovedformer for Bosættelse: Særbosættelse og Sambosættelse — Bosættelse i spredte *Særbrudsgaarde* eller i samlede Landsbysamfund. Der er Egne, hvor Særbosættelse har været herskende — den nordlige Del af Ringkøbing Amt, særlig Hedeegnene, men ogsaa de tættere befolkede Skodborg, Vandfuld og Hjerm Herreder og desuden betydelige Strækninger af Hjørring Amt. Og hist og her i det nordlige og vestlige Jylland findes mindre lokale Strøg, hvor Forholdene fra gammel Tid har gjort Særbosættelse naturlig. De Herregaarde, der ligger eller har ligget her, har utvivlsomt som gennemgaaende Regel været Særbrudsgaarde, de har ligget for sig selv og har været ene om at bestemme Landskabsbilledet[3]).

I hele det øvrige Danmark — med Undtagelse af Bornholm,

Afb. 13. Kort over *Herregaardsegn.* Del af Gudme Herred, Svendborg Amt. Vejstrup, Klingstrup og Brudagergaard (længst mod Nordvest). Mlstk. 1:20,000.

der i denne Sammenhæng er uden Interesse, da Herregaarde her mangler — har derimod Sambosættelse været det gennemgaaende, om der end baade her og der har fundet spredt Bebyggelse Sted[4]). Det er netop et Problem af stor Interesse for vore Herregaardes ældste Historie, hvor stor Rolle Særbosættelsen i disse sidst nævnte Egne af Danmark har spillet ved Siden af Sambosættelsen — med andre Ord, hvilke Herregaarde, der fra første Begyndelse har været Særbrudsgaarde og hvilke, der har været *Landsbyhovedgaarde,* omgivne af eller dog tæt ind paa Livet af anden Bebyggelse, som de er gledne sammen med i det almindelige By- og Landskabsbillede.

Der har været Tider og Egne i Danmark, hvor Herregaard har ligget tæt ved Herregaard. Særlig i Østjylland, i Sydfyn og paa Laaland. Der er Sogne, som Øster Starup i Vejle Amt, hvor der endnu i Middelalderens Slutning laa syv Hovedgaarde. I Egense i Svendborg Amt laa fire, og hvor tæt to Gaarde kunde ligge ind paa

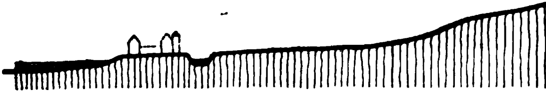
Livet af hinanden er desuden allerede paavist ved Omtale af de sammenlagte Herregaarde. Kort, som de her gengivne over enkelte Strøg af Svendborg Amt, giver en Forestilling om, hvor Herregaarde kunde trænges om Pladsen. Alle de paa de to Kort anførte Herregaarde var endnu til i Middelalderens Slutning (Afb. 12 og 13).

Bag Problemet: Særbrudsgaarde og Landsbyhovedgaarde skimter man igen et andet Problem. Er Landsby eller Gaard ældst, er der her et almindeligt og gennemgaaende Forhold, eller er Forholdet forskelligt fra Egn til Egn eller endog fra Gaard til Gaard? Formentlig vil vore Herregaardes Bygningshistorie, naar den føres helt tilbage til Middelalderens ældre Aarhundreder, kunne bidrage sit til Udredning af disse vigtige, men vanskelige Spørgsmaal[5]).

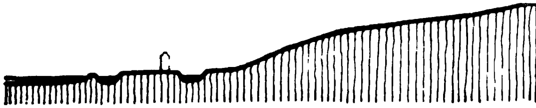
I 16. og 17. Aarh. var et stort Antal Herregaarde *Enestegaarde*, men dette er ikke ensbetydende med, at de derfor alle har været Særbrudsgaarde fra deres Oprindelse. Om mange gælder det, at de tidligere har ligget i en Landsby. Undertiden var *Gaarden flyttet ud af* Byen, som flere Herregaardsflytninger viser det, og naar Gaarde som Mejlgaard — og maaske Stenalt — har haft deres ældre Voldsted eller Byggested liggende nogle faa Hundrede Meter udenfor nærmeste Landsby — henholdsvis Skjærbæk og Ørsted — ligger den Tanke ret nær, at de fra først af har haft Plads i vedkommende By. Hyppigt har dog *Hovedgaarden nedlagt flere eller færre af Landsbyens øvrige Gaarde og inddraget deres Jord.* Det er navnlig sket i de to Aarhundreder, hvorom Talen er her, og særlig fra og med Slutningen af det 16. Aarh. har en Række Landsbyer maattet lade Livet for Hovedgaardens Skyld. Dertil hører blandt andre Vindinge i Sorø Amt, der maatte vige for Vindingegaard (nu Fiurendal). Et typisk Eksempel er ogsaa Kongsdal, tidligere Tygestrup i Københavns A. Om den hedder det i 1596, at Peder Reedtz „skal for nogen Tid siden have ladet opbygge sig en Sædegaard . . . . og derved ødelagt 8 Bøndergaarde“[6]). Men endnu længere tilbage i Tiden er Landsbyer bleven nedlagt paa denne Maade. Det skete allerede omkring Aar 1500 med Landsbyen Berrit, der da inddroges under Berridsgaard. Var det en Kirkeby, der blev nedlagt, lod man dog oftest Kirken staa. Derfor er der ikke helt faa Steder i Landet, hvor Herregaard og Kirke ligger alene for sig selv. Saadanne Steder skabes Arkitekturbilleder, ofte af stor Skønhed; Kirke og Gaard klæder hinanden og kan tilsammen ganske beherske Landskabsbilledet. Et af de ejendommeligste Anlæg af denne Art er Jomfruens Egede i Præstø Amt. I Jylland ligger

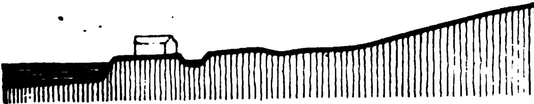
Vinderslevgaard. Viborg Amt. Snit: Vest—Øst.

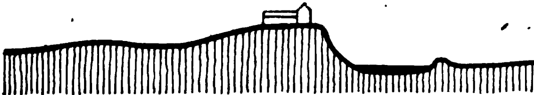
Næs (Lindenborg). Aalborg Amt. Snit: Nord—Syd.

Kongstedlund. Aalborg Amt. Snit: Vest—Øst.

Odden. Hjørring Amt. Snit: Nord—Syd.

Tybjærggaard. Sorø Amt. Snit: Nord—Syd.

Afb. 14. *Beliggenhedsprofiler.*
Terrainskitser. Mlstk. 1 : 8000. E. Dyggve del.

Taarup Kirke og Taarupgaard tæt ved hinanden og er af overordentlig monumental Virkning i det bakkede Landskab ned mod Hjarbæk Vej. I en lille Gruppe af Herregaarde — tidligere Landklostre — er Samspillet mellem Kirke og Gaard af en egen intim og sluttet Art[7].

Det kunde ved Nedlægning af Landsbyer hænde, at ogsaa Kirken forsvandt, som det skete i Findstrup i Svendborg Amt, hvor nu kun Findstrupgaard (Holstenshus) er tilbage af hele den gamle Kirkelandsby.

Hovedgaardens *Beliggenhed i en Landsby* er meget forskellig. Det er ikke helt ualmindeligt, at den har ligget klemt inde mellem Landsbyens øvrige Gaarde. Siden den store Udskiftningsperiode har imidlertid mange af vore Landsbyer ændret Udseende. Mangfoldige Bøndergaarde er flyttede ud, og man maa ty til de gamle Udskiftningskort for at konstatere den ældre Bebyggelsesform. Som et typisk Eksempel paa en Herregaard, der endnu ligger velbeholden i selve Gaardkredsen, kan anføres Fuglebjerggaard i Fuglebjerg, Sorø Amt, tildels ogsaa Stensballegaard i Aarhus Amt.

Men andre ligger mere yderligt, ja, ligesom forsætligt rykkede lidt bort fra de almindelige Bøndergaarde, som Brobygaard i N. Broby, Svendborg Amt. Og det er ikke faa, der faktisk har fjærnet sig saa langt fra Moderbyen, at der næsten kan tales om en Ud-

flytning. Til Gaarde, der saaledes staar paa Grænsen mellem de virkelige Landsbyhovedgaarde og Enestegaarde, hører bl. a. **Rønnebæk** i Præstø Amt.

En poetisk Skildring af en Herregaardsflytning ud fra Landsby til en frit valgt Plads, giver B. Wichmann i sit Digt: Om Næsbyholm eller Om Sindsens Rolighed, der blev trykt 1644 og i højtidelige Alexandrinere beskriver Sten Brahes Flytning af Gaarden, der havde fundet Sted et Par Menneskealdre i Forvejen.

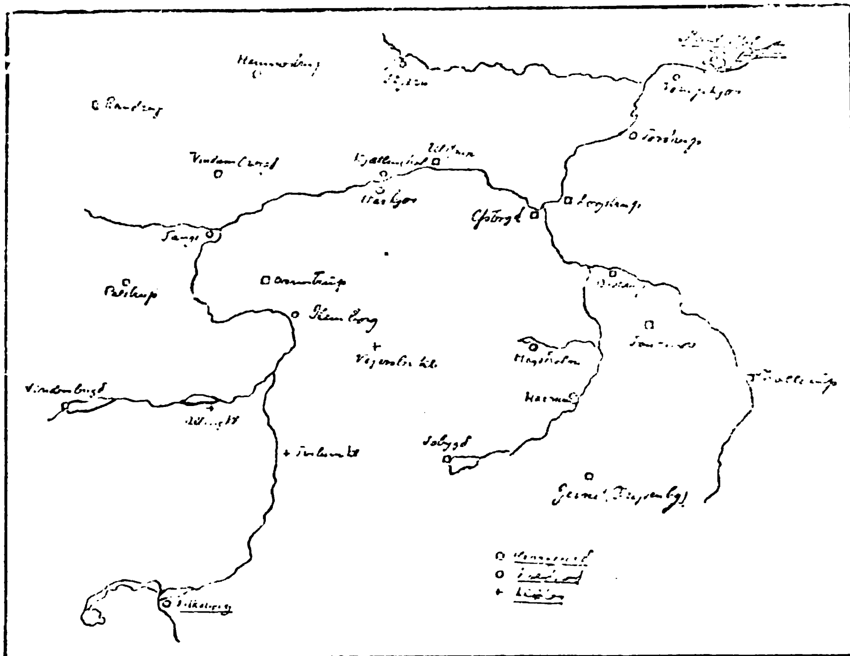
. . . . . „Af Byen Gaarden hedder
og kaldes Næsbyholm, fordi hun er flyt' neder
ved Skoven paa en Ø (thi her hun før ej laa,
men paa et andet Sted ved Byen Øster paa)".

Stedets Herlighed, da det laa jomfrueligt hen, inden Mennesker slog sig ned paa „Øen", roser Poeten i høje Toner:

„Her er den lille Ø og Pierinders Sæde,
til det har alle Dyr og Folk haft Lyst og Glæde.
Det kan vi se deraf, at der den var endnu
et vildt og ørken Sted, har alting sat sin Hu
til denne lille Plads, her boede Faar og Geder,
Hjort, Hind, Ræv, Raa og Daa og hvad de ellers hedder.
Ja, Byens fede Kvæg, naar man det ikke fandt,
da var det straksen her paa dette lille Land".

Var det for det 16. og 17. Aarh.s Herregaardsarkitektur rigtigt paa Forhaand at klargøre sig Gaardens Beliggenhed i Forhold til anden Bebyggelse, betyder det endnu mere for den rette Forstaaelse af hele denne Arkitektur, at man ogsaa regner med Herregaardens Beliggenhed i Terrainet, højt eller lavt, paa fast Land eller ude i Sø, Mose eller Kær. Terrainbeliggenheden er i højeste Grad bestemmende for disse Bygningsværkers almindelige Karakter. Et alsidig fagmæssigt Syn paa deres Byggeskik kræver, at heller ikke dette Forhold forbigaas, thi de rent landskabelige Forhold er i høj Grad med til at give vore Herregaarde en egen Stilling indenfor vor øvrige Landarkitektur.

Det har ikke kunnet være andet, end at Terrainforholdene, som de er i den enkelte Egn, har maattet indvirke bestemmende paa dens Herregaardes Beliggenhed. I de fleste Egne i Midt- og Vestjylland har det ofte været ugørligt, selv med den bedste Vilje, at faa Gaarden lagt højt paa naturlig Maade. Og i stærkt bakkede

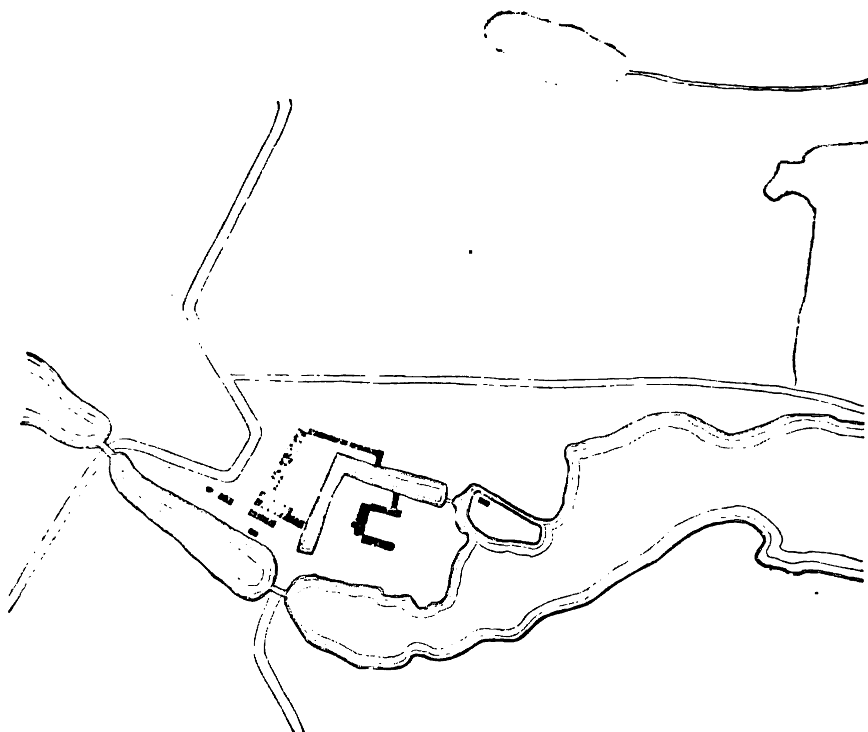

Afb. 15. *Hovedgaarde i Gudenaaegnen.*
Kortskitse af Forf.

Egne maatte høj Beliggenhed ofte være givet paa Forhaand. Desuden har det ved Valg af Beliggenhed været ret afgørende, om vedkommende Gaard var Landsbyhovedgaard eller Enestegaard. I første Tilfælde har Bygherren til en vis Grad maattet tage til Takke med Terrainforholdene, som de nu engang var, enten i selve Landsbyen eller i dens allernærmeste Omegn. Valgfriheden har kun kunnet være meget ringe. Enestegaarden har derimod kunnet vælge mere selvstændigt, alene bundet af det Jordomraade, der agrarisk hørte den til. Men at saa mangen Herregaard stadig skifter Plads er netop et talende Vidnesbyrd om Trangen til Bevægelsesfrihed.

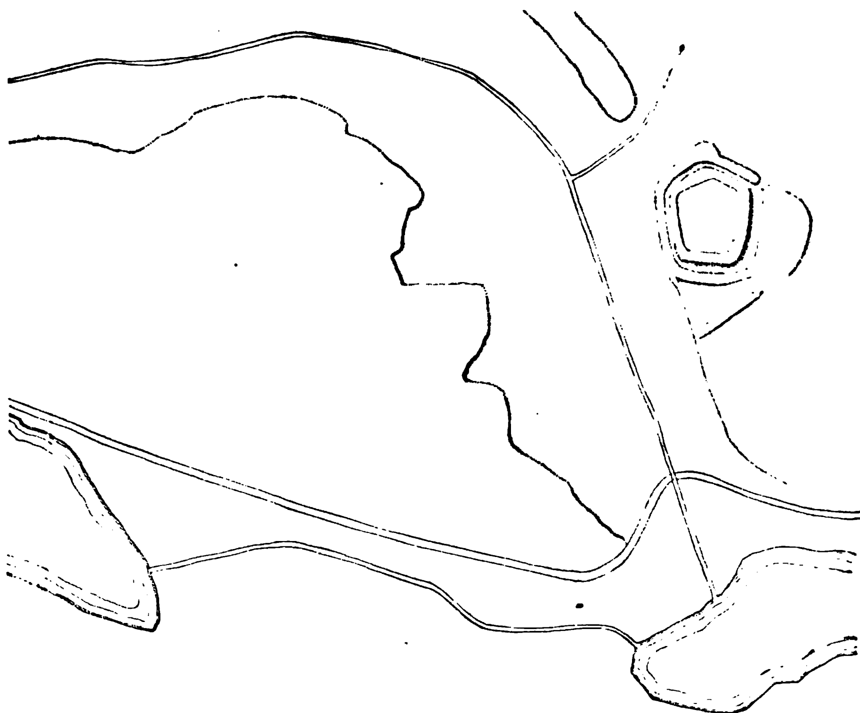
Tilsyneladende planløs og forvirret, som vore Herregaardes Beliggenhed i Terrainet er, kan der dog skælnes mellem visse Hovedformer for den, uanset om vedkommende Gaard har Voldsted eller ej.

Der er først *den høje Beliggenhed.* Her gør straks de ovenfor nævnte almindelige Forhold sig gældende, efter som den paagældende Egn i sig selv er lav eller bakket, og Gaarden selv er en

Afb. 16. Kort til *Herregaardsflytning fra Voldsted til* Efter Kort i Matrikark. af 1790.

Landsbyhovedgaard eller ej. Gaarde i højtliggende Landsbyer, som Tybjærg i Præstø Amt, faar naturnødvendigt af sig selv en høj Beliggenhed. Ligger en Gaard som Ørbæklunde i Svendborg Amt i et højtliggende Terrain, saa den kan ses viden om, faar man uvilkaarligt Mistanke om, at den ligger paa en tidligere Landsbys Plads eller i al Fald umiddelbart derved. Trods det ringe Kendskab til den tidligere Middelalders Storgaarde, er det dog allerede nu en almindelig Erfaring, at de af dem, der er eller har været knyttede til Kirker eller Kirkebyer — som Fjenneslevgaard i Sorø Amt og Gammel Vinderslevgaard i Viborg Amt — ligget ret højt — ganske simpelt fordi de følger den ældgamle Sædvane, der lægger almindelig Bebyggelse paa Højninger og ikke i Lavninger. Herregaarde, der endnu i 16de og 17de Aarh. stadig trofast holdt ud paa deres gamle Plads i Landsbyen, har derfor forsaavidt mindre Interesse, som man i dem vanskeligere kan paavise en mulig bestemt Ten-

Voldsted. Magelund og Lykkesholm, Svendborg Amt.
Mlstk. 1:8000. E. Dyggve del.

dens med Hensyn til Valg af Byggegrund. Og dog kan man — om end undtagelsesvis — ved Landsbyhovedgaarde spore en vis Bestræbelse efter at faa dem til at ligge højt, som ved Sandbygaard i Præstø Amt, hvor Gaarden er lagt tæt ved Byen paa et Bakkehæld ud mod Lavning og Eng. Lettest lader en saadan Tendens sig paavise ved visse Enestegaarde. De kan ligge paa Banker (Kokkedal i Hjørring Amt) og paa Højdedrag, der som en Slags Næs skyder sig frem i lavt Terrain (Gammel Arreskov, Odden i Hjørring Amt), paa Skrænter ud mod Aa og Eng (Stadsgaard, nu Konstantinsborg i Aarhus Amt), eller blot mod almindeligt lavt og sumpet Terrain (Gjessinggaard i Randers Amt). Og de kan ligge paa Bakkehæld (Voergaard i Aalborg Amt).

Men det langt overvejende Antal Gaarde har *lav Beliggenhed.* Endog Landsbyhovedgaardene søger tit og ofte ned mod Lavninger, selv om de derved kan komme til at fjærne sig ret langt fra

Byens andre Gaarde. De gør det særlig, naar de er indgravede, tvungne af Nødvendigheden, fordi det derved alene kunde blive muligt at skaffe Vand i Gravene uden altfor store Dæmningsanlæg. Baade nuværende Landsbyhovedgaarde som Stensballegaard og Vedbygaard og forlængst nedlagte som Skaarupgaard i Svendborg Amt viser det med al ønskelig Klarhed. Det er dog særlig Enestegaardenes Tendens mod lav Beliggenhed, der er paafaldende. Nogle ligger paa almindelig jævn og fast Grund (Sæbygaard i Hjørring Amt), andre paa lave Næs, der løber ud i Sø eller Lavning (Vinderslevgaard i Viborg Amt); andre igen paa Øer eller Holme, dog i Nærheden af fast Land (Lindenborg, Aalborg Amt, Torbenfelt i Holbæk Amt); andre igen ligger langt ude i Sø og Sump (Landting i Ringkøbing Amt). Men de fleste ligger lige paa Randen af det faste Land (Kongstedlund, Aalborg Amt) (Afb. 14).

Spørgsmaalet er nu, om der virkelig bag den høje eller lave Beliggenhed skjuler sig en bestemt Forkærlighed for det ene eller det andet, og først og fremmest, *hvad det 16. og 17. Aarh. selv mente derom.*

Her er det, de bevislige Nyanlæg fra denne Periode skal give Svar.

Om dem gælder som almindelig Regel, at de ligger *lavt,* helst ved Aaløb, Sø, Mose eller Kær eller ved Kyst, saa de, hvis de var befæstede, med Lethed kunde faa Vand i Gravene og ved Hjælp af ufremkommelige, vandfyldte Omgivelser bedre kunde holde sig Angribere fra Livet. Dette var den almindelige, ledende Tanke ved Herregaardsanlæg op igennem begge Aarhundreder, lige fra Anlæget af Voergaard i Hjørring Amt i 16. Aarh.s Begyndelse, over Gaarde som Nakkebølle fra Aarhundredets Midte, Aastrup i Københavns Amt fra 1550'erne, Braadegaard (nu Holsteinborg) i Sorø Amt fra dets Slutning, Palstrup fra Begyndelsen af det 17. Aarh. og Basnæs i Sorø Amt fra Aarhundredets Midte. At man heri fulgte gammel Tradition fra Middelalderens tidligere Aarhundreder er sikkert nok, men i det her behandlede Tidsrum er det bleven fast Skik. I hvor høj Grad Herregaarde har haft for Vane at søge ned mod Aaer og deres Lavninger fremgaar tydeligt nok af et Kort over Herregaarde og Voldsteder i Gudenaaegnen[8]) (Afb. 15).

Der er dog ogsaa Undtagelser, hvor Gaarde i det omtalte Tidsrum er bleven lagt højt i Terrainet, som Kollerup i Randers Amt og Næsbyholm i Sorø Amt, begge i 16. Aarh. Men Undtagelserne er

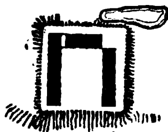
saa faa, at de bekræfter Regelen om den lave Beliggenhed som typisk for Tidens Gaarde, og man er følgelig berettiget til at slutte, at naar en Herregaard ligger højt til Vejrs, er der megen Sandsynlighed for, at dens Beliggenhed paa det Sted gaar tilbage til ældre Tider. At det forholder sig saaledes leverer flere af Gaardene fra 16. og 17. Aarh. selv Beviset for, idet de netop i denne Periode med Forsæt flyttede fra tidligere høj Beliggenhed ned i Lavninger. Det skete med Borreby, der i Midten af 16de Aarh. forlod den højtliggende Borgbanke og opførtes paa sit nuværende Sted. Paa samme Maade opgav Arreskov et tidligere ret højtliggende Voldsted for at opføres i det lavere liggende Terrain ved Fleninge Sø. Og fra en noget senere Tid gør Rysensteen, det gamle Bøvling, det samme. Her er den nuværende Hovedbygning i 17. Aarh. bygget op imod det gamle, høje, bankeagtige Voldsted, der øjensynlig er bleven forladt i 16. Aarh.

Men hele denne Bevægelse var begyndt langt tidligere. Endnu i Slutningen af 14de Aarh. laa Lykkesholm i Svendborg Amt længere mod Nordøst paa en høj, naturlig Banke, paa de tre Sider begrænset af Lavninger. Det store imponerende Anlæg med Volde og Grave er endnu overordentlig vel bevaret. 1381 skøder Hartvig Hummersbüttel sin Gaard „Lykkesholm, ogsaa kaldet Magelund“ (curiam Lykkesholm aliter dictam Magelund) til Ridderen Fikke Moltke af Kyse[9]). Omtrent paa denne Tid maa altsaa Gaarden være flyttet og samtidig have faaet sit nuværende Navn. Lykkesholm ligger i en sørig Lavning paa et Næs ud i nuværende Gamle Mølledam. Ved Grav mod Landsiden dannedes en kunstig Holm (Afb. 16). Et lignende Tilfælde har man muligvis i Halds Flytning fra Banken overfor den senere Bispeborg til det saakaldte Gammel Hald udfor Bækkelund, ogsaa kaldet Niels Bugges Hald.

Der ligger da i de her fremdragne Tilfælde en Antydning af, at man i det 14de Aarh.s senere Del har opgivet den høje Beliggenhed som forældet og uhensigtsmæssig og foretrukket den lave. Man har allerede da, hvor det har været muligt, forladt ældre Byggesteder og Voldsteder paa Bakker og Banker.

III.

BYGGESTED OG VOLDSTED

Afb. 17. Tidligere *Landsbyhoved-gaard.* Brudager-gaard. Svendborg Amt. Planskitse. Mlstk. 1:4000. E. Dyggve del.

Som det allerede ovenfor er anført, er der overmaade mange af det 16'de og 17'de Aarhundredes Herregaarde, der aldrig har haft, i al Fald vides at have haft Voldsteder. Hvorvidt en Gaard er bleven indgravet og mulig yderligere befæstet, hænger utvivlsomt noget sammen med vedkommende Gaards Størrelse, endnu mere med dens Ejers Velstand og Fordringer. Forholdet er tildels af social Art, men ogsaa andre Hensyn har gjort sig gældende.

Landsbyhovedgaarde, der har holdt sig gennem alle Kriser, særlig saadanne Gaarde, der nu er nedlagte som Hovedgaarde, som Brudagergaard i Svendborg Amt (Afb. 13, 17), synes sjældnere at have haft særlig tildannede Voldsteder, og har de det, er Voldstedet ofte — i den Skikkelse, hvori det nu kendes — først fra 16de eller 17de Aarh. Men ogsaa forhenværende Landsbyhovedgaarde som Tjele, Turebyholm, Fiurendal og Jomfruens Egede har vist næppe nogensinde været indgravede. Man faar overhovedet et bestemt Indtryk af, at den middelalderlige Landsbyhovedgaard som Regel har været uden Værn af Grave. Om de allerfleste fra Landsbyerne udflyttede Herregaarde gjaldt jo ogsaa, at deres oprindelige Plads dèr ikke mere kunde paavises, hvilket sikkert hænger sammen med, at de intet Voldsted har haft. Og det er uden al Tvivl, at Forbudene mod Befæstning, der stod ved Magt fra 1396 til 1483, har gjort deres til, at de mange Landsbyhovedgaarde, der dukker frem i skriftlige Kilder op igennem 15de Aarh. og hvoraf overordentlig mange nu er nedlagte som Hovedgaarde, ingen virkelige Voldsteder har haft. *Det typiske for det 15de Aarh.s Landsbyhovedgaard har øjensynligt netop været, at den var ubefæstet.* I de fire fynske Herreder af Svendborg Amt kan man gaa ud fra, at mellem Halvdelen og Tredjedelen af samtlige Herregaarde i Tiden før 1483 har været

uden Værn af Grave[1]). At man kan have brugt Pallisadeværn er en Sag for sig.

Dette stemmer ogsaa med det almindelige Indtryk, man faar af vore Ridderviser. Mange af dem handler om Overfald og Drab. Men om Forsvar af Betydning er der ikke Tale. Voldsmændene rider eller gaar uhindret lige ind i Herremandens Gaard. Typisk er Visen om Tord Iversøns Drab; det hedder her om Drabsmanden:

Det var Hr. Aage,
han kom der ridende i Gaard,
ingen var der udi Gaarden,
der taled til hannem et Ord.

Saa gik han til Stenstuen,
som Tord Iversøn var inde
..................................[2])

At Herregaarde laa hen uden beskyttende Grave, fandt Sted for manges Vedkommende op i 16de og 17de Aarh., hovedsagelig dog — som allerede anført — kun, hvor Landsbyen fik Lov til at bestaa. En Hovedaarsag til, at det selv efter 1483 er mindre almindeligt at indgrave Hovedgaarde i Landsbyer, kan være den ret nærliggende, at Beliggenheden i en almindelig tættere Bebyggelse i sig selv har været betryggende, hvorfor man har undladt særlige Sikkerhedsforanstaltninger. Der kan ogsaa have været andre Grunde. Maaske har det knebet med at faa ordentlig Plads til et Voldsted, saa det ikke generedes af almindelige Bøndergaarde tæt ind mod Grave og Volde. Eller Byen har ikke frembudt et bekvemt Sted til et saadant Befæstningsanlæg. Det har vel ogsaa, for en ikke altfor indflydelsesrig Herremand, ofte i Byfællesskab med Byens Bønder, haft sin Vanskelighed at faa sine „Rensbrødres" Samtykke til pludselig at brede sig saa stærkt i Byen paa andres Bekostning. Et mærkeligt Vidnesbyrd om Konflikt mellem Herremand og Bønder, netop i Anledning af en større Indgravning, er Bramstrup Bymænds Klage over den mægtige Mikkel Brockenhuus's Befæstning af sin Hovedgaard i Bramstrup By[3]).

Der var imidlertid den Udvej at flytte Gaarden ud i Byens Yderkant eller endnu længere bort, som det jo faktisk ogsaa i mange Tilfælde skete.

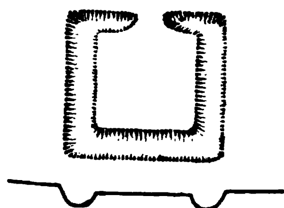
For Enestegaarde i de to omtalte Aarhundreder har Hensynet til Sikkerhed betydet mere. Hvad enten de var Særbrudsgaarde, var rykkede ud af en Sambosættelse, eller de havde vokset sig

store og stærke ved at nedlægge den Landsby, hvoraf de oprindelig var en Del — den isolerede Beliggenhed var fælles for dem alle og opfordrede til Befæstningsanlæg af en eller anden Art — i det mindste til at vælge et Byggested, der i sig selv var betryggende. Derfor kan det ikke undre, at det *særlig er ved Enestegaarde, vi træffer Voldstedsanlæg.* Da Tjele By i Viborg Amt nedlægges i Slutningen af 16'de Aarh., bliver den tidligere ubefæstede Landsbyhovedgaard straks til en befæstet Enestegaard; en lignende Udvikling kan iagttages mange Steder, og atter her leverer mange Herregaardsflytninger fra Byggested til Voldsted Beviset. Men Tendensen til at værne særligt de enligtliggende Gaarde kan følges tilbage til Middelalderens ældre Aarhundreder, og de mange ensomt liggende navnløse Voldsteder, der nu gemmer sig hen i Skov og Krat, fjærnt fra al Bebyggelse, peger i samme Retning.

Tilbøjeligheden til at befæste Herregaarde holdt sig langt op i 17de Aarh.; men henimod Slutningen af det her behandlede Tidsrum begyndte man at betragte det som overflødigt. Ledreborg, opført i sin Førsteskikkelse i 1660'erne, fik intet Voldsted; Nysøs Grave fra 1670'erne har mere Karakter af Kanaler, og sidste Eksempel paa et tilsvarende Anlæg i større Stil er Ausumgaard i Ringkøbing Amt fra Begyndelsen af 18'de Aarh. Fra lignende Tid er sikkert ogsaa Gravene — eller Kanalerne — om det lange, smalle Voldsted til Sørup i Sorø Amt.

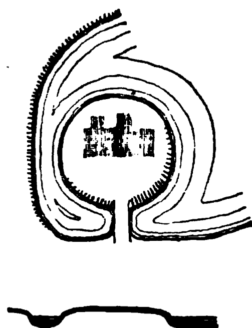
For det 16. og 17. Aarh.'s Herregaarde er det det almindeligste, at de ligger paa et Voldsted, „Volden", som det altid hedder i Datidens Sprog. Tildannelsen af et særligt Voldsted kan være begrundet i mange forskellige Forhold. Den kan selvfølgelig skyldes en tilfældig Begivenhed, f. Eks. at den ældre Gaard er brændt, som ved Vaar i Aalborg Amt. Der er ogsaa nævnt sociale Hensyn. At en Hovedgaard helst skulde være indgravet, fordi det nu var noget, der hørte sig til, viser sig overordentlig tydeligt, da Nørkærgaard i Ringkøbing Amt fra en almindelig Bondegaard forfremmes til Hovedgaard[4]). Paa samme Maade gik det med Lerbæk i Hjørring Amt[5]), ligesom med nyoprettede Gaarde, blevne til ved Sammenlægning af to eller flere Bondegaarde, som Skaføgaard i Randers Amt[6]). Ofte staar — som nævnt — Indgravningen af Voldsted i Forbindelse med en Udflytning og denne kan muligvis være falden samtidig med en Udskiftning, som delvis ved Næsbyholm[7]). Den staar meget ofte i Forbindelse med de i Datiden hyppige Godssamlinger og med Forøgelse af Ejendommens Jordtilliggende

ved Nedlægning af Bøndergaarde, som det skete med Lungholm i Maribo Amt[8]), og for flere Landsbyhovedgaardes Vedkommende ved Nedlægning af hele Landsbyer, som Egeskov[9]). Bag de sidstnævnte Tilfælde ligger da ogsaa agrariske Forudsætninger. Men dertil kommer — sidst, men ikke mindst — det militære Hensyn, der har vejet tungt til, idet man har villet have befæstede Gaarde, hvor man kunde bo trygt bag skærmende Grave. Det maa dog ikke overses, at Grave ogsaa i høj Grad har gjort deres Nytte ved at afvande Byggegrunden.

Afb. 18. *Enkeltvoldsted* ca. 1580. Hagsholm. Viborg Amt. Planskitse. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Med Voldstedet er man rykket selve Arkitekturen tæt ind paa Livet. Voldstedet er i Virkeligheden at opfatte som en Del af det samlede Bygningsværk; det bestemmer paa een Gang dettes militære og boligmæssige Karakter. Den intime Sammenhæng, det indgravede Voldsted skaber mellem Grund og Bygninger, er af den største arkitektoniske Betydning for hele denne Arkitekturgruppe i Almindelighed og den enkelte Gaard i Særdeleshed, og Charmen ved mange af vore Herregaarde ligger netop for en stor Del i det Helstøbte, der kan være over Voldsted og Bygninger tilsammen.

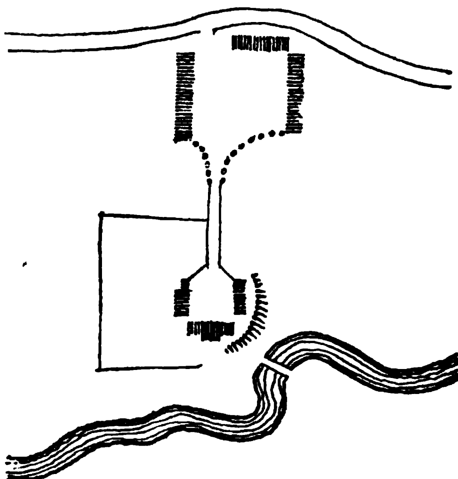

Afb. 19. *Enkeltvoldsted.* Bramslykke, Laaland. Planskitse. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Selve Voldstedet er bestemt af dets ydre Form (Plan), Profil (Snit) og af Størrelsen. Afgørende er dog de to førstnævnte Forhold, idet Størrelsen afhænger af sociale og militære eller af mer eller mindre tilfældige Hensyn og i og for sig ikke berører det, der er det egentlige i Voldstedets Bygning — dets Arkitektur. Det er da Plan og Profil, der i alt væsentligt bestemmer Voldstedets Typeform.

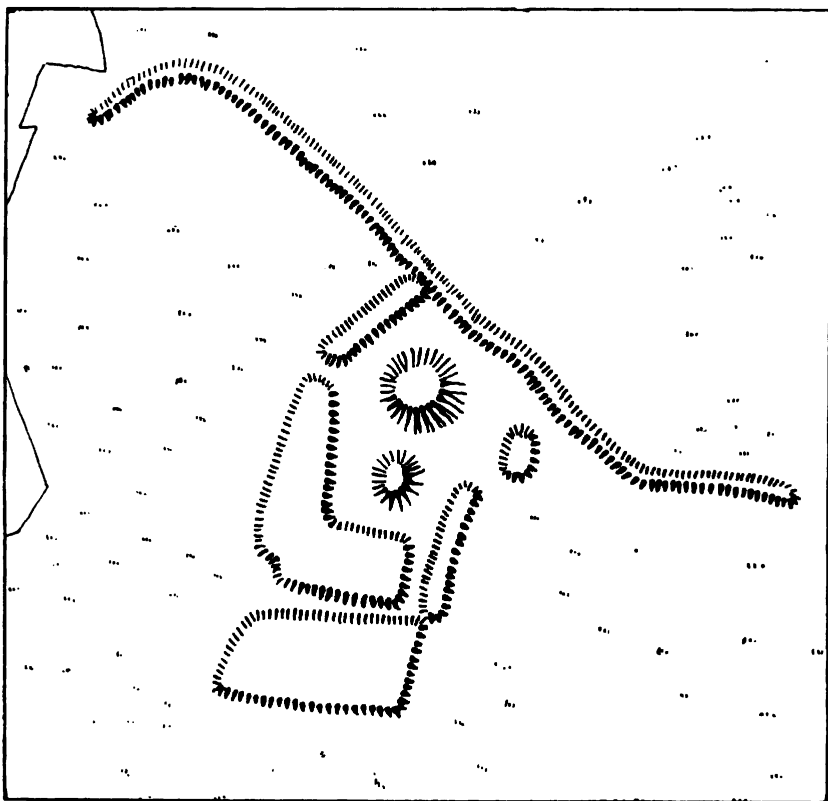
Med Udgangspunkt i de bevislige Nyanlæg kan det straks slaas fast som en almindelig Regel, at det 16'de og 17'de Aarh.'s Herregaardsvoldsteder har flad Profil og hæver sig lidet eller intet over det omgivende Terrain. Som Eksempel kan anføres Hagsholm i Vi-

borg Amt (Afb. 18), hvis nu forladte Voldsted indgravedes ca. 1580 af Manderup Parsberg samtidig med, at han ændrede Gaardens Navn fra Hagested til Hagesholm[10]). Ligeledes er det med Hensyn til Voldstedernes ydre Form en almindelige Regel, at de er firkantede — for de ældre Anlægs Vedkommende, som Nielstrup i Svendborg Amt fra 1530'erne — med Tilbøjelighed til afrundede Hjørner, fra Midten af det 16'de Aarh. gennemgaaende med skarpe Hjørner — som Sæbygaard i Hjørring Amt fra 1570'erne og Sønderskov i Ribe Amt, indgravet 1620. Det kan hænde, at Firkanten har skæve og knækkede Former, som Tilfældet er med Nørre Vosborgs Voldstedsanlæg. Men det vil her som i andre Tilfælde kunne forklares ud fra de lokale Terrainforhold. Ligeledes danner Nyanlæg paa Smaaholme eller Næs undertiden en Undtagelse. Det kan ske, at de faar en regelmæssig Tildannelse i Firkantform som Borggaardsvoldstedet til Rygaard i Svendborg Amt og Lindenborg[11]). Men man lod ogsaa Holm eller Næs i Hovedsagen beholde sin naturlige Form, som Skaføgaard og Vinderslevgaard viser det. Endelig er der en Gruppe Gaarde, alle beliggende ved Aaløb, hvor Aaens Bugtninger er benyttet til Dannelse af Voldstedet, hvis andre Sider lukkes af Grave af mer eller mindre uregelmæssig Form. Voldsteder af denne Art er ofte ret betydelige i Udstrækning; Gelskovs i Svendborg Amt og Nørholms i Ribe Amt hører til dem. Det ligger dog i Sagens Natur, at saadanne Voldsteder altid er vanskelige at tidsfæste. Efter de Bygninger, i al Fald de to nævnte Voldsteder bærer eller vides at have baaret, taler Sandsynligheden for, at de stammer fra 16'de eller 17'de Aarh. Alt i alt er Undtagelserne fra den almindeligt gældende Voldstedstype dog ikke mange.

Afb. 20. *Enkeltvoldsted.* Skodborghus. Vejle Amt. Planskitse efter Mtrikkrt. c. 1800. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Udfra den Kendsgerning, at *det 16'de og 17'de Aarh.s Voldsteder som gennemgaaende Regel har flad Profil og Firkantform,*

Afb. 21. *Voldsted.* Gl. Trudsholm. Randers Amt. Mlstk. 1:4000. Efter Kort ca. 1800. E. Dyggve del.

kunde det være tilladt i al Almindelighed at slutte, at dette skyldes en bevidst Tendens i Samtiden og at, hvor det modsatte er Tilfældet, hvor Voldstedet har buet Profil eller uregelmæssig, rundagtig Form eller begge Dele tilsammen, stammer det fra ældre Tider. Derfor maa det lave, oprindelig rundagtige Voldsted, hvorpaa Holbækgaard i Randers Amt ligger, være ældre end 16'de Aarh., saavel som de beslægtede Voldsteder for Bramslykke paa Laaland (Afb. 19), Gl. Estrup i Randers og Vallø i Præstø Amt, foruden mange andre af samme Type. Fremdeles Voldsteder som Kokkedals i Thisted Amt, der er højt, uregelmæssig firkantet og kunstigt tildannet, og Skodborghus's der er lavere og har rundagtig Form[12]) (Afb. 20).

At det virkelig forholder sig saaledes, viser Herregaardsflytninger og -sammenlægninger, særlig i Tilfælde, hvor de forladte

Afb. 22. *Voldsted.* Rugtved. Hjørring Amt. Mlstk. 1 : 4000. Planskitse af E. Schiødte.

Voldsteder er vel bevarede eller hvor dog i al Fald deres Typeform endnu er tydelig. De repræsenterer imidlertid indbyrdes forskellige Typer, antagelig fra højst forskellige Tider, og der findes her gode Holdepunkter for den vanskelige Tidsfæstelse af vore ældre middelalderlige Voldsteder. Selv ved en flygtig Betragtning springer det straks i Øjnene, hvor uendelig mange, Variationerne fra Voldsted til Voldsted er. Ikke to er helt ens i Form, Profil eller Udstrækning, endsige Beliggenhed i Terrainet. I denne Sammenhæng har det imidlertid kun Betydning at fastslaa de typiske Hovedformer.

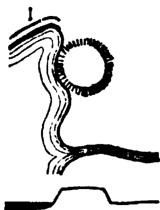
1. Allerede er omtalt forladte Voldsteder, der laa *paa Banker eller Bakkedrag* og udnyttede en naturlig høj Beliggenhed som „Borren“ ved Borreby. Det er *Højborge,* selv om de ogsaa kan søge deres Værn i vandfyldte Grave og sumpet Terrain.

2. En Del Gaarde har forladt Voldsteder, der ligger ret lavt, men hvor man til Gengæld har søgt ved Kunst at *give dem en passende større eller mindre Højde over det omgivende Terrain.* Ogsaa disse Voldsteder har bevaret noget af Højborgens Karakter. Voldstedet kunde yderligere ved Dæmninger og Volde faa en meget sammensat Karakter. Et godt Eksempel herpaa var det nu stærkt forstyrrede Gl. Trudsholm. Af lignende Type er det gamle Rugtved i Vendsyssel (Afb. 21, 22). Beslægtede med disse, men af mere enkel Form og

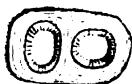

Afb. 23. *Enkeltvoldsted.* Gl. Gisselfeld. Sorø Amt. Mlstk. 1 : 4000. V. la Cour del.

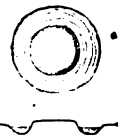
mere overskuelige i deres Anlæg, er en Del forladte Voldsteder, der ligeledes er høje og bankeagtige og dannede ved Kunst, men af mer eller mindre regelmæssig Firkantform, omgivne af Grave, undertiden ogsaa af Volde — i enkelte Tilfælde af dobbelte Grave og Volde. Karakteristisk er her Gammel Gisselfeld, forladt af Peder Oxe 1547, da han begyndte at opføre Gaarden paa dens nuværende Sted. Bygherren beretter selv i en Indskrift, at „1540 paa det syvende Aar lod Peder Oxe denne Gaard flytte og bygge af ny, som han her staar,“ Voldstedet ligger c. 550 m Vest for Søtorup Sø og c. 60 m Nord for Søbæk, ikke synderlig højt, saa Gravene let har kunnet fyldes med Vand. Det har en nogenlunde regelmæssig Firkantform (Afb. 23). Karakteristisk er ogsaa Gammel Glorups Voldsted, forladt, da Christoffer Walkendorff opførte Gaarden længere mod Vest[13]). I en, ikke om særlig Beskedenhed vidnende, Indskrift i Svinninge Kirke fortæller han bl. a., at han „har bygget Glorup af ny.“ Det gamle Voldsted ligger tæt ved østre Bred af den smalle Holm Sø, har været omgivet af Grave, der fyldtes med Vand fra Søen og synes udenfor Graven mod Øst og Syd at have haft Volde. Undertiden er Voldsteder af denne Hovedgruppe mindre og af stejlere kegledannet Form. Dertil hører bl. a. Kjelstrup paa Laaland. De kan være lagt langt ud i sumpet og vandfyldt Terrain, der ved Opførelsen af Dæmninger har kunnet sættes helt under Vand, og gjort Grave overflødige. Dette er Tilfældet med Gammel Kollerup i Randers Amt. Her ligger et højt, rundagtigt Voldsted ude i Lavningen ved en lille Aa. Antagelig i det 16'de Aarh. blev Gaarden flyttet til sin nuværende Plads (Afb. 24).

Afb. 24. *Enkeltvoldsted.* Gl. Kollerup. Randers Amt. Mlsk. 1 : 4000. Planskitse. E. Dyggve del.

Afb. 25. *Dobbeltvoldsted.* Lindsgaard. Odense Amt. Planskitse med Profil. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

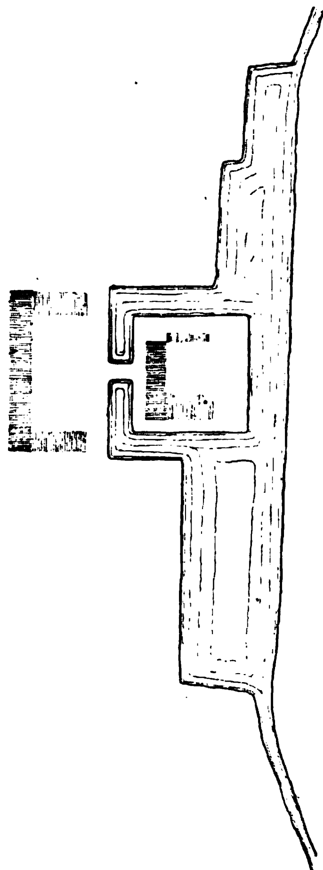
Afb. 26. *Enkeltvoldsted.* Gl. Skjerrildgaard. Mlstk. 1 : 4000. Planskitse. E. Dyggve del.

Mærkelige er *Dobbeltvoldstederne* af samme høje, bankeagtige Karakter. I Storskoven i Revninge Sogn, Odense Amt, nogle Hundrede Meter Syd for Lundsgaard, ligger et saadant Voldsted, bestaaende af to smaa Voldbanker, skilte ved

en Tværgrav og omgivne af en Fællesgrav. Det er Voldstedet til det tidligere Lindsgaard[14]) (Afb. 25).

3. Andre Herregaarde forlod *Voldsteder, der ogsaa var bankeagtige, men lavere,* med eller uden Grave eller Volde. I Revninge By i Odense Amt ligger saaledes Voldstedet af Revningegaard, der senere flyttedes udenfor Byen og fik Navnet Jershave. Det forladte Voldsted inde i Byen, der er omgivet af Grave, har uregelmæssig Form. Overordentlig interessant er Gammel Tidselholt med et rundagtigt Voldsted, omgivet af dobbelte Grave.

Ogsaa indenfor denne Hovedgruppe forekommer *Dobbeltvoldsteder,* der for de flyttede og sammenlagte Herregaardes Vedkommende desværre kun er daarligt bevarede. Men Typeformen er dog endnu paaviselig flere Steder. Det gælder Kærstrup paa Taasinge, to Voldbanker af skæv Firkantform med Tværgrav og omgivne af en Fællesgrav. Dobbeltvoldsteder, og som det synes af lignende Art, har ogsaa forekommet paa Gammel Mejlgaard og Gammel Palstrup.

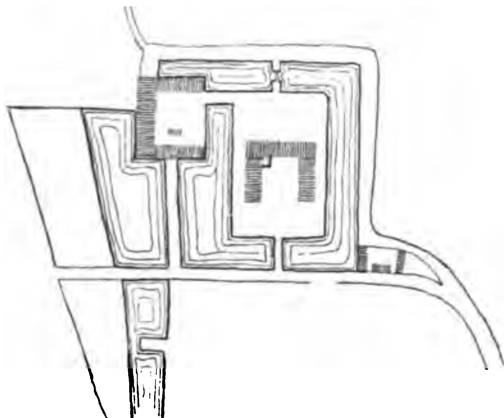

Afb. 27. *Enkeltvoldsted.* Krogsgaard. Ribe Amt. Planskitse. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

4. Endelig er der de forladte Voldsteder med ret *lav,* men buet Profil, hvoriblandt enkelte, der i Typeform faktisk ikke skiller sig meget ud fra den i 16'de og 17'de Aarh. almindelige. Hertil hører det lille, næsten firkantede Voldsted paa Gammel Rødslet (Afb. 5). Andre Voldsteder — og det er langt de fleste — har imidlertid *rundagtig Form,* som Skjerrildgaards (Afb. 26).

Det umiddelbare Indtryk, man faar af de her fremdragne fire Hovedtyper paa forladte Voldsteder, er da først og fremmest, at *den i 16'de og 17'de Aarh. almindeligt forekommende Voldstedstype er væsensforskellig fra de ældre,* der har runde eller uregelmæssige Former og i langt de fleste Tilfælde højere Profiler. Paa

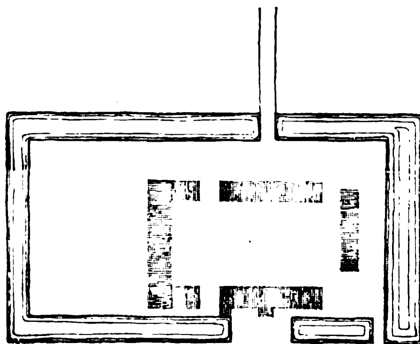
et eller andet Tidspunkt er de ældre Voldstedstyper bleven opgivne som forældede og ubrugelige, og man er gaaet over til en ny og mere hensigtsmæssig.

Afb. 29. *Dobbeltvoldsted* ca. 1590. Kongsdal, Københavns Amt. Kort ca. 1800. Mlstk. 1:4000. E. Dyggve del.

Spørgsmaalet er nu, paa hvilket Tidspunkt den mere moderne Voldtype dukker op.

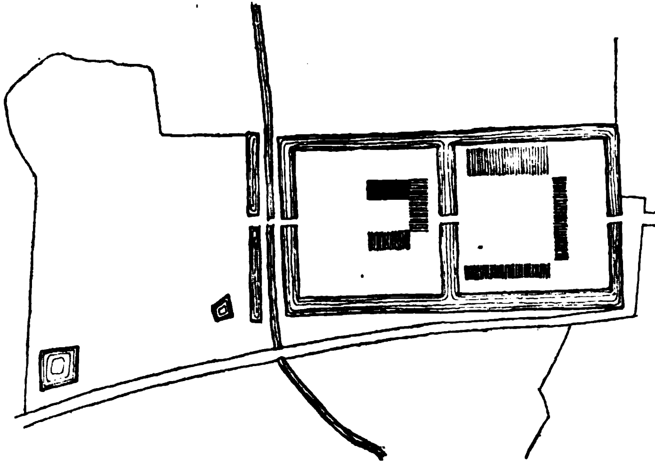
Hvad den *flade Profil* angaar, kan den aabenbart forekomme i meget gammel Tid, først og fremmest paa flade Holme og Næs. Broholm i Svendborg Amt gaar mindst tilbage til 14'de Aarh.'s Begyndelse[15]), og ligeledes Svanholm i Frederiksborg Amt, der ligger yderst paa et Næs. Næppe meget yngre er Torbenfeld i Holbæk Amt. Her ligger Borgvoldstedet ude i en Sø paa en lille Holm; indenfor paa en tilsvarende Holm var Staldgaarden, og indenfor denne igen, og mulig oprindelig paa et selvstændigt Voldsted, laa Ladegaarden[16]). Ogsaa indgravede Voldsteder med rundagtig Form, som Gammel Hellerups, har flad Profil. Denne Profilform kan altsaa forekomme før 16'de Aarh. eller rettere sagt før Kong Hans's Haandfæstning blev til, selvom den højere Profil samtidig kan have været i almindelig Brug ved Anlæg af de fleste Voldsteder.

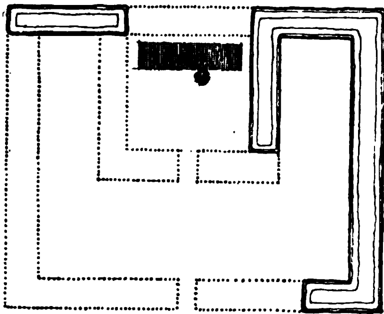
Afb. 28. *Enkeltvoldsted* for Borg- og Ladegaard. Toftholm. Holbæk Amt. Kort ca. 1800. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Mere vejledende er *Firkantformen*. I Tiden før 15'de Aarhundredes Slutning er den, saafremt den overhovedet benyttes, altid ret uregelmæssig. En regulær firkantet Form synes kun sjældent at være tilstræbt, og forekommer den, som ved Gammel Gisselfeld, ligger Vægten her afgjort paa Voldstedets høje, bankeagtige Karakter. Desværre lader de flyttede Herregaarde os

her ganske i Stikken. Der er derimod en hel Del Gaarde, endnu med Voldsteder af ældre Type i Behold, der kan give nogen Vejledning. Holbækgaard, der omtales som „Fæste“ 1340[17]), har endnu sit oprindelige lave og runde Voldsted nogenlunde bevaret. Altsaa har den runde Voldstedsform været brugt i Begyndelsen af 14'de Aarh. Ogsaa Gjorslev, der er opført c. 1400[18]), har et uregelmæssigt formet Voldsted. Endnu saa sent som 15'de Aarh.s Begyndelse har da Firkantformen ikke været i almindelig Brug ved Indgravning af Landets Hovedgaarde. Da man tilmed kan gaa ud fra, at Befæstning af Gaarde op igennem første Halvdel af Aarhundredet har hørt til Sjældenhederne, er det tilladt at slutte, at Firkantformen først bliver almindelig fra og med den fornyede Befæstnings- og Byggeiver, der har gjort sig gældende nogle Aartier før Kong Hans' Haandfæstning gav officiel Tilladelse til at indgrave Hovedgaarde. Og naar enkelte Anlæg med flad Profil, som Gammel Rødslet, har den regulære Firkantform, ligger deri et Vidnesbyrd om, at de mulig først er bleven til i Aarene efter c. 1450.

Afb. 30. *Dobbeltvoldsted* ca. 1560. Aastrup. Københavns Amt. Kort ca. 1800. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

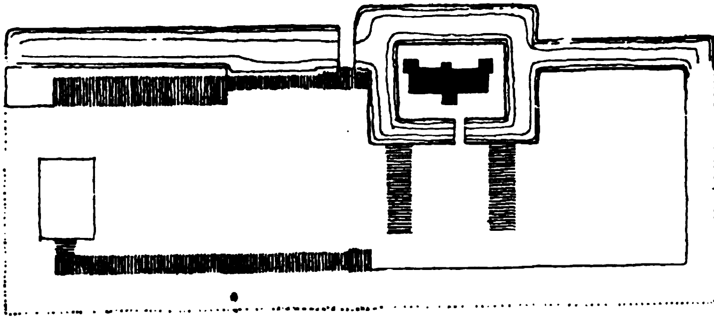
Afb. 31. *Centralvoldsted.* Berridsgaard. Laaland. Skitseplan med Støtte i Kort fra ca. 1750. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Man fejler derfor næppe ved at antage, *at Voldsteder af den yngste Type i det store og Hele tilhører det Tidsrum, hvis Herregaardsarkitektur her er gjort til Genstand for Studium,* selvom Fir-

kantanlæget ikke har været helt ukendt tidligere. Mulig er der en vis Sammenhæng mellem denne Voldstedsform og en Tilbøjelighed til at opføre regelrette, firlængede *Bygningsanlæg.* I og for sig kan saadanne ganske vist meget vel tænkes lagte paa runde eller uregelmæssigt formede Voldsteder. *Befæstningsanlæg* af Firkantform har i al Fald været i Brug langt tidligere, som Tilfældet var med Gurre i 14'de Aarh.[19]), og der er næppe Grund til at tvivle om, at den „Skabelon" af Krogen, Hans v. Diskov i Kristian III's sidste Aar har tegnet, gengiver den af Erik af Pommern c. 1423 opførte Borg[20]), der i saa Tilfælde har dannet en næsten regelmæssig Kvadrat. Ogsaa Nyborg Slot, der mulig i sin ældste kendte Form gaar tilbage til 13'de Aarh., havde allerede da et nogenlunde regulært firkantet Befæstningsanlæg[21]). At Firkantformen ved kongelige Borge, der maatte være fuldt moderne og helst forud for deres Tid i Befæstningskunst, er benyttet ret tidligt og, som det viser sig for Danmarks Vedkommende, allerede i 14'de og maaske i 13'de Aarh., er meget forklarligt. Men Herremændene har øjensynligt ikke fulgt saa godt med. De har været mere konservative og nødig forladt hævdvundne Traditioner — en Erfaring, der ogsaa er gjort i andre Lande[22]). Saameget er i al Fald sikkert, at det er den firkantede Voldstedstype, der først giver den rette Mulighed for intim Samvirken mellem Voldsted og Bygninger — en Samvirken, der ofte maa have været løs, for ikke at sige helt glippet, hvor Talen er om de ældre Voldstedstyper.

Gaarde med den yngste Voldstedstype — i dennes Renhed — er udprægede *Vandborge.*

Trods Fællesskabet i Form og Profil, er ogsaa denne Types Voldsteder overordentlig forskellige indbyrdes. Der er Enkeltvoldsteder, Dobbeltvoldsteder og endnu mere sammensatte Anlæg. Dertil kommer de højst varierende Størrelsesforhold. Men bag det brogede og uensartede i alle disse Særtyper føler man altid overfor hver enkelt Gaard, at der er en Plan og Mening. Og her er det netop, Hensynet til Bygning eller Bygninger kan have grebet ind og virket bestemmende paa den Skikkelse, Bygherren har givet sin Gaards Voldsted og hvorved der er skabt en vis Harmoni mellem dette og de Bygninger, det bærer. Noget tilsvarende gør sig ogsaa gældende i Forholdet mellem Voldsted og Beliggenhed i Landskabet. Oftest er Harmonien kommen ved en naturlig Føjen sig ind i de givne Naturforhold. Voldstedet ligesom skæres ud

Afb. 32. *Centralvoldsted.* Borreby. Sorø Amt. Skitseplan med Støtte i Kort fra ca. 1800. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

af det faste Land ved Grave helt rundt alle fire Sider, eller med en fri Side ud mod Aaløb (Løgstrup) eller Sø og Eng (Høgholt). Eller Harmonien tilvejebringes kun i Kamp med Naturen, ved forsætlig Tildannelse af Holme og Næs eller ved store Inddæmningsarbejder for at skaffe Vand i Gravene, ja for at danne hele kunstige Søer, der kan skylle op mod Voldstedets Fod (Katholm).

Almindeligvis bestod det 16'de og 17'de Aarhundredes Herregaarde af to Dele, holdt bestemt ude fra hinanden: Borggaard og Ladegaard. Saaledes skildrer Arent Berntsen 1656 „Herresædet, Hoved- eller Herregaarden“, og at i al Fald de større Ejendomme paa hans Tid havde gennemført denne Ordning, er utvivlsomt. Men det betyder ikke, at ogsaa Ladegaarden altid var indgravet, selvom Borggaarden var det, og overhovedet er der, hvad Voldstedsform angaar, forskellige Maader at klare Forholdet mellem Borggaard og Ladegaard paa.

1. Mest almindeligt forekommer *Enkeltvoldstedet* af mer eller mindre nøjagtig *kvadratisk Form* og fortrinsvis beregnet paa Borggaardsbygningerne. Som Eksempel kan nævnes Krogsgaard i Ribe Amt (Afb. 27).

Af og til er Voldstedet rummeligere og har *langagtig, firkantet Form,* beregnet paa baade Borggaards- og Ladegaardsbygninger, som Toftholm i Holbæk Amt[23]) (Afb. 28).

2. Men mange Herregaarde har haft *Dobbeltvoldsteder,* beregnede til at bære henholdsvis Borggaard og Ladegaard.

Paa en Del Gaarde, som Kongsdal i Københavns Amt, ligger Borg- og Ladegaardsvoldsted skævt for hinanden; begge Voldsteder har regelmæssig Firkantform (Afb. 29). Noget anderledes stiller For-

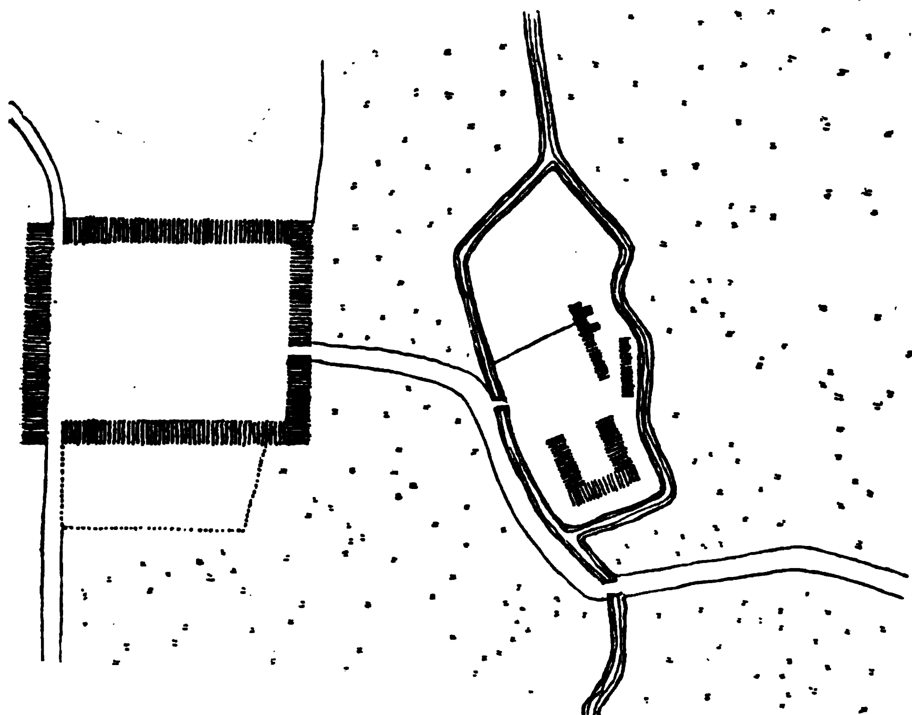
holdet sig for en Gaard som Villestrup i Aalborg Amt, hvor Borggaardsvoldstedet er regelmæssig firkantet, medens Ladegaardsvoldstedets Form er uregelmæssigt[34]). I Tilfælde som disse er direkte arkitektonisk Samvirken mellem de to Bygningsanlæg i højeste Grad vanskeliggjort.

Andre Steder ligger Dobbeltvoldstedet omgivet af en fælles Grav med Tværgrav, som Aastrup i Københavns Amt. De to Voldsteder komponeres i saa Fald oftest sammen i et symmetrisk Anlæg efter Længdeaksen, og her er der alle Muligheder for en direkte Samvirken af Borggaards- og Ladegaardsbygningerne (Afb. 30).

Undertiden dannes en Art *centraliserede Anlæg*, hvor Borggaardsvoldstedet ligger for sig selv indenfor hele det store, indgravede Hovedanlæg. Et imponerende Eksempel herpaa er Palstrups i Viborg Amt, et af de største bevarede Voldstedsanlæg i Danmark. I nær Slægt med Palstruptypen er det stærkt ødelagte Berridsgaards (Afb. 31) og vistnok Bramstrup i Odense Amt. En lignende Type repræsenterer ogsaa Nakkebølle i Svendborg Amt og Faarevejle paa Langeland, hvor Borggaardsvoldstedet er lagt hen i et Hjørne af Hovedvoldstedet. Endelig er der det enestaaende men dog med Centralanlægene beslægtede Borreby, hvor Borggaardsbygningen er lagt for sig selv paa et Voldsted, bastionært springende frem til begge Sider for Hovedvoldstedets nordre Grav[35]) (Afb. 32).

Fælles for alle Arter af Dobbeltvoldsteder er, at Borggaarden altid lægges yderligst, længst fra Hovedadgangen til Voldstedet, saa den skubber Ladegaardsanlæget frem mod en mulig Fjende som en Forborg, samtidig med at den ofte til den anden Side har Sø og Sump eller uvejsomt Terrain. Ved denne Planordning, der netop naturligt maatte følge Terrainets almindelige Karakter, gør Forsvarshensynet sig tydeligt gældende.

For alle — baade Enkelt- og Dobbeltvoldsteder — er det en almindelig Regel, at de er orienterede efter Verdenshjørnerne. Undtagelser findes, idet det undertiden snarere er Voldstedernes Hjørner, der er orienterede paa denne Maade, som det bl. a. er sket paa Steensgaard i Svendborg Amt, hvor det dog kan skyldes mulig Omregulering af et ældre Voldsted. Har Voldstedet rektangulær Hovedform, er det almindeligt, at Hovedaksen ligger i nordlig—sydlig Retning. Hvor denne Regel ikke er overholdt, skyldes det Terrainforholdene, som ved Aastrup, idet Hovedaksen her er tvunget over i Retning: Øst—Vest.

Afb. 33. *Borggaard og Ladegaard,* Aakjær, Aarhus Amt. Mlstk: 1:4000. Efter Kort ca. 1800. E. Dyggve del.

Den brogede Mangfoldighed, der præger Tidens Voldstedsanlæg, særlig hvad Enkelt- eller Dobbeltvoldsted og Størrelsesforhold angaar, har tilsyneladende kun lidt at gøre med Tilblivelsestid. Enkeltvoldsteder forekommer hele Perioden igennem, lige fra Bustrup i Salling, der øjensynlig gaar tilbage til Kong Hans's Tider, over Lerbæk i Hjørring Amt fra 16'de Aars.'s Slutning til Basnæs i Sorø Amt fra 1630'erne. Dobbeltvoldsteder findes ligefra Bramstrup, anlagt kort efter Grevens Fejde, til Søbysøgaard, ligeledes i Odense Amt, fra 1640'erne. Størrelsen er tilsyneladende ligesaa tilfældig. Store og smaa Voldsteder forekommer Side om Side i samme Egn, ja i samme Sogn, øjensynlig fra omtrent samme Tid indenfor det tohundredaarige Tidsrum. Men en historisk Udvikling lader sig ikke paavise.

Sammenligner man derimod samtlige Voldsteder af yngste Type med de ældre, forladte Voldsteder fra tidligere Tider, er Forskellen i Størrelse ofte paafaldende. Alene Rødslets lille sen-

middelalderlige Voldsted og det senere store Voldsted fra Midten af 16'de Aarh. viser det med tilstrækkelig Klarhed.

Aarsagerne til Kravet om større Plads er forskellige. Først og fremmest skyldes de store Voldstedsanlæg, at Datidens Overgang til virkelig Stordrift har naaet ogsaa vedkommende Gaard, idet Stordriften krævede flere Bygninger og følgelig større Plads til Lade- og Staldbygninger. Og forsvarsmæssig set kunde Gravforsvaret nu, naar det skulde være, lægges længere bort fra selve Bygningerne, saa der kunde blive god Plads ogsaa til Voldanlæg indenfor Gravene. Dertil kommer boligmæssige Aarsager. Den voksende Velstand hos Datidens Godsejere fordrede anselige og solide Bygninger, og den højere Levefod krævede samtidig rummeligere Boliger. Alt i alt gav Tidens Fordringer Mulighed for en rigere og mere virkningsfuld Bygningskultur, end tidligere Tider kendte den.

Den Udvikling, der har fundet Sted indenfor de her behandlede to Hundrede Aar, viser sig i en *voksende Tilbøjelighed til at gøre Dobbeltvoldstederne symmetriske efter Længdeaksen.* I det 16'de Aarh.s første Halvdel blev Borggaards- og Ladegaardsvoldsted ofte lagt skævt for hinanden. Men dette hører senere hen til Sjældenhederne. Og forekommer det, skyldes det utvivlsomt de lokale Terrainforhold. I langt de fleste Voldstedsanlæg, der bevislig eller med Sandsynlighed kan tilskrives den senere Del af 16'de Aarh. og det 17'de Aarh., er Længdeaksen respekteret og den størst mulige Symmetri tilstræbt.

For den rette Forstaaelse af Voldstederne er det ogsaa af Vigtighed at *klarlægge, hvorledes de udnyttedes til Bebyggelse.* Forholdene har ført med sig, at det i de fleste Tilfælde kun er Borggaardsbygningerne, der er tilbage, i det mindste for 16'de Aarh.'s Vedkommende. Avlsbygninger fra saa fjærne Tider forekommer kun hist og her og kun delvis bevarede. Intet helt og uforstyrret Anlæg er kendt. I det Store og Hele er det dog ogsaa Placeringen af Borggaardsbygningerne, der har mest Interesse.

Det drejer sig her foreløbig kun om at paavise, hvorledes Bygningens eller Bygningernes Fundamenter — „Grundvolde“, som det hedder i Datidens Sprog — blev lagt i Forhold til Voldstedets Yderkanter, nærmere eller fjærnere ved Gravene. I det nuværende Danmark er kun bevaret eet Tilfælde, hvor selve Bygningernes Mure løfter sig lige op af Grav eller Sø. Det er Egeskov[26]). Men

flere er de Gaarde, hvor det er selve Grundvolden, der rejser sig direkte op af Vandet, som Holmegaard i Præstø Amt. Ved Sandholt i Svendborg Amt gik Gravene endnu i 18'de Aarh. helt ind til Bygningens Mure, og der er næppe Tvivl om, at det samme oprindelig var Tilfældet paa Nørlund, Rosenholm, Fraugdegaard og Visborggaard og maaske Barritskov[37]). Det er de *absolutte Vandborge.*

Ofte giver Voldstederne kun netop Plads til Bygning eller Bygninger. Der er akkurat Mulighed for en Gang udenfor, langs Grav eller Sø. Saaledes er det bl. a. ved Vedbygaard i Holbæk Amt. Det er de *snævre Voldsteder.* Men det er ikke udelukket, at adskillige af disse fra først af har hørt til de absolutte Vandborge. Bygningerne kan ogsaa ligge paa overordentlig *rummelige Voldsteder,* som Løgismoses i Odense Amt.

Paa dette Omraade synes der ikke at kunne spores nogen historisk Udvikling . Bebyggelser af alle tre Arter forekommer i Flæng og igennem hele Perioden. Valget af den ene eller den anden Bebyggelsesform hænger sikkert — som det senere skal paavises — for en Del sammen med militære Hensyn, det Befæstnings- og Forsvarssystem, man i det enkelte, givne Tilfælde har foretrukket.

At i Regelen kun Borggaardsbygningerne havde Plads paa Voldstedet fandt sit Udtryk i den gængse Talemaade, at de ligger „paa Gaarden" eller „oppe paa Gaarden". Ved en hel Del Gaarde — af Toftholm-Typen — delte de dog Plads ogsaa med Avlsbygningerne. Det var i Virkeligheden kun i de færreste Tilfælde, disse havde deres eget Voldsted og ikke var lagt hen, hvor det bedst kunde ske i Forhold til Borggaardsbygningerne. I al Almindelighed kan det dog siges, at de, naar de ligger tæt ved Borggaardsanlæget, er placerede ganske paa samme Maade i Forhold til dette og til Terrainforholdene, som det kendes fra de helt indgravede Anlæg — altsaa som en Art Forborg ud imod Hovedadgangen og det faste Land. Typiske Eksempler er Odden i Hjørring Amt og Tirsbæk i Vejle Amt.

Dette svarer til Tilstanden, som den skildres af Arent Berntsen i Midten af 17'de Aarh. *„Samme Ladegaarde er stedse saa funderede, at fra Borggaarden og Husbondens daglige Losemente, eller Fruerstuen, kan haves uhindret Siun til alt, hvis der nedre passerer."* At denne Ordning har været Tidens Ideal er sikkert nok. Kendsgærninger viser det. Men andre Kendsgærninger tyder paa, at den ikke var indført alle Steder, da Arent Berntsen skrev; her og der er der Spor af en ganske anden Byggeskik. Spørgsmaalet er vigtigt, fordi vore Herregaardes Bygningshistorie kun kan forstaas til Bunds,

naar man ved, hvormange „Huse" — som det dengang hed —, Bygherren havde Brug for og af hvad Slags de skulde være.

En Del Borggaards-Voldsteder laa — som allerede tidligere omtalt — langt ude i Kær, Mose eller Sø, medens Ladegaardsbygningerne var opført et Stykke derfra, inde paa det faste Land. Forbindelsen mellem Borggaarden og det faste Land tilvejebragtes i saadanne Tilfælde ved en Dæmning, som ved Landting i Ringkøbing Amt[28]), eller ved en Pælebro, — „Gangbro" kaldtes en Bro paa Aakjær i Aarhus Amt[29]) (Afb. 33). Gaarde som disse har arkitektonisk set været noget for sig. Deres Borggaardsbygninger har gjort sig egenmægtigt gældende — som Nørlunds endnu gør det, idet højt regnet enkelte Nyttebygninger har kunnet gøre dem Rangen stridig.

Naar der i det foregaaende er talt om Ladegaarden og dens Beliggenhed i Forhold til Borggaarden, har Udtrykket „Ladegaard" været brugt om Avlsbygninger i al Almindelighed, i samme Betydning hvori Arent Berntsen bruger Ordet. Men saa lige til har Forholdet ikke altid været i det 16'de og 17'de Aarh.

Nørlund havde, som tidligere antydet, sin Ladegaard liggende fjærnt fra Borggaarden. Men umiddelbart Nord for denne laa Staldgaarden — i 18'de Aarh. kaldet den lille Ladegaard[30]). Her var altsaa endnu i Slutningen af 16'de Aarh. *Staldgaard og Ladegaard holdt ude fra hinanden* som særlige Bygningsgrupper. Ganske den samme Ordning fandtes ligetil 1622 paa Lundenæs i Ringkøbing Amt, hvor Staldgaarden laa ude ved Borggaarden i Engene ved Skern Aa, medens Ladegaarden laa inde paa det faste Land[31]). Og selv hvor alle Avlsbygninger har ligget samlede ved Borggaarden, skælnes i det 16'de og 17'de Aarh. endnu ofte mellem Staldgaard og Ladegaard, som paa det nu nedlagte Vollerup i Sorø Amt[32]) og indtil for kort Tid siden paa Rosenholm i Randers Amt[33]). At der desuden hyppigt tales om Dejegaard (Mejerigaard), betyder i denne Sammenhæng mindre. De herhenhørende Bygninger har naturligt passet sig ind i en af de tre Hovedgrupper af Huse: Borggaard, Staldgaard eller Ladegaard. Det samme gælder den ofte omtalte Smedje. Men fra og med Slutningen af det 16'de Aarh. viser Herregaardsflytninger med al ønskelig Tydelighed, at Tendensen til at samle alle Grupper af Bygninger tæt ved hverandre gør sig mere og mere sejrrigt gældende — en naturlig Følge af den Koncentration af Landbruget til Stordrift, der er saa betegnende for Tiden[34]).

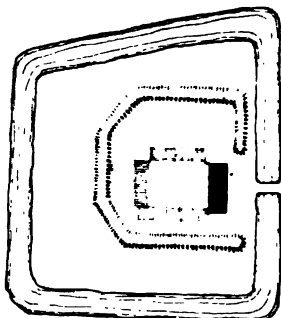
Naar Voldstedet skulde tildannes, og inden der kunde tages Bestemmelse om, hvor paa Voldstedet Grundvolden skulde udgraves til de Huse, det skulde bære, maatte Bygherren gøre sig klart, om han vilde udspare noget af selve Voldstedet til Befæstningsanlæg i Form af Jordvolde, og i saa Fald hvormeget. Han har helst ogsaa fra første Færd maattet afgøre, om der skulde opføres Forsvarsværker udenfor Gravene.

Det siger sig selv, at Karakteren af de Forsvarsværker, der opførtes — i Forbindelse med Voldstedet selv og dets Grave — i højeste Grad kommer til at bestemme den arkitektoniske Virkning af det hele Anlæg. Hører allerede Voldstedet med til Herregaardsarkitekturen, gælder det i ikke mindre Grad de til Voldstedet knyttede Befæstningsanlæg, hvad enten det er Inden- eller Udenværker eller begge Dele. Paa utallige Maader glider de med ind i det samlede Billede af en dansk Herregaard fra hine Tider og udvider og beriger selve Bygningsanlæget med nye arkitektoniske Muligheder og nye Skønheder.

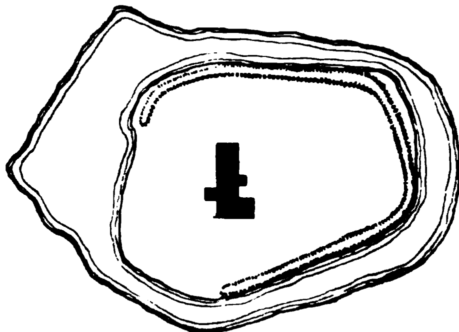
Mange Herregaarde nøjedes med det Værn, Gravene alene kunde yde, men der har dog været ikke saa helt faa, hvor man har skabt mere vidtløftige Forsvarsanlæg.

Hvad det egentlige Voldsted angaar, forbød Voldanlæg sig jo af sig selv ved de absolutte Vandborge. Ved snævre Voldsteder ligeledes. Anderledes forholdt det sig med de rummelige Voldsteder. Her kunde blive god, ofte endogsaa særdeles god Plads til Voldanlæg. Og endnu viser Forholdene enkelte Steder, at Voldsteder har været udnyttede paa denne Maade. Man har sikkert Lov til at gaa ud fra, at det er sket langt hyppigere, end de forholdsvis faa bevarede Monumenter lader formode. Thi mangen Jordvold er i Tidens Løb bleven sløjfet og kun lokal Tradition eller tilfældige Meddelelser i skriftlige Kilder giver os nu Besked om, hvad der har været. Paa Viffertsholm, der blev anlagt i Midten af 16'de Aarh., har der kun været lave Brystværnsvolde mod alle fire Sider, men nu næsten helt sammensunkne og forsvundne; paa Nørre Holmgaard fra 1580'erne har Voldene en Højde, varierende fra 3 til 4 Meter, men Volden mangler her paa Nordsiden, ud mod Adgangen og Ladegaarden. Et lignende og samtidigt Anlæg, men med Volde ogsaa udenfor Gravene, var Gunderupgaard i Aalborg Amt[35]); her mangler Befæstningsanlæg mod Syd. Mere imponerende er dog Nørre Vosborgs Volde fra Begyndelsen af 16'de Aarh.; de har en Højde af fra 5 til 7 Meter. Voldkredsen

synes her altid at have været afbrudt paa et Stykke af den ind mod Adgangen og Ladegaarden vendende Side, hvor Porthuset havde sin Plads (Afb. 34). Beslægtet med Nørre Vosborg i Voldstedsan-

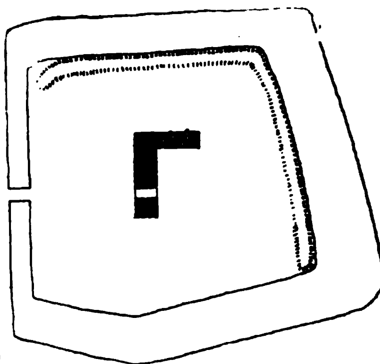

Afb. 34. *Voldstedsanlæg,* Nørre Vosborg. Ringkøbing Amt. Mlstk.: 1:4000. Planskitse. Ved E. Dyggve.

Afb. 35. *Voldstedsanlæg.* Orebygaard, Laaland. Mlstk.: 1:4000. Planskitse af Forf. Ved E. Dyggve.

læg, men oprindelig med Volde helt rundt, er Orebygaard paa Laaland (Afb. 35). Undertiden nøjedes man ogsaa med kun at forsyne nogle af Voldstedets Sider med Volde, som paa Trudsholm i Randers Amt (Afb. 36), hvor de kun fandtes paa nordre og østre Side, hvilket maaske har sin Forklaring i de Moradser og Sumpe, der har været mod Vest og Syd. Men muligvis ogsaa i en anden Ting. Trudsholms Voldsted omfatter ogsaa Ladegaarden og dennes Bygninger, hvoraf nogle har en anselig Ælde og netop ligger langs de to voldfri Sider. Det ser ud, som Forholdet her har været et noget lignende som paa Nørre-Vosborg og de andre omtalte Gaarde: *Volde paa selve Voldstedet var, hvor det lod sig gøre, erstattede af Bygninger.* Dette falder igen sammen med den almindelige Tanke, der ligger til Grund for de

Afb. 36. *Volstedsanlæg.* Trudsholm. Randers Amt. Mlstk.: 1:4000. Planskitse af Forf. Ved E. Dyggve.

snævre Voldsteder, for ikke at tale om de absolutte Vandborge — Bygninger kan, naar det skal være, gøre det ud for Vold.

Medens Jordvolde paa selve Voldstedet dog næppe har været særlig almindelige — de snævre Voldsteder er meget talrige — forekommer det til Gengæld ret hyppigt, at et første Forsvar blev lagt udenfor Gravene. Gunderupgaard er allerede nævnt. Det kunde ske med en enkelt Jordvold paa et særlig udsat Sted, som hinsides Jershaves og Vedbygaards vestre Grav, nærmest med Karakter af Brystværnsvolde, eller med en langstrakt buet Vold som Arreskovs, der i østlig Retning er ført fra Borggaarden langs Fleninge Sø[36]). Mere fuldkomment var det nu næsten sløjfede Befæstningsanlæg om Sandholt. Gravene gik helt ind til Husene; udenfor Gravene laa hele Vejen rundt ret høje Volde og mod Adgangen og Ladegaarden fandtes desuden en Ydergrav. Og det er atter dette Befæstningssystem, der har faaet sin mest gennemførte Udformning paa Spøttrup i Salling. Udenom det snævre Voldsted ligger her c. 6 Meter høje Volde, derpaa kommer en Ydergrav helt rundt og udenfor denne igen en lav Brystværnsvold. Er end dette mærkværdig konsekvent gennemførte Befæstningsanlæg delvis ødelagt, har det dog den Dag i Dag meget af sin oprindelige sluttede, mandige Karakter over sig. Det er trods alt det bedst bevarede Befæstningsanlæg fra det 16'de Aarh.'s Herregaarde i Danmark[37]).

Det er betegnende for de fleste af de kendte Voldanlæg, at de enten er knyttede til Gaarde med sengotiske Bygninger eller Bygningspartier — Spøttrup, Sandholt og Vedbygaard — eller vides at være bleven til indenfor 16'de Aarh.'s første Halvdel — Jershave, Nørre Vosborg og Viffertsholm. Fra 16'de Aarh.'s senere Del er kun Nørre Holmgaard, Gunderupgaard og Faarevejle, alle fra 1580'erne og endelig det omtrent samtidige Herningholm. Voldanlæg var aabenbart en uddøende Form for Forsvar af danske Herregaarde, en Form, der peger tilbage mod ældre Tider og ældre Tiders Forhold, mod en Befæstningsmaade, der igen har sine Traditioner langt tilbage i vor Oldtids Jordværker. Og denne Tilbagegang i Tilliden til Jordvolde, ja selv til vidtløftige Udenværker, falder henimod Middelalderens Slutning sammen med en voksende Tilbøjelighed til at lægge det egentlige Forsvar hen til brede og dybe Grave. Det vil ogsaa senere blive paavist, at man samtidig samler Gaardens Forsvarsværn i Bygningen eller Bygningerne selv, med tilhørende Spærremure — en Tendens, der er stærkest

gennem 16'de Aarh.'s første Halvdel, for derefter lidt efter lidt at tage af henimod Aarhundredskiftet, indtil Forsvarshensynet langsomt dør ud i Løbet af 17'de Aarh.

Trods den aftagende Tilbøjelighed til at værne Gaarden ved Voldanlæg, er der dog en Udvikling at spore fra et ældre til et nyere System, hvor det sidste ganske vist kun netop faar Lejlighed til at gøre sig gældende, inden det forsvinder fra Herregaardene, samtidig med at det i mere fuldkommen Form bliver anvendt paa Kronens Fæstninger.

Det ældre Forsvarssystem er knyttet til Firkantformen, der som godkendt Grundform for Befæstningsanlæg for vore Herregaarde kunde forfølges tilbage i det mindste til 15'de Aarh., hvor det har afløst et *endnu ældre,* der nærmest er knyttet til den runde Form. Begge hviler paa Princippet: det direkte Frontforsvar.

Firkantsystemet kunde imidlertid styrkes ved fremskudte Værker paa Hjørnerne. Albrecht Dürer[38]) omformede den senere Middelalders lave Fæstningstaarne, Rondeller (Runddele) og satte dem i nøje Forbindelse med de tilstødende Volde, samtidig med at han gav dem en selvstændig Stilling med betydelig Forsvarskraft, velegnede ikke blot til Front- — men ogsaa til Flankeforsvar. Rondellerne blev til Bastei'er, her til Lands ogsaa kaldet „Postejer“. Det er dette Princip, der er anvendt paa Faarevejle og mulig ved Herningholm.

Imidlertid havde man — vistnok først i Italien — udviklet denne Tanke videre og var naaet til et nyt System, *det bastionære,* der i Begyndelsen af 16'de Aarh. begyndte at antage fastere Former og i Tidens Løb skulde faa en glimrende Fremtid i Befæstningskunsten, hvor Flankeforsvaret er knyttet til dette System. Men det har taget Tid, inden det naaede op til Norden, og af Herregaarde i det nuværende Danmark vides ingen med Sikkerhed at have været befæstet paa denne Maade[39]). Første Gang det anvendes i større Stil, er ved Anlæget af Kronborgs Forsvarsværker. Atter her møder man en konservativ Tankegang hos den danske Adel[40]).

Iøvrigt er det et Spørgsmaal, om de Volde, der i Forbindelse med Gravene værner de danske Herregaarde, har gjort det ved egen Kraft og som Jordværker alene. Den Tanke ligger nær, at de ogsaa har baaret Mure, uden at det dog endnu har været muligt at paavise Ringmure paa Voldkroner. At Volde kunde bære Ringmure fremgaar dog af gamle Billeder af Dragsholm fra 17'de

Aarh.)[41]. Men Dragsholm hørte ogsaa til en af Landets fasteste Borge — først i Bispehaand, senere i Kronens. Ganske vist forekommer ved Lejlighed Ringmure nævnt i skriftlige Kilder, som i Skiftet over Vemmetofte 1529, men om den der omtalte Ringmur er en Spærremur i Forbindelse med Borggaardsbygningerne, eller den er noget selvstændigt, derom ved vi intet. Noget andet er, at Voldene sikkert har baaret Pallisader. Spor deraf kan næppe paavises. Men atter her giver Afbildninger nogen Antydning, bl. a. Billederne af Dragsholm og af Lilø i Skaane[42]) fra 17'de Aarh.'s Midte. Ogsaa skriftlige Kilder giver af og til Oplysninger, der gaar i samme Retning. 1644 var der under Svenskekrigen Tale om at lade Faarevejles Volde og Grave „renovere og pallisadere" og Clausholm var under næste Svenskekrig „forpallisaderet".

Der er kun levnet os faa Udtalelser af og om Tidens Bygherrer angaaende Tildannelsen af det Voldsted, hvor deres Gaard skulde ligge.

I Indskriften nøjes Bygherren oftest med en kort Meddelelse om, at han byggede eller lod bygge — om Bindingsværkshuse hedder det: lod sætte — vedkommende Hus eller Huse. Af og til antydes Arbejdet med Funderingen, og der sigtes utvivlsomt dermed ogsaa til Tildannelse af Voldstedet. Karen Friis, Enke efter Bjørn Andersen, fortæller i en Indskrift fra 1590 paa Vaar i Aalborg Amt, hvordan den tidligere Bygning var brændt 13'de Juni 1587. „Samme Aar 1587 den 30. September lod jeg .... fundere den ny Bigning". Samme Tanke kommer ogsaa frem i Indskriften i Porthuset paa Arreskov, hvor det siges, at 1558 „blev Arreskov funderet som det nu staar". Og naar Datiden nævner „Grundvolde", menes ikke blot Bygningernes Fundamenter, men ofte maa Udtrykket ogsaa omfatte Voldstedet. Paa det daværende Trolholm, nu Holsteinsborg, forkynder saaledes en Indskrift 1648, at Børge Trolle (i 1590'erne) havde „ladet lægge de første Grundvolde til denne Gaards Bygning, og den største Del forfærdiget". Her maa ogsaa være tænkt paa Indgravningen af det store, regulære Voldsted, bestemt baade for Borg- og Ladegaardsbygningerne. Jørgen Rosenkrantz fortæller selv kort og godt om Rosenholm, som han havde købt 1559: „og begyndte (jeg) da straks at bygge og grave der sammesteds"[43]). Mere vidtløftigt skildres, hvordan Villestrup blev til[44]). Da Axel Juul efter sin Faders Død 1535 „annammede" Villestrup, var den kun for en Brydegaard at regne.

„Siden“, fortæller hans Hustru, „forbedrede han den med Mark, Skov og Ejendom og købte til Krobkjær og den Skov, der laa og samme Gaard i Nord fra Ladegaarden sønden op til den liden Dam, i samme Nørretoft liggende, da opsøgte han det Gaardsluedtz, hertil bygt er og hvor en liden Holm udi et Kær liggende med Træer begroet“. Denne lille træbevoksede Holm udvalgte Axel Juul sig til Byggegrund. Her vilde han rejse sin nye Gaard. “A. D. 1538 udi den hellige Trefoldigheds Navn lod han lægge Grundvold om alle 4 Sider“. Dermed kan kun forstaas, at han lod den naturlige Holm tildanne, saa den blev og som den nu er, et regelmæssigt, næsten kvadratisk Voldsted. Saa først kunde han begynde at bygge. „Og siden“ — fortsætter Skildringen — „lod han det Aar efter andet opbygge og forbedre med Huse, Grave, Damme, Abildgaard, Mølle, Fiskevand, Kær og Enge at rydde, med megen anden Frihed og Herlighed“. Mest karakteristisk for hele denne Udredning af Villestrups Tilblivelse er Opfattelsen af det selvfølgelige i, at en Ejendom, samtidig med at dens Jordtilliggende øgedes, fik et efter alle Kunstens Regler tildannet, sikkert og trygt beliggende Voldsted, hvor statelige og anselige Huse kunde rejse sig. Men det tog Tid, inden alt var færdigt. Først 1542 kunde Axel Juul som nygift flytte ind i sin Gaard. Han fortæller det selv i en Indskrift, nu over Porten: „Axel Juul, met syn k. Høstrw Kyrstine Lunge lod thene Gaard af ny wpbyge ano dni 1542. Same Aar var og deris Brølup“.

En enestaaende Skildring af et Voldsted under Arbejde giver Bygningssynet over Rygaard i Københavns Amt, foretaget 1573 i Anledning af et Mageskifte med Kronen. „Det nye Voldsted havde fuldfærdige Grave, hvad man kan gøre med Skovle og Spader om Voldstedet paa to Sider .... og er her noget begyndt paa den tredje Side. De fuldfærdige Grave er 6 Ruder brede og 10 Ruder dybe, skraamaal med Voldstedet og rundt“[45]).

Hvordan man i 17'de Aarh. saa paa Indgravningen af Voldsteder, faar man et levende Indtryk af gennem Præsten i Ærindlev paa Lolland, der 1654 skildrer, hvordan Voldstedet til Bremersvold blev til. Han fortæller, at Bremersvold, grundlagt 1600, „er funderet i et Morads for Graver og Fiskevands Skyld, og allerførst blev gjort en Kvadrat med Graver og en firkantet Vold“.

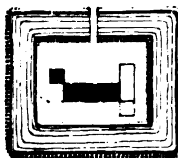
Den tekniske Fremgangsmaade, der anvendtes ved den blotte Indgravning af Herregaarde, har gennemgaaende ikke været indviklet, selv om den fra Lederens Side til Tider har fordret baade

Rutine og Indsigt. Større Befæstningsarbejder var en Specialitet, der krævede særlig Kundskab og Dygtighed og selve Gravearbejdet ledede vistnok ofte af en dertil uddannet Mand. Enkedronning Dorothea brugte ved Arbejder paa Dronningborg Slot 1563 som Graver en Pommeraner, som hun roste stærkt og anbefaler varmt til Hertug Hans den Ældre paa Haderslevhus. „Han er", skriver hun, „fra Ungdommen af holdt til dette Arbejde, som vi har brugt og funden forstandig og oprigtig i sin Virksomhed"[46]). Drejede det sig om yderligere Befæstningsarbejder med Volde, har den særlige Sagkundskab vel ogsaa været paakaldt. Ved de kongelige Slotte omtales Voldmestre, og disse Folk kan vel ogsaa tænkes at være benyttede af og til af Herremænd[47]).

Hvad hele denne Side af Byggevirksomheden angaar, kan man vist i Almindelighed gaa ud fra, at Bygherren selv — sjældnere hans Bygmester, hvis han overhovedet har brugt en saadan — har været den, der bestemte, hvordan alt skulde være. Datidens Herremænd havde i deres militære Opdragelse og Beskæftigelse Forudsætninger til her at kunne være deres egne Bygmestre, selvom de, som det synes, ingenlunde var fulgt med Tiden. Arbejdskraften er man kommen nemt over, og Hovbønderne har haft onde Tider, mens Befæstningsarbejderne stod paa. Corn. Hamsfort nævner udtrykkelig blandt Fæstebøndernes Pligter — foruden at fælde Tømmer og bygge Huse — ogsaa den at skulle „grave Grave"[48]) — en Forpligtelse eller i al Fald et Krav fra Herremandens Side, der kan følges langt tilbage i Middelalderen[49]).

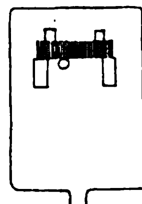
Indgravedes et Voldsted paa nogenlunde fast Grund, har Teknikken næppe voldt synderlige Vanskeligheder. Den opgravede Jord anvendtes til Fyld paa selve Voldstedet, eller den blev benyttet til Volde og Dæmninger. Men tit var Jordsmonnet løst og sidt; det kunde skride ud. Paa Voergaard i Hjørring Amt havde man sikret Voldstedets Kanter ved nedrammet Pæleværk, og noget lignende har vistnok været Tilfældet paa Gisselfeld[50]). Det er sikkert denne Fremgangsmaade, der i Datidens Sprog kaldtes „at fore Gravene med Bul og Fjæle", et Udtryk, der er brugt i Anledning af Gravene omkring Dronningborg Slot 1585[51]). Andetsteds har man baaret sig ad paa anden Maade. Man har omsat Voldstedet med Kampesten — en Fremgangsmaade, der maatte synes nok saa solid og ogsaa er overmaade almindelig, men som det synes først er bleven brugt fra Midten af det 16'de Aarh. Et af de første paavis lige Tilfælde er Hovedvoldstedet paa Borreby fra 1550'erne.

Man forbavses ofte over, hvor mægtige Jordarbejder, Anlæget af mange Herregaardsvoldsteder har krævet, mest naturligvis de store Dobbeltvoldsteder. Det er udregnet, at ved Dobbeltvoldstedet til Søbysøgaard i Odense Amt udgør hele det planerede Areal med Grave og Dæmninger 48000 □ Al. eller næsten 3½ Tdr. Land[52]).

Afb. 37. *Voldsted med enkelt Hus.* Skraveret ældst. Sønderskov, Ribe Amt. Mlstk.: 1 : 4000. Planskitse ved E. Dyggve.

Tit kunde det hænde, at det ikke var tilstrækkeligt alene at grave et Voldsted ud. Vilde tilløbende Vand eller Grundvandet ikke af sig selv fylde Gravene, maatte man paa anden Maade skaffe Vand i dem, og kunde man faa Voldstedet til at ligge i en hel lille kunstigt dannet Sø, var det ikke at foragte. Det kunde undertiden dreje sig om Ingeniørarbejder af stort, i enkelte Tilfælde ganske imponerende Omfang. Man maatte fra Kanaler lede Vandet fra mere vandrige Egne, fra Aa eller Sø ind i de tørre Grave, som ved Voergaard i Hjørring Amt, eller man maatte stemme Vandet op i dem ved Dæmninger som ved Bækmark i Ringkøbing Amt. Eller andre vidtløftige Arbejder var nødvendige. Da Havnø i Aalborg Amt blev til en Hovedgaard i Slutningen af 15'de Aarh., blev Raarup Aa tredelt nogle Hundrede Alen fra sit Udløb i Vejlen[53]). Herfra gravedes et nyt Løb for at faa Borggaarden omflydt af Vand. Men alt blegner dog overfor de Arbejder, Peder Oxe lod foretage, da han anlagde Gisselfeld paa dets nuværende Plads. Det maa have været ham, der ved Opdæmning skabte Gaardsøen, Bredesø, Springdammen og de to andre Damme i Springdamsmarken, samt Denderup Sø og to mindre Damme i Denderup Vænge[54]).

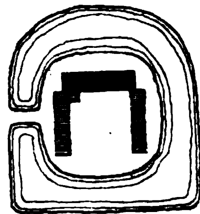

Afb. 38. *Bortvendt Anlæg.* Skraveret ældst. Lerkenfeld, Aalborg Amt. Mlstk.: 1 : 4000. Planskitse ved E. Dyggve.

Peder Oxe er tillige den eneste Bygherre, der vides at have omgivet Ladegaarden — og mulig ogsaa Haven — med Ringmure. Nutiden har bragt mærkelige Rester af dette enestaaende Anlæg for Dagen. Adgangen til den befæstede Ladegaard var gennem to taarnagtige Porthuse, hvoraf Draabyporten er den bedst kendte[55]).

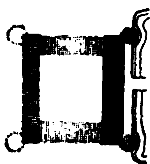
I Placeringen af Bygningerne paa Voldstedet hersker tilsyneladende den rene Vilkaarlighed. Men ret

beset er dette ikke Tilfældet, idet Vaaningshusets Beliggenhed altid gør sig bestemmende gældende for Borggaardens Vedkommende. Det afgørende er her denne den egentlige Beboelsesbygning — i Datiden kaldet Adelshuset, det store Hus, undertiden Stenhuset — og dens Beliggenhed i Forhold til Solen. Det er en almindelig Regel ved alle Nyanlæg — og det gælder ogsaa, hvor der kun er Tale om almindelige Byggesteder — at *Hovedhuset ligger solret* eller dog saa godt som solret. Undtagelser er meget faa. I sammensatte og flerfløjede Anlæg vil endelig en af Fløjene altid give sig til Kende som den egentlige Hovedbygning, og denne vil altid helt eller tilnærmelsesvis ligge solret paa Voldstedet. Dette er jo desuden — og utvivlsomt med dette Formaal for Øje — altid helt eller tilnærmelsesvis orienteret efter Verdenshjørnerne. At Fordringen til solret Beliggenhed af Vaaningshuset var almindelig i de Tider, viser ogsaa Sagn, hvori der berettes om Bygmestre, der har siddet denne Fordring overhørig, og som det er gaaet meget ilde. Timgaards Bygmester led derfor med Rette en forsmædelig Død i Gaardens Port. Og var en Herregaard ikke lagt solret, kunde det give Anledning til mærkelige folkelige Forklaringer, som dem, der fremsattes om Hastrup i Vejle Amt[56]).

Afb. 39. *Sidevendt Anlæg.* Sort ældst. Kokkedal. Hjørring Amt. Mlstk.: 1:4000. Planskitse ved E. Dyggve.

Var det Skik og Sædvane at lægge Hovedhuset med Gavle i Øst — Vest, følger deraf, at naar dette ikke er Tilfældet — som paa Løvenholm i Randers Amt — er der Grund til at gaa ud fra, at der har staaet et ældre solret beliggende Vaaningshus paa Voldstedet. Et Eksempel blandt adskillige vil vise, at denne Slutning kan være berettiget. Det nuværende Hus paa Trudsholm i Randers Amt Vesten i Borggaarden er opført 1654. Men i Kælderen under en langt yngre nordre Fløj findes Rester af en sengotisk Bygning, hvorom man med Føje kan antage, at den er opført af det nuværende Trudsholms Skaber, Rigsmarsken Otte Krumpen. Ogsaa i et enkelt Tilfælde, hvor der ikke findes Bygningslevninger, kan det med en vis Sandsynlighed paavises, at der har staaet et ældre Hus med Gavle i Øst og Vest. Det nuværende ældste Hus paa Østrupgaard i Svendborg

Afb. 40. *Modvendt Anlæg.* Sort ældst. Sandholt. Svendborg Amt. Mlstk. 1:4000. Planskitse ved E. Dyggve.

Amt stammer fra 1572 og ligger Vesten i Borggaarden. Paa den nuværende søndre Fløjs Plads har der imidlertid — i Følge en Indskrift over Døren — staaet et ældre Hus, der i det 17'de Aarh. er blevet flyttet derfra af Jørgen Brahe og anvendt ved Opførelsen af Brahesborg. Ganske vist ved man intet om, at dette Hus skulde være ældre end det vestre Hus fra 1572, men dettes Placering paa Voldstedet, med rigelig Plads til en Sydfløj, lader formode, at det er kommen til paa et Tidspunkt, da Voldstedet allerede var bebygget til søndre Side.

Den sædvanemæssige, solrette Beliggenhed af Hovedhuset i Forbindelse med *Adgangen til Borggaardsvoldstedet* bestemmer i højeste Grad den samlede arkitektoniske Virkning af Bygningsanlæget — vel at mærke naar Voldstedet er stort nok til ogsaa at kunne bære andre Bygninger og ikke, som Sønderskov i Ribe Amt, kun kan optage et enkelt Hus. (Afb. 37.)

Bedst Overblik faar man ved at holde sig til Gaarde, hvis Borggaard kun har et enkelt Hovedhus.

1. Ligger dette lige ud for Adgangen, men tilbage paa Grunden, bliver Anlæget *bortvendt,* saaledes Lerkenfeld. (Afb. 38.)

2. Ligger det til Højre eller Venstre for Adgangen, bliver Anlæget *sidevendt* som Kokkedal. (Afb. 39.)

3. Endelig er der Tilfælde, hvor Hovedhuset ligger straks indenfor Broen over Graven. Derved opstaar det *modvendte Anlæg* som ved Sandholt (Afb. 40). Men at lægge Enkelthuset modvendt Adgangen er for moderne Begreber ulogisk og bygningsmæssigt en Uting. Det vil i de allerfleste Tilfælde føre med sig, at Huset maa have Portgennemkørsel for at man kan komme med Vogne ind paa den bagerste Del af Voldstedet, hvilket selvsagt vil forringe Husets Benyttelse til Beboelse. Naar de modvendte Enkelthuse forekommer, maa man i al Almindelighed gaa ud fra, at der, da de opførtes, har staaet et ældre Vaaningshus andetsteds paa Grunden.

I flerlængede Anlæg bestemmes det samlede Anlægs Karakter paa samme Maade af Vaaningshuset. Men atter her er det ugørligt med Bestemthed at paavise et Nyanlæg, hvor Hovedhuset med Beboelsen har været lagt modvendt ud mod Adgangen.

En — som det synes — systematisk Undtagelse fra almindelig Byggesædvane danner de ret sjældne Parallelanlæg, hvor disse er bevislige Nyanlæg. Her ligger de to Huse i Retning Nord—Syd. Forklaringen kan kun være den, at man har villet lukke Solen ind i Gaarden, saa den kunde komme begge Huse til Gode.

Forholdet er imidlertid ikke altid saaledes, at Adgangen til Borggaardsvoldstedet var over Graven mod Ladegaarden. I Middelalderens senere Tid har man sikkert ikke saa ganske sjældent lagt den over en af de andre Grave og Grunden hertil kan kun være Ønsket om af forsvarsmæssige Grunde at vanskeliggøre Adgangen til Borggaardens Bygninger. Paa Spøttrup svinger man saaledes til Venstre fra Ladegaarden for at komme ind til Borggaarden fra Vest, og paa Gl. Estrup tidligere til Venstre for at komme ind paa Voldstedet fra Nord. At Adgangsforholdene har været ordnet paa lignende Maade paa Vedbygaard maa anses for sandsynligt. Men denne militært bestemte Adgangsform synes ved Middelalderens Ophør og Overgangen til den følgende Tid at være opgivet som forældet og unødvendig.

IV.

BYGNINGERNE

Er vor Herregaardsarkitektur for en væsentlig Del bestemt af Bygningernes Beliggenhed i Terrainet og, hvor Voldsted findes, af dettes Form, Profil og Størrelse, har alt dette dog kun Betydning i Forhold til Bygningerne selv — og ikke alene Hovedbygning eller Hovedbygninger. De er ganske vist de mest iøjnefaldende og vil tillige i Reglen være de mest monumentale. Det har da ogsaa været dem, Forskningen hidtil saa godt som alene har haft for Øje. Men derved har man ikke kunnet undgaa at indsnævre Billedet af vor Herregaardsarkitektur. Thi selve Borggaarden bør altid opfattes som det, den er, som kun en Del af et stort samlet Arkitekturanlæg, hvortil i 16'de og 17'de Aarh. som Regel ogsaa hører andre Bygninger — Stald- og Ladegaard. Ved at se paa den Maade paa vor Herregaardsarkitektur vinder den i alsidig Interesse; den aabenbarer større og mere sammensatte arkitektoniske Problemer end Borggaardsanlæget alene kan gøre det, og det er derfor af største Betydning at faa paavist, hvorvidt Borg-, Stald- og Ladegaard har dannet et arkitektonisk Hele eller ikke.

Her møder os straks en allerede før omtalt Vanskelighed, at det særlig for Periodens ældre Herregaarde oftest kun er Borggaardsanlæget, der er bevaret eller kendt. Stald- og Ladegaards Beliggenhed kan vel undertiden bestemmes ud fra den kendte Byggeplads eller bevarede Voldsteder og ud fra skriftlige Vidnesbyrd, men om Bygningerne selv og navnlig om deres Beliggenhed indbyrdes og i Forhold til Borggaardsbygningerne vides ret sjældent noget positivt.

Som Forholdene da nu engang er, er det derfor foreløbig mest praktisk at holde sig til selve Borggaardsanlæget og gøre det til Udgangspunkt for en Orientering indenfor den store Mængde af Monumenter, der her kommer i Betragtning.

Overordentlig bestemmende for Herregaardsarkitekturen er Borggaardens Anlægstype. Det vil derfor være nødvendigt først at give en Oversigt over de forskellige Anlægstyper, der forekommer indenfor hver af de to Stilperioder, Sengotikken og den gotiske Renaissance, og derefter behandle det, der i Stokværksplaner, Opbygning og Facader er afgørende for den enkelte Stilperiodes Ejendommeligheder og Særkarakter.

SENGOTIKKEN

De Borggaarde af sengotisk Byggemaade, Danmark har tilbage, er vel ikke særlig mange, naar man kun regner med de velbevarede eller i al Fald i det væsentligste bevarede Monumenter. Og dog er deres Tal større end man i Almindelighed har været tilbøjelig til at antage. Af *originale Bygningsanlæg af rene Typer* staar i alt væsentlig henimod 30 tilbage. Men dertil kommer velkendte, men forlængst forsvundne Gaarde, som Bønned og Hillerødsholm. Endelig staar der i mange Herregaarde, hvis Bygninger ellers i det store og Hele stammer fra senere Tider og præges af andre Byggemaader, endnu hist og her et Stykke Murværk, en Kælder, ja, undertiden hele Stokværk fra sengotisk Tid, og hvor fragmentariske saadanne Levninger end kan være, er de ikke uden Betydning for den rette Forstaaelse af Sengotikkens Herregaardsarkitektur. Det maa imidlertid ikke glemmes, naar man vil fastholde et sandfærdigt Helhedsbillede af hele denne Arkitekturperiode, at de bevarede Bygninger, paa enkelte Undtagelser nær, er helt eller delvis i Grundmur. Hvad der nu er tilbage, hører til og har altid hørt til Aristokratiet blandt Datidens Herregaardsbygninger. Langt den overvejende Del af dem har — det viser Bygningssyn og Bygningsbeskrivelser — været helt i Bindingsværk.

Hvilke Bygningsværker man vil regne for hørende til Sengotikken maa i meget komme til at bero paa et Skøn.

Et vigtigt Kriterium for Bygninger, helt eller delvis i Grundmur, er Hvælvingskonstruktionerne. En Bygning med Ribbehvælvinger vil i Almindelighed være at regne for gotisk. Almindelige Krydshvælvinger eller Hvælvinger med Stikkapper kendetegner sin Bygning som ugotisk. Tøndehvælvinger giver derimod intet Holdepunkt, de forekommer allerede i romansk Arkitektur. Ogsaa spidsbuede, fladbuede og helt rundbuede Stik i Buekonstruktioner vil

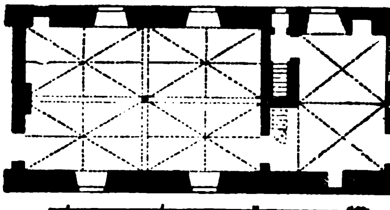
i Reglen stemple en Bygning som sengotisk. Mindre velegnet som Skælnemærke mellem Gotikken og den følgende Stilperiode er Skiftegangen, da middelalderlige Murskifter — Munke- og vendisk Skifte — holder sig haardnakket baade i kirkelig og profan Bygningskunst helt op over Midten af 16'de Aarh.

Endelig er der de rent dekorative Stiltræk. Paa dette særlige Omraade trænger Renaissancen tidligst ind i vor gotiske Kunst, og begynder at gøre sig gældende allerede før Midten af det 16'de Aarh. Her vil blive fulgt den almindelige Regel, at hvor Bygninger i alt væsentligt bærer Sengotikkens dekorative Stilmærker, regnes de for sengotiske, selv om hist og her et enkelt Renaissancetræk dukker op og en Indskrifttavle eller lignende hører den nye Stils Formsprog til.

Men ikke alene selve Bygningernes arkitektoniske Karakter er medbestemmende. Efter den Betragtningsmaade, der er gjort gældende som grundlæggende for hele denne Undersøgelse, maa der ogsaa tages Hensyn til Anlæget som Helhed, med Borggaard og Ladegaard og med Voldsted. Bærer Anlæget tydeligt Præg af Renaissancens Kompositionsregler, vil en Herregaard — uanset at den baade i Murværk og Hvælvingskonstruktioner er sengotisk som Hesselager eller har enkelte, udpræget sengotiske, dekorative Stiltræk — som Aastrup paa Sjælland — alligevel være at henregne til den følgende Periode.

At sætte en bestemt Tidsgrænse for Sengotikkens Ophør og den gotiske Renaissances Begyndelse er ugørligt. Overgangen falder dog nærmest c. 1550, men gotisk Byggemaade holder sig i visse Egne og i enkelte paaviselige Byggetilfælde betydeligt længere indenfor dansk Herregaardsarkitektur. Ved Stilskifte maa man overhovedet altid gøre sig klart, at det Nye kun kommer frem indenfor den førende Arkitektur og her først indenfor Værker af særlig monumental Art. Det store Tal af jævne, bindingsværksbyggede Herregaarde, der nu forlængst er forsvundne, men stod under Opførelse op igennem sidste Halvdel af Aarhundredet, har sikkert kun i meget ringe Grad været paavirkede af de nye Tanker om Bygningskunst, Renaissancen havde ført med sig. Stilskifte foregik i ældre Tider overordentlig langsomt og var Generationers Værk.

1.
ANLÆGSTYPER

Afb. 41. *Voergaard.* Hjørring Amt. Stueplan. Mlstk.: 1:400. H. Nielsen del.

Sengotikkens Borggaarde i Danmark er mærkelig afvekslende i deres Udformning. De forekommende Anlægstyper er: Enkelthuset, Dobbelthuset, Paralleltypen, Vinkelbygningen, den trefløjede og den firfløjede Type.

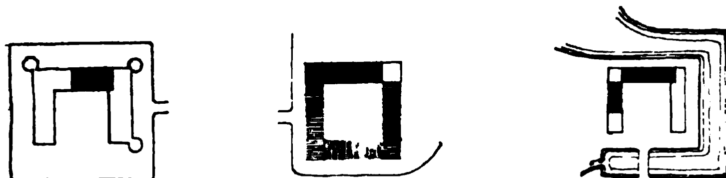
Den, der har den relativt største Udbredelse og forekommer lige hyppigt i alle Landets Egne, er afgjort Enkelthustypen.

Herved forstaas et Anlæg, hvor Vaaningshuset er en eenlænget Bygning med eller uden Karnapper og korte Udløberfløje.

Et typisk Enkelthusanlæg er Børglumbispernes *Voergaard* i Hjørring Amt, i sin første Skikkelse et helstøbt, vel gennemtænkt Bygningsanlæg med Spærremure og Porttaarn. Netop saadan har en kapitalstærk og uafhængig Mand som den Børglum Bisp kunnet ønske sig en fast, velbefæstet Gaard bygget i de Tider, og man tager næppe Fejl ved at kalde Voergaards samlede Borggaardsanlæg for Datidens Ideal af den eenlængede Herregaard. Det maa være bleven til i Begyndelsen af 16'de Aarh. og være opført af Niels Styggesen Rosenkrantz (Afb. 41).

Andre Herregaardsanlæg, oprindelig af Enkelthustypen og ligeledes øjensynlige Nyanlæg, er Eskild Gjøs *Hardenberg* (Del af nordre Hus paa Laaland fra Aarene omkring 1500 (Afb. 42), den sydfynske Gaard, *Løgismose* (nordre Hus) i Svendborg Amt, en af Mogens Gjøs talrige Herregaardsbygninger fra det 16'de Aarh.'s første Trediedel og Urnernes *Rygaard* i Svendborg Amt. Noget yngre, først fra 16'de Aarh.'s Midte, er *Boller* i Vejle Amt (nordre Hus), antage-

lig opført af Holger Rosenkrantz (Afb. 43), Peder Oxes *Gisselfeld* (nordre Hus) i Præstø Amt fra 1540'erne, *Krabbesholm* i Salling, paabegyndt af Iver Krabbe c. 1560 og *Steensgaard* i Sydfyn (Del af

Afb. 42, 43, 44. *Hardenberg*, Laaland. *Boller*, Vejle Amt. *Steensgaard*, Svendborg Amt. Planskitser. Mlstk.: 1 : 4000.
E. Dyggve del.

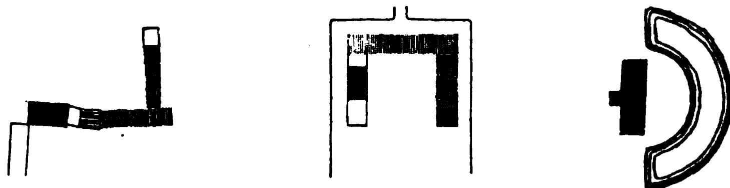
nuværende vestre Hus), vistnok opført af Anders Emmiksen (Afb. 44). Til Nyanlæg bør sikkert ogsaa regnes det gennem en Opmaaling fra Aar 1700 kendte *Bønned* paa Falster, hvoraf endnu Voldstedet med Ruiner er tilbage (Afb. 58). Af Enkelthuse i Bindingsværk maa Jørgen Lykkes *Lerkenfeld* i Viborg Amt og *Rødslet*, bygget af Peder Ebbesen Galt, henføres til den sengotiske Periode (Afb. 38 og 5).

For andre Gaardes Vedkommende er Enkelthuset opført paa et ældre Voldsted. Saaledes *Wedellsborg* i Odense Amt, bygget c. 1500 af Henrik Gyldenstjerne (Afb. 45), og *Kokkedal* (nordre Hus) i Hjørring Amt, mulig opført i første Tredjedel af 16'de Aarh. af Erik Eriksen Banner (Afb. 39). Derimod ligger det ældste *Vedbygaard* i Holbæk Amt (nuværende søndre Hus), opført allerede c. 1500 af Jørgen Rud, paa et vistnok senere omdannet Voldsted.

Sengotiske, oprindelig fritliggende Huse, hvoraf ingen ligger solret paa Voldstedet og følgelig maa antages at være føjede ind i et ældre Anlæg, er Viborgbispernes Stenhuse paa *Lynderupgaard* (Afb. 46) og *Vinderslevgaard* i Viborg Amt, opførte i Begyndelsen af 16'de Aarh., det omtrent samtidige *Sandholt* (østre Hus) i Svendborg Amt, der antagelig skyldes Jacob Hardenberg, *Holbækgaard* (søndre Del af nuværende Hus) fra Midten af 16'de Aarh., bygget af Hans Stygge og det tidligere omtalte Stenhus paa *Østrupgaard* i Svendborg Amt, opført 1572 af Iver Lunge (Afb. 40, 47, 48).

Der forekommer hist og her lave sengotiske Stenhuse, kun i eet Stokværk og i Reglen uden Kælder, alle med Gavle i Nord—Syd. De har næppe været benyttede som Beboelseshuse, og Vaanings-

huset kan have ligget andet Sted paa Grunden. Dette var i al Fald Tilfældet med *Rødslet* i Aalborg Amt; her ligger et saadant Stenhus Østen i Borggaarden, bygget ind paa det noget ældre Bindings-

Afb. 45, 46, 47. *Wedellsborg,* Odense Amt. *Lynderupgaard,* Viborg Amt. *Holbækgaard,* Randers Amt. Planskitser. Mlstk.: 1 : 4000. E. Dyggve del.

værkshus; begge er opførte af Peder Ebbesen Galt. Tilsvarende lave Stenhuse forekommer paa *Rydhave* (vestre Hus) i Ringkøbing Amt og *Lindenborg* (østre Hus) i Aalborg Amt (Afb. 49, 50).

Tjele i Viborg Amt og *Jomfruens Egede* i Præstø Amt var, da deres sengotiske, grundmurede Vaaningshuse opførtes, begge ubefæstede Landsbyhovedgaarde. Huset paa *Tjele* (det søndre) maa stamme fra Aarhundredets første Tredjedel og maa være opført af Mogens Lauritsen Løvenbalk. Huset paa *Jomfruens Egede* (østre Del af søndre Hus) er antagelig omtrent samtidigt dermed og i saa Fald opført af Hans Bille (Afb. 51, 52). (Tillæg IX.)

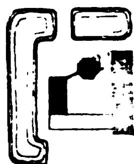
Men Antallet af Enkelthusanlæg har været overordentlig stort. Rester af sengotiske Stenhuse kan paavises flere Steder, som paa *Palsgaard* i Vejle Amt, i nordre Hus paa *Kjærsgaard* i Ribe Amt, i Midterpartiet af Hovedbygningen paa *Birkelse* i Aalborg Amt og i Vestpartiet af Hovedbygningen paa *Løgtved* i Svendborg Amt. Men særlig i Kælderpartier. Allerede tidligere er nævnt *Trudsholm* i Randers Amt. Dertil kan føjes Gaarde som *Eskjær* i Salling (nordre Hus), *Tybjærggaard* i Præstø Amt (vestre Hus), *Bramstrup* i Odense Amt og *Torbenfeldt* i Holbæk Amt (søndre Hus), uden at det dog altid i Tilfælde af den Art med Sikkerhed kan siges, hvorvidt Kældermuren har baaret Grundmur eller Bindingsværk.

Hertil kan endnu føjes de Rester af Borggaardsbygninger i Bindingsværk, der findes paa de to hinanden nærliggende Gaarde: *Randrup* og *Voergaard* i Aalborg Amt, der dog meget vel kan tænkes at være Dele af flerlængede Anlæg.

Gaar man til skriftlige Kilder fra Slutningen af 16'de Aarh., faar man Indtryk af, at der da har staaet adskillige Herregaarde

med grundmurede Enkelthuse, selvom det ikke er givet, at de har været sengotiske, som det Stenhus, der 1584 fandtes paa *Drenderupgaard* i Ribe Amt. At dette derimod har været Tilfældet med

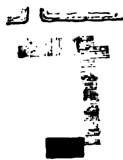

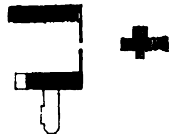
Afb. 48, 49, 50. *Østrupgaard,* Svendborg Amt. *Rydhave,* Ringkøbing Amt. *Lindenborg,* Aalborg Amt. Planskitser. Mlstk.: 1:4000. E. Dyggve del.

det i 1575 omtalte „gamle Stenhus“ paa *Rygaard* i Roskilde Amt, maa være hævet over enhver Tvivl. Og ligeledes med Billernes gamle Stamsæde, *Allindegaard,* i Sorø Amt. Efter Besigtigelsen 1575 stod der paa det indgravede Voldsted kun „en Stenhus. Er 27 Al. lang, 14 Al. bredt udentil, to Loft højt“. Det var da meget bygfaldent og stod uden Tag; — en nyere Bygning har det ikke været!

Men har Stenhuse ikke været helt ualmindelige, er det dog Bindingsværket, der har præget langt de fleste Herregaarde ogsaa af denne Anlægstype. Nu er næppe noget *helt* bevaret sengotisk Enkelthus i Bindingsværk mere tilbage, men af skriftlige Kilder fra Slutningen af 16'de Aarh. fremgaar det, hvor talrige de har været. — Atter her er selvsagt de omtalte Bygningers Alder omtvistelig, som det Hus paa 9 Fag, der 1578 stod paa *Hundsbæk* i Ribe Amt.

Afb. 51. *Tjele.* Viborg Amt. Planskitse. Mlstk. 1:4000 E. Dyggve del.

Afb. 52. *Jomfruens Egede.* Præstø Amt. Planskitse. Mlstk.: 1:4000. E. Dyggve del.

Imidlertid er der ingen af de kendte sengotiske Anlæg af denne Type — Lerkenfeld maaske ene undtagen — hvorom det vides, at de har været forsynede med Spærremure i Lighed med — eller dog efter samme System som Voergaards. Men derfra at slutte, at der slet intet Værn af denne Art har været, gaar ikke an. Thi Spærremure har kunnet være af ringere Materiale og lettere byggede. I Bygningssyn omtales undertiden „Plankeværker“, der

lukkede for en Gaards frie Sider. Men man kan ogsaa have brugt „Lergaarde“, svarende til hvad der kendes fra 16'de Aarh. i københavnske Patricierhjem — Mure af Bindingsværk[1]). For Sønderjyllands Vedkommende foreligger et interessant Bygningssyn over Enkelthusanlæget Kjeldved fra 1589. Skildringen gælder ganske vist et kort i Forvejen opført Hus, men den kan dog antyde en ogsaa i ældre Tider benyttet Fremgangsmaade. Det hedder om Kjeldved, hvis Borggaard bestod af en enkelt Bindingsværksbygning i to Stokværk, at der var „Skillerumsvæg imellem al Gaarden og Ladegaarden, er hugget sammen udi Bindinger og muret, med et lidet Porthus“[2]). Dette kan kun forstaas saaledes, at *Borggaardens frie Sider var lukkede af Spærremure*, og at der i den mod Ladegaarden vendende Side var indbygget et Porthus — men dette vil igen sige, at Systemet ganske har svaret til det ældre Voergaards og meget muligt været mere almindeligt i den sengotiske Periode, end de bevarede Monumenter lader formode.

Det forekom ogsaa, at man samlede de vigtigste Rum, man havde Brug for, i to Længer, lagte hver for sig og parallelle med hinanden. Af saadanne Parallelanlæg kendes intet som Nyanlæg fra Sengotikkens Dage. Derimod forekommer de som midlertidige.

Paa *Vedbygaard* fandtes Typen som Overgangsform under Gaardens Vækst fra eenlænget til trelænget Anlæg, og paa samme Maade var ogsaa *Rygaard* i Svendborg Amt i en kortere Periode Parallelanlæg, inden det endte som firlænget. (Tillæg X.)

Er Parallelanlæget svagt repræsenteret i bevarede Bygninger, har det dog næppe været helt ualmideligt. Gaar man atter til Besigtigelserne fra 16'de Aarh.'s Slutning — omend med de sædvanlige Forbehold — forekommer det adskillige Steder. Saaledes 1576 paa det nu nedlagte *Vollerup* i Sorø Amt, hvor de to Huse, der her laa Østen og Vesten i Borggaarden, var i Bindingsværk og i to Stokværk. Derimod laa 1575 de to „gamle“ Huse, ligeledes af Bindingsværk og i to Stokværk, paa *Lydumgaard* i Ribe Amt begge solret paa Voldstedet[3]).

Mere almindeligt end at lægge to Huse parallelt med hinanden var det at bygge dem sammen i en Vinkel. Vinkelanlægene har da ogsaa været ret talrige.

Et typisk Eksempel er Herman Skeels *Jungetgaard* i Viborg Amt,

et Nyanlæg fra 1540'erne, der har haft Spærremure og maa opfattes som Idealanlæget indenfor denne Anlægstype.

Men ogsaa andre Vinkelanlæg kan paavises, selvom de skjuler sig i senere forstørrede Anlæg. Enkelte af vore sengotiske Herregaarde er begyndt som Anlæg af denne Type. Saaledes *Østergaard* i Salling (Afb. 53), opført af Lucas Krabbe i første Halvdel af 16'de Aarh. Dertil kommer det noget tvivlsomme *Gl. Estrup* i Randers Amt, bygget i 1490'erne af Lave Brok, og *Dallund* i Odense Amt, hvor en Spærremur med Vægtergang og Runddel endnu lukker Borggaarden mod Vest. Bygningerne paa Dallund opførtes i 1540'erne af Gert Bryske (Afb. 54, 55).

At der ogsaa har forekommet Vinkelanlæg i Bindingsværk er højst sandsynligt. Intet er imidlertid bevaret og Oplysninger om flerfløjede Anlæg i skriftlige Kilder er ofte saa uklare, at Anlægstypen ikke lader sig fastslaa med Bestemthed.

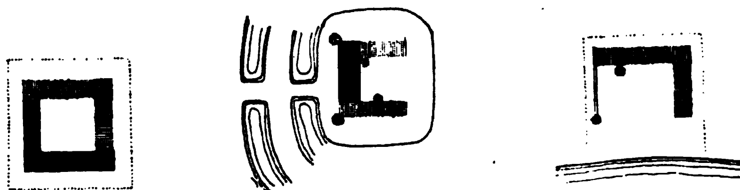
Derimod viser Monumenterne, at ældre Enkelthusanlæg allerede i sengotisk Tid udvidedes til Vinkelanlæg. Saaledes *Steensgaard* i Svendborg Amt. Her blev et vestre Hus opført, aabenbart kort efter, at Hovedhuset var færdigt og af samme Bygherre (Afb. 44). (Tillæg XI.)

Et helstøbt trefløjet Anlæg er *Spøttrup* i Salling, der skyldes Viborgbispen Jørgen Friis og stammer fra 1520'erne. Desuden er der *Overgaard* i Randers Amt, men af en højst vilkaarlig og uregelret Form. Overgaard blev opført af Jørgen Lykke i Midten af 16'de Aarhundrede. I almindelig Brug har den trefløjede Type næppe været, men at den ikke har været Sengotikken fremmed, viser ogsaa en Del af Periodens Herregaarde, der i Tidens Løb i deres endelige Skikkelse er vokset frem til denne Anlægsform.

Hertil hører *Vedbygaard,* der dermed havde gennemløbet hele Udviklingen fra Enkelthus over Paralleltypen til det trefløjede Anlæg. Med sin Spærremur mod Øst, der lukkede for den frie Side, har Vedbygaard i sit Anlæg nærmet sig Sengotikkens Ideal af det trefløjede Anlæg, som dette endnu kraftigere og djærvere er udtalt i Spøttrup. Med samme Type endte ogsaa det forlængst nedbrudte *Nielstrup* i Svendborg Amt og *Gl. Estrup.*

Medens alle disse Anlæg var aabne ud mod Adgangen, endte *Gisselfeld* som et mod Adgangen lukket og modvendt trefløjet Anlæg. Paa Gisselfeld var den bygningsfrie Side — mod Syd — der spærredes af en Mur. (Tillæg XII.)

Trefløjede, nu forlængst forsvundne Anlæg omtales i skriftlige Kilder fra 16'de Aarh.'s Slutning, men om Bygningernes Alder siges som sædvanligt intet bestemt, og intetsteds fremgaar det, om

Afb. 53, 54, 55. *Østergaard,* Salling, *Gl. Estrup,* Randers Amt. *Dallund,* Odense Amt. Planskitser. Mlstk.: 1:4000. E. Dyggve del.

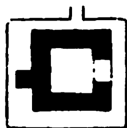
der er Tale om et helstøbt, planmæssigt gennemført Anlæg; Bygningerne er tilmed ofte ganske uensartede af Byggemaade og Materiale, og om de har været sammenbyggede, er ikke altid klart.

Betegnende er den ene af *Starupgaardene* i *Ø.* Starup Sogn, Brusk Herred, Vejle Amt. Her laa 1857 i Borggaarden et nordre Hus — en Bryggers- og Bagerlænge — af Bindingsværk. Østen i Borggaarden laa det daværende Vaaningshus, en Bindingsværksbygning paa 18 Fag i to Stokværk. Mod Syd laa et Bulhus, og ind mod Ladegaarden mod Vest fandtes et Plankeværk.

Ogsaa det kostbare og omfattende firlængede Anlæg forekommer, men kun paa *Villestrup* i Aalborg Amt, opført af Axel Juul 1538—42, kan det paavises som Nyanlæg (Afb. 56). Derimod var der atter her en Del Gaarde, der efterhaanden ved Tilbygninger og Udvidelser blev firlængede. Saaledes *Kokkedal, Rygaard* paa Fyen og *Østergaard* i Salling; ogsaa *Hardenberg* har vistnok hørt til denne Gruppe. (Tillæg XIII.)

Et — som det synes — helstøbt, firfløjet Anlæg fandtes i sin Tid paa *Nygaard* i Vejle Amt, antagelig bygget af Niels Skeel og nu forlængst forsvunden, men kendt, foruden gennem Udgravninger, af den klare Omtale af Besigtigelsen af 1578. Det var firlænget, grundmuret Anlæg, alle Huse med Kældre og derover to Stokværk. Husene havde grundmurede Udbygninger („Kviste"). Gaarden, der tidligere laa andetsteds, kaldes første Gang ved sit nye Navn af Hans Skeel, der ejede den i Begyndelsen af 16de Aarh., og det er antagelig ham, der har flyttet den, og hvem Voldstedet skyldes. Maaske er den dog først opført af Sønnen Niels Skeel, der døde 1561.

Men efter sin Tilblivelsestid maa Nygaards Borggaardsanlæg have været overvejende sengotisk. Om det fra første Færd har tilhørt den firlængede Type vides ikke, men det ensartede Præg, alle Fløje har haft, og Udtrykket i Besigtigelsen, at den er „vel ved Magt holden“, lader formode, at Nygaard var ret nylig opført, og at den virkelig har været et helstøbt Anlæg.

Afb. 56. *Villestrup,* Aalborg Amt. Planskitse. Mlstk.: 1:4000. E. Dyggve del.

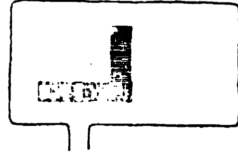
Adskillige Steder har der sikkert ogsaa staaet firlængede Anlæg i Bindingsværk. Et saadant omtales paa den anden af *Starupgaardene* i en Besigtelse af 1578. Borggaarden bestod dengang af „fire indbygte Huse, hver et Loft højt, muret mellem Stænger, i de tre er hver seks Fag og det fjerde syv Fag“ — alle teglhængte og Husene omgivne af Grave paa de to Sider.

Men helstøbte Anlæg af denne Type og helt i Grundmur har aabenbart været sjældne i sengotisk Tid. En Stormand som Axel Juul til Villestrup har kunnet tillade sig straks at planlægge og opføre fire store, grundmurede Huse i samme Byggeperiode. Der er imidlertid ingen Tvivl om, at det for mange af Tidens Herremænd stod som Idealet at kunne bo i en firlænget, grundmuret Gaard, og Ejer efter Ejer har derfor bygget videre med dette Maal for Øje. At dette har fundet Sted viser Kendsgerningerne, og de støttes af Skiftebrevet af 1546 over Clausholm i Randers Amt[4]).

Mellem de her paaviste Anlægstyper dukker henimod Middelalderens Slutning en Type frem, der stammer ude fra og ikke i sin Oprindelse er fremgaaet af dansk Byggeskik. Det er Dobbelthuset, hvor to Huse er opført med fælles Langside, med hver sit Tag og følgelig med egne Gavle. Denne Type var ret tidlig kendt og brugt i Holsten, hvor Brodau 1526 opførtes paa denne Maade. Men Typen stammer fra Nederlandene, hvor den forekommer i sengotiske Herregaardsanlæg og heller ikke er ukendt i Byernes Arkitektur[5]).

I det nuværende Danmark tilhørte det gamle, af Herluf Trolle c. 1555 opførte *Hillerødsholm* Dobbelthustypen. Det havde to tætstillede Trappetaarne midt for Hovedfacaden[6]). Ihvorvel Bygningens almindelige arkitektoniske Karakter kun kendes fra et noget fantastisk Billede i Resens Atlas, maa den — efter sine Pinakelgavle — nærmest henregnes til den sengotiske Periode.

Ikke mindst af Hensyn til de arkitektoniske Virkninger er det af Betydning at undersøge, hvorledes Sammenbygningen af Borggaardshuse klaredes.

Afb. 57. *Odden.* Hjørring Amt. Planskitse. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Det viser sig her som en fast Regel, der er fulgt ved samtlige helstøbte Anlæg, at Husene altid er virkelige Sammenbygninger *med fælles Hjørne.* Anderledes med flerlængede Anlæg, der først er opstaaede lidt efter lidt ved Tilbygning af nye Huse. Her er det ikke altid Tilfældet, og naar Regelen alligevel ofte er fulgt ogsaa her, ligger det dels i den almindelige Tilbøjelighed til at bygge netop saaledes, dels deri, at Voldstedets Snæverhed af og til har gjort en virkelig Sammenbygning nødvendig, som paa Østergaard. Naar nye Huse bygges til ældre, følges i Regelen andre Fremgangsmaader. Undertiden sker Sammenbygningen med halve Gavle — altsaa saaledes, at der mellem de to Gavle dannes en indadgaaende Vinkel. Dette er sket paa Kokkedal, Rygaard og delvis paa Gisselfeld. Undertiden er Sammenbygningen saa løs — som paa Steensgaard — at Husene kun er sammenbyggede med Hjørnerne. Men begge disse Fremgangsmaader, der er almindelige i Klosterarkitekturen — repræsenterer en uddøende Byggeskik.

Det er endelig karakteristisk for to- og trelængede Nyanlæg, at de *har Siden mod Adgangen til Voldstedet fri,* og naar det er en Kendsgerning, at man ved Udvidelser, som paa Gaardene Kokkedal og Hardenberg har lagt et nyt grundmuret Hus ud mod Adgangen og gjort dette til Portfløj, er man, som allerede tidligere anført, berettiget til at slutte, at hvor *Portfløje* forekommer i sengotiske Herregaardsanlæg, vil de i Almindelighed være senere Tilføjelser. Nu er der netop en Del Gaarde, hvor sengotiske Portfløje er naaede ned til vor Tid eller dog i al Fald er velkendte, men hvor vedkommende Portfløjs Forhold til det øvrige Anlæg og dette selv kan være ret uklart. Allerede tidligere er antydet den Mulighed, at der paa Sandholt har ligget et ældre søndre Hus før den anselige Portfløj blev bygget, og paa *Tirsbæk* i Vejle Amt fra c. 1550 har Forholdet aabenbart været et tilsvarende. Denne sidste Gaards Borggaardsanlæg lader sig ogsaa lettest forklare ud fra den Forudsætning, at Ove Vincentsen Lunge, da han byggede nuværende Portfløj og østre Fløj, har maattet tage Hensyn til tidligere opførte Huse mod Syd og Vest. (Tillæg XIV).

Trods den tydeligt udtalte Tilbøjelighed til at skabe klare og velordnede Borggaardsanlæg, har disse dog ikke været helt eneraadende, idet der ogsaa har været Anlæg af en helt anden Karakter, som *Odden* i Hjørring Amt viser det (Afb. 57). (Tillæg XV.)

Her staar endnu to i Vinkel sammenbyggede Huse — østlig og sydlig i Borggaarden, hvoraf det østre er ældst, det søndre — Porthuset — noget, men ikke meget senere; det første er antagelig opført af Ove Vincentsen Lunge, henimod 1540, det andet af Sønnen Christoffer Lunge i de følgende Aar. Ingen af Husene har været sammenbyggede med andre grundmurede Bygninger. Men en saadan i to Stokværk omtales 1662. Det er ikke rimeligt, at det solretliggende Porthus har været det egentlige Vaaningshus, ej heller østre Hus. Snarere maa man antage, at det nu forsvundne Stenhus er et oprindeligt Vaaningshus. Det maa i al Fald have ligget solret Norden i Gaarden; thi et 1662 omtalt isoleret beliggende Bindingsværkshus, som endnu stod til for kort Tid siden, laa mod Vest. Men er dette Tilfældet, staar man her foran et Bygningsanlæg af særlig Art, bestaaende af isolerede Huse og Husgrupper, opførte til forskellig Tid; Bygherren har ikke, som i alle hidtil omtalte Anlæg, bekymret sig for at bygge de enkelte Huse sammen. Odden har haft et *spredt Borggaardsanlæg.*

Tilfældet er imidlertid langtfra enestaaende, og at Huse i Borggaarde ikke behøver at have været sammenbyggede, er Parallelanlæget i og for sig et Eksempel paa; i Vinkelanlæg kunde Sammenhængen mellem Husene ogsaa være saare løs.

Der kunde ogsaa lægges andre Huse paa Borggaarden end selve de Bygninger, der tydeligt dannede Typen. Voergaards oprindelig klare Anlæg blev saaledes efterhaanden næsten udvisket af mer eller mindre tarvelige Nybygninger. Her fandtes 1578 — foruden Børglumbispernes Hus — af Bindingsværkshuse: Et, Erik Rud havde opført i sin Lensmandstid, et paa to Fag i eet Stokværk, et paa 12 Fag, ligeledes i eet Stokværk, et paa 5 Fag og et paa 9 Fag i eet Stokværk. Endelig laa der „uden Porten“ et Bindingsværkshus med 8 Fag! Adskillige af dem har kun været for Skur at regne. Men alle disse Huse indenfor Ringmuren har næppe ligget sammenbyggede. Og gennemgaar man Besigtigelserne og andre Bygningssyn fra 16'de Aarh., faar man unægtelig et levende Indtryk af, at der, foruden de let kendelige Hovedhuse, har været adskillige andre Bygninger i Borggaarden, og at disse ikke altid har dannet sammenhængende Længer, men ligget spredt, særlig i de Tilfælde, hvor

Mure eller Plankeværk for Anlægets bygningsfri Sider ikke omtales. Et saadant spredt Anlæg maa bl. a. Vellinggaards have været, saaledes som det skildres i Besigtigelsen af 1579. Da fandtes i Borggaarden, foruden „Stuelængen, som er muret imellem Stolper“ og med Udskud, et Bulhus mod Vest og et Bindingsværkshus mod Øst paa 6 Fag og i to Stokværk. Kun paa Odden vides denne Byggeskik, det spredte Borggaardsanlæg, at have givet sig Udslag i monumentale, grundmurede Bygninger. Men den kan overmaade godt have været almindelig paa de mindre anselige og lettere byggede Gaarde. Skal man slutte efter de bevarede og kendte Nyanlæg og Udvidelser af ældre og enklere Anlæg med Stenhuse, *har det dog afgjort hørt til Sengotikkens Byggeskik at bygge Længerne sammen, saa de sluttede tæt om deres Del af den firkantede Gaardsplads.* Et nærliggende Forbillede herfor havde Datidens Herremænd og deres Bygmestre i Klosteranlægene, og at Paavirkning herfra kan have været virksom, lader sig næppe benægte; men noget andet er, om denne Paavirkning ikke allerede kan have gjort sig gældende i Tider, der ligger noget forud for Sengotikkens Herregaardsbygninger. Den Mulighed er imidlertid heller ikke udelukket, at det anselige, firkantede, med Huse, Mur eller Plankeværk lukkede Borggaardsanlæg, kan hænge sammen med, i det mindste være bleven fremskyndet af Overgangen fra runde eller uregelmæssige til firkantede Voldsteder.

En typologisk Udvikling indenfor de forskellige Anlægstyper fra Voergaard til Villestrup lod sig saare let opstille, men den vilde ikke betegne nogen historisk Udviklingslinie. I sengotisk Tid bruges alle Anlægstyper i Flæng af samme Slægtleds Mennesker. En typologisk Sammenstilling vilde langt snarere falde sammen med visse sociale Forudsætninger. Anlægets Antal af Huse — og da særlig af store, grundmurede Huse — har været bestemt af vedkommende Bygherres Velstand og Stilling i Samfundet. Omfanget og Styrken af de Forsvarsforanstaltninger, han har truffet, har tillige i meget været paavirket af hans Temperament og Personlighed.

Naar Borggaard og Ladegaard laa samlet paa eet Sted, dannede selv en Herregaard af beskeden Størrelse et Kompleks af Bygninger — en samlet Bebyggelse — der har gjort sig gældende, om ikke ved Husenes Art, saa dog ved deres Mængde, og det Spørgsmaal rejser sig, om der kan paavises en ordnet, planmæssig Fordeling og Gruppering af alle disse Bygninger.

Hidtil har der kun været Tale om Borggaarde, der oftest har ligget for sig selv paa et Voldsted, medens det hørte til Sjældenheder, at ogsaa Ladegaarden var indgravet. De faa Ladegaardsvoldsteder, der forekommer, har alle uregelmæssig Form og tager intet Hensyn til Overholdelse af Akse fælles med Borggaardsvoldstedet og indbyder følgelig ikke til Bygningsanlæg i fast arkitektonisk Tilslutning til Borggaardens. Hvor hist og her en Ladegaardsbygning fra sengotisk Tid endnu staar paa Plads — som ved Asdal i Hjørring Amt — er det ikke muligt fra den at slutte til det øvrige Anlæg, og hvad angaar de Ladegaarde, der omtales i Bygningssyn fra 16'de Aarh., gør de langt fra Indtryk af at have haft regelmæssig Anlægsform — endsige været komponeret sammen med Borggaardsanlæget.

Voergaards Ladegaard laa Vest for Borggaarden som endnu den Dag i Dag og bestod 1578 af mange forskellige Bygninger. Først *Smedjen,* et teglhængt Bindingsværkshus paa 5 Fag; den stod „for Broen", antagelig Broen over yderste Grav. Dernæst fandtes en dengang ny *Kornlade,* lerslagen og straatækt, en *gammel Stald* paa 7 Fag, straatækt og i Bindingsværk, og en *ny Stald,* lerslagen og straatækt. Endelig var der ved Ladegaarden en „stor" *Hølade* og 4 eller 5 *Ladegaardshuse,* jordgravne, lerslagne og straatækte; det har sikkert været rene Udhuse.

Ved Ladeporten laa ogsaa et *Teglværk.* Bortset fra det forbavsende i, at en Gaard som Voergaard kunde nøjes med en Ladegaard af dette Omfang — gør Fortegnelsen afgjort Indtryk af, at Bygningerne gennemgaaende har ligget uordentligt spredte mellem hverandre. Og naar der paa den langelandske Gaard Krogagergaard 1577 fandtes „fem Huse, store og smaa, tækt med Halmtag og slaget med Ler," faar man ogsaa her en Mistanke om, at Sammenbygning af Længer ikke har været stærkt gennemført — en Formodning, der bekræftes af andre samtidige Beskrivelser.

Ladegaardsanlægene har aabenbart endnu saa sent som 1570'erne været overvejende spredte Anlæg. Sengotikkens Tendens til at skabe sammenbyggede Anlæg om en firkantet Gaardsplads, der kom saa stærkt frem i Borggaardsanlægene, synes slet ikke — eller kun i ringe Grad — at kunne spores i Ladegaardsanlægene. Her raader Tilfældigheden endnu og maa sikkert opfattes som *en Arv fra endnu tidligere Tider.*

Tilbage staar Bygningsanlægets Omgivelser. Sengotikkens

Herregaarde har paa eet Punkt skilt sig stærkt ud fra senere Tiders. De har ganske manglet de store Haveanlæg, der for største Parten er det 18'de Aarh.'s Værk, og de har ikke, som nu, ligget hen overskyggede af Træer, gemt bort mellem Beplantning af alle Slags. Og dog har ogsaa Sengotikkens Herregaarde haft *Haver,* ihvorvel de ikke har lignet senere Tiders.

I Besigtigelserne fra 1570'erne omtales af og til Haver, og de maa vel antages i det mindste at gaa tilbage til tidligere Tider af det 16'de Aarh. Naar Haver slet ikke nævnes — end ikke i den ellers saa fyldige Beretning om Voergaard — behøver det dog ikke at betyde, at der overhovedet ingen Have har været ved vedkommende Gaard. Den kan være forbigaaet af Magelighed, som saa meget andet. Heller ikke ved de forhenværende Klostre: Ørslev, Vitskøl og Grinderslev nævnes Haveanlæg med et Ord, skønt man netop her, saavel som paa Vrejlev med sin „liden Have med nogen Træ udi" var berettiget til at vente anselige og velholdte Haver fra gammel Tid.

Særlig tillokkende og indbydende har de Herregaardshaver, der omtales, ikke været. Paa Lydumgaard i Ribe Amt laa „hos" Borggaarden „en liden Abildhave". Ogsaa den østjydske Gaard Vellinggaard havde „en Have med nogen Frugttræ udi". Men hvad der her mest interesserede Vurderingsmændene, var „en smuk Humlehave, som de plejer at faa stundom 200 Skæpper Humle ... stundom mere. Og stundom mindre!" Herregaardene i Øster Starup Sogn i Koldingegnen var dog helt godt forsynede; de havde i Almindelighed hele to Humlehaver og Abildhaver. Til den ene af de to Starupgaarde hørte ogsaa en Kaalhave nede ved Aaen. Lindenowernes Gaard i samme Egn — Drenderup — havde foruden Abildhave ogsaa en Urtehave, og paa Sjælland møder ogsaa Skovgaard i Sorø Amt med en Humlehave.

Naar Haver overhovedet nævnes, er det udprægede Nyttehaver: Abildhave, Humlehave, Kaalhave. Kun om Urtehaven paa Drenderup kan man formode, at der er Tale om en virkelig Have. Den har vel nærmest været Køkkenhave, men at den tillige har været Blomsterhave — Prydhave — er ikke udelukket. At saakaldte Urtehaver maa have været almindelige, viser Humanisten Henrik Smiths „Urtegaardsbøger" fra Midten af Aarhundredet. Han interesserede sig dog udelukkende for Lægeplanter, og naar Claus Urne til Bæltebjerg i Skaane raadførte sig med denne Datidens Specialist i Lægeurter om Anlæggelse af en „besynderlig Urtegaard"[7]), faar man

Mistanke om, at Hovedformaalet har været at faa Lægeplanter til Folk og Fæ.

Det er da et Spørgsmaal, om Prydhaver har været almindelige ved Sengotikkens Herregaarde — om der her har eksisteret en virkelig Havekunst. At Haven i Vrejlev var i daarlig Tilstand og at Haver ved de andre Klostre slet ikke nævnes, mulig fordi de har været ubetydelige og ret værdiløse — alt dette kunde tyde paa, at Interessen for en veldreven og velholdt Prydhave kun har været ringe — selv op i 16'de Aarh.'s sidste Tredjedel.

Det er ogsaa paafaldende, at man intet Sted træffer den fra Folkeviserne brugte Benævnelse „Rosenlund" — et Navn, der dog leder Tanken hen paa Blomsterhaver. Heller ikke Udtrykket „Fruerlund" forekommer. Maaske ligger det i, at de i Slutningen af 16'de Aarh. er gaaet ud af Hverdagssproget, eller at disse Betegnelser har forekommet nøgterne Vurderingsmænd for poetiske. Thi enkelte Steder fandtes endnu for nogle Slægtled siden Navnet Rosenlund knyttet til bestemte Lokaliteter, og paa Nørre Vosborg hedder den Dag i Dag Haven indenfor Voldene Fruerlunden.

Man maa dog gaa ud fra, at der ved alle Adelsgaarde — mindre maaske ved Borge og kgl. Gaarde, hvor der kun boede Lensmænd eller Bestyrere — har været Haver af en eller anden Slags, men om deres Anlægsform ved man intet — ligesaa lidt som om vore middelalderlige Klosterhavers.

Hvad Beliggenheden angaar, kan man af en Del af Besigtigelserne slutte, at Haven har haft sin Plads tæt ved Gaarden — undertiden Borggaarden — et eller andet Sted udenfor Gravene, hvis der har været saadanne. Det ligger dog nær at tænke sig, at der paa de store, meget rummelige Voldsteder som Rødslets, Løgismoses og Trudsholms har været udsparret Plads til Have, og Traditionen fra Nørre Vosborg taler derfor. Men om nogen *planmæssig Forbindelse mellem Bygninger og Haveanlæg har der næppe været Tale.* Har Odden paa den østlige Halvdel af Voldstedet haft Have, har den ikke været tilgængelig fra Østfløjen; ingen Dør fører her ud til denne Side; Haverne har ligget ligesaa tilfældigt som de Fiskeparker, der dengang hørte med til enhver ordentlig Hovedgaard.

Saaledes har da hverken Borggaard, Ladegaard eller Haveanlæg normalt haft noget med hverandre at gøre. Hver Del har skøttet sig selv og været sig selv nok.

2.
BYGNINGER

Indenfor sengotisk Herregaardsarkitektur er der kun ringe Lighed fra Hus til Hus. Ved første Blik ser det ud, som kun Vilkaarlighed raader. Og dog vil det vise sig — ganske som ved Anlægstyperne —, at en vis indre Konsekvens alligevel gør sig gældende. Husene er blevne til ud fra paaviselige Idealer og er paalidelige Udtryk for, hvad Tidens nøjsomme Overklasse krævede af Boligkultur, og hvorledes den gav disse Fordringer arkitektonisk Form. Bag den tilsyneladende forvirrede Byggeskik ligger, trods alt, en bestemt Mening om, hvorledes Husene i det enkelte Tilfælde rettelig burde være. Man møder forskellige Hustyper, lærer Brydninger mellem Nyt og Gammelt at kende og skimter — som ved Anlægstyperne — Rester af endnu ældre Byggeskik, helt eller delvis i Opløsning og Tilbagegang.

Inddelingen i Stokværk giver i store Træk *Hustyperne.*

For Overblikkets Skyld vil det være naturligt først at fæste Opmærksomheden ved Enkelthuset, der tillige har sin egen selvstændige historiske Interesse.

Efter alt, hvad der vides om sengotiske Enkelthuse, bliver man hurtig klar over, at de i Opbygningen er behandlet paa højst forskellig Maade. Der er lave og høje Bygninger, der er anselige, lange Huse, og der er smaa og korte. Alle tilhører de det samme ret korte Tidsrum, i det store og hele den første Halvdel af det 16'de Aarh. Typologisk lader en naturlig Udviklingsrække sig opstille:

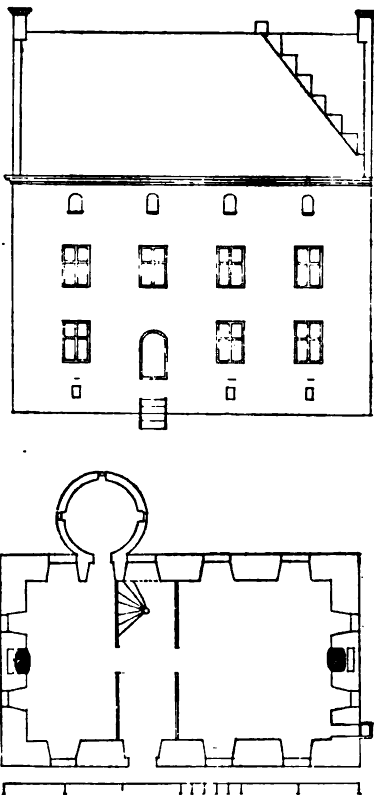
1. Huset i eet Stokværk med eller uden Kælder (Rødslet).
2. Huset i eet Stokværk med eller uden Kælder og med lavt øvre Halvstokværk (Vinderslevgaard).
3. Huset i to Stokværk med eller uden Kælder (Holbækgaard).
4. Huset i to Stokværk med eller uden Kælder og med lavt øvre Halvstokværk[8]) (Tjele).
5. Huset i to Stokværk med eller uden Kælder og med øvre Halvstokværk[9]) (Voergaard).
6. Huset i to Stokværk med Kælder og udkraget øvre Halvstokværk med Vægtergang (Rygaard).

Af disse forskellige Særtyper hører de to første i Virkeligheden sammen. De har den relativt ringe Højde tilfælles og tillige en ikke helt ubetydelig Længde, til omkring 30 m. De har allesam-

men udpræget Karakter af Huse. Om de to første Særtyper tør man da formode, at de kun er en Overførelse i Grundmur af ganske almindelige Huse i Bindingsværk eller Træ, som de har forekommet i mangfoldige Herregaardsanlæg. Det er dem, der — som Husene paa Rødslet, Lindenborg og Rydhave — ikke ligger solret, og næppe har været benyttede til Beboelse. Hvad Husene i to Stokværk angaar, repræsenterer denne Særgruppe en Byggeskik, som var velkendt og meget almindelig i Datidens Købstæder, foruden i Klosterbygninger. Hvornaar Huse i to Stokværk er bleven almindelige her i Danmark, ligger det udenfor den her foreliggende Opgave at undersøge. Det er dog værd i denne Sammenhæng at minde om, at Folkeviserne bestandig — med et som staaende Formel brugt Udtryk — nævner „Højenloft" som hørende med til den typiske danske Adelsgaard. Næsten ligesaa hyppigt omtales „Højenloftssvalen". Ogsaa denne forudsætter Bygninger i to Stokværk. Mest naturligt er det vel her at tænke paa Huse i Bindingsværk, og at saadanne Svalegange har forekommet paa danske Herregaarde helt op i Slutningen af 16'de Aarh. — der ses her bort fra mulige udvendige Vægtergange af Tømmer, som paa Vedbygaards nordre Hus — vides fra Valsøgaard i Sorø Amt, hvor der 1577 er Tale om at forlænge og forbedre Svalerne[10]). Lave øvre Halvstokværk forekommer ogsaa i den borgerlige, senmiddelalderlige Bygningskunst, saaledes i Mogens Thuesens Stenboder i Næstved fra Middelalderens Slutning[11]), og er vel kendte fra det 16'de og 17'de Aarh.'s Bindingsværksarkitektur i vore Købstæder; derimod har de ikke kunnet paavises i senmiddelalderlige Klosterbygninger.

At opføre almindelige Huse i to Stokværk, med eller uden et lavt øvre Halvstokværk, var da hjemligt og tilvant her i Middelalderens Slutning. Ogsaa tredje og fjerde Gruppes Bygninger maa betragtes som udgaaede fra hjemlige danske Traditioner indenfor den almindelige Husbygning. En stor Del af dem indtager dog en Særstilling ved deres ringe Længde — foruden Tjele: Wedellsborg, Hardenberg, Vedbygaard, Holbækgaard, Lynderupgaard og Østrupgaard. Dette, i Forbindelse med deres relativt store Højde, giver dem en taarnagtig Karakter, som de har tilfælles med langt de fleste Huse indenfor den følgende, femte Særtype, der har et virkeligt Halvstokværk, med Skydeskaar og Skoldehuller og følgelig af selvstændig militær Betydning. Hertil hører — foruden Voergaard: Kokkedal, Vedbygaards søndre Hus og Bønned (Afb. 58). Dette er noget nyt, der intet har med borgerlig Husbygning at gøre.

Disse korte Huse tilhører en henimod Middelalderens Slutning forekommende og, som det synes, overordentlig udbredt Type, man har kaldt det beboelige Taarnhus, paaviseligt ogsaa andetsteds i Danmark og fra noget ældre Tider. Som saadant kan Gurre opfattes og ligeledes Silkeborg Slot[12]) fra Begyndelsen af 15'de Aarh.; dertil hører desuden Kärnan i Helsingborg, der fik sin nuværende Skikkelse i det 14'de Aarh.[13]).

Afb. 58. *Bønned,* Falster. Stueplan og Facade. Mlstk. 1 : 400. Kopi af Tegning ca. 1700 i Rigsarkivet ved E. Dyggve.

Det er almindeligt antaget, at det beboelige Taarnhus er en videre Udvikling af ældre Tiders Forsvarstaarne, Borgenes Hovedtaarn, der i de forskellige Lande har forskellige Benævnelser — et svært Taarn, i Regelen rundt eller firkantet, der ikke er beregnet til Beboelse, men kun til Udkig, som Tilflugtssted og som Forsvarssted under Kamp. Saadanne svære Taarne forekommer ogsaa i Danmark som Led i større Borganlæg, som disse kendes flere Steder i deres senmiddelalderlige Skikkelse. De har staaet centralt i Anlæget — som paa Holbæk Slot eller yderligt i et Hjørne — som det store Taarn paa Dragsholm. Ved mindre Borganlæg har de ligget som de eneste Bygninger paa Hovedvoldstedet — som paa Egholm i Aalborg Amt, hvor nu kun Ruiner er tilbage, og paa mangfoldige andre Gaarde — Taarnborg i Sorø Amt og Staksevold i Vejle Amt, hvor Grundvolden nu er det eneste tiloversblevne af saadanne Taarnbygninger.

Det maa være disse svære Forsvarstaarne — runde eller firkantede — der her i Danmark i Middelalderens senere Aarhundreder betegnes med Ordet Barfred, et Udtryk, der staar det gl. tyske Berchfrit nær. Betegnende for den Forbindelse, hvori Ordet forekommer, er en Forpligtelse, Niels Eriksen 1373 maatte afgive over-

for Kongen i Anledning af Aggersborg i Hjørring Amt. Han maatte love: at opbygge Aggersborg „med al sin Bygning og Hus og Barfred og Forborg med Broer og Planker og Grave, som det nogensinde var, før det blev brændt“[14]). Navnet holdt sig her i Danmark helt op i 16'de Aarh. som Benævnelse for visse taarnagtige Huse, ofte ved Præstegaarde, der tjente Kongerne til Herberge paa deres Rejser. Et saadant Barfred i Ingstrup i Vendsyssel skal have været grundmuret[15]).

Barfred synes ikke at forekomme i sengotiske Herregaardsanlæg. Naar taarnagtige Bygninger omtales i skriftlige Kilder — som Taarnet med Vægtergang paa Nielstrup i Laaland[16]) eller det paa Lundsgaard[17]), der „lignede et Kirketaarn“ — véd man intet om deres Alder, ej heller, om der er Tale om et Barfred eller et beboeligt Taarnhus. De eneste Steder, hvor der hidtil har kunnet paavises Barfredtaarne, er paa Wedellsborg og muligvis Rydhave, hvor det ottekantede, meget gaadefulde Taarn kan tænkes at have været af denne Art; men i dets nuværende Skikkelse er der ganske vist intet, der særligt tyder derpaa. Og begge Taarnes Alder er uvis.

Ved Overgangen til det 16'de Aarh. har man anset Barfred for forældet og umoderne. Erfaringen havde her — som andetsteds allerede fra Midten af 15'de Aarh. — vist, at Forsvar fra saadanne Taarne var unyttigt, efter at Ildvaaben havde faaet en større Udvikling[18]). Samtidig med, at Barfredtaarne forsvandt fra Herregaardene, rejste de sig, under en anden Form, ved Kirkerne. Det er i denne Periode, saa overordentlig mange af vore Kirketaarne er blevne til. Og om de end kun i ringe Grad bærer direkte Spor af at være Forsvarstaarne — Tranebjerg Kirketaarn paa Samsø er en af de faa Undtagelser — har de dog i høj Grad Karakter af Tilflugtstaarne, hvorfra der ogsaa, naar det skulde være, kunde føres et vist Forsvar. At Kirkegaardsmurene enkelte Steder — bl. a. ved Valfartskirken Holmstrup — var indrettede til Forsvar, viser, foruden andre Ting, at Tanken om en krigersk Benyttelse af vore Kirker ikke laa Sengotikkens Mennesker fjærnt, og det findes ret naturligt at opkaste det Spørgsmaal, om der er en Forbindelse mellem Barfredtaarnets Forsvinden fra Herregaarden og dets samtidige Optræden ved Kirken.

Mærkeligt fremmedartet indenfor Herregaardenes Kreds virker Rygaardstypen. Den gør det ikke alene ved sit udkragede øvre Stokværk og det endnu stærkere udkragede øverste Halvstokværk med Vægtergang, men ligesaa fuldt ved sin Størrelse. Det er med

sine 7 Meter i indvendigt Maal et dybt Hus, sammenlignet med Bygninger af de andre Særtyper, det ældste Vedbygaard dog undtagen. Med Rygaard har Sengotikkens Enkelthus naaet sin højeste og mest glimrende Udvikling herhjemme.

De Hustyper, der forekommer i Enkelthusene, gaar igen i de sammensatte Bygningsanlæg. Selv Rygaards Opbygning genfindes i de store Træk i Gisselfelds to Huse; kun er Murene her glatte helt op til Halvstokværket.

Hvad enten en flerlænget Gaard fra sit første Anlæg havde lave eller høje Huse, er det den almindelige Regel, at *Husene altid har samme Højde.* Forskellig Højde — som paa Steensgaard, Rygaard og maaske Østergaard — synes at betyde, at de ikke er samtidige. Det er ogsaa et karakteristisk Fællestræk, at Husene Norden og Sønden i Borggaarden er førte igennem med selvstændige Gavle. Dog danner Villestrup her en Undtagelse.

Det er betegnende for Sengotikkens Herregaardsanlæg, at de *mangler Hjørnetaarne,* idet Datiden ikke har regnet med Flankeforsvar af denne Art. En Undtagelse er dog de smaa Hjørnetaarne paa Mogens Gjøs Portfløj paa Hardenberg. Ligeledes *mangler udvendige Trapper i murede Taarne,* der i den følgende Periode skulde blive saa almindelige. Det er kun Jørgen Lykkes to Gaarde, Overgaard og Lerkenfeld, og Herluf Trolles Hillerødsholm, der kan opvise sengotiske Trappetaarne — ellers har Datiden ikke indset Nytten af den let spærrelige Adgang til Husets Indre, Trappeanlæg i et solidt muret Taarn frembød.

Der var dog et Sted, hvor man ansaa Taarnforsvar for heldigt, og det var ved Adgangen til selve Borggaardsanlæget. 1578 siges der om Porten i Voergaards Ringmur, at den var i en „grundmuret Kvist“, men i Datidens Sprog er Kvist her ensbetydende med Taarn. Et lignende Forsvar fra en *taarnagtig Portbygning* har sikkert ogsaa kunnet ydes paa Vedbygaard. Og endnu staar Taarnet paa Spøttrup. Et Porttaarn fandtes ogsaa paa det længst forsvundne Landting i Ringkøbing Amt, paa Dragsholm og paa det gamle Krogen, dog uvist fra hvilken Tid.

Var et Bygningsanlæg flerfløjet, og var et af Husene lagt ud mod Adgangen og paa den Maade bleven Anlægets „Porthus“, var det kun naturligt, at selve Portgennemkørselen blev lagt i et taarnagtigt Fremspring. Saaledes var det paa Gisselfeld, Villestrup og Tirsbæk. Men undertiden nøjedes man med et kun lidt fremsprin-

gende taarnagtigt Parti, der nærmest optræder som et Rudiment af et virkeligt Taarn, som paa Hardenberg, Rygaard og Kokkedal[10]). Dog har hverken Odden eller Sandholt — saavidt det er muligt at se — haft Murfremspring af nogen Art i Forbindelse med Portgennemkørslen.

Var Sengotikkens Herregaarde som Regel uden Taarne, havde de til Gengæld ofte korte Udløberfløje, der altid prangede med selvstændige Gavle. En saadan staar endnu velbevaret paa Krabbesholm. Paa Rygaard, Tirsbæk og det ældste Hus paa Vedbygaard er de forsvundne. Et Hus som Lerkenfelds kunde drive det til 4 saadanne korte Udløberfløje. Og ved Siden heraf har det vrimlet med smaa kvistagtige Udbygninger som Voergaards. I Datidens Synsforretninger tales stadig om „Kviste“ og „Udskud“, oftest vistnok kun karnapagtige Udbygninger; adskillige af dem kan dog være blevet byggede til senere.

Hvad Stokværkshøjderne angaar, gør forskellige Forhold sig gældende.

Er første Stokværk hvælvet som paa Voergaard, kan Hvælvingen kræve saa megen Plads, at dette Stokværk bliver det højeste og det egentlige Hovedstokværk. Paa Spøttrup er derimod andet Stokværk det højeste, og *dette synes at have været almindeligt, særlig hvor nederste Stokværk har fladt Bjælkeloft,* som paa Tjele, Vedbygaard, Jomfruens Egede og Villestrup.

Karakteristisk er ogsaa de *skiftende Stokværkshøjder indenfor samme Anlæg.* Det skyldes i de kendte Tilfælde Kælderpartiet. Jungetgaard har Kælder under Østfløjen, der derfor kun har haft eet Stokværk foruden Kælderstokværket, medens Sydfløjen har to Stokværk. Af samme Grund forekommer ogsaa *skiftende Stokværkshøjder i samme Hus,* som i Vedbygaards Nordfløj, hvor Kælder mangler i det østlige Parti og dette derfor har tre Stokværk foruden det for hele Fløjen fælles Halvstokværk. Ogsaa søndre Hus paa Odden synes at have haft forskellig Stokværkshøjde Øst og Vest for Porten. Og paa Villestrup vekslede Stokværksinddelingen fra Hus til Hus.

En Ejendommelighed ved Sengotikkens Borggaardsbygninger er, at Halvstokværket i Almindelighed ikke springer frem, selvom dets Forsvarskarakter forøvrigt kan være udpræget nok. Alle Huse har glatte Vægge, og kun Rygaard og Gisselfeld danner en Und-

tagelse. Det stærkt udkragede øvre Halvstokværk her er et udpræget Militærmotiv, med sit eget særlige praktiske Formaal. Et andet Motiv, Buefrisen, forekommer paa Rygaards Hovedhus under det udkragede andet Stokværk, men er undertiden ogsaa blevet anvendt under Gesimser, som paa Gisselfeld og Kokkedal, paa de yngre Rygaardhuse og paa Villestrup. I begge Former skulde Motivet blive almindeligt paaskønnet af den nærmeste Eftertid. Allerede i Samtiden opnaaede det som Stokværksdeling at blive misforstaaet paa Oluf Munks Bygaard „Taarnborg“ i Ribe fra Aarene efter 1540, hvor en Rundbuefrise, uden at bære en Udkragning, er anbragt ganske uorganisk mellem Stokværkene som en løst paaheftet Dekoration[20]).

At sammenstille Rundbuer i Friser — kortere eller længere — er i og for sig et gammelt romansk Motiv, men det skulde blive meget stærkt benyttet i Sengotikkens Blændinger — baade i kirkelig og profan Arkitektur, særlig paa Borgerhuse i Flensborg og Husum og her paa saadan Maade, at de ganske bestemmer disse Huses dekorative Stil[21]). Var der end en vis Forkærlighed for Motivet i dets Almindelighed, forekommer det dog intetsteds hverken paa Klosterbygninger eller Borgerhuse brugt som Stokværksinddeling eller til Gesimsfrise. Gaar man til sengotisk Kirkearkitektur, træffer man dog paa St. Olai Kirke i Helsingør og St. Mortens Kirke i Randers en Buefrise under Gesimsen. Men Buerne er flade og Konsollerne yderst simple. At Fladbuerne kunde slaa over i rene Rundbuer, er dog let forklarligt. Gesimsfrisen paa Kokkedals Porthus og Buefriserne paa Rygaard, der har ret flade Buer og minder om Friserne paa de to nævnte Kirker, danner den typologiske Overgangsform til de rene Rundbuefriser.

Interessen samler sig dog overvejende om, hvorledes Rundbuefrisen, der bærer et svagt udkraget øvre Stokværk, er opstaaet, og her er det paafaldende, at der ogsaa paa andre og samtidige Bygninger forekommer svagt udkragede Stokværk, men uden at Udkragningen her bæres af Friser. Det er i de runde Trappetaarne paa Overgaard og Lerkenfeld. Men heraf fremgaar ogsaa, at en Udkragning af Stokværk over Stokværk i det hele taget har været følt som noget ret naturligt i Sengotikkens sidste Periode — Aarene omkring 16'de Aarh.s Midte. Om man har anvendt Rundbuefriser til at bære Udkragningen eller ej, er for saavidt af underordnet Betydning. De har været lettere at mure paa lige Husmure end paa buede Taarnmure, og det er vel Grunden til, at de ikke fore-

kommer i de sidstnævnte Tilfælde. Men var Rundbuefrisen først kaldt til Live igen, er det forstaaeligt, at den naturligt gled ind under Stokværksudkragninger, saa meget mere, som man var vant til at se Buefriser under Gesimser fra langt ældre Tider. Tilbage bliver da Spørgsmaalet, hvad Grunden var til, at man lod Stokværk krage ud over Stokværk. Det synes ganske meningsløst, thi Murtykkelsen tager ikke af opad af den Grund og det naturlige havde netop været at svække Murtykkelsen i de øvre Stokværk og spare paa det kostbare Materiale. Udkragningen paa Trappetaarne har bevislig heller ingen praktisk Betydning, thi disse Taarne gemte kun en Vindeltrappe. Naar Datidens Mennesker har optaget dette Motiv, kan det kun være Hensynet til en rent dekorativ Virkning — maaske en Mindelse om Samtidens knægtbyggede Bindingsværksfacader.

Disse Stokværksudkragninger giver Husene større Fylde opadtil og øger derved det trodsige og truende i deres ydre Fremtræden. Man føler det overfor de to Huse paa Gisselfeld, der kun har et stærkt fremspringende øverste Halvstokværk — endda kun ud mod Gravene. De savner Rygaards kraftigere Virkning.

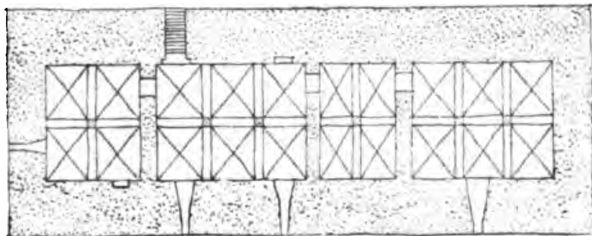
Til de sengotiske Herregaarde knytter sig ogsaa andre Forhold, der paa væsentlige Maader bidrager til at give dem deres Karakter, — og i lige saa høj Grad som Stokværksantal og -inddeling indvirker bestemmende paa deres arkitektoniske Holdning.

Det gælder først og fremmest det enkelte Hus's Dybde. Paa en enkelt Undtagelse nær — det 11,36 m (udv. Maal) brede søndre Hus paa Vedbygaard — er Dybden meget ringe. Den varierer mellem c. 7 og c. 9 m (udv. Maal). Den relativt ringe Bredde gør sig saa meget desto stærkere gældende, naar Huset, som Vedbygaards nordre Fløj, tillige har betydelig Højde.

Et ikke mindre vigtigt og vidtrækkende Spørgsmaal er, hvorledes Pladsen i de egentlige Beboelsesstokværk har været udnyttet, og i nøje Sammenhæng hermed staar den Maade, hvorpaa Rummene fik Lys — et baade boligmæssigt og arkitektonisk vigtigt Problem. At besvare Spørgsmaalet om Rumfordelingen og Lysforholdene ganske fyldestgørende er ugørligt. I Tidens Løb har Slægt efter Slægt ordnet om paa begge Dele efter hver Tids Behov og Krav, og det er nu kun muligt at paavise de ledende Tanker.

Lettest lader det sig gøre for *Kældrenes* Vedkommende. Hvad enten de har strakt sig under hele Huset eller kun under en Del

deraf og hvad enten de er hvælvede eller ikke, er det i Regelen de Partier af Bygningerne, der har faaet Lov til at staa mest urørte, og her er ofte gamle Skillerum og oprindelige Vinduer bevarede. Det er dog ikke altid, Kælderen har været delt i flere Rum, og dette gælder bl. a. Tjele. Hvor Huset havde en relativt betydelig Dybde, er Kælderen toskibet, som under Voergaard og delvis under Kokkedals nordre Hus. Kælderen kan ogsaa være delt ved Tværskillerum, som paa Hardenberg (nordre Hus) (Afb. 60), Rygaard og Gl. Estrup, saa der opstaar to eller flere Rum (Afb. 59). Længdeskillerum som i Kælderen under Steensgaards vestre Hus synes ret enestaaende.

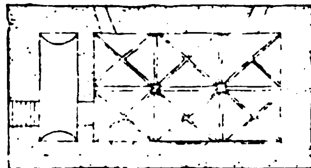
Afb. 59. *Gl. Estrup.* Randers Amt. Vestre Hus. Kælder. Skitseplan. Mlstk. 1 : 400. E. Dyggve del.

Kældervinduerne er altid grumme smaa og deres Lys meget ringe. Ved de smaa Kældervinduer paa Steensgaard er Lysaabningen kun 0,24 m.

Hvor hele *nederste Stokværk* eller i al Fald Dele deraf er eller har været hvælvede, ligger Rumfordelingen klart for. Paa Voergaard har første Stokværk været delt ved et Tværskillerum, saa der opstod to Rum (Afb. 41). Har nederste Stokværk haft fladt Loft, er det mærkeligt sjældent, svære murede Skillerum er bevarede, men hvor dette er Tilfældet, giver de sikkert ogsaa den sandsynlige Rumfordeling, som denne har været fra først af. Mangler saadanne solide Skillerum nu, er der jo altid den Mulighed, at man har nøjedes med Skillevægge af meget let Bygning (Bindingsværk). Hele dette Forhold svarer øjensynligt ganske til Fremgangsmaaden, som den var gængs og almindelig i vore senmiddelalderlige Klosterbygninger.

Et oprindeligt Skillerum findes paa Tjele, de ældste Huse paa Harbenberg og paa Rygaard, hvor der da antagelig i nedre Stokværk har været to Stuer — en mindre og en større. Ogsaa Vedbygaards nordre Hus har i den store vestlige Halvdel bevaret to oprindelige Skillerum. Her har altsaa været tre Stuer, hvoraf den vestligste er hvælvet. Mangler Skillevægge fuldstændigt, har man muligt i den oprindelige Rumfordeling af Kældere en Vejledning

til at skønne over Fordelingen i Stokværket ovenover. Mindst Garanti byder øjensynlig de hvælvede Kældere, fordi det stærke Loft her uden Vanskelighed har kunnet bære Skillemure baade af Grundmur og Bindingsværk, hvor det skulde være. Og dog er der paa Voergaard, Hardenberg og Rygaard en nøje Overensstemmelse mellem Rumfordelingen i Kælderen og Stokværket ovenover. I samme Retning gaar ogsaa den almindelige Erfaring fra senmiddelalderlige Klosterbygninger, hvor oprindelige Skillemure, hvor de findes, oftest er opmurede over tilsvarende i den hvælvede Kælder. Er Kælderen ikke hvælvet, men har fladt Bjælkeloft, er Forekomsten af oprindelige svære Skillerum her sikkert direkte bestemmende for Indretningen af Stuestokværket. Saaledes paa Holbækgaard. Her skulde der, efter Inddelingen i Kælderen, ogsaa i nederste Stokværk være to Stuer, en større og en mindre.

Afb. 60. *Hardenberg*. Laaland. Kælder. Skitseplan. Mlstk. 1 : 400. E. Dyggve del.

Mere sikre Efterretninger har man om Indretningen af *andet Stokværk*. Paa det beboelige Taarnhus Voergaard var her en eneste stor Sal fra Gavlvæg til Gavlvæg. Derimod var det tilsvarende Stokværk paa Rygaard, efter Spor af sengotiske Kalkmalerier af dømme, delt i to omtrent lige store Sale. Lignende Spor af samtidige Kalkdekorationer leder for Tjeles Vedkommende til samme Antagelse. Begge Steder har dog det ene Rum haft en udpræget salsagtig Karakter. Paa Vedbygaard har andet Stokværk i Vestpartiet af nordre Hus udgjort en enkelt stor Sal. Anderledes i den østre Del af Huset, hvor Stokværksinddelingen var en anden. Her findes endnu Rester af velbevarede sengotiske Kalkdekorationer, men forskellige paa nordre og søndre Væg, hvoraf fremgaar, at der maa have staaet et Skillerum paa langs ned igennem denne Del af Huset, en Form for Rumdeling, der ikke har kunnet paavises i Beboelsesstokværk andetsteds i det nuværende Danmark. Derimod findes den paa Glimmingehus.

Hvor et Halvstokværk forekommer, kan det være meget lavt, uden nogetsteds at naa 1 m i Højden — paa Tjele var det kun ½ m — uden Aabninger af nogen Slags og af Karakter som en almindeligt *Trimpel*. Anderledes, hvor det er udnyttet til *Vægterloft* og bleven til et virkeligt Halvstokværk, hvis Aabninger ikke blot har kunnet give Adgang for det nødvendige Lys, men ogsaa og

først og fremmest tjente som Skydeskaar. En Del af Husene har tillige Skoldehuller. Hvor et saadant øvre Halvstokværk er stærkt udkraget som paa Rygaardtypens Bygninger, *udvides Vægterloftet med en Vægtergang* langs Husets Langsider.

Det lidet omfattende Materiale, der foreligger til at fastslaa Ruminddelingen, giver dog en bestemt Antydning af, at der i Sengotikkens Herregaarde har været en overvejende Tilbøjelighed til at *inddele de enkelte Stokværk ved Tværskillerum*, saa der opstod gennemgaaende Rum, ganske som i de senmiddelalderlige Klosterhuse. Af *Rumformer* er der særlig Grund til at fremhæve den hvælvede Cetralhal i Voergaards nederste Stokværk. Ligeledes de smukke Centralhaller i Kokkedals og Hardenbergs Kælderstokværk og et tilsvarende Rum i Rygaards Kælderstokværks østre Del. Dets vestre Del optages af et stateligt toskibet Rum. Smukke toskibede Kælderrum forekommer ogsaa paa Spøttrup og Sandholt, paa Gl. Estrup, Eskjær og Tybjærggaard. Toskibede, tøndehvælvede Kælderrum træffes paa Kokkedal i det ældste Hus og paa Voergaard.

Heller ikke i Rumformer er de sengotiske Herregaarde forskellige fra Klosterbygningerne. Her som der arbejdede man med de allerede fra romansk Tid nedarvede, hævdvundne Rummotiver.

Det synes tillige at fremgaa, at der i disse store, solide Huse kun *har været faa, men til Gengæld ret store Rum*. Paa Voergaard var der 2 Stuer forneden og een Sal foroven, paa Tjele 4 Stuer i alt og paa Lynderupgaard har der meget muligt kun været eet enkelt Rum i hvert Stokværk. Nogen stor Beboelseslejlighed har Datidens Stormænd ikke haft. Forholdene svarer nøje til Klosterbygningernes for det nedre Stokværks Vedkommende; disses øvre Stokværk har derimod altid været stærkt delte, og her har de mange Stuer og Kamre, som det alsidige Klostersamfund behøvede, været at finde.

Men det var jo ikke utænkeligt, at der, — foruden de paaviselige eller sandsynlige Skillevægge — har været andre, saa de store tilsyneladende gennemgaaende Rum har været delte. Længdeskillemure kan have været mere almindelige end det eneste kendte Tilfælde fra Vedbygaards Nordfløj lader formode, og Bygningssyn fra senere Tider kunde tyde derpaa. Men da de er optagne saa mange Aar efter Husenes Opførelsestid, da Kravene til en mere sammensat Bolig var voksede, kan man sikkert gaa ud fra, at flere Skillerum er komne til med Aarene, og Forholdene paa Tjele synes at vise det . Efter Bygningen selv skulde det ældste Tjele

— som allerede nævnt — fra først af kun have haft 4 Stuer — to i nedre og to i øvre Stokværk, men i Følge et Bygningssyn af 1685 fandtes der dengang ikke mindre end tre Kamre, desuden Bryggers, Borgerstuegang, Borgstue og Spisekammer[**]). Selvom man tænker sig Bryggers lagt i Kælderen, bliver der dog mere end fire Værelser, og der maa i Tidens Løb være kommen flere Skillerum til, hvad der var saa meget mere sandsynligt, som Huset i Mellemtiden var bleven degraderet fra Beboelseshus til Økonomibygning.

Lysforholdene er grumme forskellige, men trods Materialets Mangelfuldhed synes man dog at kunne skelne mellem to forskellige Principer for Vinduer og deres Anbringelse.

Det ene giver sig til Kende i en vis *Tilbøjelighed til kun at anvende faa og spredte Vinduer til den eller de Sider af Borggaardsbygningerne, der vender ud mod Gravene* eller blot ud mod Omverdenen. Denne Retning er nu bedst repræsenteret i Jungetgaard. Den lange søndre Længe her havde saaledes paa Ydersiden kun to Vinduer i nedre Stokværk og ingen i øvre og det østre Hus paa kun eet Hovedstokværk havde vistnok slet ingen Vinduer her. Ogsaa den østre Længe paa Hardenberg var i Midten af 18'de Aarh kun meget sparsomt forsynet med Vinduesaabninger. Atter i dette Træk kan spores et Slægtskab med sengotisk Klosterarkitektur, og Forklaringen er i begge Tilfælde, at man af Forsigtighed og — paa Herregaardene — for ikke at svække Husenes Forsvarsevne har villet berøve mulige Angribere den Fordel, stærkt gennembrudte Mure bød dem. Men dette har ikke været en almindelig gennemført Regel. Langt de fleste bevarede Borggaardsbygninger gør *ingen eller kun liden Forskel paa Gaardmure og Ydermure* og særlig tydeligt kommer dette frem paa Gaarde som Villestrup og Krabbesholm med deres store Vinduer; selv det svære Stenhus paa Lynderupgaard anbringer dristigt samme Antal Vinduer og i samme, ganske vist beskedne Størrelse ud mod Gaardsplads og Grav. De udadtil stærkt tillukkede Gaarde af Jungetgaardtypen repræsenterer aabenbart en ældre — af militære Grunde fremkaldt — Byggeskik, som man op igennem Midten af 16'de Aarh. var i Færd med at forlade.

Med Anbringelsen af Døre har man altid været meget sparsom. Hvor oprindelige Indgangsdøre endnu kan paavises, viser det sig, at i Regelen har hvert Hus i Borggaarden højst haft een Adgang. Spørgsmaalet er vigtigt, fordi Adgangsdøre altid staar i saa nøje Forbindelse med Rumfordelingen i vedkommende Bygning og

er med til at bestemme den praktiske Udnyttelse af Rummene.

Det er derfor saa meget mere beklageligt, at det ikke er muligt paa nogen af de enlængede Huse at paavise den oprindelige Indgangsdør — bortset fra Rygaard. Hvor Stueplanen som paa Kokkedal, Voergaard, Holbækgaard, Hardenberg og Tjele bestod eller maa antages at have bestaaet af et mindre og et større Rum, var det tænkeligt, at Indgangen har været til det mindre, og at dette — eller maaske en Del deraf — har været benyttet som Forstue, og man vilde i saa Tilfælde faa Følelsen af at staa overfor en nærmere bestemmelig, klart udformet Boligtype. Rygaards forholdsvis lange Vaaningshus har dog altid haft Indgangen omtrent midtfor som den Dag i Dag, og i flerlængede Anlæg synes det — efter Forholdene paa Villestrup, Overgaard og Spøttrup at dømme, som Hovedindgangen ligeledes har været anbragt nogenlunde midt for Gaardsiden — en Ordning, der giver lige let Adgang til begge Ender af Huset. Men alle kendte Indgange til Borggaardshuse, altsaa de egentlige Hovedindgange, er overraskende prunkløse — intetsteds findes endog blot Tilløb til noget i Retning af en virkelig Portal. De skiller sig ikke ud fra mere underordnede Døraabninger, hvor saadanne undtagelsesvis forekommer. Beskednere og enklere kan man ikke behandle Indgangen til sit Hjem. Over eller ved Hoveddøre og Porte har vel undertiden Vaaben- og Indskriftstavler været anbragt. Men fraregnet Gisselfelds, findes vistnok ingen mere paa Plads, og den oprindelige Anbringelse af Indskrifttavlerne paa Villestrup, Langesø og Svanholm er det nu umuligt at vide noget bestemt om.

Af Indretningerne for den indvendige Økonomi er det af Vigtighed særlig at kende Trappeanlæg, Skorstene og Hemmeligheder.

Allerede er omtalt, at udvendige Trappebygninger i Almindelighed mangler; Trappeforbindelsen har følgelig været indvendig. Af oprindelige *indvendige Trapper* kendes nu kun den murede, lige løbende Trappe — omtrentlig af samme Konstruktion som den store Trappe paa Glimmingehus — der paa Voergaard førte fra første op til andet Stokværk. Dette Trappeprincip forekommer ellers kun i Klosterarkitekturen — nu kun bevaret i et af Klosterhusene i Helligaandsklosteret i Aalborg[23]) — og repræsenterer en Tradition, der bunder i Antikkens Byggeskik. Naar Motivet er anvendt i de to gamle danske Herregaarde, er Grunden antagelig den, at Børglumbispernes Bygmester har været kendt dermed fra

8*

Arbejder paa Klosterbygninger, og Adam van Düren, der byggede Glimmingehus, var først og fremmest en Kirkens Bygmester. Der er da her utvivlsomt Tale om en direkte Paavirkning fra Samtidens Klosterarkitektur. En særlig Form er smalle Stentrapper, udsparede i Husenes tykke Ydermure, som de forekommer paa Rygaard.

Almindeligvis maa Forbindelsen i Stokværkshuse have været ad Trætrapper. Er der i Empiretrappen, der paa Odden nu løber op igennem det østre Hus og munder ud midt i en større Stue, en Tradition fra langt ældre Tider? Og er det samme Tilfældet med den meget gamle Trappe, der i Jungetgaards søndre Hus fører op til andet Stokværk? Vindeltrapper har formodentlig været anvendt, men ingen er bevarede. Endnu i Midten af 18'de Aarh. havde Hardenberg flere saadanne Trapper, indbyggede i murede Cylindre.

At der har været *udvendige Trappeforbindelser* kan dog ikke benægtes. Hvor der har været Huse i Bindingsværk og i flere Stokværk i en Borggaard, forekom — som ovenfor paavist — Svalegange. Men disse forudsætter igen udvendige Trapper, og en større, døragtig Aabning i andet Stokværk ind mod Borggaarden paa Vedbygaards søndre Hus lader formode, at der her — altsaa ved et grundmuret Hus — har været en udvendig Trætrappe, ganske svarende til Trapperne til sengotiske Kirketaarnes andet Stokværk. Ogsaa grundmurede Klosterbygninger — som Franciskanerklosteret i Ystad og Helligaandsklosteret i Aalborg — har haft saadanne udvendige Trapper[24]).

Af ikke mindre Vigtighed er Anbringelsen af de ret talrige *Skorstene*. De synes altid at have været anbragte i Ydermure og Undertiden i Forbindelse med murede Kaminer; disse findes hyppigst i Gavle, som endnu paa Tjele, paa Rygaard og i Vedbygaards nordre Fløj. Skorstensstuer fandtes ogsaa i det letbyggede, karnapagtige Fremspring paa Voergaard og i et tilsvarende paa Vedbygaards søndre Hus og har sikkert været almindelige i lignende Udbygninger ogsaa paa andre Herregaarde. Derimod er det højst paafaldende, at der intetsteds i de kendte sengotiske Herregaardes Vaaningshuse forekommer Køkkenovne — aabne Ildsteder, og det skulde være mærkeligt, om de var ganske forsvundne, hvis de virkelig havde været der, saa meget mere, som de naturligt maa søges i ofte velbevarede Rum. Derimod er det tænkeligt, at der i Kælderen i østre Hus paa Spøttrup har været et saadant aabent Ildsted, og muligvis har det samme været Tilfældet i Kælderen i østre Hus paa Odden.

Saare vigtige for Datidens Bygninger var ogsaa *„Hemmelig-heder“*. De fandtes paa alle de egentlige Beboelseshuse, enten som Udbygninger, der gik gennem alle Stokværk, som paa Spøttrup, Tjele, Krabbesholm og paa Jungetgaards søndre Fløj, eller kun beregnede paa det enkelte Stokværk og hængende paa Stenkonsoller, som paa den østre Fløj af Jungetgaard og paa Hardenberg, paa udkragede Bjælker paa Vedbygaards nordre Hus og paa Rygaard. De synes alle at have været murede, maaske mellem Stolper, og var altid anbragte paa Ydermuren ud mod Gravene; mærkeligt nok var det ikke ualmindeligt, at de — som paa Hardenberg og Villestrup — har haft Plads udvendig paa Portfløjen, tæt ved Indkørselsporten.

Med Hustyperne er Opbygningen i alt væsentligt bestemt, men i det enkelte Tilfælde er det Stokværksplanerne, der bestemmer vedkommende Hus's Opbygning. Tilsammen er saavel Stokværksplaner med tilhørende Vinduer og Døre og Indretningerne for den indvendige Økonomi, som Opbygning afgørende for Facaderne. For disses almindelige Karakter vil der senere blive gjort Rede under Omtalen af den Arkitekturopfattelse, der præger Tidens Herregaardsarkitektur.

3.
BOLIGKULTUR

Den Boligkultur, vore sengotiske Herregaardsbygninger er Udtryk for, er meget primitiv.

For det første *var de svære Stenhuse,* med deres tykke Mure og uden ordentlig Ventilation, meget *ubekvemme som Boliger.* De var kølige for ikke at sige kolde endnu langt hen paa Sommeren og ved Vintertid til Gengæld helt hede og lumre til henimod Juletid. Det er da paa Forhaand givet, at noget særlig behageligt Opholdssted har de ikke kunnet være. Ogsaa dette bestyrker den ovenfor fremsatte Paastand, at man i mange Tilfælde først har bygget et Vaaningshus i Bindingsværk Norden eller Sønden paa Voldstedet som paa Rødslet, og senere et i Grundmur, der har maattet lægges Østen eller Vesten i Borggaarden.

Men dernæst var *Antallet af Opholdsrum saare ringe,* og det

differentierede i Nutidens velstaaende Hjem paa Landet laa Tiden fjærnt. I Almindelighed føltes ingen Trang til Nutidens mange Smaakamre, men undertiden gjordes det alligevel nødvendigt at bygge Udbygninger og Karnapper til, og Forholdene har for saa vidt overmaade meget mindet om gamle Bondehjem, som vi endnu kender dem.

Selve Rummenes Fordeling var saa ubekvem som vel muligt. Her laa maaske højst 2, 3—4 Værelser i Rad, strækkende sig gennem hele Husets Længde. Skulde man fra det ene Gavlværelse til det andet, maatte man vandre gennem de mellemliggede Rum til Ulejlighed for Husfællerne. *Den stive, uelastiske Grundplan* er maaske mere end noget andet betegnende for Boligkulturens lave Standpunkt indenfor Datidens Overklasse. Hvis der endda havde været en Forstue. Men en saadan har intetsteds kunnet paavises med Bestemthed, og i det 16'de Aarhundredes Bygningssyn omtales den saa godt som aldrig, og har vel i det langt overvejende Tilfælde slet ikke været til.

Kommer dertil de ret faa og ofte smaa Vinduer — paa Tjele var i øvre Stokværk Bredden af Lysaabningen 0,70 m, Højden 1 m — og det var mangfoldige Steder Normalstørrelsen, idet Gaarde som Villestrup og Krabbesholm med deres mange og store om moderne Tider mindende Vinduer har været Undtagelser — kan det ikke undre, at *Lysforholdene har været elendige,* selvom der var Vinduer i begge Ydervæggene; med Lys og Luft har det da kun kunnet være smaat bevendt og med *Opvarmning* ved Vintertid har det ogsaa kun været saa som saa. Næppe alle Rum var til at varme op, og store, som de ofte var, har en Kamin ikke forslaaet meget. Det fra noget senere Tider benyttede Udtryk „Sommerstue“ og „Vinterstue“ viser da ogsaa, hvorledes Familien har maattet flytte rundt efter Aarstiderne. Intet Under, at man ofte ved Vintertid er flyttet fra de halvkolde, større Sale til smaa lune Skorstensstuer i Udbygninger og Karnapper.

Er det nu muligt at paavise, *hvad Rummene i disse Herregaarde oppe og nede har været brugt til?*

Størst Interesse byder selve Vaaningshuset, og udfra dette er Anvendelsen af de andre Længer, hvis saadanne forekommer, lettere at bestemme.

Et Udgangspunkt, men ogsaa det eneste, har man i de Stuer, der har haft Kaminer eller Skorstene. Det er fortrinsvis dem, der har været bestemt til Opholdsrum, om det end ikke derfor er givet,

at de har været dagligt Opholdssted hele Aaret rundt. Men udover dette oplyser Bygningerne selv meget lidt, og de faa skriftlige Kilder — Inventarielister, Bygningssyn og Skiftebreve — der hist og her forekommer, siger ikke meget. Bedst er atter her Besigtigelserne fra 16'de Aarh.'s senere Aartier, hvor Forholdene dog maa formodes i nogen Grad at svare til, hvad der har været Skik og Brug ogsaa i den forløbne Del af Aarhundredet. — Desværre stammer alle nogenlunde fyldige Oplysninger her alene fra Borggaardsanlæg i Bindingsværk.

Tager man en Normalhovedgaard, som Claus Glambeks i Øster Starup ved Kolding, var der i Beboelseshuset, som var et Bindingsværkshus i to Stokværk med Kælder:

Fruerstue.
Borgerstue.
Stegers, Fadebur og Spisekammer.
3 Herrekamre og
Andre Kamre.

Der har altsaa kun været 5 større „Værelser“, foruden Stegers med Tilbehør og nogle mindre Rum. I Betragtning af, at Huset er 18 Fag langt og 6 Fag dybt, har de vigtigere Rum ogsaa her kunnet have en ret betydelig Størrelse.

I et andet Bindingsværkshus i Borggaarden — Økonomilængen — var der:

Forskellige Kamre.
Bryggers.
Bagers.

Da det kun var i eet Stokværk og halvt saa langt som det forrige, har „Kamrene“ her været meget beskedne af Størrelse. Her — i Nærheden af Bryggers og Bagers — har det kvindelige Tyende sikkert holdt til.

Og i Gaardens tredie Hus — et Bulhus paa kun 5 Fag — var:

Svendekammer.

Paa Claus Glambeks Gaard har altsaa Herskab, mandligt og kvindeligt Tyende holdt til i hvert sit Hus.

Hvad Borggaardsbygningernes Anvendelse angaar, kan dette sikkert regnes for det nogenlunde normale for Hovedgaarde, som de var flest. Paa endnu beskednere Hovedgaarde, som det eenlængede Kjeldved i Sønderjylland, var Bryggers og Bagers trukken med ind under Vaaningshusets Tag. Det samme har været Tilfældet paa Vellinggaard, hvor Stegers, Bryggers og Bagers ogsaa laa i

„Stuelængen“ og ligeledes paa Damsgaard ved Kolding, hvor Vaaningen var i det søndre Hus, medens andre Huse havde „Skorstensstuer“ og „andre Kamre“. Unægtelig staar man atter her overfor en Ordning, der minder stærkt om Bondegaardens Stuehus i ældre Tider.

Der er imidlertid ogsaa Gaarde, hvor man ikke havde samlet det mest mulige af Beboelses- og Nytterum i Vaaningshuset. Paa Nebbegaard ved Vejle laa Fruerstuen i eet Hus og Borgestuen i et andet. Der var desuden „nedenfor Porten“ et Hus med Svendekammer og et andet bestemt til Bryggers. Ogsaa paa Lydumgaard ved Varde laa Bryggerset i et Hus for sig og laa oven i Købet i Ladegaarden. Begge Steder omtales Husene som gamle og forfaldne, og der er mulig her Tale om forældet Byggeskik, der falder sammen med den Tid, hvor det spredte Borggaardsanlæg ikke var ualmindeligt — en Byggeskik, der bringer Benævnelsen: Brygger-Hus og Bager-Hus i Erindring og som paavist er ved at forsvinde op igennem 16'de Aarh., hvor den undgaas ved Nyanlæg.

De Rum, der da i Almindelighed maa søges i bindingsværksbyggede Herregaardes Vaaningshus — eller som det undertiden kaldes — „det Hus, med Værelse udi“ var da, foruden Kælderen, der oftest hører med: Fruerstue, Borgestue, Herrekamre og „andre Kamre“ (et Sted omtales „Sengekammer“), Køkken med Spisekammer og Fadebur samt Bryggers og Bagers. Dette forudsætter igen ret store og anselige Huse, i al Fald af betydelig Længde, som det endnu kendes fra Lerkenfeld.

Men det er givet, at grundmurede Vaaningshuse som Tjeles, Voergaards, Wedellsborgs, Kokkedals, Bønneds, Holbækgaards, Harderbergs, Lynderupgaards og Østrupgaards, for ikke at tale om lavere Huse som Vinderslevgaards, ikke har haft Plads nok til alt dette. Der er ogsaa allerede peget paa den Mærkelighed, at der intet Steds i disse Huse med Bestemthed kan paavises Køkkenskorstene eller Forudsætninger for Bryggers og Bagers. Saadanne Antydninger er der derimod i en Del flerlængede Gaardes Sidelænger. De tre—fire—fem Stuer og Kamre, et grundmuret Vaaningshus maa antages at have haft foruden den store Sal — Riddersalen — i andet Stokværk, kan højt regnet have været benyttet til Borgestue, Fruerstue, Husherrens Kammer og mulig et Sengekammer; Kamre til Familiens øvrige Medlemmer — Sove- og Gæstekamre — maa antages i Regelen at have været i andre Huse, der fortrinsvis har haft Karakter af Økonomilænger, og her maa man ogsaa fore-

stille sig, at Stegers med tilhørende Rum har været at søge, ofte fjærnt fra Beboelsen, hvor Familien spiste og efter moderne Begreber højst ubekvemt, da Maden skulde bringes lange Veje, maaske over Gaardspladsen.

For en blot nogenlunde talrig Familie har en Beboelseslejlighed paa praktisk talt 3 à 4 à 5 Værelser ikke kunnet være nok, og selv om man havde andre Huse at ty til, maatte det dog altid have sin Fordel at se hele Familien saa nogenlunde samlet under et og samme Tag.

Hvorledes man klarede sig med det ideelle Enkelthusanlæg er og bliver derfor altid gaadefuldt. I Vinkel- og Parallelanlæg var Pladsen allerede langt rigeligere, og her blev den ene Fløj meget naturligt overvejende indrettet som Økonomifløj. Her lagdes vistnok ogsaa ofte Borgestuen hen — en Lokalitet, der iøvrigt havde en lidet konstant Plads i Bygningsanlæget. Paa Gisselfeld skal den have været i nordre Fløj, endog i andet Stokværk[25]). I treføjede Anlæg kan Ordningen naturligt have været som paa Claus Glambeks Gaard i Starup: Herskabet i Vaaningshuset, Pigerne med Bryggers og Bagers i den ene Sidelænge og Svendene i den anden, og endelig er det klart, at de firfløjede Anlæg har haft forbavsende rigeligt med Plads.

Men vore sengotiske Herregaardsbygninger var ikke opførte til Beboelse og Brug alene. De var ogsaa indrettede til Forsvar, og deres Forsvarsævne kunde efter de Tiders Forhold være ret betydelig. Det militære Hensyn var ikke fuldt tilfredsstillet ved Voldstedsog Bygningsanlæg og Husene selv bar i Indretning, og dermed ogsaa i Ydre, tydelige Spor af at være blevne til med et muligt Forsvar for Øje.

Alene i den overordentlige Tykkelse, Ydermurene har og overhovedet i den almindelige Soliditet, der præger disse Huse, ligger en Indrømmelse til Nødvendigheden af at gøre dem stærke og modstandsdygtige mod Angreb. Murtykkelsen er meget varierende, men overalt mærkes en Tilbøjelighed til at gøre Murene ud mod Gravene særlig svære. Ind mod Borggaarden har man — som Jungetgaard endnu viser det — undertiden ment at kunne nøjes med Bindingsværk[26]). Ogsaa i den Omhu, hvormed man ofte undgik Anbringelse af Vinduer i de ud mod Omverdenen vendende Ydermure, laa en Tendens til Afspærring; Lysaabningernes ringe Størrelse — særlig i nederste Stokværk og ud mod Grav eller Vold

— viser en lignende Forsigtighed. At Lysaabninger i paakommende Tilfælde kunde anvendes til Skydeskaar, siger sig selv.

Men foruden disse *indirekte Forsvarsmidler* er der de *direkte Forsvarsmidler.*

Hertil hører først og fremmest *Vægterloftet,* med Skydeskaar og Skoldehuller, der paa Rygaard og Gisselfeld har faaet en saa karakteristisk Udformning.

Og yderligere *Spærremurene* med eller uden Porttaarn og af højst forskellig Karakter. Paa Dallund er de meget svære, med dybe Nischer, hvori Skydeskaarene sidder, og derover et lukket øvre Stokværk med den egentlige Vægtergang, der staar i Forbindelse med Nordfløjen. Mulig har ogsaa Vægtergangen paa Gisselfeld været af samme Type. Disse to Gaardes Spærremure er samtidige. Noget ældre er Voergaards. Efter Besigtigelsen var ogsaa dér Spærremurene overordentlig svære, men ikke videre høje. Dog maa Portmuren i sin Tid have naaet op til Husets Tagskæg; thi en Dør her, helt hene i sydøstre Hjørne, kan kun have ført ud til en Vægtergang, der i saa Fald maa have været ovenover de svære nederste Partier af Muren, i Lighed med Ordningen, som den har været paa det gamle Tønder Slot[27]). Paa Besigtigelsens Tid var Murene meget forfaldne, og Overdelen kan allerede dengang være styrtet ned. Det er den solideste og alvorligste Form for Spærremure i Datidens Herregaarde. Spøttrup nøjedes med en smal Vægtergang, udsparet øverst i Muren, medens Jungetgaard og vistnok Vedbygaard har haft Spærremure af ringere Tykkelse og vistnok med en Løbebro af Træ, tjenlig til Vægtergang. Men ogsaa denne Særtype hører hjemme i Midten af Aarhundredet. Alle tre Former forekommer saaledes omtrent samtidig.

Sengotikkens Herregaardsbygninger havde Ildvaabnene til Forudsætning. Armbrøstens gyldne Tid var forbi, selv om den holdt sig i Brug helt op til c. 1600. I 15'de Aarh. havde den været det almindelige Skydevaaben. 1423 var en af Jep Basses Svende „kommende rendende med et spændt Armbrøst“ mod ham i hans „egen Gaard“, Nielstrup i Sydfyn; Jep Basse havde uden Formaliteter slaaet ham ned[28]). Allerede i Grevens Fejde havde dog Ildvaabnene sejret. Bestandig er der Tale om „Skyts og Krudt“ rundtom paa Gaardene, som da Bastian v. Jessen plyndrede Anders Billes Gaard Søholm[29]) — om Bøsser, Kartover, Falkonetter, Skarpmesser og Slanger. Allerede fra Slutningen af15'de Aarh. har Ildvaaben ikke været ualmindelige paa Herregaarde. 1492 fandtes paa Kokkedal

3 Bøsser og 2 Hagebøsser[30]). Ved Overgangen til 16'de Aarh. var den besværlige Lodbøsse bleven afløst af den lettere haandterlige Hagebøsse; Luntelaasen vinder Indpas, og c. 1540 begyndte man at bruge Hjullaase[31]). En Hagebøsse er endnu bevaret paa Hesselagergaard[32]).

Skød man ikke videre langt eller videre sikkert, var baade Bøsser og Kanoner for de Tider virksomme Vaaben, og Grevefejden viser, at de ikke har været ufarlige selv for de svære grundmurede Huse. Nordre Fløj paa Spøttrup synes at have lidt meget under Skipper Klements Angreb.

Det er paa Forhaand klart, at snævre Vægtergange som Spøttrups og Dallunds ikke har kunnet have Plads til Kanoner. De havde desuden ret tynde Ydermure. Rystelsen alene gjorde Kanonerne uanvendelige her. Vægtergange har overalt — paa Huse eller Spærremure — været bestemte til Hagebøsser, lagt an paa Træstykker i Skydeskaarene, som det tidligere endnu kunde ses paa Gisselfeld[33]). Kanoner har man kun kunnet bruge, hvor der var god Plads bagved, som paa Vægterlofterne paa Vedbygaard og Voergaard, hvis Ydermure desuden er af almindelig Tykkelse. Men det er dog rimeligt, at man kun har benyttet Kanoner i selve Hovedstokværkene, særlig i det øvre. Der er allerede gjort opmærksom paa den større Murtykkelse i flere Gaardes andet Stokværk. Og det er sandsynligt, at det typiske, sengotiske Vindue med de saakaldte „Siddepladser“, har faaet sin særlige Form med Henblik paa ogsaa at kunne benyttes som Kanonskydeskaar. Hvorvidt Kanoner kan have været opstillet i Kældre, er endnu et aabent Spørgsmaal. Paa et Billede af Villestrup fra c. 1750 rager et drabeligt Kanonløb ud af et af Kældervinduerne.

Af Porttaarne i Spærremure er kun Spøttruptaarnet tilbage. Men det bærer alle Tegn paa at have været beregnet til Forsvar. I nederste Stokværk, hvor Portgennemkørselen er, er der til begge Sider dybe Nischer med lavtsiddende Skydeskaar, øjensynligt til Kanoner, og vendende baade mod Vest, mod Vindebroen, hvis Pælerester af Eg endnu er synlige, og mod Nord og Syd. Fra disse Skydeskaar kunde saaledes hele Forpartiet mellem Borggaard og Indervold, med Gravene imellem, bestryges.

Men det siger sig selv, at de fortifikatoriske Hensyn — hvad enten det nu drejer sig om direkte eller indirekte Forsvarsmidler — ikke har gjort Datidens Herregaarde boligkulturelt bedre. De har tværtimod gjort deres til, at Beboerne har maatet finde sig i mangt

et Afsavn og mange Betingelser for Hygge og Bekvemmelighed inden Døre.

Statsautoriteten var endnu for svag til at beskytte den enkelte mod Overfald af Standsfæller eller Bønder, og Tanken om, at en velbefæstet Herregaard ogsaa kunde blive „Riget til Nytte og Gavn", levede desuden stadig i bedste Velgaaende.

4.
ARKITEKTUROPFATTELSE

Det er karakteristisk for Sengotikkens Herregaardsanlæg som Helhed, at Borggaard og Ladegaard arkitektonisk falder fra hinanden, og at ogsaa selve Borggaardsanlæget retter sig efter Sted og Lejlighed og efter visse praktiske Krav og Forhold, selvom disse ikke altid nu lader sig eftervise i det enkelte.

Gaar man til *Stokværksplanerne* i det enkelte Hus, er disse ganske vist i deres Kærne rektangulær, men selve Rumfordelingen har været ganske tilfældig, uden Forsøg paa eller Ønske om en rationel Ordning i Retning af Rumgruppering, idet Stuer og Kamre fulgte efter hverandre i Husets Længderetning, som det bedst kunde passe sig; den typiske sengotiske Stueplan viser dog en tydelig Tilbøjelighed til at lægge Tyngdepunktet ud mod Gavlene.

Var end Kærnen i det enkelte Hus rektangulær, blev den rektangulære Form dog sjældent fuldtud respekteret. Karnapper, Udskud og Hemmeligheder skød sig allerede fra første Færd frem for Langsider og for Gavle og hvad Hemmelighederne angaar ofte ud for det enkelte Stokværk, udviskede det overskuelige og klare i Planen og gjorde den langt mere mangfoldigt sammensat. Af Stokværksplanerne var atter Husenes *Opbygning* afhængig, og her kunde det uregelmæssige endda yderligere understreges ved skiftende Stokværksantal. Det forskydelige i Planer og Opbygning virker selvsagt atter paa *Facaderne* og gør — eller navnlig har gjort dem overordentlig maleriske. Linier og Flader i Vægge og Tage forskubber sig mod hverandre og skærer hverandre paa utallige Maader. Lys og Skygge fordeler sig paa overraskende Maade henover disse Huse. Hver enkelt Gaard har i sjælden Grad været noget for sig selv — en Personlighed.

Der er ogsaa andre Forhold, der endnu mere understreger det

individuelle Forhold, der hører med til disse Herregaardes hele arkitektoniske Væsen og giver dem en Særstilling overfor meget i de kommende Slægtleds Herregaardsarkitektur. Det gælder først og fremmest den Maade, hvorpaa Porte, Døre og Vinduer er anbragte. Her er det straks paafaldende, at Indgangsdøre anbringes et eller andet Sted paa Bygningens ind mod Gaardspladsen vendende Side, aabenbart hvor Rummene og deres Anvendelse kræver det, men meget sjældent lige midt paa Facaden, saa Midteraksen betones. Ligeledes at Vinduerne i samme Stokværk anbringes i springende Takt, med ulige Mellemrum, ganske rettende sig efter den indre Rumfordelings Behov, og at Vinduer i forskellige Stokværk følgelig saa godt som aldrig korresponderer indbyrdes eller med Dørene. I disse Bygningers Længdefacader er der derfor aldrig — paa gennemført planmæssig Maade — overholdt Akser. Derimod kan der være noget mere regelret afvejet i Behandlingen af Gavlene, der ifølge deres Opbygning naturligt maatte opfordre dertil, og her alene kan der være Tale om Symmetri.

Gaar man til Borggaardsanlægene, som de kendes i deres ideelle Skikkelse, er ogsaa her det uregelmæssige i Anlæget som Helhed betegnende. At overholde en Symmetriakse, hvor en saadan ikke frembød sig af sig selv, faldt ingen Bygherre ind. I det langt overvejende Antal Tilfælde var det, at Beboelseshuset blev lagt solret, det afgørende. Om Adgangen, med eventuelt Porttaarn i Spærremuren, blev lagt ligefor eller til Siden for Hovedhuset var for Bygmesteren ligegyldigt. Det var noget, de lokale Forhold og Hensyn til Forsvaret bestemte. Derved opstod de sidevendte Anlæg, der er en Fornægtelse af al regelret Arkitektur. At Vinkelanlæg var saa almindelige viser maaske allerbedst, hvor lidt man dengang regnede med Ligevægt i et Arkitekturanlæg. Omvendt kommer dette ogsaa frem i den sjældne Benyttelse af det trefløjede Anlæg, der alle Dage har budt en Bygmester de største Muligheder for et regulært Bygningsanlæg, foldet symmetrisk op til begge Sider for en Midterakse. Mærkelig regelret og med Antydning af Symmetriakse er Villestrup, dog kun hvad Borggaardsanlæget som Helhed angaar.

En Borggaards Huse er blevne til indefra udefter, og det gælder dem alle, ligegyldigt om de er i Grundmur eller i Bindingsværk.

De ret faa, oftest smaa, Vinduer og de smalle Døre giver — eller rettere har givet — disse Bygninger store ubrudte Murflader og forlenet dem med en Ro i deres ydre Væsen, der vejer op imod det

mangfoldige og tilfældige i Anbringelsen, modvirker det urolige i de mange fremspringende Kviste og Hemmeligheder og i Bygningernes Afslutning opadtil, med deres Vrimmel af kamtakkede, blændingsprydede Gavle, der dekorativt er saa overordentlig virkningsfulde. Disse maleriske Gavle var altid Smykketrangens stærkeste Udslag indenfor vor ellers grumme nøgterne Sengotik. De var i Samtidens Øjne Herregaardenes, som de var Klostres og Kirkers skønneste Pryd og ved mere sammensatte Anlæg med Porttaarn og Kviste, kunde Gavlene blive mangfoldige. Store eller smaa, alle har de givet Borggaarden dens djærve og dog muntre Afslutning opadtil. Paa Villestrup var der ialt 8 Gavle, hvoraf de 5 alene ud mod Hovedindgangen. Paa Rygaard i dens endelige Skikkelse, med dens særlige Form for Sammenbygning af Længer, knejsede ikke mindre end 9 Gavle. Meget videre kunde Forkærligheden for dette Virkemiddel ikke godt drives. Dertil kunde endda komme smaa oplivende Tagkviste, som paa Krabbesholm.

Sengotikken er da, som den viser sig ogsaa i dansk Herregaardsarkitektur, udpræget opportunistisk af Karakter. Den tager ingen Hensyn til theoretiske Regler for Planer, Opbygning eller Facader. Der regnes — hvor ikke en fast, helt paa Antikken hvilende, Tradition fastsætter visse skematiske Typeformer, som den gjorde det i Kirke- og Klosterarkitekturen — kun med de rent praktiske Forudsætninger, som disse var betingede af Bygherrens Ønske, af Terrain og Beliggenhed, Forsvarshensyn, Materiale, Teknik og Konstruktioner og det forhaandenværende dekorative Apparat. Af alt dette — og af dette alene — skaber Bygmestrene deres Værker. Denne Individualisme er alene holdt i Tømme af det meget snævre Forraad af arkitektoniske og dekorative Udtryksmidler, Tiden og Stilen raadede over, og det er atter dette, der gør, at alle sengotiske Borggaardsbygninger alligevel tydeligt tilhører samme store Arkitekturskole — ganske vist uhyre varierede fra Gaard til Gaard, ja fra Hus til Hus, men, trods alt, med en vis Ensartethed over sig. Hvad der binder alle disse Enkeltværker sammen, er dog stærkere end det, der skiller dem.

Sengotikken er fri og ubunden i sin Arkitekturopfattelse.

Det forskydelige i Planer, Opbygning og Facader udelukker paa den anden Side ikke, at man stræber efter en mere ordnet Anbringelse af de enkelte Huse i regelmæssigt Anlæg — en Stræben, der — som paavist — gjorde sig tydeligst gældende i Borggaardsanlægene, hvis Komposition harmonisk retter sig efter de firkantede

Voldsteder — mindre i Ladegaardsanlægene og slet ikke i Herregaardsanlægene som Helhed.

Den Opgave at drage samtlige Bygninger ind under Arkitekturens Tugt var forbeholdt den følgende Arkitekturperiode — den gotiske Renaissance.

5.
BYGHERRE OG BYGMESTER

Der foreligger kun faa autentiske Oplysninger om vore sengotiske Herregaardes *Bygherrer* — dels i bevarede Indskrifttavler, dels i skriftlige Kilder. For de fleste Gaardes Vedkommende maa man ad forskellige og ofte besværlige Veje finde ud af, hvem Bygherren kan have været.

Langt vanskeligere er det dog at paavise *Bygmestrene*. End ikke Axel Juuls Hustru fortæller noget om, hvilken Bygmester hendes Husbond har benyttet paa Villestrup, hvor hun dog ellers giver en saa udførlig Oplysning om Byggearbejderne. Heller ikke om Samtidens øvrige sengotiske Arkitektur: De kongelige Slotte, Klosterbygninger, Kirker og Tilbygninger til Kirker eller om Borgerhuse i Købstæderne, vides meget om, hvem der har haft Æren og Ansvaret for den. — Mængden af sengotisk Arkitektur i Danmark er overvældende. Saa godt som hvert Sogn i Danmark har et Kirketaarn eller Vaabenhus eller et Kapel fra denne Periode, og nogle tillige en Herregaard, men hidtil har det — paa ganske enkelte Undtagelser nær — ikke været muligt at knytte Bygmesternavne til denne store Mængde af sengotiske Arbejder.

Det laa nær at tænke, at de kongelige Bygmestre, der kendes fra Kristian III's Tid og fra Frederik II's første Aar, kunde have arbejdet ogsaa paa Sengotikkens Herregaarde. Men, som det senere vil blive paavist, har de kongelige Bygmestre — forsaavidt Arbejder af dem overhovedet kendes — netop været Foregangsmænd for Renaissanceretningen herhjemme.

I Teknik og Konstruktion og i deres hele dekorative Karakter skiller vore sengotiske Borggaardsbygninger sig ikke ud fra vor øvrige sengotiske Arkitektur, hverken den kirkelige eller profane. Skiftegang, Bue-, Hvælvings- og andre Konstruktioner er de samme overalt. Tidligere er der gjort opmærksom paa, at den hvælvede

Centralhal paa Voergaard og de hvælvede Kælderrum paa Spøttrup, Sandholt eller Hardenberg i intet skiller sig ud fra tilsvarende i sengotiske Klosterbygninger, og at Trappeanlæget paa Voergaard svarer til Trappen i Helligaandsklostret i Aalborg. Tidens Forkærlighed for Blændingsdekorationerne kommer i fuldt Maal Herregaardene til Gode, og de kamtakkede, blændingsprydede Gavle er ogsaa deres største dekorative Virkemiddel. Datidens Herremænd har benyttet de Bygmestre, Tiden ogsaa ellers kendte og brugte, og det er betegnende, at Jens Holgersen Ulfstand lod Lundekirkens Bygmester opføre Glimmingehus.

Det hjemlig tilvante, der er over det langt overvejende Antal af vore sengotiske Herregaarde, forudsætter, at de skyldes danske Bygmestre med de dengang herhjemme gængse Forestillinger om Arkitektur.

Vil man søge at skille nogle af disse navnløse Bygmester-Individualiteter ud, kan det ikke nytte at gaa efter Anlægstyper. Her har Bygherren sikkert i de fleste Tilfælde været den bestemmende. Noget mere vejledende er Hustyperne; men i endnu højere Grad vil beslægtede arkitektoniske Enkeltheder eller dekorative Træk kunne tænkes at røbe visse Bygninger, som stammede fra samme Bygmesters Haand. Det er i anden Sammenhæng lykkedes at paavise den Mester, der i Slutningen af 15'de Aarhundrede særlig har virket i Midtjylland, og hvis Hovedværk var Ombygningen af Aarhus Domkirke, og ligeledes, at Mesteren for Kong Hans's Stenhus i Aalborg fra Begyndelsen af det 16'de Aarh. ogsaa maa have bygget paa Helligaandsklostret i Aalborg[34]). Men netop denne Mand synes at have arbejdet ikke blot fór Kloster- og Borgerfolk, men ogsaa for Herremænd.

Naar den bevarede, ret egenartede Blændingsgavl paa Kokkedals nordre Hus har samme Komposition med de samme karakteristiske Hængetappe som Gavlen paa Huset i Helligaandsklostret i Aalborg og Kong Hans' Stenhus sammesteds, maa alle tre Bygninger skyldes samme Mand — sikkert en *Aalborgmester*, der har levet i første Tredjedel af 16'de Aarh.

En noget ældre Kaldsfælle af ham har virket i Randers. Denne *Randersmester*, hvis fornemste Værk her er det eneste tilbageblevne Hus af Helligaandsklostret, men som desuden kan have arbejdet paa „Paaskesønnernes Gaard", er ogsaa bleven benyttet af Lave Brok, da han i Slutningen af 15'de Aarh byggede paa Gl. Estrup, og det er saa meget naturligere, som Lave Brok stod Ran-

dersklostret nær; hans Vaaben var endog malet paa Kirkens Hvælvinger. Randersmesteren betegner Højgotikken paa dens sidste Udviklingstrin; han arbejder endnu med den spidse Bue og med slanke Vinduesformer — i hans Arbejder er der endnu en Anelse om Stilen, som den udfoldede sig skønnest og mest følgerigtigt i den kirkelige Bygningskunst.

Men ogsaa en tredje jydsk Bygmester kan paavises.

Der er i Facadebehandlingen af østre Hus paa Odden, Portfløjen paa Tirsbæk, af Villestrup og Krabbesholm — i nogen Grad ogsaa Holbækgaard — noget fælles, en udtalt Sans for det livlige i den dekorative Virkning af Rund- eller Kløverblændinger og tydeligt fremtrædende rundbuede Vinduesspejl. Paa tre af Gaardene: Odden, Tirsbæk og Krabbesholm er oven i Købet Patriarkalkorset gledet med ind imellem Blændingsmotiverne. Ogsaa i Gavlene paa Odden, Villestrup og Krabbesholm, de eneste, der nu er tilbage af de nævnte Gaardes, er der visse Ligheder mellem Motiverne, saaledes i Maaden, hvorpaa Blændingsbuer løber ind paa Piller. Alle disse Gaarde er blevne til i 1540'erne og 50'erne. De maa skyldes samme Mand, der efter det største af disse Byggeforetagender med god Ret kan kaldes *Villestrupmesteren*[35]). Ogsaa den Omstændighed taler for Antagelsens Rigtighed, at baade Odden og Tirsbæk er opførte af Ove Vincentsen Lunge, og at Axel Juul, der byggede Villestrup, var hans Svigersøn. Krabbesholms Bygherre, Iver Krabbe, hørte til samme Kreds af jydske Magthavere i de Tider.

Hvor Villestrupmesteren kan have boet, vides ikke. Hans over hele Østjylland spredte Virksomhed, ligefra Vejlefjord til Skagen, giver mange Muligheder. Rimeligst vil det være at tænke sig ham boende i Aalborg; herfra blev han naturligt Bygmester paa Odden og derigennem Tirsbæk. Axel Juul kan i sin Lensmandstid paa Aalborghus, der netop da var under Opførelse, være kommen i Forbindelse med ham, og Iver Krabbes Hustru, Magdalene Banner, der fuldførte Krabbesholm og var fra Kokkedal, kan have kendt ham fra sit gamle Hjem.

Villestrupmesteren hørte til det sidste Slægtled af Sengotikkens danskfødte Bygmestre og kan have afløst den tidligere Aalborgmester. De repræsenterer ogsaa to Tidsaldre. Den ældre arbejder med finere og noblere Detaljer. Hans Arbejder hører til vor Sengotiks mest stilfulde. Den yngre er grovere og bruger stærkere, mere iøjnefaldende Midler for at opnaa dekorative Virkningen i sine Facader. Han repræsenterer den Retning indenfor Sengotikkens

sidste Udviklingstrin herhjemme, der ikke staar meget over et almindeligt, godt Haandværkerstandpunkt.

Der er dog andre af vore sengotiske Herregaardsbygninger, der, trods Mangel paa skolet Kultur, repræsenterer den uddøende Sengotik paa en værdigere Maade, og dette gælder i særlig Grad Rygaard og Gisselfeld.

De to Herregaarde har næppe samme Bygmester, dertil er allerede Forskellen i Tid lovlig stor. Desuden er Rygaard noget for sig selv og langt mere gotisk præget. Motivet med Udkragninger, særlig den stærke Udkragning af øverste Halvstokværk med Vægtergang, er nyt og forekommer sikkert her for første Gang paa et dansk Herregaardshus. I al Fald er det paafaldende, at saa mange baade samtidige og senere sengotiske Herregaarde ganske mangler dette karakteristiske militære Træk. Vægtergange af denne Art var et almeneuropæisk Motiv, særlig hyppig benyttet i Vesteuropa, og Idéen til dets Anvendelse paa den fyenske Gaard kan meget vel skyldes Bygherren selv, den forfarne Kriger, Rigsmarsk Johan Urne. At Rygaard skulde være opført af en udenlandsk Bygmester, er næppe rimeligt. Dertil gør den et altfor hjemligt, for ikke at sige fyensk Indtryk. Den er provinsiel formløs i Enkeltheder og synes opført af en jævn, indfødt Bygmester. Visse Ligheder i Rygaardhusets Gavlkomposition med sengotiske, sydfynske Kirkegavle kunde antyde, at *Rygaardmesteren* maa have været hjemmehørende netop i disse Egne.

Nordre Hus paa den sjællandske Gaard Vedbygaard er igen noget for sig ved hele den pyntelige Maade, hvorpaa Murværket her er behandlet. Murfladerne staar i Rudemønster af haardtbrændte Bindere; haardtbrændte Sten er ligeledes anvendte i Rundblændinger og Frise, saa de danner enkle, men virkningsfulde Mønstre mod de ellers anvendte røde, lysere Mursten. Særlig Rudemønstret er hjemlig sjællandsk, velkendt fra Middelalderens ældre Tider baade i kirkelig Arkitektur som Vordingborg Kirke, Klosterarkitektur som Karmelitterklostret i Helsingør og fra Borgarkitekturen i Gaasetaarnet i Vordingborg. Det nette og prydelige er overhovedet karakteristisk for sjællandsk Sengotik. Intetsteds findes saa mange smukt komponerede og rafineret gennemførte sengotiske Gavle som paa Sjælland. *Vedbygaards Bygmester* har været Sjællænder.

De øvrige sengotiske Herregaarde er dels saa enkle i deres dekorative Fremtræden, dels saa ændrede og ombyggede i Tidens Løb,

at Holdepunkter for en Paavisning af Bygmestre og Vurdering af disses kunstneriske Standpunkt ganske svigter.

Der er dog Undtagelser, idet tre Gaarde skiller sig ud fra alle de øvrige og indtager en Særstilling. I Forbindelse med den ene af disse Gaarde møder os det eneste Bygmesternavn fra hele den sengotiske Periode i Danmark. Gaarden er Herluf Trolles Dobbelthus Hillerødsholm, der ikke mindst ved sin Type virker ny og særpræget imellem alle de øvrige af Tidens og Stilens Gaarde, og Manden er *Mathæus Rubensaadt* — ogsaa kaldet „Mester Theus".

Herluf Trolle havde en Tid, i al Fald 1555—1556 denne Bygmester i sin Tjeneste og maa have benyttet ham til at opføre Hillerødsholm; det er sikkert ogsaa Mester Theus, Herluf Trolle betroede Tilbygningen til det gamle Karmelittersygehus i Helsingør, som han indrettede til Skole[36]). Mellem Gavlen paa denne Skolebygning og Gavlene, som de maa formodes at have været paa Hillerødsholm, har et vist Slægtskab gjort sig gældende. Det er begge Steder Pinakelgavle, og den i Helsingør var beslægtet med samtidige nederlandske, særlig brabandtske Gavle. Ogsaa arkitektoniske Vidnesbyrd taler da for, at de to Bygninger skyldes samme Mand. At Mester Theus har været Nederlænder, kunde fremgaa allerede af Navnet; at han hørte hjemme i de sydlige Nederlande og navnlig i Brabandegnen, har man Lov til at slutte efter de to Bygningsværker, der med saa stor Sandsynlighed kan tilskrives ham, og det bekræftes yderligere af skriftlige Vidnesbyrd, hvoraf fremgaar, at han har haft Forbindelse i Rhinegnene og Nederlandede og rimeligvis var født i Maastricht[37]). Mathæus Rubensaadt er da den første nederlandske Bygmester, der med Bestemthed kan paavises i de Tiders Danmark.

Herluf Trolle maatte i November Maaned 1556 højst ugærne give Slip paa sin Bygmester — og man gætter paa, at Hillerødsholm eller mulig ogsaa Byggearbejdet i Helsingør, dengang næppe har været helt færdigt. I Sommeren, Aaret i Forvejen, havde Hertug Hans d. Ældre paa Hillerødsholm sluttet Kontrakt med Mathæus Rubensaadt om Opførelsen af det senere Hansborg ved Haderslev. Hertugens Sekretær fordrede Bygmesterens Tilstedeværelse hos Hertugen, og Herluf Trolle skrev omgaaende og undskyldende til Sekretæren, Hieronjmus Boldich angaaende „min Herres Hertug Hans' Brev og Skrivelse om Mester Theus": „Saa haver jeg ikke kunnet omboret (undværet) ham før nu, desligeste haver her og været for Rygte, at hans Naade ikke vilde i dette Aar lade

begynde at bygge. Saa haver jeg og, for den Aarsags Skyld ingen Sted villet lade Theus drage med sit Folk, før jeg vidste min Herres, Hertug Hans' Vilje derom, og derfor skrev jeg Eder mit Betænkende og Raad til med min Svend Anders Skriver, at I fremdeles vilde give Hans Naade det til kende, om Hans Naade vilde give Theus til Kende, om Hans Naade vil lade Hans Naades Bygning begynde i Aar, og derfor skrev Eder til mit Betænkende om „tilfornyng“ og andet nu i Vinter. Og efterdi jeg nu ved hans Naades Vilje, skal Mester Theus med sit Folk give sig paa Vejen nu paa Mandag med Guds Hjælp.“[38])

Det maa fremgaa heraf, at Bygmesteren ogsaa har været med til at planlægge Hansborg — et firfløjet Slot med Diagonaltaarne — altsaa en Anlægstype, der staar Hillerødsholm meget fjærnt. I Februar 1557 blev Grunden lagt til Slottet, men omtrent samtidig fik Bygmesteren Pas for at søge Svende og Materiale i Rhinegnene, og dermed forsvinder han ganske. Hvor megen eller hvor ringe Del Mathæus Rubensaadt har haft i Hansborgs endelige Anlægsplan, som den nu kendes, vides dog ikke med Sikkerhed. Slottet blev senere fuldført af Hercules von Oberberg.

Der er imidlertid næppe Tvivl om, at Bygherren under sit Ophold i Danmark ikke blot har været i Tjeneste hos Herluf Trolle, men ogsaa har arbejdet for en anden dansk Adelsmand.

I Midten af 16'de Aarh. — vistnok i 40'erne — opførte den rige Jørgen Lykke Overgaard ved Mariager. Dets Vinduesformer er højst mærkelige. Det er Vinduer med Spejl, delte ved Dobbeltbuer og indfattede i en Æselrygbue, alt trukket op i profilerede Sten. Dette Vinduesmotiv peger afgjort mod nederlandsk Murstensarkitektur og viser, at Bygmesteren har været kendt med Byggemaaden i disse Egne. I samme Retning peger den overdaadige Anvendelse af Formsten, vistnok særlig i Gavlene[39]). Men saa direkte nederlandsk et Motiv som Vinduernes forekommer her til Lands kun paa Gavlen af Herluf Trolles Skolebygning i Helsingør; de to Bygningsværker har Æselrygbuen tilfælles — og man fristes da i høj Grad til at give Mathæus Rubensaadt Æren ogsaa for Opførelsen af Overgaard. I saa Fald er det sikkert Jørgen Lykke, der først har faaet den fremmede Bygmester her til Danmark, og hvem andre end denne vidtberejste Verdensmand kunde finde paa at hente en Bygmester saa langvejs fra i en Tid, hvor dette vistnok ellers har været grumme sjældent indenfor den danske Adel.

Men har Mathæus Rubensaadt opført Overgaard, maa det ogsaa

være ham, der har bygget for Jørgen Lykke paa Lerkenfeld. Her træffes et Trappetaarn som Overgaards og samme Formsten anvendt i Tilbygningerne til Hovedhuset, som de, der pryder denne Gaard.

De tre Herregaarde: Hillerødsholm, Overgaard og Lerkenfelt, alle med deres egne særlige dekorative Udtryksformer, forskellige fra samtidige Gaardes, staar ogsaa i den Henseende ene, at de har Trappetaarn.

Skabte af en fremmed Bygmester er de at betragte som Forløbere for den følgende Periodes — den gotiske Renaissances Herregaardsarkitektur.

DEN GOTISKE RENAISSANCE

Der kom et Tidspunkt — for Danmarks Vedkommende i Midten af det 16'de Aarhundrede — hvor Gotikken blev forladt. Ikke pludselig og brat. Langsomt, uendelig langsomt veg den, og endda kun indenfor den førende Arkitektur, for den Arkitekturretning, der almindeligvis gaar under Navn af Renaissancen. Overgangstiden, inden det nye sejrer helt og fuldt — og det vil sige, inden den italienske Renaissances Bygningskultur fuldstændig fortrænger Gotikkens sidste Traditioner — varer herhjemme til Midten af det 17'de Aarhundrede, ja hist og her længere endnu — altsaa i godt og vel Hundrede Aar. I dette lange og bevægede Tidsrum i vor Bygningskunsts Historie fører Nyt og Gammelt en stille, men stadig Kamp om Magten. Er det italienske end det, der i stigende Grad bliver toneangivende, maa det dog paa overordentlig mange Omraader bøje sig for gotisk Tradition og gotisk Byggeskik. Det mest betegnende Navn for Tidens Bygningskunst er derfor: Den gotiske Renaissance. Men indenfor det almindelige Byggeri i By og paa Land hævdede gotisk Arkitekturopfattelse sig haardnakket langt ud over denne Periode og sætter sit Præg paa almindelige Borger- og Bønderhjem ogsaa op gennem de følgende Aarhundreder — ja, Gotikkens Synspunkter har gjort og gør sig stadig gældende i Nutidens danske Bygningskunst.

Netop i vor Herregaardsarkitektur har Kampen mellem Gotik og Renaissance faaet et overordentlig monumentalt og tilmed et mangfoldigt og stærkt varierende Udtryk, ikke mindst paa Grund af det store Antal bevarede Værker. Den gotiske Renaissance er vor Herregaardsarkitekturs stolteste Tid. Den svarer til, hvad den romanske Periode har været for vore Kirkebygninger og Senbarokken og Empiren for vor Byarkitektur. En statelig Række af skønne og temperamentsfulde Bygningsværker rejser sig hele Landet over,

og den Byggeiver, der allerede havde gjort sig gældende i den byggelystne Kristian III.s Dage, tager yderligere Fart senere i det 16'de Aarhundrede og fortsættes i de første Aartier af 17'de Aarhundrede for langsomt at tage af op mod Aarhundredets Midte. Adelens Trang til skønne, statelige Bygninger falder i sin Stigen og Dalen ganske sammen med dens stærke økonomiske Opgangstid fra og med Midten af 16'de Aarh., til Tilbagegangen begyndte op i det følgende Aarh., og den falder sammen med Danmark—Norges politiske Stortid, hvori den gamle danske Adel havde *sin* Andel.

Den italienske Renaissances Indsats ogsaa i dansk Bygningskunst er en helt ny Opfattelse af Bygningskunsten, i Forbindelse med en Fornyelse af Formsproget og den dekorative Smag.

Renaissancen i italiensk Bygningskunst indledes af Filippo Brunelleschi med hans første selvstændige Arbejde, Hittebørnshospitalet, Spedale degli Innocenti i Florentz, paabegyndt 1419 midt under Gotikkens uindskrænkede Herredømme. Dette Værk skulde tillige blive en Programbygning for den nye Arkitekturretning og som Profanbygning tillige et Varsel om, at denne skulde udvikle sig mere i Tilknytning til verdslige end til kirkelige Byggeopgaver.

Det nye i denne Renaissancens første og for en lang Eftertid toneangivende Bygning er, at den i Stokværksplaner, i Opbygning og i Facader er bleven til ud fra *et bevidst Ordensbegreb.* Det firlængede Anlæg er i Grundplan komponeret *symmetrisk i Forhold til Længdeaksen* og denne er igen bestemt betonet i Hovedindgangen i forreste Fløj og Gennemgangen gennem bagerste Fløj. Plananlæget er følgelig *aksefast.* I Opbygning er Hittebørnshospitalet nøje bestemt af Grundplanen. De to Stokværk høje Længer ballancerer ligevægtigt om Midteraksen og den symmetriske Komposition er fulgt i Gaardfacaderne og ligeledes i Hovedfacaden, der er ny og original ogsaa i den Forstand, at den til begge Sider afsluttes af Pilastre og følgelig danner en sluttet Helhed. I Facaderne er der Orden og Fasthed, idet nedre og øvre Stokværks Aabninger — Arkader forneden og Vinduer foroven — er anbragt efter *lodrette Akser,* Fag for Fag. Derimod er Symmetriaksen ikke betonet. Først Brunelleschis Efterfølgere arbejder ogsaa med *aksefaste Facader,* først af alle Leo Battista Alberti, der benytter denne Virkning i Palazzo Rucellai i Florentz, paabegyndt 1446, og her ovenikøbet indfører den *rythmiske Betoning* ved at fremhæve korresponderende Sideakser.

I hele sit Syn paa Bygningskunst er Brunelleschi afgjort Elev af Antikken, som han havde studeret med stor Grundighed. Han viser det tillige ved i den *dekorative Behandling* af den arkitektoniske Kærne at benytte sig af Antikkens Formprog, om han end i sin Behandlingsmaade er meget fri overfor det overleverede. Hans Efterfølgere naaede langt tættere ind paa Livet af antik Formfølelse[1]).

Selv var Brunelleschi ikke nogen Pennens Mand, men hans yngre Kaldsfælle, Leo Battista Alberti, er sikkert hans Talerør. Han — den fødte Skribent — maatte klare for sig selv og andre de nye Meninger om Arkitekturen, som han selv og hans Venner delte. I sit Hovedværk om Bygningsvæsen: De re ædificatoria, skrevet i Midten af 15'de Aarh., forlanger han Regelmæssighed af en Bygning, men dette kræver Symmetri (Ordet selv bruger han dog meget sjældent og forsigtigt). Thi, siger han, Symmetri ordner Tingene „som Skønhed og Hensigtsmæssighed kræver, saa det ene svarer til det andet, det samme til det samme“ — og han forlanger tillige i Planen visse Forhold overholdte, bestemte ved Tal. „Mellem (Planens) Linier skal der være — alt eftersom det tilkommer dem — et rigtigt Forhold . . . . . . Hvert af disse Forhold maa lade sig føre tilbage til et Tal, saa at der bestaar et vist Forhold mellem ens og ens, højre og venstre . . . . . .“[2]) Ad denne Vej — og kun ad denne Vej — er det efter Albertis Mening muligt at tilvejebringe den „Concinnitas“, Harmoni, han med Rette anser for Arkitekturens Maal.

Langsomt trængte den nye Arkitekturopfattelse og den nye dekorative Smag Nord paa og bliver fra særlig italiensk almindelig europæisk. Foreløbig er der overalt, særlig i Landene Nord for Alperne, indenfor den førende Arkitektur Tale om en Overgangstid — en gotisk Renaissance, der altid giver sig tydeligt til Kende som en Blandingsstil. Renaissancens dekorative Former breder sig hurtigst og er altid forud for Arkitekturen. Men naar den nye Tid kom til Danmark ad Omveje og ikke direkte fra Italien, er Danmarks fjærne Beliggenhed ikke alene den eneste Grund hertil. Den protestantiske Lære, der haandhævdedes saa strængt herhjemme, gjorde det ret vanskeligt for det katholske Italiens vandrende Bygmestre at faa Indpas her. Hos den katholsk sindede Johan d. III i Sverrig gik det lettere, og Arkitektfamilien Pahr har kunnet indføre italiensk Renaissancearkitektur i dens daværende Form direkte i Johan d. III's Bygningsværker[3]). Her i Danmark var man paa Forhaand nærmest henvist til det protestantiske Nordtyskland og til Neder-

landene, og det blev den europæiske Renaissance i dens nordtysk-nederlandske Form, gennem Nederlandene atter med Tilknytning til nordfransk Arkitektur, der stærkest satte sit Præg ogsaa paa vor Herregaardsarkitektur i hele dette Tidsrum. Direkte italiensk Indflydelse er saare sjælden.

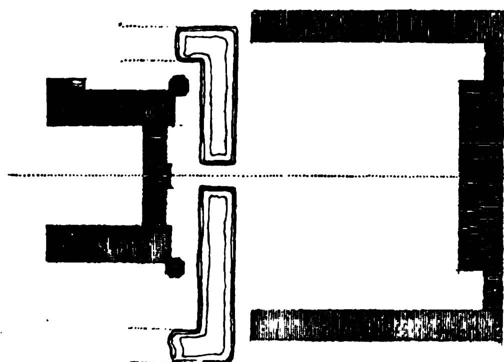
Derfor kan det heller ikke undre, at det særlig italienske i Renaissancen paa sin Vej op mod Danmark er bleven stærkt isprængt med baade Typer, Motiver, Teknik og dekorative Stiltræk, der er opsamlede undervejs, og hvoraf igen adskilligt i Virkeligheden er gammel gotisk Arv i de paagældende Lande selv, men derfor alligevel i adskillige Tilfælde nyt eller dog saa godt som nyt i Danmark. Her skal foreløbig blot peges paa Forkærligheden for Hjørnetaarne og Trappetaarne, der er saa betegnende for den gotiske Renaissance i Nederlandene og Nordfrankrig, paa Glæden over Formsten til Profileringer, der var næsten uddød i dansk Sengotik, og endelig paa den Omdannelse indenfor Ornamentikken, der fandt Sted særlig i Nederlandene, og som efterhaanden var bleven saare lidet italiensk i Form og Indhold.

Mest uforandret naar Italiens Hvælvingskonstruktioner herop, særlig Krydshvælvingen, der ogsaa bliver benyttet i dens mere fuldendte, letbevægelige Form som Spejlhvælving. — Tøndehvælvingen var, som allerede tidligere anført, velkendt ogsaa her til Lands allerede i den romanske Tid. Kuppelen forekommer derimod ikke indenfor vor gotiske Renaissance. Første Gang, de nye Hvælvingsformer optræder, er i Forbindelse med Trappeløbet paa Hesselagergaard i 1540'erne, men det udelukker ikke, at Gotikkens Hvælvingsformer endnu stadig er i fuld og anerkendt Brug op over 16'de Aarh.s Midte.

Hvad Buekonstruktionerne angaar, afløses Sengotikkens spidse, flade eller runde Buer over Døre og Vinduer almindeligvis af den for Murstensarkitektur saa anvendelige Kurvehanksbue. Første Gang, dens Forekomst med Bestemthed kan tidsfæstes, er paa Gaarde som Egeskov og Borreby fra 1550'erne. Kurvehanksbuen stammer fra Nederlandene, hvor den er anvendt og almindeligt forekommer i sengotisk Tid i Murstensbygninger. Fra nederlandsk Murstensarkitektur stammer ogsaa Krydsskiftet, hvor Løber og Binderskifter veksler; det afløser i Danmark Munke- og vendisk Skifte. Første Gang, Krydsskiftet lader sig paavise i et bestemt dateret Monument, er i de øvre Partier af Villestrup 1538—42 og i det omtrent samtidige Tirsbæk[4]).

1.

ANLÆGSTYPER

Afb. 61. *Ulstrup.* Viborg Amt. Planskitse. Mlstk. 1:2000. E. Dyggve del.

Ogsaa for den gotiske Renaissances Vedkommende faar man gennem de forskellige Anlægstyper det bedste Overblik over Periodens mangfoldige Monumenter. Anlægstyperne bestemmes atter her efter Borggaardsanlægene.

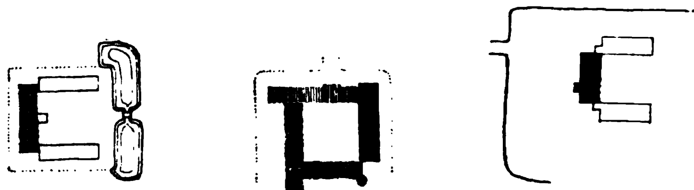
Fra tidligere Tider arves Enkelthuset, Dobbelthuset, Vinkelbygningen, Parallelanlæget og det firlængede Anlæg med lige høje Huse. Det trefløjede Anlæg, der indenfor Sengotikken som Nyanlæg kun lod sig paavise i Spøttrup og i uklar Form i Overgaard, optræder nu langt hyppigere og under mere ordnede Former.

Helt nyt er *det firlængede Anlæg med en lavere fjerde Fløj* ud mod Adgangen.

Foruden disse syv typiske Anlæg forekommer andre, der vel efter deres Hovedform er en-, to-, tre- eller firlængede, men dog repræsenterer nye Kompositioner over gængse Grundtyper.

Naar saa mange af den gotiske Renaissances Herregaarde har en fra Sengotikkens saare forskellig Karakter, ligger det ikke blot — som det var at vente — i den nye Arkitekturopfattelse og i det nye Formsprog, men ogsaa deri, at de enkle klare Anlægstyper paa virkningsfuld Maade beriges ved Tilbygning af Taarne — saavel Trappetaarne som Hjørnetaarne.

Trappe- og Hjørnetaarne er gotiske Motiver; Hjørnetaarne har vel forekommet ogsaa i den senere Middelalder i Danmark, men med Bestemthed har det — som allerede omtalt — ikke været mu-

Afb. 62, 63, 64. *Bratskov*, Hjørring Amt, *Arreskov* og *Lykkesholm*, Svendborg Amt. Planskitser. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

ligt at eftervise dem paa en eneste Herregaard[5]). Derimod forekom Porttaarne, anbragte i Ringmure og i Forbindelse med Portfløje. Anvendelsen af Hjørnetaarne var derimod overordentlig almindelig i det øvrige Europa allerede i sengotisk Tid. De hører med til franske Herregaards- og Borganlæg, men er ogsaa hyppigt benyttede i Nederlandene og Nordtyskland og har i disse Egne faaet en særlig Anvendelse i Forbindelse med Portbygninger.

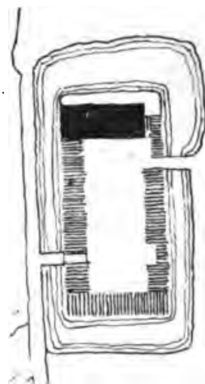
De første Herregaarde i Danmark, der bærer Præg af Renaissancen, er tillige dem, der først knejser med Taarne — naar bortses fra de eneste sengotiske Trappetaarne, Hillerødholms, Overgaards og Lerkenfelds, der maa antages at skyldes en nederlandsk Bygmester — og saa yndet skulde dette Motiv blive, at i den følgende Tid Taarne skyder frem paa snart sagt hver Herregaard, der bygges. I Begyndelsen særlig mente som en Styrke for Forsvaret, blev de efterhaanden kun til Pynt og „Anseelse". Tiden elskede Taarne; de arves som andet Gods, og man har Eksempler paa drabelige Processer i den Anledning.

Svære eller slanke, ottekantede, runde eller firkantede voksede da Taarnene frem paa den gotiske Renaissances Gaarde og danner Særtyper som Aflæggere af de gængse Grundtyper.

Trappetaarnenes Anbringelse er det lettest at følge. De opføres altid — svarende til Dørens Plads efter gammel dansk Byggeskik — foran en af Langsiderne, i flerlængede Anlæg ogsaa i Sammenbygningshjørnerne, hvorved man med een Trappe klarede Opgangen til to Huse. Mere vilkaarlig synes derimod Anbringelsen af *Hjørnetaarne* at være. Hvad enten der er et eller flere Hjørnetaarne, er

det dog den almindelige Regel, at de anbringes *paa de udvendige Hjørner ud mod Grav eller Vold.*

Endelig er der eet Motiv, der trofast følger vore Herregaarde helt op til Baroktiden, ja længere endnu. Det er de karnapagtige og andre Udbygninger af forskellig Art.

Afb. 65. *Skjoldemose,* Svendborg Amt. Kort ca. 1800. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Det taarnløse Enkelthus forekommer gennem hele Perioden, men relativt sjældent, og glider i Periodens Slutning naturligt over i Baroktidens enlængede Hovedbygning.

Karakteristisk for denne Type er det ældste Hus paa *Aastrup* i Københavns Amt, som Erik Krabbe opførte c. 1560 samtidig med, at han skabte hele det imponerende Borg- og Ladegaardsanlæg (Afb. 30).

Aastrup er tillige et godt Eksempel paa hævdvunden dansk Byggeskik, der lægger Vaaningshuset solret, selvom det derved kommer til at ligge til Siden for Adgangen til Voldstedet, og dette hænger igen sammen med, at Aastruphuset hører til de ældste indenfor denne Arkitekturperiode, ja i mangt og meget har en ret tydeligt udtalt sengotisk Karakter. Fra en senere Tid — Slutningen af Aarhundredet — har Niels Kaas's *Støvringgaard* i Randers Amt samme Beliggenhed. Det kan hænde — som paa det i 1550'erne af Jens Rotfelt opførte *Bratskov* i Hjørring Amt (Afb. 62), det samtidige mærkelige *Hagestedgaard* i Holbæk Amt, bygget af Johan Friis, og det 1568 af Helvig Hardenberg opførte ældste Stenhus paa *Arreskov* i Svendborg Amt (Afb. 63) —, at Stenhuset ligger vestligt eller østligt paa Voldstedet. Men det skyldes sikkert det sædvanlige Forhold, at der har ligget et ældre Vaaningshus, opført kortere eller længere Tid før det nuværende, og nordlig eller sønden paa Voldstedet. Det samme var sikkert Tilfældet med det af Kristian IV opførte *Rysensteen* i Ringkøbing Amt.

Derimod er der andre Herregaarde og afgjorte Nyanlæg, hvor Beboelseshuset heller ikke ligger solret, men hvor det er hævet over enhver Tvivl, at gammel dansk Byggeskik her har maattet vige for et andet Hensyn. Thi i den sidevendte Beliggenhed var der noget, der ikke stemte med den nye Tids Opfattelse, der krævede mere Orden i Anlæget og i al Fald maatte fordre, at Hovedhuset kom til

at ligge lige for Adgangen og i det samlede Anlægs Midterakse. Dette skete af sig selv, naar Borg- og Ladegaardsanlæget fulgte en i Nord—Syd gaaaende Hovedakse, som det af Hartwig Passow 1634 opførte *Fredsholm* paa Laaland og en af de sidste Repræsentanter for denne Type indenfor vor gotiske Renaissance: *Skjoldemose* i Svendborg Amt (Afb. 65) bygget 1662 af Otto Krag. Men var dette ikke Tilfældet — laa Anlægsaksen i Øst—Vest — var Konflikten mellem gammel og ny Skik der øjeblikkelig, og da man var kommen op i Slutningen af 16'de Aarh., kunde det ske, at Optugtelsen sejrede over Naturen og at man lagde Hovedhuset mod Vest eller Øst, ud for Adgangen til Borgvoldstedet. Saaledes gjorde Josva von Qualen, da han c. 1580 byggede *Herningholm* i Ringkøbing Amt, og senere, 1609 fulgte Jens Sparre samme Fremgangsmaade paa *Sparresholm* i Præstø Amt.

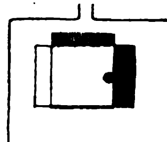
Afb. 66. *Haraldskær,* Vejle Amt. Planskitse. Mlstk. 1:4000. E. Dyggve del.

Laa et Enkelthus ud mod Adgangen til Voldstedet, blev det Portfløj, og saadanne solide Portfløje i Grundmur mellem Bindingsværksbygninger var ikke ualmindelige. De fandtes paa *Vognserup* i Holbæk Amt, hvor Grethe Bryske midt i 16'de Aarh. byggede et nyt Stenhus Vesten i Borggaarden ud mod Adgangen. Mere Karakter af Porthuse har den Bygning paa *Nørre Vosborg,* som vistnok Preben Gyldenstjerne opførte i 1570-erne (Afb. 39) og ligeledes Ejler Quitzows c. 1600 opførte Porthus paa *Lykkesholm* i Svendborg Amt (Afb. 64). (Tillæg XVI).

Men rundt om i Landet staar i Borggaardsanlæg fra senere Tider større eller mindre Partier af oprindelige Enkelthuse, uden at det dog altid er muligt at afgøre, hvorvidt de har haft Taarne eller ej. Af saadanne Enkelthuse, der nu er stærkt ombyggede, kan nævnes Gjöernes *Kjærstrup* paa Laaland fra c. 1560, hvis hvælvede Kælderstokværk gemmer sig indeni den nuværende Hovedbygning, og *Hvidkilde* i Svendborg Amt, hvor Midtfløjens helt overhvælvede Kælder stammer fra den gotiske Renaissancebygning, Ejler Rønnow, der døde 1563, i sin Tid lod opføre[6]). Fra en noget senere Tid hidrører den ældste Del af *Ravnholt,* ligeledes i Svendborg Amt, og paabegyndt c. 1592 af Niels Bild[7]).

Nok saa almindeligt som det taarnløse Enkelthus er Enkelthuset med Trappetaarn; Taarnet selv kan have en forskellig Form — firkantet, rund eller flerkantet, men giver altid den

Bygning, hvortil det hører, en egen Karakter. Det er betegnende for Tidens Forkærlighed for Trappetaarne, at ældre gotiske, ellers taarnløse Bygninger i denne Periode forsynes med dem, som Rygaard, Tjele og Spøttrup.

Afb. 67. *Broholm,* SvendborgAmt. Planskitse. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

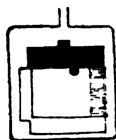
En hel Række Borggaardsanlæg af denne Type er bevarede eller kendte; tidsmæssig er de fordelt over hele Perioden, dels i Grundmur, dels i Bindingsværk. De sidstes Trappetaarn er dog altid af Grundmur, da det af konstruktive Grunde var vanskeligt at opføre Trappetaarn af Bindingsværk ved Huse af samme Bygningsmaade. Til de ældste hører *Trudsholm* i Københavns Amt, opført i Midten af 16'de Aarh., men uvist af hvem. Sidste Gang Typen forekommer synes at være i det c. 1670 af I. C. Kørbitz opførte *Hellerup* i Svendborg Amt (Afb. 9).

Overordentlig mange af Typens Gaarde har i Tidens Løb, som baade Trudsholm og Hellerup, mistet det karakteristiske Taarn og er bleven ombyggede eller sammenbyggede med andre Huse. Virkelig velbevaret i sin fulde Renhed er Typen egentlig nu kun i *Berridsgaard,* opført 1586 af Elisabeth Friis samtidig med Indgravningen af det anselige Centralvoldsted (Afb. 31). Tiden har været haard mod denne Types Gaarde, og foruden Berridsgaard har nu kun 4 andre af dens Gaarde deres Trappetaarne i Behold. Det er den lidt yngre *Rønningesøgaard* i Odense Amt, opført af Casper Markdanner 1596, *Haraldskær* i Vejle Amt, som Albert Friis lod bygge i Aarene omkring 1600 (Afb. 66), det samtidige af Karen Banner opførte Bindingsværkshus paa *Høgholt* i Hjørring Amt, samt Otto Skeels *Broholm* i Svendborg Amt fra 1642 (Afb. 67).

Til de Gaarde, der har mistet deres Trappetaarn, hører det nu stærkt medtagne *Selsø* i Frederiksborg Amt fra 1576, en af Jacob Ulfeldts Nybygninger, og *Julskov* i Svendborg Amt, som Hans Lindenow lod opføre c. 1600. Og det samme gælder de noget ældre Gaarde af samme Type: Bjørn Kaas's *Staarupgaard* i Viborg Amt, *Beldringe* i Præstø Amt, mulig opført af Jokum Beck, og Ebbe Munks *Fjellebro* i Svendborg Amt, alle blevne til noget over Midten af 16'de Aarh. Desuden er der yngre Gaarde som *Fiurendal* i Sorø Amt, bygget 1609—10 af Vilhelm Dresselberg, samt de tre typiske fyenske Gaarde, alle i Odense Amt, *Ørridslevgaard,*

opført 1620 af Johan Friis, *Ulriksholm* opført 1636 af Kristian d. IV og Hans Lindenows *Søbysøgaard* fra 1641.

Om Typens Udbredelse vidner ogsaa dens ikke faa, nu helt forsvundne Repræsentanter, deriblandt Jacob Ulfeldts *Bavelse* i Præstø Amt, antagelig fra c. 1580, og Ludvig Munks omkring Aar 1600 opførte *Lundegaard* i Svendborg Amt.

Afb. 68. *Sæbygaard*, Hjørring Amt. Planskitse. Mlstk. 1:4000. E. Dyggve del.

Hvad Orienteringen angaar var Rønningesøgaards Vaaningshus lagt med Gavle i Nord—Syd og lige ud for Adgangen fra Ladegaarden i Overensstemmelse med den nye Byggeskiks Fordringer. Paa Broholm og vistnok ogsaa paa Selsø hindrede ældre Bygninger paa Voldstedet, at det nye Vaaningshus blev lagt solret. Det samme har utvivlsomt været Tilfældet paa det ubefæstede Julskov. Ellers ligger Typens Huse traditionelt solret, oftest bortvendt fra Adgangen, undertiden ogsaa, som paa Lundegaard, sidevendt. Laa de modvendt, som paa den 1635 af Klavs Daa opførte Bindingsværksbygning *Holmegaard* i Præstø Amt, blev Huset samtidig Portfløj, og Trappetaarnet anbragtes da ind mod Gaarden. Det samme er Tilfældet med *Sæbygaard* i Hjørring Amt, opført 1576 af Pernille Oxe. Naar man tilmed her foran Portindkørselen lagde et Porttaarn, opstod en særlig og meget virkningsfuld Type (Afb. 68). (Tillæg XVII).

Beriges Enkelthustypen med Hjørnetaarne, bliver den yderligere interessant, og der skabes derved en Række Særtyper, undertiden af stor Virkning, men unægtelig ogsaa ofte af en mærkelig tilfældig for ikke at sige ufærdig Karakter.

Simplest er Enkelthuset med kun eet Hjørnetaarn og uden Trappetaarn som det af Niels Krag 1635 opførte *Kaas* i Viborg Amt, hvis Vaaningshus ligger solret og vistnok altid har ligget frit og alene paa Voldstedet.

Det af Anders Banner 1572 opførte *Løvenholm*, tidligere Gjessingholm, i Randers Amt, repræsenterer Særtypen med Trappetaarn og eet Hjørnetaarn. Her maa have staaet et forlængst forsvundet ældre Vaaningshus sønden paa Voldstdet, thi det nuværende ældste Hus ligger mod Øst, sidevendt for Adgangen.

En beslægtet men nok saa interessant Særtype forekommer paa *Skovsbo* i Odense Amt, et afgjort Nyanlæg, der skyldes Erik Har-

denberg og blev til i Aarene 1572—79 (Afb. 78). Det fritliggende Hus ligger ud for Ladegaarden og med Gavle i Nord—Syd for at passe ind i Hovedanlægets Længdeakse. Huset gør Indtryk af ikke at være bleven helt færdigt, og det har antagelig været Meningen at give det en Hjørnebygning mod Nordøst, svarende til det sydøstre taarnagtige Hus.

En ejendommelig Form fik det taarnrige Enkelthus paa *Basnæs* i Sorø Amt, bygget i 1630'erne af Axel Arenfelt, med to Hjørnetaarne ved den ene Gavl og Trappetaarn ved et af den anden Gavls Hjørner.

Og endelig forekommer det taarnrige Hus som Portfløj, modvendt Adgangen. *Ravnstrup* i Præstø Amt er et Eksempel derpaa. Her lod Oluf Daa 1593—95 bygge et saare anseligt Hus med eet Hjørnetaarn og to Trappetaarne ind mod Gaarden. (Tillæg XVIII).

En Særtype, der naturligt maatte anbefale sig, naar vedkommende Bygning laa alene midt paa Voldstedet, er Enkelthuset med Diagonaltaarne. Den kendes nu kun fra *Sønderskov* i Ribe Amt, opført 1620 af Thomas Juel (Afb. 37). (Tillæg XIX).

Til de mest konsekvente Særtyper af det taarnrige Enkelthus hører ogsaa Typen med to Hjørnetaarne for den ene Langside ud mod Graven. Mærkeligt nok har den kun forekommet yderst sjældent. I sin reneste og skønneste Form repræsenteres den af det ældste *Rosenholm* i Randers Amt, opført c. 1560 af Jørgen Rosenkrantz, Østen i Borggaarden og korresponderende med Staldgaarden — ikke med Ladegaarden. Ogsaa paa det gamle Jernit, nu *Frijsenborg*, der opførtes i Aarene efter 1583 af Valdemar Parsberg, træder Typen os i Møde, men som Portfløj, og ligeledes i den af Mette Rosenkrantz 1596 færdigbyggede Portfløj paa *Vallø* i Præstø Amt, der oprindelig var bestemt til at ligge frit. Naar Bygningen var Portfløj, kunde det ske, at man opførte et Taarn foran Portgennemkørslen ud mod Adgangssiden, hvorved der opstod en ny Variation af Typen. Dette fandt Sted paa *Rugaard* i Randers Amt, bygget i Slutningen af 16'de Aarh. af Hans Axelsen Arenfelt. (Tillæg XX.)

Typen med de to Hjørnetaarne fik ved Tilføjelse af et Trappetaarn paa den ind mod Adgangen vendende Side en Form, der blev meget yndet. I sin Følgerigtighed staar den som den mest betegnende for det taarnrige Enkelthus i

10*

Danmark og fik Efterlignere ogsaa i Sverrig[*]). Men som den fore gaaende Gruppe forekommer den kun i 16'de Aarh.'s sidste Halvdel. Intet Hus af denne Særtype i dens Renhed vides at være bygget efter Aar 1600.

Ældst af dem alle er Johan Friis's 1538 paabegyndte *Hesselagergaard*. Det er denne Bygning, der først slaar Typen fast her til Lands. Da samme Mand senere — 1556 — opførte *Borreby* i Sorø Amt, var det en med Hesselagergaard nøje beslægtet Type, han anvendte, kun beriget med en taarnagtig Udbygning paa Husets Yderside. Og omtrent samtidig maa hans Broder Henrik Friis have opført *Ørbæklunde* i Svendborg Amt i dettes ældste Skikkelse og ligesom Borreby med Mellemtaarn. Hesselagergaardtypen gaar atter igen i det af Jakob Brockenhuus 1559 opførte *Nakkebølle* i Svendborg Amt. Senere er Typen benyttet i det af Karen Gyldenstjerne 1585 opførte *Rosenvold* i Vejle Amt.

Anvendtes den paa Portfløje, blev Trappetaarnet meget naturligt anbragt ind mod Gaardspladsen til Siden for Porten. Saaledes i det af Corfits Viffert 1583 opførte *søndre Hus paa Lindenborg* i Aalborg Amt (Afb. 45) og i det af Ingeborg Skeel c. 1590 opførte *østre Hus paa Voergaard* i Vendsyssel, der sammen med den ældre sengotiske Nordfløj danner et Vinkelanlæg. Af Hans Johansen Lindenow blev Typen benyttet c. 1590 ved Opførelsen af *vestre Hus paa Hundslund Kloster*, nu Dronninglund, oprindelig bestemt til at ligge frit, og samme statelige Type aner man bag den 1585 af Breide Rantzau ombyggede og med et tredje Stokværk paabyggede *Østre Fløj af Holme Kloster*, nu Brahetrolleborg[*]). Ogsaa dette Hus blev i sin nye Skikkelse Portfløj. Det fik Trappetaarn mod Gaarden, men — paa Grund af Sammenbygningen med Kirken — kun Taarn ved det sydøstre Hjørne.

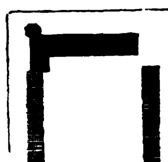
Af nu forsvundne Borggaardsbygninger vides *Brusgaard* i Randers Amt, vistnok opført c. 1590 af Niels Jonsen Viffert, at have hørt til samme Type. (Tillæg XXI.)

En nær beslægtet Form for Enkelthuset forekommer paa det af Jørgen Marsvin 1577 opførte *Hollufgaard* i Odense Amt, hvor Hjørnetaarnene var anbragt ind mod Gaardspladsen, medens Ydersiden maatte nøjes med Hængetaarne paa Hjørnerne ud mod Graven, og en nu forsvunden Repræsentant for samme Særtype, dog uden Hængetaarne, var *Nøragergaard* i Aalborg Amt, bygget 1608 af Anna Lykke. (Tillæg XXII.)

Enestaaende ved sin Taarnrigdom er *Engelsholm* i Vejle Amt,

bygget 1592 af Knud Brahe. Den pranger med fire Hjørnetaarne og har tidligere haft Trappetaarn[10]). (Tillæg XXIII.) Ogsaa det gamle *Hørsholm* tilhørte samme Særtype[11]).

Dobbelthuset, der forekom allerede i Sengotikken, fik en vis Udbredelse i denne Periode. Hertil hører det af Frants Brockenhuus opførte *Egeskov,* der var en af de første Bygninger af denne Type. Efter Aar 1600 synes den ikke at forekomme indenfor det nuværende Danmark. Taarne anvendes her i lignende Forbindelser som ved det almindelige Enkelthus. Til samme Type hører *Tølløse* i Holbæk Amt, bygget af Peder Oxe 1575, og det i Bindingsværk opførte *Fraugdegaard* i Odense Amt, der skal være opført 1588 af Oluf Daa (Till. XXIV).

Afb. 69. *Taarupgaard,* Viborg Amt. Planskitse Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

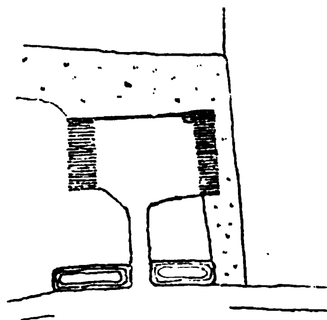
Desværre vides nu intet om det ældre *Hverringe,* ligeledes i Odense Amt, hvis Borggaardsbygning — efter Dansk Atlas' Vidnesbyrd — var et Dobbelthus „som Egeskov“[12]).

Medens *Vinkelbygningen* kunde glæde sig ved en saare hyppig Anvendelse i den sengotiske Periode og da synes at have været hjemlig i Jylland, særlig i dettes nordlige Egne, er Tilbøjeligheden til at anvende den ved Nyanlæg tilsyneladende langt ringere i den følgende Tid. Benyttes den, er det paa famlende, usikker Maade; den ene Sidefløj kan være meget svagt udviklet og ligesom standset i Væksten, som paa *Taarupgaard* i Viborg Amt, opført c. 1580 af Niels Kaas (Afb. 69), eller Forbindelsen mellem Husene løs og uorganisk som paa det omtrent samtidige af Jakob Ulfeldt opførte *Holckenhavn* i Svendborg Amt.

Undertiden har Vinkelanlæg ogsaa haft en foreløbig Karakter og har kun staaet en kort Overgangstid paa Vej mod mere sammensatte Anlæg. Dette er bl. a. Tilfældet med *Kongsdal* og *Støvringgaard.*

At ældre Enkelthusanlæg ved Tilbygning af en Sidefløj blev Vinkelanlæg forekommer hyppigt. Dette er allerede omtalt for *Voergaards* Vedkommende, hvor Tilbygningen skete til et sengotisk Enkelthus. Det samme er Tilfældet med *Torbenfeld* og med *Trudsholm* i Randers Amt (Afb. 36). Paa *Aastrup* og *Løvenholm* har Tilbygningen fundet Sted til en i gotisk Renaissance opført Bygning, men paa den sidstnævnte Gaard havde det været Bygherrens Me-

ning at gøre Anlæget firfløjet. At Vinkelanlæg, blevne til paa denne tilfældige Maade, har mindre Interesse i denne Sammenhæng, siger sig selv. (Tillæg XXV.)

Afb. 70. *Damsbo,* Svendborg Amt. Efter Kort ca. 1800. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Medens Sengotikken ikke kunde opvise et eneste Nyanlæg af Paralleltypen, er denne til Gengæld bevaret i klar og ren Form fra Slutningen af den gotiske Renaissance i *Damsbo* i Svendborg Amt, paabegyndt c. 1654 af Anders Bille (Afb. 70).

Men Paralleltypen vides at have været anvendt i adskilligt flere Tilfælde og hele Perioden igennem. En kort Overgang hørte *Rosenholm* i Randers Amt dertil, og ved Udvidelse af Borggaardsanlæget paa *Jomfruens Egede* i Præstø Amt i Begyndelsen af 17'de Aarh. har mulig ogsaa denne Gaard faaet et Anlæg af Paralleltypen (Afb. 47). Forsvundne Anlæg fandtes paa Johanne Oxes *Rygaard* i Københavns Amt fra c. 1573 og Johan Sparres 1620 opførte *Knabstrup* i Holbæk Amt og *Vollerup* i Sorø Amt.

En højst ejendommelig Form for et Parallelanlæg er den Dag i Dag bevaret paa Palle Rosenkrantz' *Lungholm* paa Laaland fra 1639, hvor de to Huse løber skraat sammen mod Nord, og Mellemrummet her i sin Tid udfyldtes af en taarnagtig Bygning. Anlæget er meget muligt motiveret af, at Taarnet — en Levning fra den tidligere Gaard Olstrup — er medoptaget i det. (Tillæg XXVI.)

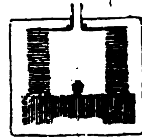
En ganske særlig Interesse knytter sig til det trefløjede Anlæg, som dette udformes i forskellige Typer.

I sin ideelle Form, som *bortvendt* Anlæg, med lige lange Sidefløje, forekommer det saare sjældent. Klarest og mest fuldkomment er det gennemført i *Nørlund* i Aalborg Amt, med Spærremur og Porthus i Anlægets Længdeakse, opført i Slutningen af 16'de Aarh. af Ludvig Munk og i Jørgen Rosenkrantz's andet store Byggeforetagende, *Skaføgaard* i Randers Amt fra 1580'erne, hvor Porthuset dog er lagt til Siden efter Anlægets Tværakse. Derimod fik Thomas Fasti ikke *Katholm,* ligeledes i Randers Amt, helt færdigt (Afb. 71, 72, 73).

Et uregelmæssigt gennemført trefløjet Borggaardsanlæg, med

ulige lange Sidefløje, fandtes paa det 1587—90 af Karen Friis opførte *Vaar* i Aalborg Amt (Tillæg XXVII).

Samtidig med disse store og skønne jydske Gaarde byggede Karen Gyldenstjerne c. 1590 i sin Enkestand Stjærnholm ved Horsens, mulig med Benyttelse af Partier af det tidligere Johannitterkloster. Paa Resens Prospekt af Byen er Stjernholm et stateligt trefløjet Anlæg med Trappetaarn midt for Hovedfløjen og lukket af en Spærremur med Porthus eller -taarn. Det gør Indtryk af at være et efter en bevidst og konsekvent Plan gennemøfrt Byggeværk. Karen Gyldenstjerne boede her fra 1591[13]). Af samme Anlægstype var muligvis ogsaa det taarnprydede *Kragerup* i Holbæk Amt, opført 1621 af Christian Friis[14]).

Afb. 71. *Nørlund*. Aalborg Amt. Mlstk. 1:4000 Planskitse. E. Dyggve del.

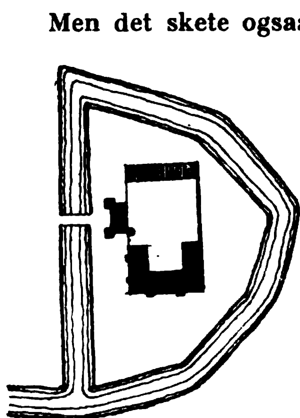
Ved Siden af det bortvendte trefløjede Anlæg med anselige Sidelænger forekommer en Særtype med kortere Sidefløje, hvis eneste kendte Repræsentant er *Lystrup* i Præstø Amt, opført 1579 af Ejler Grubbe. Men den møder os i andre af Tidens Bygninger udenfor Herregaardenes snævrere Kreds, saaledes i det samtidig af Frederik II 1580 opførte Badstuehus ved Frederiksborg. Senere gaar denne Særtype igen i Kristian IV's Ibstrup, nu Jægersborg ved København, bygget 1610—20, her dog beriget med Gallerier i de to Stokværk mellem Taarn og Sidefløje[15]).

Meget muligt har Birgitte Bølles 1587 opførte *Orebygaard* paa Laaland (Afb. 35) og *Harridslevgaard* i Odense Amt, bygget af Breide Rantzau 1606, fra først af været bestemte til lignende trefløjede Anlæg, i sidste Tilfælde sidevendt paa Voldstedet og med Hovedfløjen lagt østlig paa denne. (Tillæg XXVIII.).

Det modvendte trefløjede Anlæg forekommer ikke sjældent i ren, færdig Form og som en fuldt afklaret Type; den ud mod Adgangen vendende Fløj blev da Portfløj, og selvom den ikke ligger solret, synes den alligevel altid at have været bestemt til Beboelse. Herfra har man lettest kunnet holde Øje med, hvad der foregik i Ladegaarden. Til denne Særtype hører Axel Juuls 1573 opførte *Mejlgaard* i Randers Amt, der er den eneste nogenlunde velbevarede Repræsentant for Typen. Desuden har dertil hørt *Urup* i Vejle Amt, bygget 1595 af Niels Skram, og vistnok Gaarde som *Hvedholm* i Svendborg Amt, der opførtes i 1580'erne af Erik Bille og *Ryom-*

gaard i Randers Amt, der skyldes Jørgen Kruse og stammer fra 1640'erne.

Men det skete ogsaa, at ældre, mere enkle Anlæg, ved Tilbygning af en eller to Sidelænger fik modvendte, trefløjede Anlæg, som *Lynderupgaard* (Afb. 41); hertil hører ogsaa *Kongsdal*, hvor en Østfløj ganske svarende til de ældre Huse skal være føjet føjet til det tidligere Vinkelanlæg af Frederik Reedtz, der ejede Gaarden fra 1607 til 1659 (Afb. 29). Nok saa interessante er *Visborggaard*, i Aalborg Amt, opført i sin kendte Skikkelse af Jakob Seefeldt c. 1575 og endelig *Gammel Estrup*, som det omformedes i det 17'de Aarh.'s første Aartier (Afb. 54). (Tillæg XXIX.)

Afb. 72. *Skaføgaard*, Randers Amt. Kort ca. 1800. Mlstk. 1:4000. E. Dyggve del.

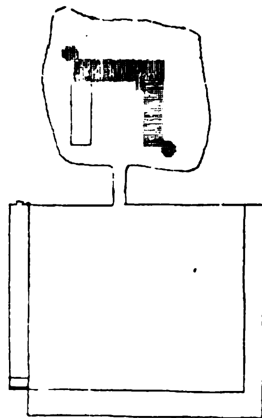
Men atter indenfor det modvendte trefløjede Anlæg forekommer Borggaardsanlæg med ganske korte Sidefløje. Saaledes *Vejrupgaard* i Odense Amt, formodentlig opført c. 1600 af Korfits Ulfeldt. Hertil kan ogsaa regnes *Næsbyholm* i Præstø Amt, bygget 1585 af Sten Brahe, med Hovedfløjen i Retning Nord—Syd og lagt ud mod Adgangen fra Ladegaarden. Ganske vist er den ene Sidefløj først tilbygget noget senere, men det er her, som ved Orebygaard og Harridslevgaard, rimeligt at antage, at Anlæget har været tænkt med to Sidebygninger. Som modvendt Adgangen var det naturligt, at Næsbyholms Borggaardsbygning blev Portfløj. Det samme har antagelig ogsaa været Tilfældet med Vejrupgaards. (Tillæg XXX.)

Men der forekommer ogsaa *trefløjede Anlæg af mere tilfældig Form*, der aabner sig til Venstre eller Højre for Adgangen, omend saadanne Anlæg har været meget sjældne. Som Nybygning kendes kun *Brejningegaard* i Ringkøbing Amt, opført i 1580'erne af Hans Lange.

Derimod kunde det let ske, at et ældre Anlæg ved Tilbygninger fik samme Anlægstype. Dette skete bl. a. med *Rosenholm* og med *Tjele* (Afb. 46). (Tillæg XXXI.)

D e n f i r f l ø j e d e A n l æ g s t y p e m e d l i g e h ø j e H u s e, der var saa sjælden i sengotisk Tid, er ogsaa kun sparsomt repræsenteret i den gotiske Renaissance. Kun et eneste, helt sammenbyg-

get, firlænget Anlæg i Grundmur synes at være bleven gennemført i een samlet Byggeperiode, Resten har først efterhaanden faaet alle de fire Huse eller er standsede i Væksten, inden de er naaede saa vidt. Det er derfor ogsaa højst rimeligt, at adskillige Borggaardsanlæg, der nu kun præsenterer sig som to- eller trefløjede, i Virkeligheden har været tænkt som sammenbyggede, firfløjede Anlæg, men af en eller anden Grund aldrig er bleven fuldførte. Thi der er ingen Tvivl om, at det firlængede Anlæg, ligesom i sengotisk Tid, for mangen Herremand har staaet som Idealet.

Afb. 73. *Katholm.* Randers Amt. Planskitse. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

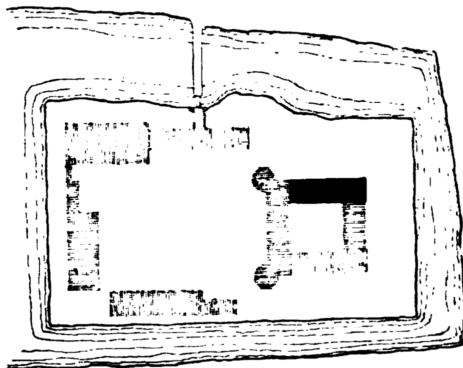
Den Gaard, der vistnok i første Omgang blev gennemført som et firlænget Anlæg og endda er bleven næsten helt nedreven og totalt ombygget i 18'de Aarh., er Christoffer Walkendorfs *Glorup* i Svendborg Amt, opført af ham i Slutningen af 16'de Aarh.[16]). Der var ogsaa kun en enkelt Gaard af denne Type, der — og det først efter et halvt Aarhundredes Forløb — naaede at blive helt fuldført, nemlig Trolholm, nu *Holsteinborg,* i Sorø Amt, hvis Borggaard stod under Bygning fra 1598—1649 (Afb. 74). Andre standsede paa Halvvejen, som dette bogstaveligt er Tilfældet med det fra 1599 til 1606 opførte Sostrup, nu *Benzon* i Randers Amt (Afb. 75, 81).

Og endelig er der de ikke faa Gaarde, der i denne Sammenhæng har mindre Interesse, fordi de først lidt efter lidt, ved Tilbygninger kom til at danne sluttede firfløjede Anlæg. Hertil hører *Sandholt,* hvor Til- og Ombygningen skete i Tilslutning til et ældre sengotisk Hus (Afb. 40) og *Rosenholm,* hvor det var et noget ældre Renaissanceanlæg, der under sin stadige Vækst til sidst endte som firfløjet. (Tillæg XXXII.)

At Borggaardsanlæg, helt i Bindingsværk, har været firlængede, var næppe ualmindeligt. Ingen saadanne Anlæg er dog bevarede, men skriftlige Kilder omtaler dem. Saaledes var paa *Rørbæk* i Odense Amt „muret 4 Huse mellem Stolper“ i Slutningen af 16'de Aarh.[17]).

Op i 17'de Aarh. taber Interessen sig for det firlængede Anlæg

med sammenbyggede, lige høje Huse. En anden Type vinder Indpas, dog kun repræsenteret af to danske Herregaarde, der end ikke nogensinde er bleven helt gennemførte efter den oprindelig lagte Plan. Men Anlægets bærende Idé er klar nok.

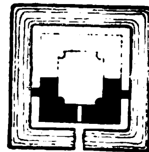
Afb. 74. *Holsteinborg*, Sorø Amt. Kort ca. 1770. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Denne nye Anlægstype, der fremstaar, har **t r e h ø j e H u s e o g e n l a v e r e P o r t f l ø j**, og de to Gaarde, der repræsenterer den, er *Ulstrup* i Viborg Amt og *Løvenborg* i Holbæk Amt. Paa Ulstrup stod Norden i Borggaarden et ældre, lavt grundmuret Hus, opført i Slutningen af 16'de Aarh. af Christian Skeel. Til dette føjede Jørgen Skeel 1617 andre Bygninger i den Hensigt at skabe et firlænget Anlæg af den her omtalte Type; men det ældre Hus forstyrrede Planens ideelle Gennemførelse, og den med Portfløjen korresponderende Hovedfløj blev aldrig færdig (Afb. 61). Paa Birkholm, nu Løvenborg, paabegyndte Malte Juul i 1630'erne et vistnok fuldkomment Nyanlæg, men ogsaa her kom Hovedfløjen ud for Portfløjen til at mangle; kun en Stump af den blev opført. Det er ogsaa denne Anlægstype, der til Slut skulde gøre sig gældende paa *Holckenhavn,* da Ellen Marsvin i 1630'erne gav den dens endelige Skikkelse. (Tillæg XXXIII.)

Voksede en Gaard langsomt fra enkelte til mere sammensatte Anlæg for til Slut at blive firlænget, idet Slægt efter Slægt øgede Borggaarden med Huse, blev Eneresultatet undertiden et uregelret og mærkelig *vilkaarligt Anlæg.* Gaarde som *Arreskov* (Afb. 63) og *Fjellebro, Støvringgaard* og *Boller* (Afb. 38) viser det — alle fuldførte i det nærmeste Slægtled før og efter Aar 1600.

Overordentlig hyppigt udvidedes et i sin Oprindelse typisk og klart Borggaardsanlæg i Grundmur ved Opførelse af nye Bygninger i Bindingsværk. Det kunde ske umiddelbart efter, at Hovedhuset har staaet færdigt, som paa Bavelse, og endnu flankeres Taarupgaards gamle grundmurede Vinkelhus af to lange Længer

i Bindingsværk, hvoraf den ene maa være opført omtrent samtidig med Niels Kaas's Hovedbygning, og den anden ikke er meget yngre. I andre Tilfælde kunde det være et Bindingsværkshus, der stod som det ældste paa Voldstedet, og hvortil der blev føjet Bygninger i Grundmur. Et godt Eksempel allerede fra sengotisk Tid er Rødslet, hvor der til det tidligere Anlæg yderligere c. 1600 føjedes en tredje Længe i Bindingsværk. Paa lignende Maade blev paa *Kongstedlund* i Aalborg Amt en grundmuret Bygning 1592 føjet til en Bygning i Bindingsværk. (Tillæg XXXIV).

Afb. 75. *Benzon.* Randers Amt. Planskitse. Mlstk. 1 : 4000.! E. Dyggve del.

Overordentlig mange af vore Herregaarde har da ved Overgangen til Baroktiden staaet som højst uensartede, men unægtelig meget maleriske Anlæg, *med høje og lave Huse, nogle i Grundmur, andre i Bindingsværk* — nogle allerede fra Sengotikkens, andre først fra den gotiske Renaissances Dage. Indenfor alle Typers Gaarde forekommer Eksempler herpaa; adskillige af dem er allerede omtalt i det foregaaende. Nu er kun faa af disse sælsomme, gammeldags Herregaardsanlæg tilbage. Foruden Taarupgaards, som det mest betegnende, kan anføres Lynderupgaard og Tjele og af de forsvundne Findstrupgaard, nu Holstenshus, med Huse fra 16'de Aarh. i Bindingsværk, sammenbyggede med Jørgen Schults Stenhus fra 1643[18]).

Som de ideelle Borggaardsanlæg fra sengotisk Tid ud mod Voldstedets frie Sider værnedes af *Spærremure,* havde ogsaa Borggaardsanlægene i den gotiske Renaissance en lignende Beskyttelse. Spærremuren kunde være et Pallisadeværk, som allerede paa det gamle Hillerødsholm; men hyppigt har den sikkert været i Bindingsværk eller almindelig Grundmur. Desværre er saadanne Spærremure kun grumme sjældent bevarede til vore Dage. De staar delvis paa Skaføgaard; endnu lukker den bagerste Spærremur Damsbo Borggaard mod Nord og hist og her viser Fortandinger paa Borggaardsfløje, som paa Katholm, at Spærremure i al Fald har været paatænkte.

At de har været betragtet som et nødvendigt Tilbehør til ethvert Borggaardsanlæg i de Tider, fremgaar af gamle Billeder, af Bygningssyn og gamle Beskrivelser, og det ligger overhovedet i Sagens Natur. Naar derfor Holckenhavn, efter Jakob Ulfeldts Billede at

dømme, manglede Spærremur, maa det betragtes som en Undtagelse og har rimeligvis været noget rent forbigaaende.

At disse Mure ofte har haft militær Betydning, i al Fald langt op i 17'de Aarh., maa anses for givet, det ligger bl. a. i deres Højde, der kunde være ganske betydelig og gaa til c. 6 m (Katholm), og det bekræftes yderligere af Anbringelsen af Smaataarne i Hjørnerne, som allerede paa Hillerødsholm og senere paa Selsø. Lignende smaa Runddele synes der ogsaa at have været Spor af allerede paa Lerkenfeld. Men i hvilket Omfang denne Periodes Spærremure har været forsynede med Forsvarsmidler i Form af Skydeskaar, Vægtergange og lignende, lader sig ikke mere paavise. Der er dog god Grund til at antage, at Spærremurenes Forsvarsævne er taget af og blevet stadig ringere op igennem Aarene; det er derfor noget af et Særsyn, naar Gjorslev henimod 1700 fik en Spærremur ud mod Adgangen, forsynet med smaa Bøsseskydeskaar. Mere og mere er disse Mure bleven ganske almindelige Hegnsmure, og deres almindelige Bstemmelse er tydeligt udtrykt i den Indskrift, Mogens Rosenkrantz lod anbringe paa Muren om Ovegaard i Aalborg Amt:

De Lykkers Slægt, den riige Frands, var fordum Gaardens Herre;
nu kiender den Mogns Rosenkrantz ret Eyermand at være,
han denne store, stærke Muur lod her paa Steden bygge,
at han og hans for Tyveluur her kunde være trygge![19])

Spærre- og Hegnsmure bandt Bygningerne arkitektonisk fast og sikkert til Voldsted eller Byggested og først de gør Borggaardsanlæget fuldfærdigt.

Adgangen til Borggaarden maa i mange Tilfælde have været gennem en Port i Spærremuren, men ingen saadan er bevaret[20]). Undertiden var Adgangen gennem en *Portbygning;* af saadanne Porthuse, der markerer Indgangen til Borggaarden, staar kun Jørgen Rosenkrantz's Portbygning paa Skaføgaard vel bevaret tilbage i to Stokværk, med Hjørne- og Trappetaarne i Behold — og af udpræget forsvarsmæssig Karakter — et helt lille selvstændigt virkende Bygningsværk. Christian Friis's Porthus paa Borreby er kun delvis bevaret, og paa Holckenhavn og Selsø er begge Jakob Ulfeldts Porthuse stærkt ombyggede, det første 1634, det andet i Baroktiden; Typen var vistnok de to sidstnævnte Steder den samme — et kort Hus i to Stokværk med Gavle paa For- og Bagsiden og paa den udvendige Side begge flankerede af nette smaa murede Hunde-

huse. Baade paa Nørlund og paa Basnæs er de rigt dekorerede Porthuse forsvundne. Skønt denne Periodes Portbygninger for de flestes Vedkommende har været overmaade fredsommelige og civile af Væsen, maa de dog opfattes som en Fortsættelse af Sengotikkens Porttaarne, der var beregnede paa et effektivt Forsvar.

Et mærkeligt Portanlæg i Forbindelse med en almindelig Huslænge forekommer paa Broholm, fra Midten af 17'de Aarh., hvor den hvælvede Portgennemkørsel gaar gennem et Hus, ud mod Graven i to Stokværk, mod Gaarden i eet, og markeret af en Kvist til denne Side. Der er i den svære og høje Mur ud mod Graven aabenbart en Mindelse om Spærremuren. Ganske samme Motiv var benyttet ved Gennemkørselen til Ladegaarden indenfor den yderste Grav.

Adgangen over Graven — oftest en Pælebro, kun sjældent, som paa Vallø, Holsteinborg og Løvenborg en Bro af Sten — var bestandig forsynet med det uundværlige Forsvarsmiddel, *Vindebroen,* men kun gamle Kort og Billeder viser nu, hvordan de har været anbragt og har fungeret. Mangfoldige Steder holdt Vindebroen sig langt op i 18'de Aarh. Paa Løvenborg stoppede Broen op umiddelbart bag den halvrunde Udvidelse, og Vindebroen var anbragt paa den nuværende indre Brobues Plads; derefter fulgte sidste Brofag, der førte lige ind mod Portalen[21]). Paa samme Maade var Forholdene ordnede paa Vallø. I disse Tilfælde stod Vindebroen følgelig ikke i Forbindelse med selve Portpartiet, hvis monumentale Behandling med skønne Sandstensportaler heller ikke forudsætter en intim forsvarsmæssig Forbindelse mellem Port- og Vindebro. Hejsedes Vindebroen i Vejret, gav det altid Beboerne Tryghedsfølelse og — faktisk ogsaa under vanskelige Forhold — en vis Sikkerhed. Da Ove Juul under Svenskekrigen holdt Hus paa Kragerup, reddede han sig og sine — og sine egne og Sognets Heste — fra de omstrejfende Soldaterbander „ved at opdrage Vindebroen og holde god Vagt af Spiret“[22]).

Alle de mange Anlægstyper, med deres Særtyper og forskellige Variationer, har ikke alene typologisk Interesse. Det har tillige sin store Betydning at se, hvorledes de forholder sig til nyt og gammelt i Tidens Arkitektur.

I adskilligt møder vi *hjemlig gotisk Arv.* Først og fremmest i Enkelthuset i dettes rene Form, uden Taarne af nogen Art. Men denne selvfølgelige Type — Fælleseje for alle Tider — var relativ sjælden.

Ogsaa Paralleltypen og Vinkelbygningen har deres Forbillede i hjemlig dansk Arkitektur fra sengotisk Tid og ligesaa det firlængede Anlæg med ligehøje Huse. Dobbelthuset var allerede bleven indført her til Lands i Sengotikkens allersidste Aar.

Derimod er Taarnmotivet, baade som Trappetaarn og Hjørnetaarn, *fremmed gotisk Arv.* Det omdanner de sengotiske Anlægstyper. Efter først at have faaet Indpas, bredte Motivet sig i utrolig kort Tid over hele Landet.

Og man kunde den Gang vanskeligt tænke sig Borggaardsbygninger, uden at Adgang og Trappeopgang til det øvre Stokværk blev lagt i et Taarn, og ligesaa selvfølgelig hørte et eller flere Hjørnetaarne med, hvadenten det nu var af Hensyn til Forsvaret eller det var, fordi man satte Pris paa hyggelige Taarnværelser med deres herlige Udsigt, eller det blot var for Anseelsens Skyld.

Men det siger sig selv, at baade Trappe- og Hjørnetaarnene havde deres tidsbestemte Forudsætninger, og da disse faldt bort ved Overgangen til Baroktiden, maatte ogsaa de mange Særtyper indenfor de gængse Grundtyper forsvinde af sig selv.

I vor gotiske Renaissance forekommer ogsaa Anlægstyper, der i særlig Grad i deres Grundtanke hører den nye Tid til, og først og fremmest *de trefløjede Anlæg,* baade i bortvendt og modvendt Form og *med ligelange Sidefløje.* Havde man end i Sengotikken været inde paa tilsvarende Anlægstyper, er det dog øjensynligt, at man med særlig Forkærlighed benytter dem i den sengotiske Renaissance, og det er ligesaa afgjort, at det italienske Ordensbegreb her finder en bevidst Anvendelse. Det er derfor ikke uberettiget at hævde, at disse Anlæg i Virkeligheden repræsenterer noget Nyt indenfor den typologiske Udvikling, og det er ikke for meget sagt, at *det bortvendte, trefløjede Anlæg med ligelange Sidefløje er den gotiske Renaissances største Indsats paa det typologiske Omraade.* I sin Idé hører denne Type til de klassiske og mest prægnante indenfor Verdensarkitekturen — formaalstjenlig og altid med store Muligheder for det monumentale. Hvad der her er sagt, gælder i ikke mindre Grad den Type, der saa naturligt slutter sig til det bortvendte, trefløjede Anlæg og staar midt imellem dette og det ældre firlængede Anlæg med lige høje Huse — *den firlængede Type med en lav fjerde Fløj som Portfløj, der var en virkelig Nyerobring for dansk Arkitektur.* Første Gang, det var paatænkt at anvende den herhjemme, var paa Kronborg, hvor den lave Fløj dog var Side-

fløj. Derimod blev Tanken gennemført med Frederiksborg Slot og gaar senere igen i et Par af det 17'de Aarh.s Herregaarde.

Baade denne Anlægstype og den trefløjede i dens bevidste Form stammer fra Frankrig, hvis første ledende Renaissancearkitekter skabte dem og udviklede dem til høj Fuldkommenhed. Her havde man allerede med den begyndende Renaissance opgivet den skumle, indelukkede, middelalderlige Form for det firlængede Anlæg og enten gjort Anlæget helt aabent, idet man kun lukkede den fri Side ud mod Adgangen med et Galleri eller en Spærremur, eller her opførte en lav Portfløj. Det er ikke utænkeligt, at allerede det af Pierre Lescot 1546 planlagte trefløjede Louvre i Paris skulde have haft den fjerde aabne Side lukket af en lavere Fløj, saaledes som Tilfældet allerede tidligere havde været med Slottet Ecouen, der var paabegyndt, uvist af hvem, c. 1530 og fuldførtes i 1550'erne af Jean Bullant for Connetablen af Montmorency. Ogsaa Philibert de l'Orme's Slotsanlæg Anet, bygget til Diana af Poitiers c. 1555, hørte til denne Type[23]).

Saaledes var allerede i Midten af 16'de Aarh. den trefløjede Type, med eller uden lav fjerde Fløj, fuldt færdigudviklet i fransk Slots- og Herregaardsarkitektur. Men det varede endnu det meste af et kvart Aarhundrede, inden den blev anvendt herhjemme.

En Paavirkning fra fransk Renaissance møder os sikkert ogsaa i Borggaardsanlæget i de to Gaarde, Hesselagergaard og Borreby.

Begge Steder ligger Hovedhuset for sig paa sit eget særlige Voldsted; men umiddelbart nedenfor dette laa i sin Tid en *nedre Borggaard* — paa Hesselagergaard to parallelle Længer i Anlægets Længderetning, mulig allerede opførte af Johan Friis, paa Borreby et trefløjet, delvis bevaret Anlæg, aabent mod Nord mod Hovedhuset, men med Adgang fra Vest igennem den ene Sidebygning og først fuldendt i de første Tiaar af 17'de Aarh. Dette Anlægsmotiv, der svarer til den nedre Slotsgaard paa Frederiksborg, leder Tanken hen paa det i Datidens Frankrig saa almindelige Dobbeltanlæg med en øvre og egentlig Borggaard: cour d'honneur og en nedre Borggaard: cour basse, her, som paa de to danske Herregaarde, bestemt til Tyende og Økonomibygninger. Det ordnende og fordelende i denne Anlægsmaade er afgjort i Pagt med Renaissancens hele Arkitekturopfattelse, og ogsaa dette Anlægsmotiv betegner — selv om det kun blev saare lidt udnyttet — en Berigelse af vor Bygningskunst.

Centralanlæget er kun anvendt paa Uranienborg, der ikke kan

regnes med til Herregaardene. Uranienborg var noget andet og mere. Var Bygherren end Lensmand, og var der end til Uranienborg knyttet en fjærntliggende Ladegaard, var Tyge Brahes Bolig og Hjem mere en Privatmands. Uranienborg er en nordisk Renaissancevilla — og tillige er den bestemt af Beboerens Virksomhed som Astronom og Lærer for Ungdommen.

Den egentlige Prøvesten paa hvor nær eller fjærnt det enkelte Borggaardsanlæg staar Italiens Renaissance er dog, *i hvilket Omfang Symmetri og Aksefasthed har fundet Anvendelse.*

Gennemgaar man Gruppe for Gruppe de forskellige Anlægstyper og begynder med Enkelthuset med dets forskellige Variationer, viser sig allerede ved det taarnløse Enkelthus en afgjort Tilbøjelighed til at anbringe Indgangsdøren midt for Hovedfacaden. I al Fald er det Regelen gennem hele det 17'de Aarh., lige fra Sparresholm fra 1609, hvor Facaden ovenikøbet er særlig kraftigt betonet i Fritappe, mulig med oprindelig Baldakin[34]) og i en Kvist i Taget. Sparresholm er Typens ældste, kendte, udprægede Renaissanceanlæg. Ogsaa naar der opførtes Trappetaarn, kom dette i Almindelighed til at staa midt for Facaden — saaledes allerede paa det c. 1576 opførte Selsø — om end der er Undtagelser som Haraldskær, der blev bygget saa sent som i Aarene omkring 1600.

Er Talen om Enkelthuse med Hjørnetaarne og med eller uden Trappetaarn, er der en Del af disse, jævnt fordelte over hele Perioden, hvor Taarnene er anbragte uden Hensyn til Symmetrien, f. Eks. Løvenholm, Kaas og Basnæs. I alle saadanne Tilfælde er Kravet om den absolutte Symmetri sat til Side for praktiske Hensyn. Anlæg som disse staar derfor, til Trods for visse afgjorte Renaissancetræk, Gotikken nærmere. Dette gælder mindre et Anlæg som Sønderskov fra 1620, der har Diagonaltaarne, men forøvrigt er ganske symmetrisk, med Midteraksen betonet i Fritrappe, Dør og Kvist, og maa regnes for at staa Renaissancen ligesaa nær som et trefløjet Anlæg som Katholm, der ligeledes har Diagonaltaarne. Har Enkelthuset derimod to Hjørnetaarne paa den ene Langside, er gode Muligheder til Stede for et fuldt symmetrisk Anlæg.

Mangel paa Symmetri giver sig særlig tilkende i en Række Gaarde fra Midten af 16'de Aarh., som Hesselagergaard, Borreby, Ørbæklunde og Nakkebølle, hvortil ogsaa Dobbelthuset Egeskov hører. Trappetaarnet sidder her altid noget skævt for den ene Langside. Men i andre og yngre Anlæg af samme Type er Midter-

aksen netop tydeligt betonet i Trappetaarn eller Portgennemkørsel, selvom Trappetaarnet mod Gaardsiden undertiden for Portens Skyld har maattet forskubbes til Siden. Saadanne, gennemgaaende udprægede Renaissanceanlæg er: Hollufgaard, Nøragergaard, Voergaard i Vendsyssel, Dronninglund og Lindenborg. Og endelig et Anlæg som Engelsholm.

Gaar man videre til andre Anlægstyper, som Paralleltypen, kunde den ganske vist let faa et symmetrisk Anlæg. Paa Damsbo ligger begge Længer til højre og venstre for Adgangen til Voldstedet. Men Trangen til Orden — ogsaa i den Forstand, at man helst saa Hovedhuset med Beboelsen lagt lige for Adgangen, — maatte uvilkaarligt gøre denne Type mindre yndet, og det kan kun forbavse, at den holdt sig saa haardnakket helt op til 17'de Aarh.s Midte.

Vinkelanlæget lod sig ikke paa nogen Maade presse ind i en ordnet Plan og staar ligesom det sidevendte trefløjede Anlæg Renaissancens egentlige Væsen saare fjærnt, hvorimod de trefløjede Anlæg med ligelange Sidefløje og de firfløjede Anlæg havde alle Betingelser for at kunne overholde baade Symmetri og Aksefasthed — og ogsaa gør det!

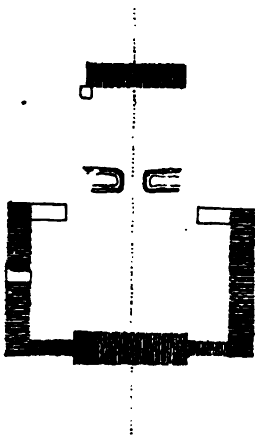
At selve Borggaardsbygningen eller -bygningerne formedes symmetrisk er ikke altid ensbetydende med, at Borggaardsanlæget som Helhed ogsaa blev det. Det forbød sig af sig selv, naar Vaaningshuset laa sidevendt paa Voldstedet, hvorved Borggaarden blev bestemt af to Akser, vinkelret paa hinanden, den ene selve Hovedbygningens, den anden Portens eller Porthusets. Et slaaende Eksempel herpaa er Skaføgaard (Afb. 72).

Det er egentlig først i 1570'erne og 80'erne at Renaissancens Fordring om Symmetri og Aksefasthed begynder at blive respekteret i Borggaardsanlæg for op igennem 17'de Aarh. at gøre sig stadig mere afgjort gældende.

Særlig vigtigt er det at faa fastslaaet, om denne Renaissancefordring ogsaa imødekommes i Herregaardsanlæget som Helhed — omfattende baade B o r g g a a r d o g L a d e g a a r d — og her er det saa heldigt, at Kendskabet til denne Periodes Ladegaarde er betydeligt mere omfattende end til Sengotikkens.

Den fra Middelalderen kendte Anlægsmaade, hvor Borggaard og Staldgaard holdtes samlet, medens Ladegaarden ofte laa for sig selv, bevares traditionelt enkelte Steder som paa Nørlund; Ludvig Munks meget interessante firlængede Ladegaard er ikke holdt helt

regelmæssig i Anlægsplan. Portgennemkørselen sidder skævt for Midteraksen, men selve Kampestenshovedfløjen har, eller rettere har haft, en fuldkommen symmetrisk og aksefast Plan.

Afb. 76. *Brobygaard,* Svendborg Amt. Planskitse. Mlstk. 1 : 4000. E. Dyggve del.

Det almindeligste var dog, at alle Avlsbygninger lagdes samlet ved Hovedbygningen. Kun ved meget store Anlæg som Rosenholms blev Staldgaard og Ladegaard endnu holdt ude fra hinanden og den ene lagt Vest, den anden Syd for Borggaarden. Hvor Ladegaardsanlæg fra denne Periode, som paa Boller og Gl. Estrup, er ganske vilkaarlige, er det rimeligvis en Følge af, at langt ældre Anlæg fra sengotisk Tid har bundet ogsaa den gotiske Renaissances Mænd til at følge en ellers forældet Anlægsmaade. Paa denne Maade kom de i denne Periode saa yndede, store treskibede Agerumslader ofte til at ligge et eller andet ret tilfældigt Sted i Ladegaarden. En af de ældste bevarede og tillige en af de skønneste er Laurits Straales 1590 opførte Bindingsværkslade paa Torpegaard i Odense Amt. *Det er dog det almindelige gennem hele Perioden, at Ladegaarden — og heri indbefattet Staldgaarden —* formes som *et trefløjet Anlæg, aabent ud mod Borggaarden,* med den høje og brede treskibede Agerumslade som Midt- og Hovedfløj og de smalle og lavere Staldlænger til højre og til venstre for den. Saadan har formodentlig den „herlige“ Ladegaard paa Eskebjerg, nu Scheelenborg i Odense Amt været, der i 1580'erne var „sammenbygget i tre Huse“! Disse storstilede Ladegaardsanlæg er det arkitektoniske Mindesmærke over Stordriftens gyldne Dage i 16'—17'de Aarh.

Den Maade, hvorpaa man kom ind i Ladegaarden, har været højst forskellig og har sin store Interesse, fordi Totalanlægets arkitektoniske Virkninger i meget er bestemt heraf. Hvad enten Adgangen var af monumental Karakter eller ikke, var den altid Hovedindgangen til det hele Kompleks; først fra Ladegaarden kom man ind til Borggaarden. Det er en Selvfølge, at vedkommende Herregaards Beliggenhed i Terrainet i Forhold til anden Bebyggelse og til Vejforholdene , her maatte gribe stærkt bestemmende ind. Hyppigt var den bekvemmeste Adgang fra Siden. Var Ladegaardens

Længer ikke sammenbyggede, slap man ofte ind mellem Laden og en af Staldbygningerne, eller der var Adgange mellem Laden og begge Staldlænger. Undertiden, som paa Holckenhavn, opførte man en lav Portlænge som Forbindelsesbygning for at kunne have bedre lukket mod Adgangssiden, og var Længerne helt sammenbyggede, maatte man igennem en almindelig Portaabning som paa Katholm. Men i alle disse Tilfælde faldt Indkørselen til Siden for Totalanlægets Længderetning. Det kunde imidlertid ogsaa ske, at Indkørselen netop var i Anlægets Længderetning, og i saa Fald var der altid en Mulighed til Stede for at faa Portindkørselen lagt i selve Hovedaksen af det samlede Anlæg. Indkørselsporten kunde faa en særlig arkitektonisk Udformning som en helt selvstændigt virkende Bygning i to Stokværk med Gavle ud mod Adgangen og ind mod Gaarden. Denne Porttype forekommer bl. a. paa Dronninglund; paa Steensgaard og paa Lykkesholm, begge paa Fyen og begge fra den første Halvdel af 17'de Aarh., staar de nu isolerede tilbage, efter at det øvrige Ladegaardsanlæg forlængst er nedbrudt eller ombygget.

Alt i alt fremgaar det dog med al ønskelig Tydelighed, at en samlet Planlæggelse af det hele Herregaardsanlæg ikke har været Periodens Bygherrer og Bygmestre fremmed, og ligefra Slutningen af 16'de Aarh. og hele Perioden igennem foreligger Vidnesbyrd om, at Fordringen om Symmetri, mer eller mindre støttet af Aksefasthed, er bleven overholdt. Det er ogsaa betegnende, at det er de mest udprægede Renaissancegaarde, der ogsaa i denne Henseende har været mest moderne.

Det ældste kendte Eksempel er Hans Johansen Lindenows storstilede Anlæg paa Dronninglund fra 1590'erne. Ud for den vestre Borggaardsfløj, han opførte i disse Aar, lagde han det trefløjede Ladegaardsanlæg — dog med isolerede Fløje. Nu er kun vestre og nordre Længe tilbage, men der har været ogsaa en søndre Længe; hele dette Anlæg er ikke blot i sig selv fuldstændig regelret, men komponeret sammen med Borggaarden i dens nye Skikkelse efter samme Længdeakse, der ogsaa for Ladegaardens Vedkommende er aksefast betonet, idet Indkørselen igennem det stilfulde Portparti er lagt nøjagtigt i Symmetriaksen, ligeud for Overkørslen over den foranliggende Grav og korresponderende med Porten, der gaar midt igennem Vestfløjen. Og for yderligere at pointere det nye Anlægs Hovedakse, brød han en Port igennem den gamle Klosterfløj længere mod Øst, saa hele tre Porte kom til at korrespondere med

hverandre. Fra en noget senere Tid stammer det ligesaa regulære og næsten ligesaa storslaaede Anlæg paa Løvenborg opført 1630,erne af Malte Juul, Palle Rosenkrantz's Lungholm og Jørgen Kruses omtrent samtidige Anlæg paa Ryomgaard; dette sidste Anlæg synes dog, hverken for Borg- eller Ladegaardens Vedkommende, at være bleven helt færdigt.

Ogsaa Skeelernes Ulstrup er bleven til indenfor denne Periode (Afb. 61), omend Ladegaarden er noget yngre end Borggaardsbygningerne. Hvorledes et i denne Henseende ideelt gennemført Helhedsanlæg er udformet, viser det i Aarene efter 1673 opførte, men allerede af Barokken stærkt paavirkede Brobygaard i Svendborg Amt (Afb. 76). Derimod har Holsteinborg kun Tilløb til det helt regulære Ladegaardsanlæg (Afb. 74).

Typisk staar alle de her nævnte Herregaardsanlæg hinanden nær. *Sammen med Hovedbygningen danner det trefløjede Ladegaardsanlæg en arkitektonisk Helhed, ofte af en egen storstilet Skønhed.* Tilsammen omslutter og afgrænser de Pladser, der har haft og endnu den Dag i Dag har bevaret en vidunderlig Helstøbthed. Og dertil kommer — sidst men ikke mindst — de selv for danske Herregaarde betydelige Dimensioner, der øger Anlægenes monumentale Karakter.

Kendskabet til vore senmiddelalderlige Herregaardshaver var kun ringe, og det er ikke særlig meget mere, der vides om den følgende Tids *Haver*, hvilket i høj Grad maa beklages, saa meget mere, som det netop er i denne Periode, Kravet om *Havekunstens Sammenspil med Arkitekturen* efterhaanden bliver fremsat ogsaa herhjemme, efter at det forlængst var gjort gældende af den italienske Renaissances førende Mænd.

Ingen danske Herregaardshaver fra de Tider er bevarede. End ikke den Plads, hvor de har ligget, har man i det langt overvejende Antal Tilfælde rigtig Rede paa, endnu mindre Anlægsplan og allermindst Beplantningen. Uranienborgs Have, maaske det første Eksempel herhjemme paa et Haveanlæg, der slutter sik umiddelbart til Arkitekturen, kan ikke tjene som Eksempel paa danske Herregaardshaver; Haverne ved Kronborg fra 1580'erne, Frederiksborg (1607) og Rosenborg fra 1649 derimod bedre[25]). Thi disse Slotshaver havde det tilfælles med de allerfleste af Tidens Herregaardes, at en intim Forbindelse mellem Hus og Have, som Renaissancen krævede det, kun vanskelig, for ikke at sige slet ikke,

lod sig gennemføre. Det laa i det allerede fra Middelalderen arvede Forhold, at Borggaarden , ganske som paa Frederiksborg og Rosenborg, oftest laa isoleret paa sit Voldsted. Ved mange Gaarde har Terrain, egnet til Have, desuden tit maattet søges ret fjærnt fra Hovedbygningerne, der laa i Sump eller Mose. Paa hvor mange danske Herregaarde maa man ikke den Dag i Dag foretage hele Spadsereture for at komme ud i Haven. Paa Villestrup ligger den et godt Stykke mod Norvest oppe paa det faste Land. Paa Rosenholm bag den gamle Staldgaard. Af nogenlunde tilforladelige Gengivelser af Herregaardshaver fra 16'de og 17'de Aarh. foreligger egentlig kun den af Rantzausholms (nu Brahetrolleborgs) paa Prospektet af Gaarden fra c. 1590[26]) og den noget mere oplysende Perspektivplan af Clausholm fra 1684[27]).

Derimod er det endnu et aabent Spørgsmaal, om de Prospekter af Haver, der hist og her forekommer paa Stik og Malerier fra Samtiden, maa tages i fuldt Alvor som Portrætter af vedkommende Have. At de er typiske for Tidens nordeuropæiske Smag i Almindelighed er dog sikkert nok.

Er det billedlige Materiale magert, gælder dette ogsaa de skriftlige Kilder.

Saa meget skimter man dog, at Forholdene til at begynde med næppe kan have ændret sig meget fra den forrige Periode, og at det stod ringe til med Havekunsten paa Herregaarde helt op i Slutningen af 16'de Aarh., aflagde ogsaa Mageskiftesynene Vidnesbyrd om. Forholdene har dog bedret sig betydeligt i de følgende Slægtled, og Havekunsten bliver Genstand for litterær Behandling ogsaa herhjemme.

Det begyndte med en Oversættelse af et tysk Skrift fra 1550, J. Dornitzers Nyttige Plantebog, der udkom 1635[28]). Men det første originale danske Arbejde om Havekunst er Hans Rasmussen Blocks „Horticultura Danica. Hvorledes en zirlig og nyttig Have i Danmark kan anrettes, beprydes og ved Magt holdes". Den er trykt 1647. Det er ogsaa en Selvfølge, at Baroktidens velkendte, statelige Haveanlæg fra Slutningen af Aarhundredet, som Gyldenløves Palæ's i København, forudsætter en vis Havekultur her til Lands i den nærmest foregaaende Periode, og denne Havekultur har heller ikke været Herregaardene fremmed. „Nu i vore Tider er næppelig en Herre, som jo forlyster sig herudi og holder velforfarne Urtegaardsmænd, som ved deres Kunst kan oprette, haandhæve og dyrke smukke, zirlige og nyttige Lysthaver" siger Hans Rasmussen Block.

Selv havde han aabenbart faaet sin Uddannelse her i Danmark. Fra Barnsben af havde han lagt sig efter Havekunsten „og baade udi hans Majestæts egen Have ved Croneborg, saa og andre Rigens Raads og W. Adels Personers Haver øvet mig derudi, det flittigste jeg kunde.“ At han og hans Kunst havde Velyndere i adelige Kredse fremgaar ogsaa af, at han skal have tilegnet sit Skrift til de to ansete Herremænd Kansleren Chr. Thomesøn Sehested til Skovgaard og Lykkesholm og Rigsraad Tage Ottosen Thott til Eriksholm og flere andre Gaarde i Skaane[29]). I sine Theorier er Hans Rasmussen dog ikke videre fremskreden, og det ligger meget mulig i, at han var en Hjemmefødning, der ikke synes at have studeret udenlands.

Men hans Ideal er ellers klart nok, og som Eksempel paa en Have, der „baade er nyttig, zirlig og lystig“ anbefaler han et Anlæg, 200 Skridt i Længde og 120 i Bredde i Længderetning Øst og Vest. Indgangen skal markeres af en smuk Løvportal. Om muligt skal Haven deles „midt igennem“ af en 6 Fod bred, stensat Kanal med Gallerier ved Siderne med malede Piller, „hvorpaa man kan sætte adskillige smukke Potter med fremmede Urter og Blomster udi.“ Den ene Langside skal optages af en „skøn Gang“, 8 Fod bred, hvis Smaatræer skal bindes og flettes ind i hverandre“ — altsaa en Løvgang. Her kan Solen ikke skinne igennem, og naar Bunden belægges med Græstørv „kan man derudi smukt spadsere i Solens Hede og andet Tilfald.“ I Løvgangen skal ogsaa anbringes Bænke og — ophænges Fuglebure, med smaa Fugle udi, „som liflig sjunge og kvinkelerer“. Selve Haven deles ved „de store“ Gange i 12 Kvarterer — to paa hver Side af Midten, og hvert Kvarter inddeles igen „med Stykker og Mønstre“ i Bede. En stor Del af Bogen optages da ogsaa af Anvisninger til at danne saadanne Bede i alle mulige Figurer og Ornamenter, alle holdt rent geometriske — mange meget opfindsomme. Bedene er beplantede med et broget Blomsterflor og indhegnede af klippede Buxbomhække. Mellem de grønne Hække løb pyntelige Gange med hvidt eller rødt Sand.

Det *symmetrisk afvejende* har ikke blot været en Hovedfordring for Anlæget som Helhed. Ogsaa i Beplantningen, i Valg af Urter, forlangtes samme Hensyn. „Dersom Du sætter en Pæon paa et Hjørne, skal Du ogsaa sætte paa de andre tre, ogsaa med de andre, hvad som staar i lige Bed paa en Side, skal være lige paa den anden.“

Men Hans Rasmussen Block ser endnu paa Haven som et isoleret Fænomen og nævner intetsteds Beboelseshuset og Forholdet

mellem dette og Haven. Dog antyder han et Sted, at Haven helst skal ligge Syd for Huset, „dersom der skal være Hus hos bygget"; men alene herved antyder han, at en Lysthave dengang ofte maa have ligget ganske for sig selv, og det er sikkert Erfaringer fra Herregaardene, der her har foresvævet ham.

Det faktiske, der vides om vore Herregaardes Prydhaver, indskrænker sig i Virkeligheden til de to nævnte Tilfælde: Rantzausholms og Klavsholms. Begge er de sirlige Smaahaver, den første lang og smal og hegnet af Stakitværk med Port Øst for Borggaarden, den anden anbragt paa det rummelige Voldsted. Begge er sikkert typiske for 16'de og 17'de Aarh.s Herregaardshaver — smaa, lagt tilfældigt, hvor det bedst kunde passe sig, om muligt tæt ved Beboelsesbygningerne og helst paa selve Voldstedet. Anlægstypen er den fra Gotikken nedarvede, med Inddeling i smaa Kvarterer, med rigelig Anvendelse af letbyggede Lysthuse og paa Clausholm „Buegange" ud mod Gravene. Klausholms Have er dog i Komposition ganske italiensk, med Midteraksen markeret af en monumental Indgangsport og midt i midterste Buegang et spirdækt, fløjprydet Lysthus. Ogsaa paa Voldstedets andre Skrænter angives „Plads til Have". „Køkkenhaven" laa ved Staldgaarden og mod Syd; tæt udenfor Ladegaarden laa „Dyrehaven". I denne Herregaardshave, der ganske vist er gengivet saa sent som 1684, men hvori man tør se et dog noget ældre Anlæg, er der tillige bragt en vis kompositionel Forbindelse til Veje mellem Haven og den Fløj af Gaarden, der vender ud imod den. Det er et Vidnesbyrd om, at i al Fald henimod Periodens Slutning *kan den Tanke at binde Haven til Huset i en fast, samlet Komposition ikke have været helt fremmed paa Datidens Herregaarde.*

„Lysthuse" var aabenbart meget yndede og regnede med som et nødvendigt Tilbehør til en Herregaards nærmeste Omgivelser. Frederik d. II's og Kristian d. IV's Lysthuse var ofte anselige grundmurede Bygninger. Paa Herregaardene var de sikkert mere beskedne, som „det lidet Lysthus i Lunden" ved Vaar, som Bjørn Andersen byggede 1579. Og dog staar endnu en hel lille Pragtbygning tilbage, hvis Bestemmelse kun kan have været at tjene som Lysthus, som et Tilflugtssted for Husherren, hvor han kunde trække sig tilbage alene eller med nogle faa Udvalgte. Et saadant Lysthus var det saakaldte *„Pirkentavl" ved Rosenholm.* Beliggende tæt ved den nuværende Have har det utvivlsomt ogsaa oprindelig været betragtet som hørende med til et Haveanlæg.

Den lille firkantede Bygning har en lav Kælder og derover et enkelt højt, hvælvet Stokværk, hvortil en Fritrappe fører op. Hovedstokværkets Facader er ved Kridtstenspilastre i korinthisk Stil delt i tre rundbuede Arkadefag, hvori Vinduerne, med deres rigt profilerede Kridtstensfrontoner, er anbragt. Bygningen krones af et Pyramidespir. Let, sirlig og elegant og mere italiensk eller rettere norditaliensk, i hele sin Karakter end noget andet nu bevaret Bygningsværk indenfor vor gotiske Renaissance — alene Lundehave fraregnet — har „Pirkentavl" yderligere sin Betydning som *det eneste bevarede Stykke Havearkitektur fra de Tiders Danmark.* Materialet — Mursten og Kridt — og Pilastrenes nære Slægtskab med de tilsvarende paa Borggaardens østre Hus, opført af Jørgen Rosenkrantz c. 1560, gør det overmaade rimeligt at antage, at Lysthuset skyldes samme Bygherre.

2.
BYGNINGER

Var Sengotikkens Herregaardshuse meget forskellige indbyrdes, er Variationerne fra Hus til Hus indenfor den gotiske Renaissances langt talrigere; dette ligger mindre i Optagelsen af nye Motiver, som Taarnmotivet, men langt mere i de nye Tanker og Ideer om Bygningskunst, der, i stærkere eller svagere Grad, finder Anvendelse paa det enkelte Herregaardshus og her griber ændrende ind i det overleverede. Intet Under, at den gotiske Renaissances Huse indbyrdes gør et saa broget, rigt og afvekslende Indtryk. Efterhaanden kommer der dog — svarende til Udviklingen indenfor Anlægstyperne — en stadig stærkere Enhed til Orde, alt efter som den italienske Renaissances Ideer faar fastere Hold paa det, der bygges.

Paa et saa vigtigt og afgørende Omraade, særlig med Hensyn til Opbygningen, som *Hustyperne,* holdt hjemlig Byggeskik fra den tidligere Periode sig saa godt som uanfægtet, idet Hustyperne, regnede efter Stokværkernes Antal og Inddeling, er de samme. Borggaardshusene er dog kun sjældent i eet Stokværk, og i saa Tilfælde, som paa Skaføgaard og Damsbo, har de en meget høj Kælder, der næsten fungerer som et nedre Stokværk. En mindre Gruppe af Borggaardshuse følger den sengotiske Tradition med Udkrag-

ning af øvre Stokværk, hvilende paa konsolbaarne Rundbuer. Hertil hører, foruden de fynske Huse af Hesselagertypen, Arreskovs nordre Hus og Hvedholm, paa Sjælland: Borreby og Vognserup, i Jylland: Løvenholm, nordre Mur paa Portfløjen paa Tjele, Porthuset paa Nørre Vosborg og det store Hus paa Dronninglund[30]). Et sengotisk Træk, der lever videre ogsaa i denne Periode, er det stærkt udkragede øvre Halvstokværk, hvilende paa svære buebærende Konsoller, som det kendes fra Hesselagergaard, Ørbæklunde, Nakkebølle og Borreby, svagere udkraget paa Egeskov, søndre Hus paa Arreskov og paa Dronninglund.

I Almindelighed var der ikke større Forskel paa Højden af de to Hovedstokværk. Men i adskillige Huse og gennem hele Perioden forekommer en Tilbøjelighed til at give andet Stokværk en betydelig større Højde. Det kommer tydeligt frem bl. a. paa Ravnstrup. Som typisk for dette Forhold kan anføres den nordre Fløj paa Jomfruens Egede, hvor Stuestokværket kun har en Højde af 2,80 m, andet Stokværk derimod 4,60 m. Atter i denne Byggeskik er der en Tradition fra ældre Tider og, som i Sengotikkens Dage, skabtes derved en tungere monumental Virkning opefter i Bygningens Masse.

Selv naar Tidens Borggaardshuse manglede Stokværksudkragninger, har det — og atter her som en Arv fra Sengotikken — været en ret almindelig Regel, at de opadtil afsluttedes af et lavt Halvstokværk. Ogsaa det kunde have militær Karakter og være forsynet med Skydeskaar, som paa Rugaard; men oftest har det ikke engang haft Vinduer. Lyset fik det gennem Kviste i Taget og fra Vinduer i Gavlene. Saadanne lave Halvstokværk forekommer paa mange Bygninger, men synes dog at blive stadig sjældnere opigennem 17'de Aarh., og sidste Gang, Motivet kan paavises, er paa Broholm i 1640'erne. Adskillige Steder, hvor det nu mangler, er der dog god Grund til at formode, at det i Tidens Løb er nedtaget, som det vides at være sket, bl. a. paa Lindenborg.

Med to Stokværk standsede Datidens Borggaardsbygninger oftest; kun ganske faa naaede tre Stokværk, og nu er kun Benzon og Gl. Estrup tilbage af disse statelige Gaarde. Det gamle Fussingø har drevet det endnu videre og knejsede med fire Stokværk.

Var en Borggaard flerfløjet, *havde alle Fløjene* — som i den foregaaende Periode — *samme Murhøjde*. Det kunde hænde, som paa Næsbyholm, at Sidefløjene var saa smalle, at deres Tage blev lavere end Hovedhusets og forløb i dette. Kun paa Løvenborg var Sidefløjene gjort lavere end den paatænkte Hovedfløj.

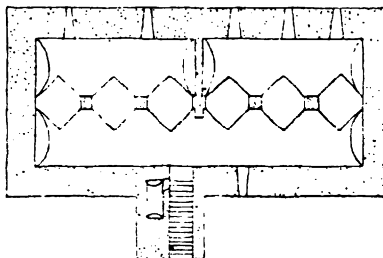
Den Tilbøjelighed, der havde været i Sengotikken til vekslende Stokværkshøjder indenfor samme Bygning eller Bygningsanlæg, mærker man saa godt som intet til mere[31]). *Stokværkerne føres i Nyanlæg altid igennem i samme Højde* Huset eller Husene rundt, og det er ligeledes Regelen, at Hjørnetaarne og andre Udbygninger følger Hovedhusets Stokværksinddeling.

Fra Sengotikken arvede den gotiske Renaissance de *stejle Tage, støttede til højtopmurede Gavle,* og ikke et eneste Sted vil det vistnok være muligt at paavise Forekomsten af afvalmede Tage indenfor hele denne Periode. De høje, mægtige Tagflader brydes endnu adskillige Steder af Kviste — enten *brede, gavlagtige,* som paa Sparresholm, Sønderskov, Rosenholm og Holsteinborg, navnlig paa Gaarde, hvor Hovedindgangen ikke var i et Trappetaarn og hvor den brede Gavlkvist var anbragt over Indgangsdør eller Port — eller almindelige *Vindueskviste,* som de findes og fandtes mangfoldige Steder, endnu i særlig smuk og ren Form paa Harridslevgaard, Berridsgaard, Katholm og Aastrups østre Hus. Men Motivet, hvadenten det er i den ene eller anden Form, er næppe af hjemlig Oprindelse. Paa Sengotikkens Herregaarde kunde det paavises paa Krabbesholm fra c. 1560, men vore Klosterhuse kendte det ikke. Derimod havde det været overmaade yndet og benyttet særlig i Vesteuropas Gotik — intetsteds dog vist mere end i Nordfrankrig og Nederlandene, og derfra kan det meget vel være naaet hertil.

Gjorde den nye Arkitekturretning sig gældende indenfor den gotiske Renaissances Anlægstyper, er det samme ogsaa Tilfældet for Stokværksplanernes Vedkommende, men medens det voldte Samtiden nogen Vanskelighed at faa Borggaardsanlæget og i endnu højere Grad Totalanlæget indordnet under de strænge italienske Krav, *er det* i langt større Omfang, end man paa Forhaand vilde tro det muligt, *lykkedes Datidens Bygherrer og Bygmestre at bringe en vis — om ikke altid helt symmetrisk — saa dog overskuelig Orden ind i Vaaningshusets Stueplan.* Desværre er det langtfra paa alle Tidens Gaarde, den oprindelige Rumfordeling endnu lader sig paavise. Helt sikre er kun de Huse, hvis nedre Stokværk har været overhvælvet. Men ogsaa for denne Periodes Bygninger kan man, som Rosenholms østre Hus viser det, sikkert ofte fra Rumfordelingen i Kælderstokværket slutte sig til Ordningen af det umiddelbart paafølgende Stokværk. Kun i de faa Tilfælde, hvor Kælderplanen — efter sengotisk Tradition — er toskibet, som den

skønne Kælder under Haraldskær (Afb. 77), kan der næppe regnes med en Gentagelse af Rumfordelingen fra Kælder- til Stuestokværk.

Vil man danne sig en Opfattelse af, hvordan Planer formes, maa man fortrinsvis holde sig til selve Beboelseshuset. Men atter her maa man skælne mellem de Tilfælde, hvor dette er et almindeligt lukket Hus og hvor det er en Portfløj med Gennemkørsel, idet Forudsætningerne for Udformningen af Stueplanen er højst forskellige. Endelig maa man tage i Betragtning, at de i denne Periode opførte Huse ikke blot gennemgaaende har en større Længde, men tillige ofte har en langt betydeligere Dybde end i Sengotikkens Dage. Fra c. 7—9 m udvendig Bredde, der da har været Regelen, gaar man nu til Huse paa mindst 9—10 m. Dette muliggjorde selvsagt en friere Disposition over Pladsen.

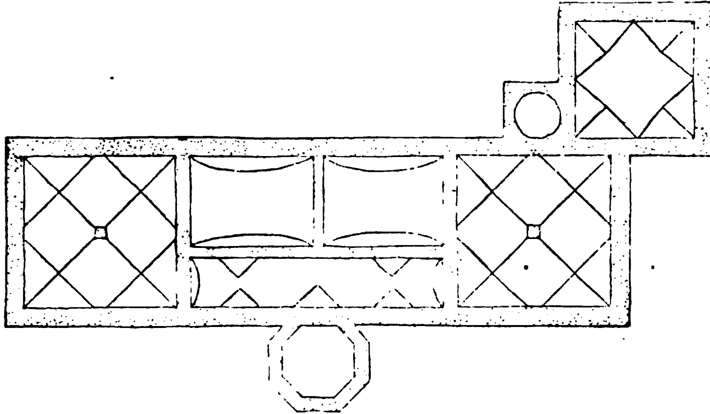

Afb. 77. *Haraldskær.* Vejle Amt. Kælderplan. Planskitse. Mlstk. 1 : 400. E. Dyggve del.

Den gamle stive sengotiske Stueplan med de gennemgaaende Skillerum, holdt sig utvivlsomt ogsaa et godt Stykke op i den følgende Periode i det almindelige Beboelseshus, men lader sig intetsteds paavise mere, selvom der er Spor af, at den har været benyttet paa Hesselagergaard. Rumforholdene paa Dobbelthuset Egeskov har været ordnede efter dette Princip, men Egeskov tilhører en Type med saa usædvanlige Forudsætninger, at den i denne Sammenhæng har mindre Interesse. Her var næsten ikke nogen anden Mulighed end at følge den traditionelle Grundplan for hvert af de to sammenbyggede Huse. Lysforholdene krævede det. Visse Kælderplaner med Tværskillerum — som paa Hvidkilde, Kongstedlund og Rønningesøgaard — antyder dog en tilsvarende Ordning af Stuestokværket paa disse Gaarde.

Men allerede tidligt gør en helt ny Plantype sig gældende, langt mere moderne i sit Væsen. Det er den, der umiddelbart indenfor Døren lægger en rummelig Gang eller Forstue — ofte endnu, som paa Rosenborg, kaldet „Stengangen" — og udenom den grupperer Stuestokværkets Sale og Kamre med Udgang til Taarne, Sidefløje, Karnapper og Hemmeligheder. Interessant er det, at en Bygning som Ørbæklunde allerede saa tidligt som i 1550'erne egentlig foregriber en Boligplan, som ellers først med Barokken skulde blive

helt sejrende herhjemme. Her var begge Gavlpartier optagne af to jævnsides liggende Stuer, hvortil der var Adgang fra „Stengangen"; Bag denne laa et Par Smaagemakker. Ellers er Regelen den, at hvert

Afb. 78. *Skovsbo.* Odense Amt. Kælderplan. Planskitse. Mlstk. 1 : 400. E. Dyggve del.

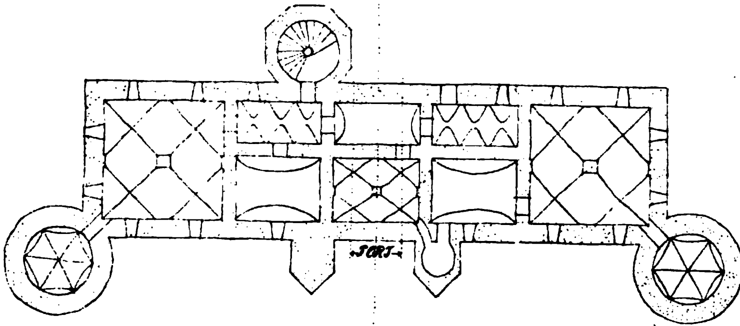
af *Gavlpartierne* for Enden af Stengangen, *helt optages af een stor Sal, medens der bag Stengangen kun bliver Plads til et Par mindre Kamre.*

Dette er *den typiske Renaissanceplan.* Den er sidebetonet og er meget muligt første Gang benyttet paa Bratskov, der endnu har denne Inddeling, og hvor den sikkert hviler paa en gammel Tradition. Samme Plan er benyttet paa Rosenholm, helt udslettet paa Løvenholm, velbevaret paa Hollufgaard og i den hvælvede Kælder paa Skovsbo (Afb. 78).

De tre sidstnævnte Gaarde er fra 1570'erne; Kælderen under det store Hus paa Lindenborg fra 1580'erne (Afb. 79) har samme Inddeling; paa Katholm fra 1590'erne er Systemet ført videre til at omfatte begge de opførte Fløje og paa det samtidige Nørlund, hvor denne Plan endnu er bibeholdt i Vestfløjen (Afb. 80), delvis i Østfløjen og sikkert har været anvendt ogsaa i Hovedfløjen, er det lagt til Grund for et fuldt gennemført trefløjet Anlæg. Fra 17'de Aarh. forekommer denne Plan, foruden paa Rosenborg, paa Harridslevgaard, i Kælderen under Ulstrups Sydfløj og under det ældste Hus paa Ulriksholm.

Det store Spørgsmaal er nu, om denne klare og typiske Plan er indført udefra, eller den beror paa ældre hjemlig dansk Bygge- og

Boligskik. Den betyder et saa uhyre Fremskridt fremfor den tidligere paa danske Herregaarde benyttede upraktiske Plan, at man har vanskeligt ved at tænke sig, at den kan have udviklet sig paa hjemlig Grund.

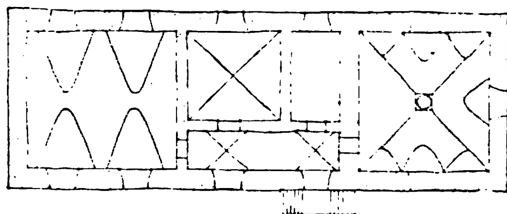

Afb. 79. *Lindenborg.* Aalborg Amt. Kælderplan. Planskitse. Mlstk. 1 : 400. E. Dyggve del.

Den gotiske Renaissances Stueplan har intet at gøre med den symmetriske, centraliserede Plan, som den udvikledes i Norditalien og her fik sin klassiske Udformning af Palladio i hans Villaarkitektur[32]). Her er det vigtigste Rum lagt i Bygningens Midte — en stor Sal, ofte med Udgang til Have og Park. Men en saadan Havesal var der ikke Brug for paa Datidens danske Herregaarde. Umiddelbart udenfor Vaaningshuset var Graven og ingen Dør førte til denne Side ud i det fri. Derfor blev der her kun lagt mindre Stuer og Kamre, og i den stærkeste Modsætning til det centraliserede i de palladianske Planer lægger vor gotiske Renaissance — og her i Overensstemmelse med Traditionen fra Sengotikkens Boligskik — stadig de vigtigste Rum hen i Gavlpartierne, hvor Kaminerne fortrinsvis hørte hjemme. Ny er for saa vidt kun den korte Gang paa Adgangssiden, der repræsenterer et *Korridorsystem, der meget vel kan være indført fra fransk Byggeskik.* I Frankrig forekommer allerede i sengotisk Tid Herregaardsplaner, komponerede over dette System, som Chateau de Dampierre i Charente inférieure[33]) og adskilligt taler for, at det er nedarvet i disse Egne fra romerske Villaplaner, særlig fra den saakaldte Porticusvilla[34]).

Var Beboelseshuset tillige Portfløj, maatte Stueplanen forme sig anderledes. Laa Indkørselsporten midt for, var der Mulighed for at skabe en Plan, der foldede sig ensartet op til begge Sider, og dette

er ogsaa gennemført paa Ravnstrup, hvor der til Højre og Venstre for Porten ligger skønne hvælvede Rum og bag dem igen anselige Sale. Her har man fulgt de gennemgaaende Skillerum i en ualmindelig klar symmetrisk Grundplan, og Tværskillerum synes overhovedet at have været almindeligt benyttede i Portfløje, saaledes ogsaa paa Urup og Voergaard. Paa Benzon er Kælderen under Midtfløjen ligeledes inddelt efter dette System (Afb. 81). I trefløjede Anlæg med korte Sidefløje, som Skaføgaard og Lystrup, kan Sidefløjene optages af en enkelt stor Sal.

Afb. 80. *Nørlund.* Aalborg Amt. Vestfløjens Stueplan. Planskitse. Mlstk. 1 : 400. E. Dyggve del.

Var der saaledes forskellige Maader at ordne Stueplanen paa, var til Gengæld Programmet for *Planen af andet Stokværk* nogenlunde det samme overalt og det samme, der fulgtes allerede paa de sengotiske Gaarde. Her bygger man altsaa alene paa hjemlig Tradition. I andet Stokværk laa „den store Sal“, „Riddersalen“, „Dansesalen“ eller blot „Salen“. Den kunde optage hele Stokværket, med Kamin i begge Gavle, selvom der undertiden, som paa Ørbæklunde, har været mindre Stuer i den ene Ende af Stokværket. Der kan være noget imponerende over disse store Sale, der ofte var af en forbavsende Længde, men til Gengæld, paa Grund af Husenes ikke altfor store Dybde, temmelig smalle. Mangfoldige af dem er forlængst slaaet i Stykker af Skillemure, eller Loftsindskud er indbyggede i senere Tider, men en Del er dog tilbage. Til de stateligste hørte Riddersalene paa Holckenhavn, Ravnstrup og nordre Hus paa Jomfruens Egede. Salen paa Ravnstrup har sikkert været en af de største i Landet.

Som i sengotisk Tid har man stadig lagt Vægt paa *store Rum* i Vaaningshuset; Stueplanen er dog bleven ikke saa lidt mere differentieret, og der er skaffet Plads og Mulighed for mindre Værelser.

Hvad selve Rumformerne angaar, kan ogsaa den gotiske Renaissance opvise skønne hvælvede Centralrum, som paa Nørlund og Urup. Af skønne hvælvede Længdesale bør fremhæves det i Slutningen af 16'de Aarh. omdannede store Rum i nederste Stokværk af Midtfløjen paa Overgaard. Men Rummenes almindelige arkitek-

toniske Karakter er bleven en anden. Dette skyldes Renaissancens Hvælvingsformer, der betinger en glidende Helhed i Rummet i Modsætning til Gotikkens Udstykning af det i de enkelte Hvælvingsfag.

Ogsaa de store, baade brede og høje, Vinduer, der nu bliver almindelig Regel og frygtløst anbringes ogsaa ud mod Gravene og Omverdenen, gjorde deres til at give Kamre og Sale en anden Holdning, ligegyldigt om de havde Hvælvinger eller fladt Bjælkeloft. Intetsteds ser man tydeligere Forskellen end i andet Stokværk af Tjeles ældste Hus, hvor enkelte af Sengotikkens smaa Vinduer er bevarede mellem de senere indsatte store, herskabelige Renaissancevinduer i indvendige Nischer, der, som det nu er Sædvane, gaar helt ned til Gulvet.

Afb. 81. *Benzon.* Randers Amt. Kælderplan. (* Port; jvf. 75). Planskitse. Mlstk. 1 : 400. E. Dyggve del.

I nøje Sammenhæng med Fordelingen af Rum oppe og nede staar de tre vigtige Led i et Beboelseshus's indre Økonomi: Skorstene og „Hemmeligheder“, der i alt væsentligst anbringes som Sæd og Skik havde været paa Sengotikkens Gaarde, og endelig de for Planordningen mere afgørende Trappeforbindelser.

Det er karakteristisk for den gotiske Renaissance, at den vigtigste Trappeforbindelse mellem Stokværkerne lægges udvendig i Trappetaarne. Selv hvor der var Trappetaarne, har man dog næppe kunnet undvære indvendige Trappeforbindelser. Hist og her, som paa Holsteinborg, er der Rester af Trapper i murede Cylindre og parallelle Snegletrapper fra Kælderen op i Stuestokværket.

Datidens Herregaarde nøjedes kun saare sjældent med den enkle, rektangulære Grundplan. Udbygninger af forskellige Slags og ikke mindst Taarne skød sig frem allevegne, og det er af største

Interesse, for at faa Overblik over Husenes Opbygning, ogsaa at undersøge, hvorledes man klarede herhen hørende Problemer, navnlig alle disse Tilbygningers Afslutning opadtil og deres mer eller mindre nøje Forbindelse med selve Husets Tag.

Fra den senere Del af 16'de Aarh. er *de fra Grunden murede Hemmeligheder* førte opefter i hele Husets Højde og har overalt fortrængt tidligere Tiders Udbygninger af denne Art, der var hængt paa Konsoller ud for det enkelte Stokværk; naar en saadan dog var anbragt paa Gl. Estrups søndre Fløj ud mod Graven, var den et enestaaende Fænomen og repræsenterer en uddøende Bolig- og Byggeskik. Ogsaa *Hængekarnapper* til Beboelse maa have været yderst sjældne og kendes nu kun fra den lidt tvivlsomme Karnap paa Rosenholms Portfløj. Der er dog en Anvendelse af Karnapmotivet, der, selvom det kun med Bestemthed kan paavises i et enkelt Tilfælde paa en dansk Herregaard, er af en vis Interesse og mulig har været mere udbredt. Det er som *Portalkarnap*, anbragt umiddelbart ovenover Hovedindgangen, som dette skete paa Vallø i Sydfløjens anden store Byggeperiode c. 1650. Langt tidligere forekommer den dog paa Kronborgs Portfløj og var i andre Landes Renaissancearkitektur ikke ualmindelig[35]). Dens direkte gotiske, og militært bestemte, Forgænger var „Peknasen". Baade paa Kronborg og Vallø har den en afgjort fredelig Karakter som almindelig Beboelseskarnap, selvom den selvfølgelig i paakommende Tilfælde kunde benyttes til Forsvar, fordi Hovedfacaden derfra kunde bestryges til begge Sider. En ganske særlig Art, nedstammende fra Gotikkens smaa Hængeforsvarstaarne, som de her i Danmark kendes fra Dragsholms store Taarn — er de *hængende, taarnagtige Hjørnekarnapper*, der fandtes paa Hollufgaards Yderside ud mod Graven[36]). Enestaaende er den elegante lille *Altan* paa Lystrups Vestside[37]),

Af samtlige karnapagtige Udbygninger er det afgjort de fra Grunden opmurede Hemmeligheder, der i særlig Grad behersker Borggaardsbygningernes Ydre. Undertiden trak man ganske enkelt det store Tag ud over Udbygningen, men paa de mere gennemførte af Tidens Bygninger har man ikke indskrænket sig hertil og — i Fortsættelse af sengotisk Byggeskik — ført Udbygningen op med selvstændig Gavl og Saddeltag, der forløber kvistagtigt i det store Tag.

Medens disse grundmurede Hemmeligheder som Regel har kvadratisk eller rektangulær Plan — kun Lindenborgs er flerkantet —

arter *Taarnene* sig ganske anderledes forskelligt, alt efter deres særlige Karakter og Forudsætninger. Hvad Højden angaar, raader aabenbart for Hjørnetaarnenes Vedkommende den største Vilkaarlighed. Paa Rosenholm er de af samme Højde som Huset, hvortil de hører. Men det almindeligste er, at de var et Stykke højere, i al Fald et Halvstokværk, som paa Engelsholm.

Trappetaarnets Grundplan er væsentlig bestemt af Trappeløbets Konstruktion.

De ubekvemme og besværlige, fra Gotikken arvede Vindeltrapper er langt de almindeligste og forekommer gennem hele Perioden, undertiden i Sandsten, oftest i Træ. Blandt de første fortjener særlig den skønne Lystruptrappe at nævnes, blandt de sidste er der Grund til at fremhæve Trappen paa Hollufgaard; begge med Spindeler med ganske gotiske Profiler. Vindeltrapper lod sig lettest anbringe i runde eller ottekantede Taarne. Men allerede paa Periodens ældste Gaarde, begyndende med Hesselagergaard og fortsat paa Borreby, Egeskov og Katholm[38]), forekommer en helt anden Trappeform, der forudsætter firkantede Taarne, idet Trappeløbet i Afsæt mellem hvert Stokværk løber udenom en firkantet Murkærne. Systemet i denne Trappekonstruktion er den gotiske Vindeltrappes, men den er her kombineret med Antikkens og Renaissancens lige Trappeløb, og foregriber i sit Princip den firløbede Trappe, der med Gjorslevtrappen fra det 17'de Aarh.'s sidste Halvdel skulde faa sin første glimrende Repræsentant herhjemme. Denne for vor gotiske Renaissance saa karakteristiske Trappetype er, som saa meget andet i denne Periode, præget af Trangen til at løse Problemerne paa en ny Maade og maa være indført udefra. Den er nøje beslægtet med franske Trappesystemer fra Overgangen mellem Gotik og Renaissance[39]) og er antagelig over Nederlandene naaet hertil.

Afdækningen af saavel Trappetaarne som Hjørnetaarne er højst forskellig hele Perioden igennem. Desværre har adskillige af dem forlængst mistet deres oprindelige Afslutning, men endnu knejser saa mange lave og høje, lukkede og gennembrudte *Taarnafslutninger,* at det er muligt at faa et Overblik over disse højst interessante Enkeltmotiver indenfor Datidens Herregaardsarkitektur.

Det er kun naturligt, at ældre dansk Byggeskik møder os ogsaa paa dette Omraade, navnlig i de første Tider af den gotiske Renaissance, hvor man synes med en vis Forkærlighed at have bibeholdt

det firkantede Taarn. Saddeltaget, der er velkendt fra vore middelalderlige Kirketaarne og velegnet til at tækkes med Tegl, gaar da ogsaa igen forskellige Steder, som paa Borreby, Ørbæklunde og Sæbygaard. Ogsaa det simple Pyramidespir har sikkert været almindeligt. Endnu i Midten af 18'de Aarh. havde Dronninglunds svære, firkantede Taarne saadanne Spir og ligesaa Gaunøs Taarn. En Taarnafslutning, der tilhører den fornemmere Gotik, er det spidse, pyramidedannede Spir, med mer eller mindre indadsvejede Linier og bedst egnet til at beklædes med Kobber eller Bly. Saadanne spidse Pyramidespir paa runde Taarne fandtes paa Spøttrup og, konstruerede over ottekantede Taarne, paa Skovsbo og Harridslevgaard. En helt anden Spirform, ogsaa af gotisk Art, og mest anvendelig til runde Taarne, er de lave, kuplede Spirhatte, der første Gang kan paavises paa Runddelene ved Frederik II's Frederiksborg ca. 1562 og senere gaar igen paa Rosenholm, Rosenvold og Hvedholm- og Arreskovgaardene. Om denne Spirtype kunde man antage, at den skyldes Paavirkning udefra. I dansk middelalderlig Arkitektur forekommer den ikke, derimod er den ikke ualmindelig i Nederlandene og Frankrig og kan her være opstaaet under Paavirkning af den italienske Kuppel. Herhjemme holder Typen sig til op i 30'erne af 17'de Aarh., hvor den er benyttet til Taarnene paa Hardenberg; i en noget ændret og plumpere Form gaar den igen i de omtrent samtidige Spir paa Løvenborg.

Vil det altid være noget tvivlsomt, hvorfra den sidstnævnte Spirtype har sin Oprindelse, er det ganske afgjort, at Etagespiret i den Form, hvori det forekommer i Danmark, hører til i Nederlandene og Nordvesttyskland og herfra er kommen til Danmark.

Denne skønne Spirform — vel nok den højst værdsatte i Nordeuropa — varieres i det uendelige og er i Almindelighed komponeret over den klare klassiske Rækkefølge: Tærning — Cylinder (eller Mangekant) — Pyramide (eller Kegle), en Komposition, der over Middelalderen kan forfølges langt tilbage til antik Arkitektur og har sine Rødder i hellenistisk Kunst. Etagespiret har da intet direkte med Renaissancen at gøre; det er en videre Udvikling af det gotiske Spir og er opstaaet i Vesteuropa i 1530'erne som en barok Form af Sengotikken. Noget andet er, at ved den nærmere Udformning af disse Spir kan Reminiscenser fra den italienske Renaissance have gjort sig gældende og have givet de forskellige Overgansled deres kuplede Sving, samtidig med at Renaissancens Lan-

ternemotiv paa ren dekorativ Maade kan have indvirket paa Arkademotivet[40]). Det er Arkademotivet, der er saa karakteristisk for Etagespiret i dets mere udviklede Form, idet Spiret, takket være dette, ikke blot faar praktisk Anvendelighed til Ophængning af Klokke, til Udsigtssted el. lign., men tillige forlenes med en Lethed og Elegance, der har bidraget mægtigt til at skaffe denne Spirform Indpas overalt.

Første Gang — siden Smaaspirene paa Tveje Merløse Kirke — Etagespiret holder sit Indtog her, er, da Kristian III 1558 rejste Spiret paa St. Knuds Kirketaarn i Odense[41]). Senere og rigere i Form løfter det sig 1580 over Frederik II's Badstuehus. Men samtidig begynder det ogsaa at vise sig paa vore Herregaarde, forudsat Tegningerne af Taarnspirene paa Rosenholm, Holckenhavn, Selsø og Bavelse er korrekte Gengivelser efter Virkeligheden. Siden i Aarhundredet stod Spirene paa Ørbæklunde, Kokkedal og Engelsholm under Stilladser og op i 17'de Aarh. Sønderskovs (forsvundne), Rydhaves og Holsteinborgs.

For de almindelige arkitektoniske Virkninger af den Tids Borggaarde betyder Taarne, Udbygninger og Kviste ganske overordentlig meget — og dette gælder ikke mindst Afslutningen opadtil i Gavle og Spir. Det er det rigt afvekslende i disse taarnrige og kvistprydede Bygningers Ydre, de interessante Modsætninger mellem lavt og højt, lukket og gennembrudt, det er den fængslende, urolige Silhuet, der giver denne Arkitektur meget af dens Charme.

Tidens Lyst til det flimrende og livlige gav sig ogsaa Udslag i de mange *Fløje*, der anbragtes, ikke blot paa Taarne, men paa Kviste, paa Gavlene, overhovedet overalt, hvor der blot var en Plads ledig til dem. Det giver en Forestilling om, hvor man ødslede med saadanne Prydelser, at Ellen Marsvin efter sin Mands, Knud Ruds, Død — foruden meget andet — fjærnede 50 forgyldte Fløje fra Sandholt, utvivlsomt anbragte der af ham, da han i 1590'erne ombyggede den ældre Gaard. Men saadan en Plyndring fandt man sig ikke i. Arvingen, Corfits Rud, sagsøgte Ellen Marsvin, og 1614 dømtes hun til at betale 200 Rdlr. for den Spot og Skade, hun havde gjort Sandholt.

Størst Vanskelighed havde den nye Arkitekturretning ved at gøre sig gældende i F a c a d e o r d n i n g e n, i Fordelingen af Døre og Vinduer henover Fladerne, og det varer længe, inden Vinduerne i de forskellige Stokværk anbringes i samme lodrette

Akse og endnu længere, inden de følger samme Takt henover Facaden med Piller af samme Bredde.

Mærkelig korrekt og regelmæssig er for saa vidt allerede Ørbæklunde c. 1560, men det er dog først i Aarhundredets senere Aar, der kommer mere Orden i Facadeinddelingen; Spørgsmaalet er vanskeligt at forfølge, fordi de oprindelige Vinduer i overordentlig mange Tilfælde er ødelagte og Vinduesinddelingen ganske ændret. Hele Bygningen rundt kunde man dog kun vanskeligt gennemføre samme Vinduestakt, fordi Hemmeligheder og Udbygninger af alle Slags umuliggjorde det. Selv paa Lystrup, der ellers er et saa gennemført Eksempel paa principfast Facadeinddeling, falder den lille Altan paa Vestfacaden ud af Systemet. Som nogle af de første nogenlunde gennemførte Facadeordninger, hvor Symmetri og Taktfasthed er søgt overholdt, kan — foruden Lystrup — anføres Lindenborg, Katholm og Benzon. Pilasterdelte Facader som Rosenholms, Voergaards og Brejningegaards markerer netop det italienske Ideal: korrekt Inddeling efter Fag. En villet og bevidst Facadekomposition arbejder sig dog kun besværligt frem og stadig falder man tilbage paa den gotiske Tradition, hvor Vinduerne har skullet følge Ruminddelingen; Kongstedlund er et typisk Eksempel herpaa, Kongsdal ligeledes. Det er dog en almindelig Erfaring, at jo mere regelret renaissanceagtigt selve Bygningsanlæget er, desto mere omhyggeligt iagttages ogsaa *den regelmæssige Placering af alle Aabninger i Murfladerne, efter lodrette Akser og udfra Symmetriaksen.* Denne er igen ofte *betonet* af et Trappetaarn, hvor Døren dog i Reglen af Forsigtighedshensyn er anbragt til Siden. Mangler Trappetaarn, er Midteraksen betonet af Dør eller Port. Var Bygningen forsynet med Kælder, maatte der foran Døren lægges en *Fritrappe,* der mange Steder maa have haft en betydelig Højde. Mærkeligt nok er nu kun een eneste saadan Fritrappe i monumental Form bleven tilbage. Det er den statelige Trappe paa Sparresholm med Opgang fra Siderne. Men selvom der i mange Tilfælde kun har været Trapper af Træ, vil der dog sikkert hist og her ved Gravning kunne paavises mere monumentale Trappeanlæg.

Indgange — baade Døre og Porte — kunde fremhæves paa særlig Maade ved mer eller mindre rigt udstyrede Indfatninger i Sandsten og paa mangen sengotisk Bygning, der kun havde sin beskedne murede Døraabning — som paa Villestrup — blev denne kasseret til Fordel for den nye Moderetning.

En hel Del saadanne Portaler danner endnu den festlige og

pompøse Indgang til mange af Tidens Herregaarde. Deres samlede Tal er 19, men desuden er der en Del, der kun kendes i Fragmenter, saaledes Nørlunds Hovedportal, Vaars og fl., eller stærkt omsatte, som Ryomgaards Dørportal, Harridslevgaards og Sideportalen paa Nørlund.

De bevarede Portaler findes paa følgende Gaarde:

Visborggaard	(Port)	1575
Hollufgaard	(Trappetaarn)	1577
Nakkebølle	—	1577—1602[42])
Lystrup	—	1579
Brahetrolleborg	(Port)	1585
Voergaard	(Port mod Øst)	1586—91
—	(— - Vest)	1586—91
—	(nordre Trappetaarn)	1586—91
—	(søndre —)	1586—91
Vallø	(2 Porte)	1586
Rønningesøgaard	(Trappetaarn)	1596
Benzon	—	c. 1615
Ulstrup	—	1617
Villestrup	(Dørportal)	c. 1620
Steensgaard	—	c. 1630
Løvenborg	—	1635
Kvistrup	(Dørportal)	1637[43])
Kongstedlund	—	1640

Dertil kommer et Par murede Portaler. Saadanne findes paa Holckenhavn (Trappetaarnet) og paa Rygaard (Trappetaarn) begge fra c. 1600.

Alle Dørportaler — fraregnet Lystrups og de to Trappetaarnportaler paa Voergaard — har samme Opbygning. De bærende Led — Pilastre, Hermer eller Karyathider — er enkelte, og paa dem hviler et tydeligt udformet Arkitravstykke, og dette bærer igen et Topstykke. Selve Døraabningen er firkantet og Portalen slutter nøje og organisk om den.

Alle Portportalerne og de ovennævnte tre Dørportaler har derimod rundbuede Aabninger og deraf følger en anden Komposition, afledet af det hellenistisk-romerske Arkadefag, som det allerede i antik Tid var overført paa Triumfbuen og andre Arter af Porte. En Del af disse Portaler: Valløs, Brahetrolleborgs og Løvenborgs, har yderligere dobbelte Søjlestillinger, og endelig er der den østre Voergaardportal, der er en Studie over den romerske Triumfbue i den-

nes rigeste Form med de tre Porte. Overhovedet indtager denne Gaards Portaler kunstnerisk set en Særstilling, svarende til Bygningens Særstilling indenfor Arkitekturen. Ogsaa Portportalerne har Topstykker; desværre er Løvenborgs forsvundne.

Fra de ældste Portaler i 1570'erne med de strenge arkitektoniske Former — Hollufgaards, Nakkebølles og Visborggaards — lader sig med Lethed følge en friere Retning, mere i barok Manér og med den Interesse for det maleriske, der allerede begynder med Lysstrupportalen og fortsættes over samtlige øvrige Portaler af alle Slags lige til den yngste af dem alle, Kongstedlunds.

En Særstilling indtager Benzons Portalbygning, idet Portalen her, med Topstykket som Mellemled, i sin Tid var komponeret sammen med det derover siddende rigt indfattede Vindue til en dekorativ Helhed. Fra Portalens Overkant og indrammende Topstykkets Midterparti og Vinduet ovenfor, steg to Sandstens-Pilastre i Vejret, indfattende ogsaa tredje Stokværks Vindue, inden de gled videre op imod Gesimsen, uden at det dog nu vides, hvordan de forløb imod denne. Men hele dette mærkelige Motiv, med den overordentlig stærke Betoning af Symmetriaksen op gennem hele Facaden, understregede denne Facades Renaissancekarakter stærkt. Det er tillige et mærkeligt — maaske kun rent tilfældigt — Forsøg paa at gennemføre „den store Orden“ med gennemløbende Pilastre.

Ved Siden af den voksende Tilbøjelighed til at respektere og betone Facadens Midterakse og overholde lodrette Vinduesakser gør en anden kompositionel Strømning sig gældende — den, der lægger Vægt paa en vandret Inddeling ved Gesimsbaand. I Periodens ældre Borggaardsbygninger, med Rundbuefriser mellem Stokværkerne, var man allerede inde paa en tydelig udtalt vandret Facadeinddeling, men den er her en Arv fra Sengotikken og sikkert ret ubevidst; først senere — allerede med Rosenholm, Lystrup og de samtidige Ulfeldtske Gaarde — er det tydeligt, at Fremhævelsen af det vandrette indgaar som et villet Element i Facadekompositionen. Ogsaa dette Træk er betegnende for den ny Arkitekturretning, til hvis inderste Egenskaber det hørte — i god Overensstemmelse med Retningens hele antikke Afstamning — at arbejde med *vandrette Delinger* i Modsætning til Gotikken, der i ligesaa udpræget Grad havde benyttet de lodrette. I sin mest fuldkomne Form markerer de vandrette Baand Stokværksinddelingen, og, indenfor det enkelte Stokværk, dettes Højdedeling: Gulv- og

Brystningshøjde som paa Rosenholms Hovedhus. Systemet er velkendt i Samtidens europæiske Facadekompositioner og en Simplificering af Motivet: *Stokværksdeling med Pilasterfag,* der er benyttet paa Voergaards østre og Bregningegaards søndre Facade og udfor andet Stokværks Korridorparti paa Rosenholm, hvor det dog kun er meget fragmentarisk kendt.

Naar Voergaardfacaden hører til vor gotiske Renaissances ypperste, skyldes det ikke blot, at den er symmetrisk og aksefast, men ogsaa den Konsekvens, hvormed dens dekorative Behandling er gennemført. Siden L. B. Alberti første Gang anvendte Stokværksdeling med Pilasterfag, var dette Facademotiv bleven mere og mere yndet og var hurtig trængt op Nord for Alperne. Paa Voergaard er det gennemført med toskansk Orden i nedre og ionisk i øvre Stokværk, og i Kompositionen er ovenikøbet indført det oprindelige, ligeledes italienske Træk, at de tre midterste Fag er noget bredere end de andre, hvorved Facadens Midterparti med Portalen fremhæves paa særlig tydelig Maade.

Pilasterdelingen findes paa det med Voergaard samtidige Brejningegaard i smuk og ren Form. Men medens Dekorationen paa Voergaard var i Mursten, med Sandsten i alle karakteristiske Led og som Kvadre i selve Pilasterskafterne, er paa Brejningegaards Portfløj alt udført i brændt Ler, en Fremgangsmaade, der var bleven meget almindelig i Nordtysklands Østersøegne. I Lybæk havde Statius von Düren skabt en hel Industri i dekorative Arbejder af denne Art, der fandt Anvendelse paa Slotsbygninger, bl. a. Wismars og desuden paa Borgerhuse i Lybæk selv og i de nærliggende Byer Kiel og Lüneborg[44]). Forøvrigt er Motivet paa Brejningegaard kun benyttet til øvre Stokværk, og Portgennemkørselen sidder ikke midt for Facaden.

Som Tilbøjeligheden til paa særlig Maade at fremhæve Indgangen med skønne og kunstfærdige Portaler bredte sig fra 1570'erne fra Gaard til Gaard, er det samme, om end i langt mindre Grad, Tilfældet med Vinduerne. Paa Visborggaard, hvor man bibeholdt den gamle sengotiske Tradition med Vinduer, anbragte i Blændinger, nøjedes man med i det buede Spejl at indsætte Sandstenshoveder. Samtidig begyndte man ovenover Vinduer af almindelig Type at anbringe en enkelt lav Tempelfronton; saaledes paa Hollufgaard[45]); lidt senere igen træffer man Vinduer helt i Sandsten, med Stenkryds og Frontoner, som paa Lystrup, Lindenborg og Urup. Voergaard indtager ogsaa paa dette Punkt en Særstilling.

Den almindelige Tendens, der gør sig gældende i Anbringelse af fremspringende Portaler, Frontoner over Vinduerne og Gesimsbaand og i et enkelt Tilfælde — Voergaard — en kraftigt udladende Taggesims — betegner et radikalt Brud med Gotikken. Denne havde altid foretrukket fordybede Tilbagespring i Murfladerne. Blændinger af alle Arter og anvendte i alle mulige Forbindelser havde været vor Sengotiks dekorative Yndlingsmotiver. Anderledes nu. Den nye Arkitekturretnings dekorative Smag var overvejende plastisk. Den foretrak *Fremspring foran Murfladerne* og indførte dermed helt andre Virkninger af Lys og Skygge, end Fortiden havde kendt og brugt.

Paa intet Omraade træder dette mere klart og tydeligt frem end i Gavlene, hvor Bygmestrene ogsaa i denne Periode satte al deres Opfindsomhed ind paa at opnaa raffinerede dekorative Virkninger. Det er kun mærkeligt at se, hvorledes Gotikkens Forkærlighed for Blændingsmotiver haardnakket holder sig saa langt op i Tiden og længe efter, at den nye plastiske Retning forlængst havde sejret i de mere moderne Arkitekturværker. Egeskovs Gavle er fuldkommen gotiske og selv paa saa typiske Renaissancegaarde som det ældre Holckenhavn dukker Blændingsmotiver frem med Dobbeltbuer i ren sengotisk Form. Selv Staarupgaards statelige, nu stærkt medtagne Gavle fra c. 1580, har Rundbueblændinger, i den ene Gavl med rent gotiske Profileringer og ordnede stokværksvis efter et Princip, der ikke var Sengotikken fremmed, idet det blandt andet forekommer paa Gisselfeld. Og Gammel Estrups Gavle, der blev til i Begyndelsen af 17'de Aarh., er fuldkommen sengotisk af Karakter, med Blændinger trukne lodret ned over hele Gavlfladen. Endog saa sent som 1622 fik Støvringgaards søndre Fløjs ene Gavl, hvis Afdækninger desværre er forsvundne, Blændinger efter de bedste sengotiske Mønstre, ogsaa her — som det synes — med Stokværksinddeling.

Der er i stokværksdelte Gavle som disse i og for sig en vis Tilknytning til Renaissancens Dyrkelse af de vanrette Inddelinger. Men Gennemførelsen er her som andetsteds, hvor Motivet forekommer i Sengotikken, stærkt præget af Tilfældigheder — paavirket som det er af nordtyske Købstadhuse med Stokværk over Stokværk helt op under Tagrygningen. Noget helt andet er den bevidste og villede Maade, hvorpaa man samtidig i andre af Tidens Gavle gennemførte den vandrette Inddeling, selvom dette kun

skete ved Hjælp af Gesimsbaand, enten murede eller i hugne Sten.

Et andet gotisk Træk var Aftrapning af Gavlene, der ligeledes holder sig haardnakket helt op i 17'de Aarh. (Gl. Estrups Portgavl), og man fejler næppe ved at forudsætte Staarupsgaards og Støvringgaards Gavle oprindelig afsluttede paa denne Maade.

Var Gavlmotiverne forskellige allerede indenfor Sengotikken, er dette dog for intet at regne mod den rige Afveksling i den følgende Periode, idet Nyt og Gammelt ogsaa her brydes paa mangfoldig Vis. Et Overblik over de Maader, hvorpaa Datiden løste Gavlproblemet, vanskeliggøres i ikke ringe Grad af den ofte kummerlige Tilstand, hvori utallige Gavle er os overleverede, særlig fordi de altfor hyppigt er berøvede deres oprindelige Afdækninger.

Trods de mangfoldige Gavle, der er 1) *helt gotiske* eller dog 2) *overvejende gotisk prægede,* idet de er stærkt beherskede af Blændingsmotiver, bliver der dog et overmaade stort Antal tilbage, der kan opfattes som noget kompositionelt og dekorativt Nyt i Danmark. Det er dem, Samtiden kaldte 3) *„vælske“ Gavle,* selvom de i adskillige Tilfælde har bibeholdt eller kan formodes at have bibeholdt Aftrapningsmotivet. De falder igen naturligt i forskellige Grupper:

a) Gavle med Arkader, ordnede stokværksvis.

b) Gavle, der ligeledes er stokværksdelte, men med Pilasterfag.

c) Gavle med vandret Inddeling ved Gesimsbaand.

d) Gavle med svungne Sandstens-Afdækninger, ornamentalt fortsatte ind over Gavlfladen.

Af selvstændig Interesse er de to Særgrupper, Arkadegavlen og Pilastergavlen (a og b). Den første er nu kun repræsenteret paa Løvenholm fra 1570'erne, og dens Herkomst er uvis. Langt talrigere er Pilastergavlene. Af dem indtager Hesselagergaards en Særstilling; de hører til en bestemt Type, der kan forfølges langs den tyske Østersøkyst og videre ned gennem Mellemeuropa til visse norditalienske Gavle fra den tidligere Renaissance. Scuola di San Marco i Venedig er særlig bleven nævnt i denne Forbindelse, og Muligheden for en direkte Paavirkning fra Italien er ikke udelukket. Hesselagergavlene synes i al Fald mere gennemførte og tydeligere behandlede i Lighed med Paladsfacader end almindeligt andetsteds.

Alle de andre Pilastergavle i Danmark har en væsentlig anden Komposition, idet de ser bort fra maskerede Vinduer og nøjes med de faa virkelige. Motivet i denne Form er udviklet i Nederlandene

og næppe uden Tilknytning til Gotikkens borgerlige Husgavle med de mange vinduesrige Stokværk under Taget. Dets Ophavsmand var Cornelius Floris, men sin endelige Renaissanceform fik det af Vredemann de Vries, den flittige Agitator for den nye Retnings Formsprog, den ivrige Formidler mellem Italien og Norden, og hvis Værker gjorde det nye Formsprog til Allemands Eje.

Pilastergavle af denne mere almindelige Type, der vistnok blev benyttet første Gang i 1560'erne paa Ankersmedien paa Holmen[46]), er brugt i 1580'erne paa Voergaard og vistnok Lindenborg, begge Steder i Sandsten, paa Holckenhavn og Tjeles Udløberfløj og lidt senere paa Katholm i Mursten. Paa Tjeles søndre Gavl er Motivet i Opløsning. Pilastergavlen tilhører øjensynlig en ældre Periode indenfor vor gotiske Renaissance. Den har ikke kunnet paavises i Tiden efter c. 1600.

Hvorledes de fleste af disse Pilastergavle har været afdækket, kan ikke længere paavises med Sikkerhed. Kun Katholms svungne Afdækninger er bevarede; men Motivet tillader i og for sig ogsaa en Afdækning med Kamtakker. Indenfor den tredje Gruppe (c) — de ved Gisimsbaand delte Gavle — kunde der vel fore komme Kamtakker som paa Borreby, Rosenholm og Rønningesøgaard, men Regelen var, at Gavle af denne Type havde svungne Afdækninger i Volutform.

Ogsaa *Volutmotivet* er af nederlandsk Herkomst, omend dets typologiske Oprindelse er noget uklar. Udviklingen synes at have været følgende:

Allerede med Flamboyantstilen havde Gavle i Nederlandene udviklet en Overgangsform, idet den pinakelprydede Trappegavl havde indgaaet en Forbindelse med Stilens ornamentale, volutagtige Linier, som det navnlig træder smukt og tydeligt frem i Maison des Francs-Bateliers paa Quai aux Herbes i Gent fra 1531. Det, der nu sker, praktiseret bl. a. af Cornelius Floris og videre udviklet i Vredemanns Værker, er, at de volutagtige Flamboyantsving bevidst omsættes i den antikke Volut af S og C Form, samtidig med at Pinaklerne enten beholder deres Karakter af Smaaspir eller omsættes til Pyramider eller Smaafløje. At Albertis Volutgavl paa Sta Maria Novella i Florents og dens Aflæggere skulde have øvet nogen Indflydelse paa Udviklingen i Nederlandene er tænkeligt, men i og for sig ikke nødvendigt. Lokale Forudsætninger var i tilstrækkelig Grad til Stede.

Her i Danmark synes Motivet første Gang at forekomme inden-

for Herregaardsarkitekturen paa Skovsbo i 1570'erne; Egeskovs tidligere Sydgavl danner Overgangen til de senere: Berridsgaards 1586 og Harridslevgaards 1606. En dermed beslægtet Særtype har været overordentlig almindelig anvendt og træffes paa mangfoldige Gaarde fra Aarene omkring c. 1600: paa Julskov, Sandagergaard, Kjørup[47]) og senere paa Gammel Estrup og Søbysøgaard, vestre Fløj paa Holckenhavn 1635 og Damsbo c. 1660; ofte er Afdækningerne dog forsvundne som paa Kongsdal, Nørlund, Benzon og Ulstrup. Nørlundgavlene hører til de ældste kendte Eksempler paa denne Gavlform.

Men den almindelige Volutgavl skulde faa en særlig Udformning indenfor den sidste Særgruppe (d), idet man lod Volutsvingene fortsætte ornamentalt ind over Gavlfladen, som det første Gang sker paa Ørbæklunde 1593. Ogsaa i denne Udformning gaar Motivet tilbage til Flamboyantstilen, som den har udfoldet sig saa overordentlig rigt i nederlandsk, særlig flandersk Arkitektur, hvor en Linearornamentik flot og elegant, i mer eller mindre Kontakt med selve Gavlafdækningen, slynger sig henover Gavlenes Flader. Var man først slaaet ind paa Anvendelsen af den antikke Volutform, fulgte det af sig selv, at man lod dens Sving fortsættes ind over Gavlen paa samme Maade, blot med den nye Stils lineære Kurver og hele ornamentale Smag. Det er denne Gavltype, der almindeligt opfattes som den mest betydende for vore Renaissancegaarde; men i Virkeligheden er den en Afart. Det er en glat Gavl uden Fremspring, med Fladeornamentik og Konturer i Tidens almindelige Smag. Typen forenkles, naar de flade Ornamentsving henover Overfladen falder helt bort, som paa Løvenholm i 1630'erne.

Et Spørgsmaal, der her kun netop skal berøres, men som har sin egen selvstændige Interesse, er *Facadernes Materialbehandling.*

Det havde endnu i sengotisk Tid været det almindelige, at Bygningerne stod i Materialets naturlige Farve, Granit som Granit og Mursten som Mursten. Men allerede da viser sig en Tendens til at behandle Murflader paa en egen Maade, med Bemaling, omend en saadan hidtil kun har kunnet paavises enkelte Steder. Anderledes i den følgende Periode. Det kan allerede nu slaas fast, at fra Midten af 16'de Aarh., og som det synes i stigende Grad op gennem det følgende Hundredaar, har det ikke været ual-

mindeligt, at *de udvendige Murflader har staaet hvidkalkede eller* — og det synes at have været det hyppigste — *rødmalede og oftest med paamalede hvide Fuger*. Ogsaa andre Farver har været benyttede og udvendige Dekorationer, indridsede og malede paa Puds, har forekommet adskillige Steder, som paa Holckenhavn og Rydhave[48]). Det har dog altid sin Vanskelighed at paavise med afgørende Sikkerhed, om Kalkningen eller Bemalingen er kommen til samtidig med Bygningens Opførelse, eller først senere, mulig i Forbindelse med en Istandsættelse.

Det havde ikke været ualmindeligt i visse Egne af Landet, særlig i Sydøstsjælland, at man i sengotiske Murstensbygninger, baade i Kirker, Herregaarde og Borgerhuse, lod Murstensskifter veksle med Skifter af Kridtsten for derved at opnaa en livligere ydre Farvevirkning. Det kan derfor ikke undre, at den gotiske Renaissance herhjemme med Begejstring indførte Anvendelsen af hugne Sten, særlig Sandsten, ikke blot til vandrette Fladebaand, men til alskens dekorative Enkeltheder, lige fra Portaler til Hjørnekvadre. Saaledes allerede paa Lystrup; desuden paa Rosenholm og i stigede Grad op igennem hele Perioden. Men heller ikke Enkeltheder i hugne Sten har altid staaet i Materialets egen Farve, men er bleven rigt „stafferet" med Farver og endogsaa Forgyldning[49]).

Den gotiske Renaissances mest typiske Bygninger har virket yderst broget; de har straalet i Farver og Guld og har paa deres Vis været et fuldgyldigt Udtryk for den *koloristiske* Smag, Tiden i saa høj Grad dyrkede ogsaa inden Døre og som aabenbart har givet sig et langt stærkere Udslag end i den foregaaende Periode. Paa den anden Side viser dette, at Interessen for Stoffet og dets Virkninger har været bestandig aftagende hele Perioden igennem.

Paa alle Punkter træder det frem, at det først er op i 1570'erne, Renaissancen rigtig begynder at gøre sig gældende i vor Herregaardsarkitektur. Da først bliver den nye Arkitekturretnings bærende Tanker respekterede i større Omfang; regelmæssige, symmetriske Borggaardsanlæg forekommer stadig hyppigere, Renaissancens mest udprægede Typer, særlig det trelængede Anlæg, kommer frem, og ogsaa i de enkelte Bygninger mærker man stedse tydeligere det Nyes stille, stærke Magt. Samtidig begynder ogsaa Renaissancens dekorative Principer og mange nye Motiver for Alvor

at gøre sig gældende, baade i Materiale, i Teknik og i det rent ornamentale.

Det er Frederik II's Byggeforetagender paa Kronborg og Tyge Brahes paa Hven, der ligger bag det hurtige og utvetydige Omslag i den herskende og toneangivende Klasses Smag. Netop i 1570'erne stod disse to højst moderne og for den danske Samtid højst paafaldende Bygninger under Stilladser. Det var dog ikke saaledes, at de direkte efterlignedes. Af mange og gode Grunde lod dette sig ogsaa kun vanskeligt gøre; men de overbeviste den byggeivrige Adel om, at den faktisk stod tilbage for Udviklingen, som denne — de fleste uafvidende — havde fundet Sted i de førende Kulturlande.

Den gotiske Renaissance her i Danmark kan saaledes med en vis Ret deles i *en foreløbig Overgangstid,* hvor det gotiske endnu er det overvejende, en Periode, *der i det store og hele er afsluttet c. 1575,* og hvor rent gotiske Bygninger som Østrupgaards i Tid falder sammen med et saa fremskredent Bygningsværk som Lystrup — og hele den følgende Tid, hvor det Nye, Renaissancen bragte, baade arkitektonisk og dekorativt er langt mere afgørende for Bygningernes Karakter — den mere *rolige Udviklings Tid, der varer Perioden ud.*

3.
BOLIGKULTUR

Boligkulturelt betød den gotiske Renaissance betydelige — endog meget betydelige Fremskridt.

Det ligger først og fremmest i en bedre Rumfordeling i Stuestokværket, hvor den egentlige Beboelse var. Den tidligere Tids stive Plan, hvor man ikke kunde komme fra den ene Ende af Huset til den anden uden at passere samtlige Stuer og Kamre, afløstes af den decentraliserede, sidebetonede Plan med korridoragtig Forstue, hvorfra der normalt var Adgang til og Tilgang fra samtlige Rum.

Med Hensyn til Opvarmning gjorde Tiden Fremskridt. Man nøjedes ikke mere med de to Kaminer i Bygningernes Gavle. Kaminernes og følgelig Skorstenenes Antal steg; paa en stor og statelig Gaard som Nørlund synes der at have været ikke mindre end 12 Kaminer. Her som mange andre Steder var de i Sandsten; paa andre Gaarde igen var de murede op og rundtom

forekommer interessante Kaminer af denne Art; blandt de mindre kendte fortjener Kaminen paa Haraldskær at omtales; paa Visborggaard forekommer en saare smuk Kamin i brændt Ler.

Paa et meget vigtigt Omraade — Hensynet til Lys og Luft — stod den gotiske Renaissance betydeligt over Fortiden. Stokværkerne er gennemgaaende højere og navnlig er Vinduerne større, selv om de endnu hist og her særlig paa Gaardene fra 16'de Aarh. har været ret forsigtige og smaa i nedre Stokværk. Rosenvold viser det. De talrigere Kaminer har ligeledes paa deres Vis bidraget til en bedre Ventilation i den gotiske Renaissances Huse.

Paa et bestemt Punkt havde Forholdene i Sengotikkens Gaarde været meget primitive. Maden blev i Almindelighed ikke lavet i Beboelseshuset, højt regnet i en Sidefløj, og ofte maatte den bæres over Borggaarden, saa den først i en noget afkølet Tilstand naaede ind paa Herskabets Bord. Endnu i Mands Minde var Forholdet saaledes paa Rygaard i Sjælland, der var opført saa sent som c. 1575.

Efterhaanden sørgede man for at faa Køkkenet, kendeligt paa den mægtige Kogeskorsten, lagt i selve Beboelseshusets Kælder, som det skete paa Selsø, Rønningesøgaard, Haraldskær og mange andre Steder. Til andre Tider anbragtes det dog stadig i en Sidefløj, omend umiddelbart ved Beboelsesfløjen. Overordentlig storslaaede, pillebaarne og hvælvede Køkkenrum findes endnu i Sidefløjene paa Boller og Brejningegaard. Paa Tjele, der har det stateligste Køkkenrum, der overhovedet kendes fra danske Herregaarde, ligger det i søndre Ende af Østfløjens Stuestokværk. Man faar et stærkt Indtryk af, at Køkkenet i denne Periode har betydet overordentlig meget mere end før i det daglige. De store Køkkenrum betinger igen de overdaadige Gilder og Fester, der hørte med i den familiekære Adels Tilværelse.

Men paa eet Punkt ser det ud, som der er foregaaet et boligkulturelt Tilbageskridt. Den vigtigste Trappeforbindelse mellem Stokværkerne var jo oftest lagt i udvendige Trappetaarne, og havde end flere af de bevarede Vindeltrapper ret magelige Trin — nogen bekvem Forbindelse kan denne Trappeform aldrig blive. Selvom der har været indvendige Trapper, som de endnu hist og her kan paavises, har een Trappe aabenbart været den almindelige Regel paa mangen en Herregaard. Var Anlægene flerfløjede, blev Trappetaarne ganske vist ofte og meget praktisk anbragt i Sammenbygningshjørnerne, men det kunde dog have sine Ulemper med de

lange Veje fra og til Husenes Gavlværelser. Der var en Maade at fremme en bekvem og nem Forbindelse indenfor et flerfløjet Bygningsanlæg paa, og det var ved Hjælp af Gallerigange som Nørlunds, Skaføgaards og Valløs; om den sidstes hedder det udtrykkeligt 1588, at den skulde forbinde to af Valløs Fløje „for at der under samme Galleri kan haves Indgang af det ene Hus og paa det andet". Paa en Gaard som Nørlund kunde en saadan Ekstraforbindelse nok være paakrævet. Er det rigtigt, at de tre Fløje her alle var hvælvede i nedre Stokværk og følgelig uden indvendige Trapper, maatte man, for at komme ned eller op i Husene, og ligegyldigt hvor man befandt sig i disse, altid benytte de eneste hertil brugelige Trafikveje: Gallerigange og Taarn ved Hovedfløjen; her alene gik Forbindelsen.

Hvordan de enkelte Rum, særlig i Vaaningshuset, har været anvendt i det daglige Liv, er det ligesaa vanskeligt at faa fuld Klarhed over som for Sengotikkens Vedkommende. Bygningssyn og lignende fra 16'de og 17'de Aarh.'s Herregaarde er i altfor ringe Tal offentliggjorte, og hvad der maatte findes af sligt, gemmer sig, vanskeligt tilgængeligt, i Arkivernes Tingbøger. Hvad der er fremdraget, er enten meget kortfattet af Indhold, som de ofte nævnte Bygningssyn fra Mageskifterne i 16'de Aarh., eller det gaar til den modsatte Yderlighed og er uhyre vidtløftigt og derfor meget vanskeligt at følge i Enkelthederne, selvom vedkommende Bygning eller Bygninger endnu eksisterer.

Foreløbig maa man gaa ud fra, at Benyttelsen af Sale og Kamre i store Træk har holdt sig uforandret fra Sengotikkens Dage, dog med den Forskel, at Værelserne i de egentlige Vaaningshuse har været flere.

Medens ingen sengotisk Herregaard kunde opvise et *Kapel*, er saadanne ikke helt ualmindelige i Slutningen af 16'de Aarh. og navnlig op i 17'de Aarh. Paa Sæbygaard opførte Pernille Oxe et Kapel i den lille nu nedbrudte Udløberfløj til Portfløjen. Paa Kjørup blev Kapellet til en hel Sognekirke, en af de største paa Fyen og sammenlignes med selve St. Knuds Kirke. Den blev opført af Podebuskerne 1579—c. 1600[60]), men er desværre forlængst nedbrudt. Endnu staar det c. 1622 byggede Kapel i Portfløjen paa Fjellebro, umiddelbart til Højre for Portgennemkørselen — et ualmindeligt smukt Rum med elegant komponerede Nethvælvinger, højt og lyst. Det var overhovedet naturligt at lægge Kapellet tæt ved Indgangen til Borggaarden; Iver Juul indrettede da ogsaa sit

Kapel paa Villestrup lige Øst for Porten i Begyndelsen af 17'de Aarh., hvorimod Holger Rosenkrantz's Huskapel paa Rosenholm blev lagt i Kælderen i den gamle Hovedfløj. Kapeller forekommer i det hele taget ret hyppigt, men hvor gamle de har været, er altid uvist. Dette gælder bl. a. Kapellerne paa Holsteinborg og Orebygaard.

At disse Gaardkapeller altid skyldes vedkommende Herremands personlige Fromhed er dog ikke givet. Ofte er de sikkert opstaaet ud fra den Uskik, mange af Datidens Herremænd havde, ved Vintertid at lade Sognepræsten hente op „paa Gaarden" for at prædike dér, efter at Gudstjenesten i Sognekirken var forbi — en Uskik, hvis egentlige Aarsag var Ulyst til, hvad Peder Palladius maner til, at „age eller ride over Markerne til sin Sognekirke"[61]). Men hvorom alting er — ved Opførelse eller Indretning af Kapeller paa Herregaardene hævedes disse alligevel slotsagtigt op i et højere Plan og i Indretning af Bygningerne var dermed et nyt Moment kommen til, der krævede Hensyn.

Det havde været et Særkende for vore sengotiske Borggaardsbygninger, at de i ligesaa høj Grad var Fæstninger som Boliger. Dette beroede ikke blot paa deres Værn af Grave, Volde eller Mure, der dog i Almindelighed kun omfattede selve Borggaarden, men ogsaa, og i fuld saa høj Grad, paa Forsvarsforanstaltninger, knyttede til Bygningen selv og dens Spærremure. Taarnforsvar havde Tiden kun kendt og benyttet fra Porttaarne.

I den gotiske Renaissance saa det forøvrigt til at begynde med ud som denne Tendens i Retning af det fæstningsagtige skulde udvikles videre.

Dybe og brede Grave trækkes nu ofte ogsaa udenom Ladegaarden, og mægtige Voldanlæg er ikke helt ualmindelige. Ogsaa i Herregaarsanlæget som Helhed kunde der tages bevidst Hensyn til Forsvarsmuligheder, selvom dette dog har hørt til Sjældenhederne. Borrebys Hovedbygnings Voldsted springer bastionært frem, et Stykke udenfor Fællesgraven, saa Adgangen over Gravene til det ydre Porthus kan beskyttes herfra, og en Del Steder har man søgt at beskytte Adgangen til Gaarden med særlige Forsvarsmidler, hvorved der opstod interessante Portanlæg. Broholms er allerede nævnt, men langt mærkeligere er Portanlæget paa Holsteinborg, der fører ind til Ladegaarden. Det stammer ligeledes fra Midten af 17'de Aarh. og er skabt af Niels Trolle. Portlængen

er paa eet Stokværk med gennemløbende Kvist over Gennemkørselen. Udfor denne, mod Graven og lige indenfor den tidligere Vindebro, er et Forværk, dannet af høje Sidemure med Skydeskaar, det eneste kendte og bevarede Forsvarsværk i Forbindelse med Vindebro og Portanlæg fra hele den gotiske Renaissance.

Ogsaa selve Bygningen har man længe endnu stræbt at gøre saa stærk og frygtindgydende som muligt, ja man gjorde den i Periodens første Aartier og utvivlsomt, under Paavirkning af Erfaringerne fra Grevens Fejde — langt mere militært betydende, end den nogensinde havde været det i Tiden før. Midlet hertil var ikke alene de sædvanlige tykke Mure og, i al Fald undertiden, smaa, forsigtige Vinduer; det var særlig to Motiver, der tilsammen kunde gøre en Borggaardsbygning farlig og truende nok. Det ene Motiv var gammelkendt fra Sengotikkens Dage ogsaa hos os; det var det udkragede øvre Halvstokværk — *Vægterloftet* med dets Skydeskaar. Det kunde springe saa stærkt frem, baaret af svære Stenkonsoller, som paa Hesselager, Borreby, Nakkebølle og Ørbæklunde, at der var Plads til en virkelig Skyttegang med rigelig Forsyning med Skoldehuller. Det kunde ogsaa nøjes med en svagere Udkragning som paa Egeskov og de senere Bygninger paa Arreskov og Dronninglund og muligvis Hvedholm. Eller Skytteloftet gav sig overhovedet slet ikke tilkende ved ydre Fremspring fra Murfladen, som paa Rugaard fra Aarene henimod Aarhundredskiftet. — Vistnok sidste Gang et Halvstokværk med Skydeskaar forekommer, er i det sydøstre Taarn paa Holckenhavn, fra Begyndelsen af 17'de Aarh., men her nærmest som Rudiment og næppe helt alvorligt ment.

Men et andet Motiv — et udefra indført — skulde øge disse Huses Forsvarsevne ganske overordentligt. Det er Taarnmotivet.

Først *Trappetaarnet*. Forsigtigt og mistroisk at lægge Adgangen til Huset og Opgangen til de øvre Stokværk udvendig i et Taarn har tidligere kun fundet Sted i enkelte, antagelig af en Udlænding opførte Gaarde (Overgaard, Lerkenfeldt og Hillerødsholm). I den gotiske Renaissances talrige Trappetaarne sad Døren paa de ældre Gaarde: Hesselager, Borreby, Nakkebølle og vistnok ogsaa Egeskov, ikke midtfor, men i Taarnets ene Side og kunde værnes paa særlig Maade ved et Faldgitter, af hvis Anstød der endnu er Spor i to svære Granitsten ved Siden af Døren paa Borreby, der desuden kunde spærres ved en Bom. Et lignende Faldgitter har der vistnok været ogsaa paa Hesselagergaard; her fremkom des-

uden ved den nylig stedfundne Istandsættelse, højt oppe over underste Buefrise, Rester af udkragede Vanger, hvilket tyder paa, at der maa have været en lignende Udbygning — en Peknase — som over Døren paa Glimmingehus i Skaane.

Kom man ind ad Døren i Taarnets nederste Parti, var der oftest herfra, motiveret af Kælderstokværket, et Par generende Trin op til Indgangen til Stuestokværket og, naar man ser bort fra Trappeløbene paa Hesselager og Egeskov, var Regelen ved vore almindelige Vindeltrapper, at de svejede højreom, hvorved en fremstormende Fjende maatte bruge venstre Arm og stille Overkroppen blot for Forsvarerne. Men dermed var Trappetaarnets Muligheder ikke udtømte. Det kunde tillige fungere som Forsvarstaarn; herfra kunde den ene Langside bestryges, og særlig paa Johan Friis's to Gaarde havde det Forsvarsmidler nok, idet Skytteloftsmotivet her var fortsat Taarnene rundt. Trapetaarne med direkte Forsvarsforanstaltninger forekommer næppe efter Kristian III's Tid. Det siger sig selv, at naar Trappetaarne i sammenbyggede Anlæg ligger i Vinkelen mellem to Fløje og ind mod Gaarden, maatte deres Værdi for et Forsvar blive betydelig forringede.

Af overordentlig Betydning for et effektivt Forsvar af Borggaarden var *Hjørnetaarnene*, hvorfra Gavle og Langsider kunde holdes under Ild. Et særlig kraftigt Taarnforsvar kunde ydes af Gaarde af Hesselagertypen, særlig naar — som her — Taarnene alle har virkelig Forsvarskarakter. Sidste Gang dette finder Sted, er paa Dronninglunds vestre Hus fra 1590'erne, hvor det udkragede øvre Halvstokværk med smaa skydeskaarsagtige Vinduer kronede ogsaa Taarnene. Allerede længe før den Tid, og bestandig siden, var Hjørnetaarnene imidlertid blevne fredelige Karnapudbygninger, med hyggelige Smaakamre, og uden frygtindgydende Skyttelofter med Skydeskaar og andet Tilbehør. Men hele Perioden igennem er Hjørnetaarne uhyre almindelige, og selvom den Tanke næppe har været Datidens Herremænd fremmed, at disse en skøn Dag; „om noget skulde paakomme“, kunde komme til at virke som Forsvarstaarne, lagde man ikke Vægt paa at udstyre dem som saadanne. Disse buttede eller smækre, runde eller kantede Taarne pyntede, og de gav Anseelse; de var næsten at opfatte som et særligt Privilegium, som kun Adelen og Kongen kunde nyde godt af. Herligt kunde de tage sig ud, og med deres festlige Spir synedes de viden om. Intet Under, at man nødig vilde undvære dem, naar

man byggede „af ny“, og at ældre sengotiske Huse som Krabbesholm og Gl. Estrup udstyredes med dem.

Men op igennem 17’de Aarh. blev Hjørnetaarne dog sjældnere. Et stort, festligt tænkt Bygningsanlæg som Benzon maa undvære dem allerede i Aarhundredets Begyndelse og paa Enkelthuse falder de efterhaanden næsten ganske bort. De faa Undtagelser som Basnæs og Kaas bekræfter kun den almindelige Regel. Og dog — nogle af de allerstørst tænkte Anlæg og mest moderne — Gaarde som Ryomgaard, Ulstrup, Løvenborg og Holsteinborg, hvoraf den sidstes Taarne opførtes i Midten af Aarhundredet — udnytter stadig Hjørnetaarnets dekorative Ydeevne til det yderste.

Allerede fra c. 1560 — fra Frederik II’s Tronbestigelse — begynder Borggaardsbygningerne at blive mere civile og fredelige, hvad Taarnenes Karakter angaar, og efter c. 1650 bygges overhovedet ingen Hjørnetaarne mere. Kun Trappetaarnet kan man ikke slippe; det lever videre endnu en Stund.

Taget under eet aflægger vore gotiske Renaissancegaarde det klareste monumentale Vidnesbyrd om den gradvise Overgang indenfor det danske Samfund fra Middelalderens Selvtægt til Tider, da ogsaa Adelen bøjer sig for Statens Autoritet og Tugt. Den feudale Aand gør sig svagere og svagere gældende; sidst vel nok med Niels Trolles Portforsvar paa Holsteinborg. At man dengang og senere endnu vedblev at omgive Nyanlæg med Grave, var efterhaanden nærmest kun bleven et ydre Symbol paa den ærlige og velbyrdige Mands fornemme og isolerede Stilling i Samfundet. De var nærmest til Pynt, men de var tillige praktiske, fordi de saa udmærket egnede sig til at afvande Terrainet. Og i naturlig Takt med den øvrige Overgang fra det krigerske til det civile — er det, Spærremurene fra fæstningsagtige Ringmure bliver til Hegn mod „Tyvelur“.

Fra 1660’erne var vor Herregaardsarkitektur moden til at glide over i Baroktidens helt borgerlige Palæbygninger. De gotiske Renaissance-Herregaardes Tid var forbi.

4.

ARKITEKTUROPFATTELSE

Den Eenhed i Arkitekturopfattelse, der — trods al Individualisme og Opportunisme — gjorde sig klart og bestemt gældende

indenfor Sengotikkens Herregaardsarkitektur, møder man ikke indenfor den gotiske Renaissance. Og i Følge Sagens Natur kan man heller ikke vente at træffe den. Det er jo netop karakteristisk for Perioden, at den er en udpræget Brydningstid, hvor nye Tanker og Forestillinger kommer frem, mødes med gammel Skik og hvædvunden nedarvet Smag og først langsomt, gennem flere Slægtleds Arbejde, trænger den overleverede sengotiske Opfattelse helt tilbage. Men da det er sket, er ogsaa den gotiske Renaissance forbi og Barokken staar som sejrende indenfor den førende Arkitektur.

I Værker fra 16'de Aarh. er det, der holder sammen paa dem, afgjort svagere end det, der skiller, og selv helt op i 17'de Aarh. skal der ofte god Vilje til at se Sammenhæng og Fællesskab i Tidens Frembringelser. Saa afgjort et individuelt Præg har den gotiske Renaissances Bygninger. Senere — under Barokken — er Bygningskunsten ganske anderledes ensartet og disciplineret i indre og ydre Holdning.

Det er ovenfor — ved Skildringen af Anlæg og Bygninger baade i videre og i snævrere Forstand — Punkt for Punkt paavist, hvordan de nye Tanker slaar igennem og sætter sig stadig kraftigere Spor, begyndende svagt i 1540'erne, men siden — og navnlig fra 1570'erne — bestandig tydeligere og hyppigere baade i Borggaardenes Anlægstyper, i de enkelte Bygninger og sidst, men ikke mindst, i Anlægene som Helhed og i Samspillet mellem Bygninger og Have.

Men det er værd at lægge Mærke til, at det hele Perioden igennem kun er den tidligere italienske Renaissances endnu enkle og stærkt mathematisk bestemte Anskuelser om ret og rigtig Byggemaade, der gør sig gældende, selv i de mest fremskredne Værker, og man mærker lidet eller intet til den hurtige og mægtige Videreudvikling, der i 16'de Aarh.s første Aartier fandt Sted i Italien, blev baaret oppe af Bramante, Spavento og Rafael, ført videre i forskellige Retninger, bl. a. af Michelangelo og Palladio, og hernede allerede tidligt blev til Barokken. Den differentierede Følelse for Rumkunst, baade i det enkelte og i store og sammensatte Kompositioner, Forstaaelsen af Massen som massiv og som gennembrudt og af den fint afstemte Rythme baade i Rum og Masse, Fornemmelsen af, hvorledes Lys og Skygge paa raffineret Vis kunde udnyttes i Udformningen af Bygningernes Indre og Ydre — alle disse Nyerobringer indenfor Bygningskunstens Verden naaede først hertil efter Midten af 17'de Aarh. Da — i Aarhundred-

ets sidste Tredjedel — rejste sig Bygninger som Charlottenborg, egentlig kun et hollandsk Landslot anlagt i en By, og af virkelige Herregaarde, Nysø og Christianssæde, alle tydeligt paavirkede af den Udvikling, der indtil da havde fundet Sted i de førende Arkitekturlande.

Selv de mest fremskredne af den gotiske Renaissances Gaarde her i Danmark bevarede næsten altid noget af den sengotiske Tradition og vilde ingenlunde have kunnet finde Naade for den tidlige italienske Renaissances Idealkrav. Det laa ikke blot i de høje Tage og højtopmurede Gavle, men ogsaa i et rent middelalderligt Motiv som Taarnene, der i sig selv var et Udslag af det nedarvede Princip: *altid at bygge indefra udefter.* Og dette Princip lever i bedste Velgaaende igennem hele Perioden.

Den Arkitekturopfattelse, man lærer at kende gennem de mest fremskredne og modne Værker er — helt op i 1650'erne — endnu Brunelleschis og Albertis, endda stærkt simplificeret og næsten udelukkende indskrænket til Kravet om Symmetri og Overholdelse af Akser i Planer, Opbygning af Facader, men — som det synes — saa temmelig med Forbigaaelse af Fordringen om bestemte Proportioner.

Og vel at mærke — denne Opfattelse var kun Bygmestrenes og — maaske i en Del Tilfælde — tillige Bygherrernes, selvom kun en enkelt, Tyge Brahe, hvis Storværk, Uranienborg, falder udenfor Herregaardsarkitekturen, har aflagt et positivt Vidnesbyrd derom.

Den almindelige populære Mening om Arkitektur var sikkert dengang som nu rent instinktivt bestemt, grundet paa en Blanding af Vanesmag og almindelig sund Fornuft. De faa Udtalelser fra Datiden om Arkitektur indskrænker sig til i al Almindelighed at betegne Herregaardsbygninger som „skjønne", „store", „statelige". Man ser paa Bygninger omtrent paa samme Maade som paa Tingene i Naturen — uden at reflektere over dem. Paa sine Rejser i 17'de Aarh.'s Midte forstod Ove Juul dog meget godt at vurdere de „regulære" Bygninger og Anlæg og han er meget begejstret for en By som Richelieu i Frankrig[52]). Naivt, men mærkelig friskt forstaar Klavs Lyskander[53]) at finde Udtryk for sin Glæde over Bygninger, som naar han om Rønnowernes Hvidkilde siger, at den er:

„Saa festelig muret af Grunde."

Men bedst rammer han det folkelige Syn i sin Omtale af Mette Rosenkrantz' Vallø.

„Hun bygde slet Vallø op af ny
over grønniste Skove, saa højt i Sky,
med Taarne og rødeste Tinde,
med Saler og Galgeri, Port og Bro,
som dér vel bliver, mens Verden kan staa
hendes Navn til evig Aminde."

Den mest bevidste og reflekterede Opfattelse af Arkitekturens Væsen — og de eneste direkte Udtalelser af denne Art fra danske Mænd, Tiden har levnet os, stammer, som allerede nævnt, fra Tyge Brahe, der ogsaa i Praksis viste, at han havde sine bestemte Meninger om Kunst og ikke for intet arbejdede med en Arkitekt som Hans Stenwinkel d. Æ. og en Maler som Thomas Gemperlin. 1581 taler han saaledes i et Brev om, at Uranienborg er bygget „efter den skønne Symmetri, der hører den arkitektoniske Kunst til" (secundum architectonicæ artis decoram symmetriam)[54]). Andetsteds i Astronomiæ instaratæ mechanica, trykt 1598 — udtaler han sig endnu mere tydeligt og bestemt i Anledning af sin berømte Bygning: „saadan er Husets Facader, hvadenten de ses fra Øst eller Vest, og hvis man sammenligner Sydsiden med Nordsiden — finder man den samme Facade, saaledes at *alt vekselvis svarer til hinanden og er fuldkommen symmetrisk,* alt eftersom det kræves i Arkitekturen, om den skal regnes for virkelig Kunst og være bleven til paa tilbørlig Vis." Men Tyge Brahe har i dette, som i saa meget andet, været en Undtagelse i Datiden.

Hvor lidt man endnu ved Periodens Slutning forstod, hvad det var, der nu var godt paa Vej til i praktisk Byggevirksomhed at blive det bærende indenfor al førende Arkitektur, fremgaar af en Udtalelse af Ulrik Frederik Gyldenløve. Denne Mand, der lod nuværende Charlottenborg opføre og overfor Griffenfeld lader forstaa, at han, i Modsætning til andre, har „cognaissance de l'architecture" klager 1673 i et Brev til Vennen over Samtidens manglende Forstaaelse af moderne Bygningskunst. I Anledning af Byggearbejder paa Griffenfelds Ejendom i Norge skriver han: „. . mais que ce sont de bois ou de pierre, que du moins l'on observe *la regularité et properté, chose, que nostre nation n'observe guerre,* ou n'attend point, quoy que cela ne couste rien"[55]).

5.

BYGHERRE OG BYGMESTER

Om de almindelige Byggeforhold er man langt bedre underrettet for denne Periodes Vedkommende end for den foregaaendes, og dette gælder ikke mindst Kendskabet til *Bygherrerne*, der med Begejstring og Stolthed anbringer Vaaben- og Indskrifttavler — med Opgivelse af eget, ofte ogsaa Ægtefælles Navn — paa de af dem opførte Huse; enkelte Indskrifter som Nørlunds, Valløs og Holsteinborgs er endda saa vidtløftige, at de giver hele bygningshistoriske Beretninger.

Ogsaa *Bygmestrene* vides der adskilligt mere om, selvom det endnu kun er muligt at paavise Navne paa et ret beskedent Antal af de Mænd, der byggede for Datidens Adel.

Ogsaa den Fremgangsmaade, de fulgte, foreligger bedre oplyst, og det er højst sandsynligt, at den tillige giver en Vejledning til at forstaa, hvorledes Herregaardsbygninger blev til i Sengotikkens Dage. Det vides fra adskillige kongelige Byggeforetagender, at Bygmesteren først maatte udarbejde Forslag. Saadanne Forslag kaldtes i Datiden Skabelon, Patron, Muster eller Afrids og maa forstaas dels som tegnede Udkast og dels som Modeller i Træ eller andet Stof, udarbejdede i Volumen eller i Relief. Disse Forslag gjaldt hele Bygninger og ogsaa Enkeltpartier, ja rene Detaljer. Forelaa Forslag i Form af Tegninger, kunde de være mere eller mindre gennemførte i Plan, Snit og Facader. For 16. Aarh. er af Skabeloner kun bevaret den meget enkle Fremstilling af det gamle Krogen Slot, tegnet af Hans v. Diskov, men ikke et eneste Udkast eller Forslag til en Nybygning. For 17'de Aarh. findes Hans v. Stenwinkels Skabelon af Galleriet paa Frederiksborg i Værket med Arbejder af den hollandske Arkitekt Henrik de Keysers Elever. Tiden har ikke levnet os en eneste Model, og disse udarbejdedes dog ofte i betydelig Størrelse og med stor Bekostning[56]). At samme Fremgangsmaade er benyttet i al Fald ved større adelige Byggeforetagender maa betragtes som givet.

Var Bygherre og Bygmester bleven enige, kunde man tage fat, Grunden udgraves og Haandværkerne gaa i Gang. Men overmaade mange af Tidens danske Herregaarde — for ikke at tale om de kongelige Slotte: Kronborg, Frederiksborg og Rosenborg — undergik under Opførelsen ofte saadanne Ændringer, at endog selve Anlægsplanen kunde forandres. Hesselagergaard, Nørlund og Løvenborg

er Eksempler derpaa. Mange Hensyn kan have gjort sig gældende, og det maa ogsaa her erindres, at Opførelsen ofte stod paa i lange Tider. Det var ikke alle Byggeforetagender, der som Engelsholms kun varede eet Aar. Regelen var, tre, fire, fem Aar og en tiaarig Opførelsestid som Nørlunds var ikke ualmindelig, hvilket ikke kan undre i Betragtning af Teglværkernes Lidenhed.

Om de Bygmestre, der virkede paa Herregaardene, samtidig har været Entreprenører eller de har nøjedes med at aflevere deres „Afrids", er det vanskeligt at afgøre med Bestemthed: At de af dem, der ikke var i kongelig Tjeneste, meget ofte — som allerede Mathæus Rubensaadt og senere Dominicus Badiaz og Jørgen Skeels Bygmester — drog rundt med deres egne „Folk" og „Murkarle" og tillige er at opfatte som Entreprenører, er sikkert nok. Er Talen derimod om de kongelige Bygmestre, der kan formodes ogsaa at have arbejdet paa Herregaarde, ligger det nær at slutte, at de kun har udarbejdet Tegninger og at vedkommende Bygninger er opførte af lokale Kræfter.

Den første Gruppe af Bygmestre har været et farende Folkefærd; de er dragne fra Sted til Sted, hvor de kunde faa Arbejde.

De Folk, de førte med sig, har sikkert kun været faglærte Arbejdere, som de selv havde i deres Brød, „paa egen Kost", som det hedder. Thi almindelige Arbejdsmænd leverede Bygherren. De hoveripligtige Fæstebønder maatte nu som før grave Grave, fælde Træer, brænde Sten, køre i Ægt og arbejde med paa Byggepladsen med alt, hvad der kunde forefalde. Var de Byrder, der ramte Kronens Bønder, haarde og tit ulidelige, har de ikke været mindre paa Adelens Gaarde, saa længe Byggeriet stod paa. Og kunde man ikke klare sig med egne Hjælpemidler, bad man gode Venner og Naboer om Hjælp, som da Jakob Ulfeldt 1581 henvender sig til Kristoffer Gjø paa Gunderslevholm med Bøn om at laane „nogle Vogne", da han „agter at lade bygge noget paa sin Gaard Bavelse"[57]).

Bygningstømmer kunde de adelige Bygherrer altid skaffe sig; de havde Skove nok selv. Bindingsværksbygninger voldte det næppe synderligt Besvær at skaffe Materiale til, men det, det kneb med, var Mursten. De faste Teglværker var kun faa. Og de store Huse med svære, solide Mure slugte mange Sten. Som Middelalderens Kirker og Klostre og vestjyske Bønder langt ned i Nutiden, begyndte mangen Herremand da ogsaa sit Byggeri med selv at anlægge Teglovn med alt Tilbehør. Saaledes Bjørn Andersen Bjørn,

da han havde besluttet at bygge paa Vaar. „Anno 1579 blev Teglgaarden bygget i Wore, baade Teglladen og Teglovnen“[58]). Og mange har sikkert gjort som han, naar Ler var til at faa i Nærheden.

Den Stab af Bygmestre, der var til Raadighed til større monumentale Arbejder, var meget broget. Fornemst, hævet over alle andre, stod de kongelige Bygmestre, hvoraf der næppe i hele 16'de Aarh. lader sig paavise andre danskfødte Mænd end den — endda tvivlsomme Sydslesviger, Martin Bussart. Resten var Tyskere og Nederlændere. Først fra Aarhundredskiftet er der ogsaa Tale om Danske, men de har altid været faa. Ingen Italienere forekommer ved det danske Hof som fast ansatte Bygmestre, noget for Danmark ret enestaaende i Datidens Europa. Derimod var der Italienere i privat Virksomhed.

Dernæst var der saadanne Bygmestre, indfødte eller fremmede, der tog Arbejde, hvor det kunde falde sig — og ogsaa kunde gaa i Kongens Tjeneste for kortere eller længere Tid. Langt de fleste har været Murmestre eller Tømmermestre, der ved given Lejlighed er optraadt som Bygmestre og har faaet Bygmesternavn. Derfor er det ogsaa, naar Pernille Oxe 1573 taler om at tilse sine Murmestre paa Sæbygaard og Møgelkjær, hvor hun netop i de Aar havde større Byggearbejder for[59]), umuligt at afgøre, om de har været almindelige Haandværkere, eller om man her har med selve Bygmestrene at gøre. Grænsen mellem Arkitekt og Haandværker har dengang, som nu, været flydende.

Den Uddannelse, Bygmestrene fik, har ikke kunnet være særlig methodisk. Det var før Akademiernes Tid. Bygmestrene kunde have anden kunstnerisk Uddannelse, eller de var udgaaede fra et Haandværk, særlig et saadant, der krævede kunstneriske Anlæg og Færdighed i at tegne og kunde give Lyst og Anledning til at slaa ind paa Arkitektvejen. Jacob Binck, som Kristian III benyttede ogsaa som Bygmester, i al Fald som Fæstningsingeniør, var fortrinsvis Maler[60]), og Hans v. Diskow kaldes 1556 Kontrafejer[61]). Ogsaa her i Norden har en vis Alsidighed hos Kunstnerne været almindelig. Ikke faa havde Uddannelse som Stenhuggere, og dette Haandværk, der forøvrigt grænsede tæt op til Billedhuggerkunsten, synes ovenikøbet at have gjort sin Mand særlig kvalificeret til de højeste Stillinger, Bygmesterfaget kunde skænke. Adskillige af Tidens mere betydelige Arkitekter var oprindelig Stenhuggere og

vedblev at være det — Familien Stenwinkels ældre Medlemmer endda i meget stor Stil, samtidig med at de drev en meget omfattende Arkitekt- og Ingeniørvirksomhed.

Men hvad enten Bygmestrene, de hjemlige som de fremmede, kom fra den ene eller den anden Virksomhed, var deres Uddannelse overvejende praktisk. Theorien er de kommen til gennem Tradition, ved mundtlig Overlevering fra Fagfæller, og saa paa een Maade til: Ved Læsning og Studium af de Arkitekturværker og Haandbøger i Bygningskunst, der navnlig fra Midten af 16'de Aarh. bogstavelig talt myldrede frem i de førende Kulturlande, og som alle uden Undtagelse, i Ord og Billeder, støttede den nye Arkitekturretning og talte dens Sag.

Det begyndte i Italien.

Her havde Leo Battista Alberti allerede 1450 i De re ædificatoria lagt Grunden til den nye Retnings Arkitekturtheori paa Grundlag af sin Læremester Brunnelleschis Virksomhed. Snart fulgte Interessen for Vitruvs ti Bøger om Arkitektur, der blev udgivet, fortolket og efterhaanden oversat paa alle de store Kultursprog, og hvoraf navnlig Tyskeren W. Rivius: Vitruvius, 10 Bücher von der Architectur u. künstl. Bawen, der udkom 1575, maa antages at have spillet en Rolle her i Danmark. De italienske Renaissancearkitekters Arkitekturbøger fulgte hurtigt efter. 1537 kom den første Udgave af Serlio og 1570 Palladios: Fire Bøger om Arkitektur.

For Nordeuropas Vedkommende var det tyske, men dog navnlig franske Værker, der spredtes ud over Landene. Mindre Philibert de l'Ormes: Nouvelles inventions pour bien bastir 1561 og Le premier tome d'architechture 1567. Derimod vandt Jacque Androuet du Cerceau's Værker stor Udbredelse[62]).

Netop i den mest byggelystne Tid, da Herregaard ved Herregaard stod under Stilladser hele Landet over og Kongerne selv foregik deres Adel med det allerbedste Eksempel, er det, disse franske Værker ser Lyset. At visse Bygherrer og de mere fremmelige Bygmestre har kendt dem, og særlig du Cerceaus, viser adskillige danske Herregaarde. Gennemgaar man hans Bog om Arkitektur[63]), træffer man som Repræsentanter for det trelængede Anlæg med korte Sidefløje (Lystrup, (Harridslevgaard) og Næsbyholm) de franske Gaarde: II. og XXIV. Skaføgaard med Portbygning, dog her liggende i samme Akse, findes i III. Engelsholmtypen gaar igen i V, IX, XXV, XXVII. Foruden Motivet med Hjørnetaarne er

ogsaa Motivet med Endepavilloner som paa Nørlunds Hovedfløj og Rosenholms Portfløj typisk fransk og forekommer Gang paa Gang i du Cerceaus Eksempler, bl. a. i XXIX og XXXIII.

Naar endelig Huset stod færdigt, fulgte den højtidelige Indvielse, der — i god Overensstemmelse med de fromme Indskrifter, der anbragtes over Døre og Portaler — ogsaa kunde have en religiøs Farve.

Om Festen paa Engelsholm, som Knud Brahe fejrede, da Bygningen 1593 stod færdig, fortælles i selve Indskriften:

> Nytaarsdag var tilsammen
> paa Engelsholm med Glæde og Gammen
> Slægt, Venner efter gammel Vis
> dette Hus indviede til Guds Priis.

Bag Værkerne søger vi Menneskene, der har skabt dem; men udover et almindeligt Indtryk af megen Frodighed hos Datidens Bygmestre — ofte paa Baggrund af betydelig Dygtighed, blandet med en hel Del Dilettanteri — er det ganske overordentlig vanskeligt at faa fat paa bestemte Kunstnerpersonligheder. Det ser næsten ud, som om hver enkelt af Datidens Herregaarde har haft sin egen særlige Bygmester, og man aner, at Bygherren har grebet stærkt bestemmende ind, yderligere ansporet af Tidens Begejstring for skønne Bygninger. Det maa i denne Sammenhæng ogsaa erindres, at den arkitektoniske Sagkundskab endnu stadig stod saare svagt, og at en Arkitekt i Almindelighed ikke regnedes for meget; at saa faa Bygmesternavne er naaet ned til vor Tid, er det stærkest talende Bevis herfor.

Samtlige danske Herregaarde fra den gotiske Renaissance er anonyme, forsaavidt som man mangler *positive* Oplysninger om, hvem der har ledet Opførelsen af dem. Vil man ikke desto mindre søge at udforske, hvem det er, der har Æren for denne Tids Herregaardsarkitektur, er der forskellige Veje at gaa.

Man kan søge sit Udgangspunkt i kendte Mestres kendte Værker — altsaa i denne Sammenhæng Bygninger udenfor Herregaardene, navnlig Arbejder af de til forskellig Tid virkende kongelige Bygmestre, ud fra den Forudsætning, at kongelige Bygmestre ogsaa maa have kunnet paatage sig privat Arbejde for Herremænd. At dette har kunnet finde Sted fremgaar af en Forpligtelse, underskrevet af Hans Stenwinkel, da han 1583 blev taget i Kongens Tje-

neste. Han maatte heri love ikke uden Kongens Samtykke at tage Arbejde hos andre. Fra det Tidspunkt en Bygmester har faaet kongelig Ansættelse, maa man da paa den anden Side være varsom med at tilskrive ham Andel i Adelens Byggeforetagender.

•

En Bygmester, der har arbejdet for Kristian III, ligefra hans Tronbestigelse til sin Død, er *Martin Bussart*[64]).

Hvorfra han stammer, er uvist, men Efternavnet forekommer 1514 paa en Kannik i Bremen Stift, Nicolaus Bussart, der ved Lejlighed ogsaa kaldes Bustorp[65]) og kan være opkaldt efter Landsbyen Bustrup ved Slesvig eller en Landsby af lignende Navn i Svans, der senere er bleven til det adelige Gods Büsdorf[66]). At Mester Bussart følte sig knyttet til disse Egne kunde fremgaa af, at han 1529 købte Ejendom i Husum[67]), samme Aar, som han blev Lensmand paa Slangerup Kloster. Kristian III havde arvet ham fra Faderen, i hvis Tjeneste han havde været. Allerede 1529 kaldes han udtrykkelig kgl. Majestæts Bygmester. Som adskillige af Datidens Bygmestre var han tillige Billedhugger og uddannet som saadan. Det er dog kun saare lidt, der med Sikkerhed vides om Byggearbejder, han har udført, og det indskrænker sig til Fæstningsarbejder paa Krempe 1549, Spiret paa Aarhus Domkirke 1550 og Tøjhuset ved Københavns Slot, der kun var i Bindingsværk.

Af de Bygningsværker, hvortil Mester Bussart ellers kan have været knyttet — Nyborg Slot, Aalborghus, Malmøhus og Sønderborg Slot — foreligger der kun bestemte Oplysninger om ham i Forbindelse med Aalborghus. Kristian III paabegyndte Opførelsen af Slottet paa dets nuværende Plads 1536. Som sædvanlig trak Arbejderne baade paa Befæstningen og Slottet længe ud. 1547 blev Martin Bussart beordret derop for „i en 8 Dages Tid at undervise Tømmermanden og andre Haandværkere i den Bygning paa Aalborghus". Det ser ud, som Martin Bussart har haft en ganske særlig Viden om, hvordan Aalborghus skulde være, og man fejler næppe ved at gaa ud fra, at han er Slottets egentlige Bygmester. Kristian III's Aalborghus var forøvrigt meget forskelligt fra Kongens andre Slotte i Byggemaade. Det synes at have været trefløjet, med Spærremur mod Nord, hvori Porten var. Alle Ydermure mod Voldene var af Grundmur. Gaardmurene var derimod kun af Bindingsværk — samme Byggemaade, Herman Skeel samtidig anvendte paa Jungetgaard, men vistnok langt mere almindelig i Datiden, end de bevarede Monumenter lader formode og en Arv fra tidligere

Tider. Denne særlige Byggemaade er derfor næppe betegnende for Bygmesteren, og først en grundig Undersøgelse, helst i Forbindelse med en Istandsættelse af Aalborghus, vil kunne belære os om, hvordan han har arbejdet i det Enkelte.

De seneste Aar har bragt fyldige Oplysninger om Kristian III's Ombygning af det gamle Nyborg Slot, og disse Byggeforetagender har en ganske særlig Interesse for samtidig fyensk Herregaardsarkitektur[68]). Kristian III tog sig ivrigt af Nyborg Slot og By og foretog Bygge- og Befæstningsarbejder her. Efter Indskriften paa Slottets store Taarn, skulde „Kong Kristian, Frederik I's Søn" 1549 have opført dette, forskellige Bygninger paa Slottet, som han tillige havde sat i Stand, og desuden Byens Fæstningsværker. I Begyndelsen af 1550'erne arbejdes der ivrigt videre paa Byens Befæstning, og 1552 tog man fat paa Byggearbejder paa Slottet. Endnu 1555 var de ikke færdige, og der manglede 2000 Dlr. til den endelige Fuldførelse.

Taarnet, hvorpaa Indskriftstavlen sidder, og som Kristian III skulde have opført (turrim .... posuit), er imidlertid langt ældre og gaar tilbage til Middelalderen. Efter alt, hvad der foreligger, maa Indskriften hentyde til Hovedfløjens forlængst nedbrudte Trappetaarn, der stammer fra Kristian III's Tid, og som Kongen aabenbart har været meget stolt over. De Byggearbejder paa Slottet, der sigtes til i Indskriften, maa have fundet Sted i 1540'erne og været afsluttede 1549. Den kan ikke godt tænkes at hentyde til Byggearbejderne i det følgende Tiaar. Ganske paa samme Maade nævner Axel Juul i Villestrupindskriften 1542 som det Aar, Gaarden er opført, skønt hans Hustru andetsteds fortæller, hvorledes han allerede 1538 paabegyndte Byggearbejderne. Og saaledes maatte ogsaa Aarstallet 1538 paa Indskriftstavlen paa Hesselagergaard fortolkes som kun gældende Afslutningen paa Gaardens første Byggeperiode.

Mellem Kongens og hans Kanslers Bygninger paa Fyen er der overordentlig store Ligheder. Fælles for dem begge er Trappetaarnet med ganske samme Konstruktion af Trappeløbet, og de med halvrunde Buer afsluttede Gavle. Den Bygmester, der har opført Trappetaarn og Gavle paa *Hesselagergaard,* maa være den samme, der har haft med Ombygningen af Nyborg Slot at gøre og opført Trappetaarnet her. Og det kan næppe være nogen anden end Martin Bussart[69]). At det er en kongelig Bygmester, der har Æren for det her til Lands saa sjældne Gavlmotiv fremgaar ogsaa

af, at dette er benyttet til Portbygningen paa Københavns Slot, der ogsaa maa stamme fra Kristian III's Tid. Har Martin Bussart Lod og Del i Hesselagergaard, som den endelig blev, er det ogsaa ham, der første Gang indfører den taarnrige Enkelthustype med to Hjørnetaarne og Trappetaarn, der skulde faa en saa stor Betydning ogsaa i den kommende Tid. Men deraf følger atter, at han maa have set sig om i Verden, og den Tanke ligger nær, at han ved Selvsyn har tilegnet sig det udpræget italienske Motiv i Gavlene og det italiensk-franske i Trappeløbet; han kan have været i Italien og mulig i Frankrig, men maa ogsaa have opholdt sig i Nederlandene. De smækkre ottekantede Hjørnetaarne paa Hesselagergaard, der er saa spinkle i Forhold til den massive Bygning, hvortil de slutter sig, tilhører afgjort nederlandsk sengotisk Arkitektur. Foruden Taarnene paa adskillige Raadhuse — kan fremhæves de fire Hjørnetaarne paa den 1503 af Hermann de Waghemaker opførte Kødhal i Antwerpen.

Martin Bussart er da som Bygmester stærkt præget af den Krisetid, vor Arkitektur dengang gennemlevede; men af gammelkendte Motiver og nye lykkedes det ham at skabe et saa fremragende Værk som Hesselagergaard, der, trods det noget svigtende Sammenhæng mellem Bygningens enkelte Dele, dog er en af vor Arkitekturs store Bedrifter.

Det var ikke i Anlægs- og Bygningstype, Ligheden mellem Nyborg Slot og Hesselagergaard, saalidt som mellem Hillerødsholm og Hansborg, fik Udtryk. Og det maa da for den gotiske Renaissances Bygninger forudsættes, at det snarere er ud fra Lighed i visse Konstruktioner og dekorative Enkeltheder, Muligheden for fælles Bygmester maa søges.

Men her viser det sig vanskeligt at naa større Resultater ved Studium af de kongelige Bygmestre, der fulgte nærmest i Tid efter Martin Bussart. Deres Arbejder er, naar de overhovedet kendes, næsten alle forsvundne, og de Tiders Slotsbygninger kræver en nøjere Undersøgelse, før det vil være muligt fra Bygmestrene at kunne slutte til deres eventuelle Virksomhed for den samtidige danske Adel. Af de Bygmestre, der virkede i Kristian III's Tjeneste i hans senere Aar, vides kun Cornelius Altenau at have haft Forbindelse med Adelen, forsaavidt han havde et Pengemellemværende med Jørgen Daa, Søn af Klaus Daa til Ravnstrup[70]).

Noget heldigere stiller det sig med Hensyn til de Bygmestre, der har arbejdet for Frederik II, og man har ment at kunne bringe

Hans Paaske eller, som han ogsaa kaldes, Hans Paaschen eller v. Pascha i Forbindelse med Adelens Byggeforetagender. Han omtales som kongelig Bygmester 1564, og er sikkert den samme Mand, der ogsaa kaldes „Hans Bygmester", antagelig en Udlænding, uvist hvorfra[71]). Forudsat de to Betegnelser dækker over samme Mand, var han i Kongens Tjeneste til op i 1580'erne. 1587 omtales han , som om han paa det Tidspunkt maa være død. Hans Paaske havde i Slutningen af 60'erne arbejdet paa Akershus, men fra 1574—78 er han bestandig knyttet til Byggearbejder paa Krogen, eller som det snart kom til at hedde, Kronborg, og senere, til han faldt i Unaade, paa Bahus. I Helsingør var han Grundejer.

Hans Navn kan ikke sættes i Forbindelse med nogen bestemt bevaret Bygning eller Del af en Bygning. Man har imidlertid formodet, at det er Hans Paaske, der har arbejdet for Ejler Grubbe som Billedhugger og mulig tillige som Bygmester paa *Lystrup* og — paa Grund af den store Lighed mellem Billedhuggerarbejderne her og paa Mette Rosenkrantz's Bygning paa *Vallø* — skulde der være Mulighed for, at han kan have virket som Bygmester ogsaa paa denne Gaard[72]).

Afgørende i dette Spørgsmaal er, om man kan gaa ud fra, at Bygmester og Billedhugger paa samme Bygning er samme Mand eller dog som Regel har været det. Er der imidlertid — og det er der utvivlsomt — Sandsynlighed for, at Bygmesteren paa Lystrup og Vallø er identisk med Billedhuggeren, ligger den Tanke nær, at noget lignende kan have været Tilfældet ogsaa andetsteds. Men man staar i dette Spørgsmaal overfor den Vanskelighed, at vor Renaissanceskulptur, baade den, der forekommer paa Bygninger og den, der er knyttet til Epitafier og Ligstene, langtfra er undersøgt og behandlet, som den fortjener det. Der er kun hist og her foretaget Stikprøver — og meget værdifulde Stikprøver — i det omfattende og paa saa mange Maader tillokkende Materiale, der her frembyder sig, men de har kun lige vist, hvad der kan komme ud af saadanne Studier. Før en sammenhængende Behandling af vor Renaissanceskulptur foreligger, kan man derfor kun med største Varsomhed udtale sig om Problemet: Bygmester og Billedhugger.

Et overordentlig vigtigt Studiemateriale til Løsning af disse indviklede, men højst interessante Spørgsmaal, foreligger særlig for Frederik II's Tid i Kronborg, med dets overvældende Skulpturrigdom. Allerede nu kan det siges i al Almindelighed, at „Kronborgskolen" ikke kan være gaaet sporløst hen over anden samtidig

dansk Byggevirksomhed. Allerede Privathuse i Helsingør viser det, som Stengade 76 og Strandgade 55[71]), og det vilde være mærkeligt, om ikke ogsaa en Del Herregaarde skulde skyldes Paavirkning fra Kronborg — i al Fald, hvad deres dekorative Skulptur angaar. Der er næppe nogen Tvivl om, at Kronborg er Forudsætningen for rigt sandstensprydede Gaarde som *Lindenborg* og *Urup*, og det er næppe helt udelukket, at disse to Bygningsværker kan sættes i Forbindelse med den kongelige Bygmester, der fulgte efter Hans Paaske paa Kronborg — *Antonis van Opbergen* fra Mechelen — det endelige Kronborgs Skaber. Han fik Ansættelse 1577, og var i Kongens Tjeneste til han 1585 tog sin Afsked og drog til Danzig, hvor han 1592 blev Stadsbygmester. Men der er for Lindenborgs og Urups Vedkommende ogsaa den Mulighed, at Bygmestrene har benyttet Stenhuggere fra Kronborg, eller at det er bygningskyndige Stenhuggere herfra, der kan have bygget de nævnte Gaarde.

Stadig forudsat, at Ensartetheden i dekorativ Skulptur *kan* betyde fælles Bygmester, vil denne Mulighed vinde betydeligt i Sandsynlighed, naar den dekorative Skulptur, hvorom Talen er, er knyttet til bestemte og kun sjældent forekommende Motiver. Det fortjener i denne Sammenhæng at fremhæves, at Pilaster- og Rustikamotiver paa *Voergaard* er nær beslægtede med tilsvarende paa et Patricierhus i Wismar, det nuværende „Kochske Bryggeri“, der 1569—71 opførtes af Utrechterbilledhuggeren *Fillip Brandin*. Men netop denne Mand var, omend kun kortvarigt, knyttet til Danmark. Han indkaldtes fra Mecklenborg for at opføre Nykøbing Slot. 1589 sluttedes Kontrakt med Bygmesteren og 1594, samme Aar, han døde, stod Slottet færdigt[74]). Den Tanke, at han kan have bistaaet Ingeborg Skeel med hendes store Byggearbejde paa Voergaard, der netop stod paa i de Aar, Brandin opholdt sig her i Danmark, kan ikke helt afvises.

Adskilligt taler for, at visse mere underordnede Bygmestre i Kongens Tjeneste har arbejdet ogsaa for adelige.

Af Interesse i denne Sammenhæng er *Hercules von Oberberg*, der var vendt tilbage, efter i sin Tid at have forladt den danske Konges Tjeneste, samme Aar, han for Hertug Hans havde paabegyndt Opførelsen af Hansborg. Fra 1580—83 arbejdede han paa Slottet i Tønning og foretog her en „Udmaaling“ (Auszmessung); faa Aar efter træffes han paa Gottorp Slot, hvor han for Hertug Fillip opførte nye Gavle paa Slottet. Imidlertid har han i de samme Aar faaet overdraget at ombygge Hansborg for Frederik II, og sine

sidste Aar boede han i Haderslev[75]). I sin høje Alderdom var han nu atter kommen i kongelig dansk Tjeneste og traf 1598 Overenskomst med Kristian IV om de forestaaende store Byggearbejder paa Koldinghus, bl. a. Kapellet, Taarnet og Kælderen, men ikke mange Aar efter synes han at være død.

Med Bestemthed kan man kun tilskrive Hercules von Oberberg Arbejder paa Haderslevhus, Tønning Slot, mulig ogsaa de pilasterprydede Kvistgavle paa Gottorp nordre Fløj; desuden det store Taarn paa Koldinghus og Kapellet her, der udtrykkelig skulde være „udi alle Maader ligesom Kirken paa Haderslevhus“ (Hansborg)[76]).

Koldinghustaarnet og Tønningtaarnene stemmer overens, idet de begge Steder afsluttes foroven med Balustrader; bag dem rejser sig paa Tønning Slot høje Etagespir. Et saadant har vel ogsaa været paatænkt paa Koldinghus. Forøvrigt er Oberbergs Kapelarkitektur mest betegnende for hans Kunstnerpersonlighed og viser ham som en af vor Renaissances mest moderne Mænd.

Han kan tænkes at have opført en typologisk saa ejendommelig Bygning som *Engelsholm*, i Anlægstypen den eneste danske Herregaard, der falder sammen med Tønning Slot. At han — som det har været udtalt — skulde være Mester for *Brejningegaard*, er maaske mindre sandsynligt[77]), da han ikke andetsteds vides at have benyttet Terracottadekorationer. Denne Gaard har, som det synes, været nær beslægtet med Bothkamp i Holsten[78]) og hører efter sin Stilkarakter naturligt hjemme indenfor det Omraade i Nordtyskland, særlig Mecklenborg, hvor Terracottadekorationer var særlig yndede. Brejningegaarddekorationen stemmer meget nøje i sin almindelige Holdning overens med den tilsvarende paa Slottet Gadebusch, der opførtes 1570—71 af Christoph Haubitz[79]). Der er da næppe Tvivl om, at Brejningegaard skyldes en Bygmester fra disse nordtyske Egne, fortrolig med den her hjemlige Dekorationsmaade.

Som en af de kgl. Bygmestre i Frederik II's Dage omtales i 1560'erne ogsaa en vis Bygmester Peter[80]). Han fik kongelig Ansættelse 1558 og sad inde med denne Værdighed til 1564.

Denne Bygmester Peter — identisk med *Peter de Dunker*[81]) — der blandt andet har arbejdet paa Odensegaard, tidligere katolsk Bispegaard, nu adeligt Frøkenkloster, kan her have ledet Ombygningen eller Paabygningen af det nuværende andet Stokværk i Krydsskifte, med store Vinduer med Kurvehankbuer og prydede med en lav Gavlfronton i Sandsten. Er dette rigtigt, har samme Mand øjensynlig 1577 været Mester for Jørgen Marsvins *Holluf-*

gaard Syd for Odense, hvor ganske de samme Vinduesfrontoner findes. Man gætter paa, at han en Tid lang har været bosat i Odense, og Jørgen Marsvin kan have lært ham at kende i sin Lensmandstid her 1576—78.

Kan man slutte fra Anvendelsen af Kridtsten til dekorative Enkeltheder paa Hollufgaards Trappetaarn, ledes Tanken naturligt hen paa to andre Bygninger, der ligeledes udmærker sig ved Anvendelse af Kridtsten — det ældste Hus, *Østfløjen, paa Rosenholm* fra 1560'erne og den dermed beslægtede taarnagtige Bygning i Haven, det saakaldte *Pirkentavl.* Det er i denne Sammenhæng værd at lægge Mærke til, at Peter de Dunker 1561 af Kongen blev sendt til Randersegnen for at bryde Sten til Brug ved Odensegaard[82]). At han her kan have lært Kridtstenslejer at kende er meget sandsynligt. Ogsaa det pyntelige Ydre, Hollufgaard vides at have haft, da den stod i sin Velmagt, har den tilfælles med begge disse to Bygninger og styrker Formodningen om, at de alle har haft samme Bygmester, hvilket i nogen Grad bekræftes af det Kendskab, man har til Peter de Dunkers øvrige Virksomhed. Ganske vist kendes kun et Arbejde af ham, den 1563 opførte Ankersmedje paa Holmen i København[83]), der senere indgik i Holmens Kirke, og hvis Gavl ud imod Kanalen endnu er bevaret. Men netop i denne Gavls dekorative Udsmykning, der i Tid falder sammen med Rosenholmbygningerne, lærer man hans Forkærlighed for Pilastermotivet at kende. Og endnu een Ting knytter Ankersmedjen til Jørgen Rosenkrantz's Vaaningshus. Det er selve Gavlene paa de to Bygninger, der ejendommeligt nok er komponerede i kun to Stokværk og ganske ens i Opbygning, fraregnet at Pilastre og Volutafdækningerne mangler paa Rosenholmgavlene.

Ingen af de kongelige Bygmestre fra 16'de Aarh.s Slutning har efterladt sig et Navn som Nederlænderen *Hans Stenwinkel* d. Æ.[84]), der fik Bestalling som kongelig Bygmester 1583, efter forinden at have virket som Murmester paa Kronborg. Han døde 1601 som „Rigens Bygmester". Selv efter at være bleven kongelig Embedsmand har han arbejdet for andre, til Trods for Klausulen i hans Bestalling; Kongen maa have været meget liberal overfor ham, thi 1586—89 ombyggede han Petri Kirke i København. Meget muligt er det ogsaa ham, der opførte Spiret paa Helligaandskirken; af Datidens kirkelige Arbejder skyldes ogsaa Slangerup Kirke ham. Og han maa have arbejdet for adskillige Adelige. For Birgitte Bølle opførte han 1587 *Orebygaard* paa Laaland, og det er næppe tænke-

ligt, at nogen anden end han kan have bygget det nærliggende *Berridsgaard* for Elisabeth Friis. Ogsaa Sten Brahes *Næsbyholm* kan sikkert tilskrives ham — og Gaarde som Jakob Ulfeldts *Selsø* og *Bavelse* kan i al Fald tænkes at være opførte efter hans Anvisning[85]). At Stenwinkel kan have opført Svenstrup i Skaane 1596—99 er saare sandsynligt, den er med Rette kaldt en Forstudie til Frederiksborg[86]) — dog ikke i Anlægstype, men i dekorativ Behandling[87]).

Kan Hans Stenwinkel end i Ny og Næ i sine senere, meget optagne Aar, have arbejdet for Adelen, er det dog kendeligt, at de Bygmestre, der var i Kristian IV's Tjeneste i mindre Grad har sat Spor i Herregaardsarkitekturen.

De kongelige Byggeforetagender — Frederiksborg Slot, Ibstrup, Rosenborg, Trefoldighedskirken i Christiansstad, Roskildekapellet, Børsen — gaar mere og mere deres egne Veje. Nybygninger paa Herregaarde tager ikke alene i Kristian IV's senere Aar af i Tal, men er tillige langt beskednere i dekorativt Udstyr end de kongelige Bygninger. Den stadig mere udpræget barokke Retning, Arkitekturen tager, mærkes kun i meget ringe Grad i Gaarde som Sparresholm, Sønderskov, Benzon, Ulstrup, Gl. Estrup, Holsteinborg og Løvenborg — og endnu mindre i Rysensteen eller Ulriksholm, der dog begge var opført for kongelig Regning. Langt rigere og mere glimrende var en tredje af Kongens Herregaardsbygninger, *Valdemarsslot* paa Taasinge, der paabegyndtes 1639 og vistnok efter Hans Stenwinkel d. Yngres Model[88]), men nu er fuldkommen ombygget.

Med sine nu desværre tabte, rige plastiske Dekorationer gør ogsaa *Basnæs* Indtryk af i Stil at have sluttet sig til Bygninger som Børsen og Kongens Kapel ved Roskilde Domkirke. Naar den tilmed havde en Trappekonstruktion, der ganske mindede om Runde Taarns, er der al god Grund til at tilskrive dette Taarns Bygmester, *Hans Stenwinkel den Yngre,* Æren for denne Gaard[89]).

Skal man kunne paavise Resultater af kongelige eller kongelig ansatte Bygmestres Virksomhed paa Herregaarde, vil det sikkert lønne sig at have Opmærksomheden nøje henvendt paa Lensmændene som private og som Statens Bygherrer. Det er tækeligt, at der har været nogen Tilbøjelighed hos Datidens Lensmænd til, naar de byggede privat, for sig selv, at anvende netop de Bygmestre, de havde haft med at gøre som Befalingsmænd paa kongelige Slotte og Gaarde. For at nævne Eksempler: Frants Brockenhuus kunde have benyttet den Bygmester, der i hans Lensmands-

tid arbejdede paa Nyborg Slots Fuldførelse efter Martin Bussarts Død, til at bygge Egeskov, og visse Overensstemmelser mellem de to Bygningsværker, bl. a. Vinduernes Profilering, Rundbuefrisernes Form og det øvre Halvstokværks Behandling tyder afgjort paa, at noget saadant virkelig har fundet Sted. Casper Markdanner kan paa Rønningesøgaard have benyttet Herkules von Oberberg, som han har lært at kende, da han var Lensmand paa Koldinghus. Et Vidnesbyrd om, at en Slutning som denne kan være berettiget, forelaa i Peter de Dunkers Forbindelse med Jørgen Marsvin til Hollufgaard, og Jørgen Skrams *Tjele* peger i samme Reting.

Ejendommeligt for den dekorative Behandling af det af *Nikkel Caries* opførte Lyksborg Slot er Gavlene, der er udprægede Pilastergavle, men ganske vist nu har mistet deres Afdækninger. Et lignende Gavlmotiv forekommer paa Tjele paa østre Hus's Udløberfløj. Motivet er i noget opløst Form gentaget paa Sydgavlen. At Nikkel Caries har virket her, er i al Fald ikke utænkeligt. Da han 1581 arbejdede paa Dronningborg, var Jørgen Skram Lensmand her, og hvad er rimeligere end at antage, at han, da han senere byggede paa sin egen Gaard, kan have søgt Bistand hos en Bygmester, han tidligere havde haft Samarbejde med[90]). Men er dette rigtigt, er der megen Sandsynlighed for, at ogsaa det omtrent samtidige *Katholm* skyldes samme Bygmester. Gavlene her er ganske af samme Type som Tjeles. Ejendommelig for Katholms Taarne er Rundstavene paa Kanterne, et allerede i tysk Sengotik meget almindeligt Motiv. Her i Danmark forekommer det kun paa een Gaard, den i 1570'erne opførte *Visborggaard,* der desværre forlængst har mistet sine Gavle; men i Kraft af det sjældne Rundstavmotiv er det ikke helt udelukket, at ogsaa denne Bygning kan tilskrives Nikkel Caries.

Meget taler for, at de store Arkitektnavne i 17'de Aarh. mere og mere har holdt sig borte fra Adelens Byggeforetagender. Disse er saa godt som helt gledne over til privat virkende Bygmestre, hvoraf der op igennem 17'de Aarh. aabenbart er blevet stadig flere rundtom i Landet og ofte af en ikke ringe Dygtighed.

Desværre kan *David Nyborg,* „Christoffer Ulfeldts Bygmester", ikke bringes i Forbindelse med Herregaarde i det nuværende Danmark. Som Murmester og Stenhugger havde han haft betydelige Arbejder i Kongens Tjeneste, men at han skulde være optraadt selvstændig som Bygmester paa Ibstrup som formodet[91]), er kun lidet

troligt. Efter Navnet at dømme kunde han antages at have været Fyenbo. Han døde 1619[92]).

Men der lader sig imidlertid paavise en Række andre Bygmestre, hvis Navne med større eller mindre Sandsynlighed kan knyttes til ganske bestemte Gaarde.

Hertil hører først og fremmest *Dominicus Badiaz,* der 1607 arbejder paa Nyborg Slot, men hvis Virksomhed kan spores viden om.

Som „Dominicus Bygmester“ træder han frem første Gang i Aaret 1604[93]). Da bor han i eller ved Nyborg, og naar han 1607 bor „ved Ulfeldtsholm“[94]), er der al mulig Grund til at antage, at han har haft Arbejde her og at man med en vis Ret kan tilskrive ham Æren for *Holckenhavn,* hvor han kan have opført Gaarden ikke blot i dens ældste Skikkelse, som Jacob Ulfeldt d. Æ. havde givet den, men ogsaa forestaaet Udvidelsen under Sønnen Jakob Ulfeldt d. Y.

Ejendommeligt for det daværende Ulfeldtsholm er ikke Anlægsplanen, tværtimod! Som Vinkelbygning er den temmelig forældet og staar i en mærkelig Modsætning til sit ellers højst moderne dekorative Tilsnit. Navnlig træffer man her for første Gang den mærkelige Behandling af Murværket med Kvadermuring, dannet ved forsænkede Fuger — et dekorativt Rustikamotiv, der herhjemme maa skyldes en enkelt Mands Initiativ og tillige er saa ejedommeligt, at man med en vis Ret kan gaa ud fra, at hvor det andetsteds forekommer, skyldes det samme Bygmester. Det findes paa *Julskov,* den ældre nordre Del af Portfløjen paa *Lykkesholm,* vestre Fløjs Sydgavl og Sydfløjstaarn paa *Arreskov,* bygget af Jacob Rosenkrantz, der 1601 var bleven Lensmand i Nyborg[95]), paa Kvistene paa *Harridslevgaard* — alle paa Fyen — og desuden i Jylland paa Taarnet paa *Sæbygaard.* Dertil kommer Overdelen af Kirketaarnet paa Fussingøs Sognekirke Aalum.

Er denne Betragtning rigtig, bliver det 1575 opførte Sæbygaard hans tidligste kendte Arbejde her i Danmark, og der er i saa Tilfælde intet til Hinder for, at han kan være identisk med den italienske Bygmester Dominicus, der Aaret i Forvejen havde genopført Refektoriet i Bordesholm Kloster i Holsten „paa italiensk Maner“[96]).

Men er han oprindelig Italiener, kan han meget vel være mellem de Bygmestre, der har været med til at indføre Rustikamotivet i Slottet Güstrow i Mecklenborg.

Dette Slot opførtes 1558—72 af Arkitekten Franciskus Pahr[97]),

af den berømte Arkitektfamilie Pahr, der senere var overordentlig virksom i Sverige. Selve Rustikastilen, der fandt rig Anvendelse paa Güstrowslottet, er i sin Oprindelse italiensk og er øjensynlig kommen hertil direkte med nævnte Familie over Schlesien — og ikke ad en Omvej om ad Frankrig. Den er nøje knyttet til denne Arkitektfamilie[98]), og den Tanke ligger unægtelig nær, at Dominicus Badiaz har arbejdet i dens Tjeneste i Güstrow, at han her har tilegnet sig Motivet, og at han, da Franciskus Pahr drog til Sverrig og her tog Tjeneste hos Johan III, er gaaet sine egne Veje, der — hvad enten han nu først har været i Bordesholm eller ej — til Slut førte ham til Danmark. Meget mulig er det ham, der menes med den „Murmester Dominicus", der 1569 kaldes til det af Pahrerne ledede Byggeforetagende paa Slottet i Schwerin[99]).

At han har haft Forbindelse i de Egne af Nordtyskland, hvor han maa formodes at have arbejdet i sine yngre Aar, kunde ogsaa fremgaa af den Omstændighed, at han vides at have haft en Datter gift med en Diakon i Küstrin i Brandenborg-Küstrin[100]).

Men ogsaa andre Træk knytter sig til den dekorative Behandling af Holckenhavn, gaar igen andetsteds og maa betragtes som ejendommelige netop for denne Bygmester. Hertil hører først og fremmest det mærkelige svære Gesimsbaand, belagt med Teglsten, der paa Holckenhavn deler mellem nordre Fløjs første og andet Stokværk og genfindes paa Julskovs og Lykkesholms Gavle. Men det forekommer ogsaa andetsteds, nemlig paa det nærliggende *Skovsbo* og i selve Byen Nyborg paa den 1614 opførte Del af Korsbrødregaarden. Dominicus Bygmester kan ogsaa have haft med disse to Bygninger at gøre.

Og man kan — stadig forudsat Rigtigheden af foranstaaende Slutninger — gaa videre endnu. Den Gavltype — Volutgavlen med vandrette Baand — der i sit Princip forekommer første Gang i 1570'erne paa Skovsbo, er den samme, der samtidig er benyttet paa Sæbygaard. Den forekommer her paa denne jyske Herregaard i sin mest enkle og rolige Form, og tillige i sin ældste kendte Skikkelse. En Gavltype som denne maa være skabt af en bestemt Bygmester og saare meget taler for, at det ikke kan være nogen anden end Mester Dominicus, saa meget mere, som den findes senere ogsaa paa Julskov, foruden paa Korsbrødregaarden i Nyborg. At den ogsaa forekommer paa Næsbyholm, behøver ikke at stride imod det tidligere antagne, at Næsbyholms Bygmester var Hans Stenwinkel d. Æ. Mester Dominicus kan have været hans

Konduktør, og Gavlmotivet kan meget vel gaa paa hans Regning. Det kendes ikke fra nogen af Hans Stenwinkels Bygninger. Typen skulde senere i hele Resten af Perioden blive saare hyppig anvendt over hele Landet, baade paa Herregaarde og Kirker. Men naar den omkring 1600 optræder paa *Kjørup* og Quitzowernes nærliggende *Sandager* i Nordfyen, er det dog rimeligt at antage, at ogsaa disse to Gaarde skyldes Mester Dominicus. At han ogsaa før Harridslevgaard stod under Opførelse (1606) har haft Tilknytning til Nordfyen, fremgaar af, at hans Datter Margrethe, „der hensov i Herren den 15. Marts 1591 og er nu et af de smaa Børn, som Christus taler om hos Marcus i 1. 10 Cap.“, ligger begravet i Nørre Næraa Kirke[101]) ikke langt fra Kjørup, hvor der netop fra 1574—1602 fandt store Byggearbejder Sted under Mourits Podebusk (død 1593) og Sønnen Claus , og hvor bl. a. den statelige nu forlængst nedbrudte Kirke byggedes paa Gaarden[102]).

Kun een af Tidens Bygmestre vides med Sikkerhed at have været Italiener. Det er Hans Gabrielsen, eller som hans egentlige Navn vel maa have været — *Giovanni di Gabrieli.* Paa hans Gravsten i Hornslet Kirke, Rosenholms Sognekirke, siges udtrykkeligt, at han er „barnefødt i Italien“. Han døde 1621, og naar han blev begravet i Hornslet, maa han have arbejdet for Rosenkrantzerne paa Rosenholm og er antagelig død under et Ophold paa Gaarden. Thi Indskriften paa hans Gravsten fortæller, at hans Bopæl var Faaborg, hvor han havde løst Borgerskab[103]).

Man tør sikkert uden at fejle betragte denne Mand som Holger Rosenkrantz's Bygmester, og den Tanke ligger nær, at det er ham, der har opført den *søndre Forbindelsesfløj paa Rosenholm;* den er imidlertid ret karakterløs og giver ikke nogen Forestilling om, hvad han har kunnet yde som Bygmester. Hans Medvirken ved dens Opførelse er i al Fald tvivlsom. Heller ikke i Sydfyn, end ikke i Faaborgegnen, hvor han maa have haft sin Hovedvirksomhed, er der noget Bygningsværk, der med nogen Ret kan sættes i Forbindelse med hans Navn. Meget fristende vilde det derimod være, om man kunde gaa ud fra, at han har arbejdet ogsaa for Jørgen Rosenkrantz i dennes senere Aar, da han byggede *nordre Forbindelsesfløj paa Rosenholm* og *Skaføgaard.* Sidstnævnte Gaard er paabegyndt 1580; dets ejendommelige, om et bestemt fransk Forbillede mindende Borggaardsanlæg, dets hele egenartede arkitektoniske Behandling — alt dette tyder paa en Bygmester med ganske særlige Forudsætninger. Men har Giovanni di Gabrieli været Mester

for Skaføgaard, maa han være død som en gammel Mand og have virket godt og vel c. 40 Aar her i Danmark.

I Modsætning til denne Italiener, var *Mathias Bygmester*, der i Begyndelsen af 17'de Aarh. byggede for Eske Brok paa Gl. Estrup, af udpræget hjemlig Støbning. Allerede fra 1604 benyttede Eske Brok denne Mand, og særlig 1617 er der bygget paa Borggaarden. „Den 28' Aprilis kom Matthis Bygmester til Estrup, den Bygning at forfærdige". Saaledes fortæller Eske Brok i sin Dagbog; i Oktober Maaned samme Aar bemærker han: „Den 1' leveret jeg Matthis Bygmester 30 Rigsdaler paa det Arbejde ved Estrup".

Af forskellige Bemærkninger i Dagbogen for samme Aar fremgaar det, at Mathias Bygmester dengang med sin Familie havde Bopæl i Randers[104]). Det er ham, Gl. Estrup's Midterfløj i dens nye Skikkelse skyldes, og det er samme Bygmester, Eske Brok har benyttet ved Ombygningen af sin Sognekirke i Auning, hvor Vaabenhusgavlen ganske svarer til Gavlen over Gl. Estrups Portfremspring. Vaabenhusgavlen maa stamme fra de Byggearbejder, der har fundet Sted paa Auning Kirke 1616. Eske Brok fortæller selv for 5' Jan. 1617, at han da var i Kirken første Gang „efter Kirken blev forbygget".

Mathias Bygmester har været en konservativ Mand. Han benytter endnu Sengotikkens Portfremspring, dens Trappegavle og Blændinger og lever følgelig højt paa hjemlige Traditioner, der ellers var forladt af hans mere fremskredne Kolleger. Han maa have været en dansk Mand, hvad ogsaa Navnet tyder paa, og hans Uddannelse og Viden har været ret ringe.

Da han Oktober 1617 forlod Gl. Estrup, var det for at begive sig paa Vej til *Nøragergaard,* der da endnu ejedes af Anna Lykke, hvem Nøragergaards c. 1606 opførte Borggaardsbygning skyldes. Er det Mathias Bygmester, der en halv Snes Aar tidligere har bygget denne hendes nye Sædegaard?

Eske Broks Byggeforetagender paa *Gl. Estrup* blev imidlertid fortsat af Svigersønnen Jørgen Skeel, og i hans Tid — til 1630 — opførtes Hjørnetaarnene mod Vest og søndre Fløj i nuværende Skikkelse. Samme Jørgen Skeel havde tidligere som Ejer af *Ulstrup* foretaget store Byggearbejder, og netop 1617, det Aar, Ulstrup stod under Stilladser, omtaler Eske Brok i sin Dagbog *„Jørgen Skeels Bygmester"*. Desværre glemmer han at anføre hans Navn. At det er samme Bygmester, der har arbejdet for Jørgen Skeel paa begge Gaarde, er paa Forhaand sandsynligt. Det bekræftes af et

vist Fællesskab i Stræben efter Symmetri i Anlæget og af den almindelige arkitektoniske Karakter i disse store, statelige Huse.

Men disse Egenskaber præger ogsaa andre omtrent samtidige Herregaarde i Egnen, baade *Benzon* fra Aarene omkring 1600 og *Ryomgaard* fra 1630'erne. Ogsaa de er — eller har været — gennemført symmetriske i Anlæg — for den sidstes Vedkommende strakte Symmetrien sig ogsaa til Ladegaardsanlæget. Drabantportalerne paa Ulstrup og Benzon er desuden nær beslægtede og samme Figurmotiv — en antik Kriger og en Asiat, der forøvrigt har været meget benyttet i 17'de Aarh., sidst i Portalen paa Kongstedlund fra 1641 — har i Karyatideform været anvendt i et Par Kaminvanger i Sandsten paa Gl. Estrup, hvor de nu opbevares i Gaardens Kælder. Ogsaa dette Træk tyder paa et vist kunstnerisk Slægtskab mellem flere af disse Gaarde[106]).

At man staar overfor Muligheden af, at de alle skyldes „Jørgen Skeels Bygmester", kan næppe bestrides. At han har været en Kunstner, der har arbejdet moderne og været paa Højde med sin Tids Fordringer, er i al Fald givet. Han har haft en god Uddannelse; man gætter her uvilkaarligt paa, at hans Uddannelse — i Lighed med saa mange af hans Fagfællers — tillige har været en Billedhuggers, og at han ved Siden af sin Byggevirksomhed har forestaaet et Stenhuggerværksted.

Af Gaarde, der i Lighed med de sidst omtalte har eller synes at have en vis Forbindelse indbyrdes og danner som en samlet Gruppe, hvor derfor Formodning om fælles Bygmester uvilkaarligt melder sig, er der Grund til at nævne de tre Hovedhuse paa *Borreby, Ørbæklunde* og *Nakkebølle* fra 1550'erne og 60'erne og som en tredje Gruppe: Hans Johansen Lindenows *Dronninglund* i Vendsyssel fra 1590'erne og det samtidige *Hvedholm* ved Faaborg, bygget af Erik Bille; hertil slutter sig mulig Ludvig Munks i de samme Aar opførte *Nørlund;* alle fastholder de Stokværksudkragninger paa Rundbuer paa et Tidspunkt, da dette Motiv ellers overalt er bleven forladt.

At sidstnævnte Gruppes eventuelt fælles Bygmester har haft hjemme paa Fyen vil være rimeligt at antage. Rundbuefriser er hjemlige her og havde været særlig yndede paa fynske Herregaarde den nærmest foregaaende Tid. Her var Motivet brugt konsekvent allerede fra Aarhundredets Begyndelse og særlig paa Egeskov havde det allerede i 1550'erne faaet en Udformning i Forbindelse med et øvre Halvstokværk, der var ganske det samme som paa

Dronninglund og mulig ogsaa paa Nørholm og Hvedholm. Har Bygmesteren været bosat paa Fyen, maaske selv Fyenbo, har han været en dygtig Mand i sit Fag. *Erik Billes Bygmester,* som han mulig kunde kaldes, træffer man sikkert ogsaa i den Mand, der har opført Taarnet paa Horne Kirke, med de fire „vælske“ Volutgavle og Rundbuefrise. Det kan i denne Sammenhæng ogsaa anføres, at Kirketaarnet paa Dronninglund hører til samme Type og at begge yderligere prydes med Spir over Tagskæringerne. Det er desuden tænkeligt, at Hvedholms oprindelige Gavlafdækninger har svaret til Horne Kirketaarns, ligesom Dronninglundtaarnets Gavlafdækninger svarer til Vaabenhusets og Ladegaardens Pinakelgavle. Overhovedet kan sikkert til mangen Herregaardsgavl, der nu er forsvunden eller ødelagt, drages Slutninger fra vedkommende Sognekirke, naar der her har fundet Byggearbejder Sted samtidig med Herregaardens. Et Eksempel herpaa er allerede anført ovenfor i Overensstemmelsen mellem Gavle paa Gl. Estrup og Auning Kirke, og fra en noget ældre Tid: Villestrup og Astrup Kirke.

Trods megen Optimisme, er det kun et Faatal af danske Herregaarde, der kan bringes i Forbindelse med Bygmesternavne, og for manges Vedkommende er det endda ret problematisk.

Men tier det skrevne Ord — Stenene taler tydeligt og klart nok om disse Bygmestre, hjemlige eller fremmede, der har gjort deres Indsats i dansk Bygningskunst, og gennem hvem en ny Tids Arkitekturopfattelse banede sig Vej ogsaa til danske Byggepladser. Var disse Mænd end ikke alle lige dygtige og lige fremskredne — paa mangfoldige af dem kan dog anvendes de anerkendende Ord, Tyge Brahe i sin Tid brugte om Hans Stenwinkel d. Æ., da han anbefalede ham til Birgitte Bølle som Arkitekt[106]): „Og tror jeg ikke andet, end han jo vel skulde kunne gøre samme Arbejde, *at det skulde være ustraffelig*“.

V.

NORDISK OG KLASSISK

Undersøgelsen er ført til Ende.

Det er paavist, hvorledes Udviklingen indenfor Herregaardsarkitekturen har formet sig fra Sengotikken begynder til det Tidspunkt, da Barokken sætter ind[1]). Der er gjort Rede for Vejen fra Voergaard til Christianssæde, fra Spøttrup til Nysø, fra Villestrup til Charlottenborg, og hvorledes den er tilbagelagt.

En tilsvarende Udvikling vil, som allerede antydet i Indledningen til dette Arbejde, kunne paavises ogsaa for de andre Omraader af Profanarkitekturen[2]), og ikke mindst gælder dette for Byplanlægningen, denne Generalnævner for saa megen arkitektonisk Skaben[3]).

Det, der er foregaaet, er en gradvis, ved Paavirkning udefra fremkaldt Overgang fra fri til bunden Arkitektur. Den Paavirkning, der kom ude fra — og det vil jo igen sige fra den italienske Renaissance i dennes tidlige Form — var i Virkeligheden kun en Genoplivelse, en Genfødelse af Tanker, der forlængst var tænkte og virkeliggjorte i den antikke Verden. Som den Arkitekturopfattelse, der fandt saa utvetydigt Udtryk i dansk og — i videre Forstand — nordisk Sengotik naturligt kan kaldes den n o r d i s k e, er man berettiget til at kalde den Opfattelse, der vandt Indpas med den gotiske Renaissance, for den k l a s s i s k e[4]).

Begge Maader at bygge paa — den frie og den bundne — er lige berettigede, begge kan med lige stor Ret benyttes i deres rene Form. Det kommer ganske an paa Opgavens Art, hvordan den er stillet, paa Bygmesterens Aandsform, hans Ævner og Kunnen. Men i langt de fleste Byggetilfælde vil der staa en stille Kamp mellem de to Arkitekturopfattelser, og selv i Perioder, hvor den klassiske Opfattelse har været den absolut sejrende indenfor Arkitekturen, har der dog ofte fundet en Udligning Sted mellem dem. Der

skal i denne Sammenhæng kun peges paa en Bygning som Harsdorffs Privatbolig, Kongens Nytorv 3, nu Udenrigsministeriets Ejendom, der er bleven til under den klassiske Arkitekturopfattelses næsten ubestridte Herredømme i Danmark[5]). Som Modsætningsforholdet mellem nordisk og klassisk, der berører noget fundamentalt i Arkitekturen, har gjort sig gældende i Danmark, stærkere eller svagere, lige fra den romanske Stils Tider, lever det den Dag i Dag i vor Arkitektur og ingen, hverken Bygmestre eller Lægfolk, kommer udenom det. At der, i paakommende Tilfælde, kan finde en harmonisk Udligning Sted imellem de to Opfattelser, er en Livsbetingelse for vor Bygningskunst sunde og organiske Udvikling[6]). Paa Byplanlægningens Omraade er dette endda af særlig Vigtighed[7]).

Det maa forlanges, baade af dem, der bygger, og af dem, for hvem der bygges, at de danner sig en overlegen, uhildet Opfattelse af det bærende og berettigede i begge de to Arkitekturopfattelser.

TILLÆG

I.

Vaar, Farstrup S., Slet H., Aalborg A.

Fra 1578—81 opførte Bjørn Andersen Bjørn den Yngre nye Bygninger paa Gaarden, deriblandt Vaaningshuset „det store Langhus neden Bakken Norden paa Gaarden, som den nordeste Port igengaar. Hvilket siden afbrændte anno 1587 den 13. Juni"[1]). Fra 1587—90 byggede hans Enke, Karen Friis, en ny Borggaard paa det indgravede, endnu bevarede Voldsted.

Bjørn Andersens Borggaard har ligget lige nedenfor Skrænten, og Sandsynligheden taler for, at den har været ubefæstet og saaledes kun har haft et ganske almindeligt Byggested.

1) Ny Kirkeh. Saml. V, p. 371 f.

Kjørup, Krogsbølle S., Skam H., Odense A.

Ved Kjørup laa i Følge en Besigtigelse 1682 „et gammelt Byggested, hvor Gaarden før har staaet, men ved Ildebrand var ødelagt". Dette Byggested maa have ligget i Nærheden af den nuværende Gaard, hvis Borggaardsbygninger er opførte paa et indgravet Voldsted i Slutningen af 16'de Aarh. Ved denne Lejlighed har Flytningen øjensynlig fundet Sted[1]).

1) Kirkeh. Saml. IV. R. 5, p. 761. Kjørup har øjensynlig slugt den tidligere Hovedgaard Holmegaard i Nørre Næraa S. S. St., p. 741, 761.

II.

Holckenhavn, Vindinge S., Vindinge H., Svendborg A.

Gaarden laa fra først af i Kogsbølle By, hvor der endnu ses svage Spor af den. Det nuværende Holckenhavns Borggaard indgravedes

og paabegyndtes c. 1580 af Jacob Ulfeldt d. Æ., der flyttede Gaarden[1]).

[1]) M. Mackeprang og W. Norvin: Holckenhavn, p. 1.

Vinstrupgaard, Tjustrup S., Flakkebjærg H., Sorø A.

Mellem 1556 og 58 er den nu nedlagte Vinstrupgaard bleven flyttet.

Paa et Næs i Tjustrup Sø ligger yderst mod Søen et Voldsted, hvor Gaarden maa have staaet. Og naar der desuden i selve Vinstrup By findes Tomt af en ukendt Gaard, ligger det nær at slutte, at Gaarden oprindelig har ligget her og herfra er flyttet ned til Søen. Flytningen foretoges af Bjørn Andersen Bjørn, d. Y.[1]).

[1]) Nationalmusæets II Afdeling. Arkiv: Herredsbeskrivelser. Ny Kirkeh. Saml. V, 348, 350.

III.

Hvedholm, Horne S., Salling H., Svendborg A.

Gaarden skal tidligere have staaet et andet Sted, uvist hvor, men af Frants Bille til Søholm være flyttet og opført paa sin nuværende Plads. „Den skal have haft det Navn Thule“. Et Sted i en af Gaardens Marker kaldtes Thule Høj og her paavistes „Rudera“ og overblevne Levninger af forrige Bygning[1]). Med Frants Bille menes antagelig Sønnen Erik Bille, der 1590 opførte den nu radikalt ombyggede Borggaard. Det fortjener Overvejelse, om ikke Gaarden fra allerførste Færd har ligget inde i selve Horne By og været identisk med den Kongsgaard, der maa have været her, da Kronen endnu — efter Kong Valdemars Jordebog — ejede Horne med Tilliggende.

[1]) Fra Arkiv og Musæum, 2. Serie, Bd. I, 178: L. Bobé: Top. Antiq. Indber. fra Nyborg Amt, 1743, p. 178.

Steensgaard, Snøde S., Nørre H., Langeland.

Før Steensgaard 1578—85 opførtes af Anna Lunge, hed Ejendommen Krogagergaard og laa andetsteds i en af Gaardens Marker[1]).

[1]) Pont. D. Atl. VI 836 — Rich og Becker: Danske Hgde. 7'de Bd.

IV.

Jungetgaard, Junget S., Nørre H., Salling.

Det nuværende Jungetgaard er opført c. 1550 af Herman Skeel.

1646 faar imidlertid Hans Bille til Jungetgaard af Kronen Junget Præstegaard for Gammel Jungetgaard.

Men deri ligger, at Jungetgaard oprindelig maa have ligget andetsteds, antagelig i eller tæt ved Junget By, indtil den c. 1550 flyttedes ud[1]).

[1]) D. Mag. IV, 2, p. 179 — Kr. Skøder I, p. 546. Hans Bille fik ved denne Lejlighed ogsaa en Lokalitet, Brokholm; Jungetgaard synes da at have slugt den gamle Hovedgaard af dette Navn, nu i Junget S., og hvoraf der endnu er svage Spor. (Fra Arkiv og Musæum V, 407.)

Elvedgaard, Veflinge S., Skovby H., Odense A.

Nuværende Elvedgaard har mulig tidligere ligget i Veflinge By paa de saakaldte „Hovedgaardes“ Plads, højt beliggende og som det synes omgivet af Grave. Flytningen skulde mulig være foretaget af Tidekin Hesten allerede i Slutningen af 14’de Aarh.[1]).

[1]) Vedel Simonsens: Elvedgaards Hist., p. 32 ff.

V.

Lyngholm, Hvidbjærg S., Hassing H., Thisted A.

Af ældre Bygninger paa den nu ubefæstede Gaard findes en Bindingsværkslade fra 1614. Et Stykke fra Gaarden umiddelbart Vest for Hvidbjærg Aa ligger et Voldsted i et sidt Engstrøg. Gaarden maa være flyttet herfra ca. 1614, mulig allerede før — antagelig efter Grevens Fejde, da den blev afbrændt af Thisted Borgere[1]).

[1]) N. M. II A. Herredsbeskr. Planskitse af E. Schiødte.

Gunderupgaard, Strandby S., Gislum H., Aalborg A.

Gaarden blev c. 1588 oprettet som Hovedgaard af Godslev Budde. Den har imidlertid næppe altid ligget — eller været bestemt til at ligge paa sin nuværende Plads og ganske ubefæstet. Thi ca. 1100 m længere mod Øst i Engen tæt Syd for Trendaa ligger et Voldsted; det maa være her Godslev Budde først har lagt eller villet lægge sin Gaard. At Voldstedet aldrig skulde have baaret Bygninger er dog ret usandsynligt. Naar den mulige Flytning har fundet Sted, lader sig ikke oplyse[1]).

[1]) Opmaaling af P. Hertzsprung 1899 efter Skitse af Erik Schiødte. N. M. II. A.

Ørbækgaard, Ørum S., Nørre H., Randers A.

Nord for Aaen et Stykke fra det nuværende ubefæstede Ørbækgaard ligger Voldstedet af den ældre Gaard.

Dette Voldsted var allerede paa Danske Atlas' Tid forladt og al rigtig Tradition om Voldstedet udvisket. Mulig staar Flytningen i Forbindelse med Ejendommens Inddragelse under Grevskabet Scheel i sidste Halvdel af 17'de Aarh.[1]).

[1]) Pont. D. Atl. IV 337. Kort i Matrikelarkivet c. 1800.

Skaarupgard, Todbjærg S., Ø. Lisbjærg H., Randers A.

Den nuværende ubefæstede Gaard opførtes paa sin nuværende Plads i Slutningen af 17'de Aarh. af Jesper Nielsen Hutfelt. Tidligere laa den et andet Sted og dette kan kun være Voldstedet „Ommestruphøj", der ligger i Udkanten af Skov et Stykke fra Gaarden[1]).

[1]) Pont. D. Atl. IV 347. N. M. II A. Herredsbeskr. 1875.

Frisenvold, Ørum S., Galten H., Randers A.

C. 1664 opførte Mogens Friis Gaarden paa dens nuværende Plads, uden Værn af Grave. Men Ejendommen er langt ældre. Det er den gamle Gaard Tordrup, hvis Voldsted ligger c. 400 m længere mod Nordvest i Lavningen ud mod Gudenaaens Enge[1]).

[1]) Sml. t. j. Hist. og Top. 3 R. II. p. 26 ff. Pont. D. Atl. IV, 445.

Skærvad, Gennerup S., Nørre H., Randers A.

Vest for den nuværende ubefæstede Gaard, tæt ved Aaen i lavt og sidt Terræn ligger Voldstedet af den ældre Gaard[1]).

Allerede paa Danske Atlas' Tid var dette Voldsted bleven forladt. Naar Flytningen har fundet Sted kan dog ikke siges med Vished. Antagelig efter at Ejendommen i sidste Halvdel af 17. Aarh. var lagt ind under Grevskabet Scheel.

[1]) Pont. D. Atl. IV, 346. Kort i Matrikelarkivet c. 1800.

Knabstrup, Sdr. Jærnløse S., Merløse H., Holbæk A.

Godt 600 m Vest for det nuværende Knabstrup ligger det Voldsted, der i sin Tid bar Gaarden, c. 1620 blev den af Johan Sparre flyttet til sin nuværende Plads paa en Holm i et Mosedrag, men vistnok uden at omgives med virkelige Grave[1]).

[1]) F. Lunn: Knabstrup i ældre og nyere Tid. p. 51. — Planskitse af Voldstedet i N. M. II. A.

Linderumgaard, Ugilt S., Vennebjerg H., Hjørring A.

Gaarden laa allerede 1668 paa sit nuværende Sted og var ube-

fæstet. Men i en Synsforretning fra dette Aar hedder det: „Item saa vi en gammel opkast Vold, som ingen Bygning var paa, og Gravene næsten igen forfaldne og forgroede“. Der sigtes her utvivlsomt til et ældre Voldsted, der paa et eller andet Tidspunkt er bleven forladt. Da Borggaardens Hovedbygning, et „Rollinghus“ paa 16 Bindinger dette Aar omtales som „meget gammelt“, maa det formodes, at Flytningen har fundet Sted adskillige Aar før 1668.

Det siges ikke, hvor dette ældre Voldsted laa, men af Synsforretningen fremgaar, at det maa have ligget i Nærheden af den nuværende Gaard[1]).

[1]) S. Nygaard i Saml. t. j. Hist. og Top. 3 R. III, p. 165 f.

VI.

Nøragergaard, Durup S., Gislum H., Aalborg A.

Nord for det nuværende indgravede Nøragergaard, ved Tarsdal Bæk, kan paa den nordlige Side af Hobro—Løgstør Landevej og lige ud for Ladebygningen endnu paavises Spor af et ældre Voldsted.

Det maa være det tidligere Nøragergaards Plads. Flytningen er utvivlsomt foregaaet 1608, samtidig med Anna Lykkes Opførelse af Nøragergaards nu forsvundne, men velkendte Borggaardsbygning[1]).

[1]) N. M. II. Herredsbeskr. 1891.

Palstrup, Højbjærg S., Lysgaard H., Viborg A.

Den nuværende Gaard ligger paa et mægtigt Dobbeltvoldsted, anlagt af Oluf Parsberg, vistnok c. 1630. 1631 opførtes Borggaardens nu forsvundne Hovedbygning. Tidligere laa Gaarden umiddelbart Vest derfor, hvor der endnu i en Sænkning skimtes et Voldsted[1]).

[1]) D. Atl. IV, 500. N. M. II. A. Herredsbeskr.

Arreskov, Øster Hæsinge S., Salling H., Svendborg A.

Sydøst for Arreskov ligger et Voldsted og c. 650 m. endnu længer i nordøstlig Retning ved Perdeholm ligger et Voldsted til. Begge har de forhen baaret Gaarden og til forskellige Tider. Det sidstnævnte blev meget mulig forladt efter Ødelæggelsen under Krigen mellem Erik og Abel i Midten af 13'de Aarh. Det først-

nævnte maa have baaret det senere Arreskov, der 1558 af Erik Rosenkrantz flyttedes til sin nuværende Plads (Afb. 6)[1]).

[1]) N. Rasmussen-Søkilde og S. Jørgensen: Hillerslev og Østerhæsinge Sogne 1881. De to Voldsteder opmaalt af Løffler. N. M. II A. Det yngre Voldsted gengivet — efter Løfflers Opm. — i: Fortid og Nutid: 7.-8. Hefte: Vilh. Lorenzen: Anf. Afh. p. 216.

Nakkebølle, Aastrup S., Salling H., Svendborg A.

I Nærheden af den nuværende 1559 af Jakob Brockenhuus opførte og indgravede Gaard ligger to Voldsteder, der utvivlsomt begge kan bringes i Forbindelse med Nakkebølle.

Ved Udkanten af Skoven Enemærket, tæt ved Fjorden, ligger Voldstedet „Herregaardsholm" og i Hønsemosen, Nord for det nuværende Nakkebølle, kan paavises Stedet for et nu ødelagt, men dog ret velkendt Voldsted.

Af disse synes det førstnævnte efter sin Type at være ældst. Den sidste Flytning skyldes antagelig Ødelæggelser i Grevens Fejde[1]).

[1]) N. Rasmussen-Søkilde: Holstenshus og Nakkebølle p. 226 ff. Voldstedet „Herregaardsholmen" opmaalt af Løffler N. M. II. A. — Nuv. Nakkebølles Voldsted gengivet efter Opm. i N. M. II. A. i: Fortid og Nutid 7.—8. Hefte. Vilh. Lorenzen: Anf. Afh. p. 211.

Tidselholt, Vejstrup S., Gudme H., Svendborg A.

C. 270 m Vest for den indgravede Borggaard for det nuværende Tidselholt ligger Voldstedet af den ældre Gaard, der blev ødelagt i Grevens Fejde og antagelig er bleven flyttet kort efter.

Damsbo, Jordløse S., Salling H., Svendborg A.

I Midten af 16'de Aarh. grundlagde og opførte Jakob Brockenhuus det ældste Damsbo c. 600 m Nordvest for det nuværende Damsbo, der blev indgravet og bygget i Aarene efter 1657. Det ældre Voldsted er meget vel bevaret[1]).

[1]) E. Bille Brahe Selby: D. Hgde. ved 1920.

VII.

Lundbæk, Bislev S., Hornum H., Aalborg A.

Gaarden blev anlagt c. 1568, og dens Borggaard indgravet paa sin nuværende Plads ved en Sø tæt ved Nibe Bredning af Christoffer Mikkelsen Tornekrans og fik samtidig sit nuværende Navn.

Tidligere hed Gaarden Korsris og laa c. 670 m længere mod Sydvest, hvor Spor af Voldsted endnu kan paavises[1]).

[1]) Pontoppidan D. Atl. V, 81 — Rich. og Becker: D. Hgde. 14'de Bd.

Kollerup, Hvidbjærg S., Galten H., Randers A.

Tæt ved Lilleaa, c. 400 m Nordøst for den nuværende Gaard, hvis Borggaard er indgravet, ligger ude i Sø og Sump et ældre Voldsted, hvor Borggaarden tidligere maa have ligget. Naar Flytningen har fundet Sted kan ikke siges med Bestemthed. Men det maa være sket inden 17'de Aarh.[1]).

[1]) Smlgr. t. j. Hist. og Top. III R. II. p. 33.

Mejlgaard, Glæsborg S., Nørre H., Randers A.

C. 670 m Sydøst for det nuværende Mejlgaard med indgravet Borggaardsvoldsted er Spor af et nu næsten helt forstyrret ældre Voldsted. Tæt ved, i nordvestlig Retning, laa indtil 1711 Byen Skjærbæk. En endnu paaviselig Vej førte fra Byen ud til Voldstedet. Dette kaldes stadig „Gammel Mejlgaard“ og maa angive Mejlgaards oprindelige Plads, hvortil den meget muligt er flyttet fra først af fra selve Landsbyen. Senere igen er den da flyttet til sit nuværende Sted, Flytningen maa være foregaaet 1573 og foretaget af Axel Juul, der opførte den endnu staaende Borggaardsbygning dette Aar.

[1]) Jfr. Smlgr. t. j. Hist. og Top. V, p. 48.

Voldbjærg, Hee S., Hind H., Ringkøbing A.

Tidligere, før 1794, laa Borggaarden paa et af Grave og Volde værnet, men nu næsten helt sløjfet Voldsted i den nuværende Gaards Have. Sydøst for dette ligger et ældre indgravet Voldsted, hvor Gaarden i sin Tid har ligget, tæt ned mod Fjorden, der i sin Tid er gaaet helt op mod dens søndre og vestre Side[1]).

[1]) N. M. II. A. Herredsbeskr. 1892.

Kjærsgaard, Hunderup S., Gjørding H., Ribe A.

C. 250 m Sydvest for den nuværende Gaard ligger Voldstedet af det ældre Kjærsgaard. Efter forskellige Bygningsdele, hvoraf nogle er i Munkeforbandt (Sydfløjen), andre i Renaissanceskifte (Østfløjen) synes Voldstedet at være bleven til i Midten af 16'de Aarh. Da maa Flytningen fra det ældre Voldsted være foretaget af Niels Lange († 1565).

[1]) Aarb. f. Ribe Amt. 2 Bd. VI, 71 ff. — Kort i Matr.ark. c. 1800.

Hald, Dollerup S., Nørlyng H., Viborg A.

Hvorvidt der er nogen Sammenhæng mellem den nuværende Ejendom Hald og det meget gamle Voldsted — det saakaldte ældste Hald, Nordvest for Søen — faar staa hen. „Gammelhald“, også kaldet „Niels Bugges Hald“, et Voldsted, hvis Bygninger 1393 fordredes nedrevne af Dronning Margrethe, ligger længere mod Syd, ud for Bækkelund. C. 1528 opførtes det tredje Hald paa et Næs ud i Søen af Viborg-Bispen Jørgen Friis. Senere, i Begyndelsen af 18'de Aarh., opstod et fjerde Hald noget nærmere Søen end den nuværende 1789 anlagte Gaard, der saaledes er det femte Hald[1]).

[1]) Kirkeh. Saml. 3. R. III Bd. 197 ff. — Soph. Müller: Vor Oldtid, 646. — Rigsarkivet: Indberetning fra Kommissionen af $^{30}/_{8}$ 1660 for Viborg Stift. Heri Syn over Hald Slot.

Østergaard, Aasted S., Harre H., Viborg A.

Den nuværende Gaard med en oprindelig indgravet Borggaard har tidligere ligget c. 2 Kilom. længere mod Nordvest i Nærheden af Byen Nissum, hvor Voldstedet „Sallingholm“ endnu kan paavises. Det kan være Lucas Krabbe, der c. 1516 flyttede Gaarden til sin nuværende Plads og paabegyndte Opførelsen af de endnu staaende Bygninger[1]).

[1]) Rich. og Becker: D. Hgde. 7'de Bd. Ny Kirkehist. Smlgr. V, 528. Saml. t. j. H. og Top. 2 R. IV, 418 ff. Fra Arkiv og Musæum V, p. 409.

Jershave, Revninge S., Bjærge H., Odense A.

I Revninge ligger vestlig i Byen et Voldsted, der i sin Tid bar Hovedgaarden Revningegaard. Øst for Byen, c. 500 m fra Kirken, ligger Voldstedet af det nu nedlagte Jershave. Af en Rettertingsdom af 1577 fremgaar, at det er samme Ejendom, det drejer sig om. Gaarden maa være flyttet c. 1500 af Palle Ulfeldt[1]). Ved den Tid forekommer Navnet Jershave for første Gang.

*) A. Thiset: Broholm p. 37 ff.

Nielstrup, Ollerup S., Sunds H., Svendborg A.

Godt 350 m Øst for det nuværende, oprindelig indgravede Nielstrup[1]) ligger et Voldsted, hvor Gaarden maa antages tidligere at have staaet. Den blev ødelagt i Grevens Fejde og er antagelig

derefter bleven flyttet, mulig af Sofie Lunge, g. m. Ditlev v. Qualen[2]).

[1]) Beliggenhedsplan fra 1749; N. M. II. A.

[2]) Det fortjener dog en nøjere Undersøgelse, om det ikke ogsaa kan være H v i d k i l d e, hvis oprindelige Plads har været her, og om dette utvivlsomt meget gamle Voldsted kan være identisk med det i Kong Valdemars Jordebog omtalte K y æ l t æ b u r g h (Kildeborg).

Vejlegaard, Vejle S., Salling H., Svendborg A.

Ca. 300 m Nordøst for det nu forladte Borggaardsvoldsted ligger de nu stærkt medtagne Rester af et ældre Voldsted. 1743 siges det at ligge „bædre ind i Skoven"; da fandtes endnu Ruiner af Bygninger. Her laa det ældre Vejlegaard indtil det c. 1613 af Caspar Markdanner flyttedes til det nye Sted[1]).

[1]) Fra Arkiv og Musæum 2. Serie I: L. Bobé: Top. antiq. Indber. fra Nyborg Amt. 1743, p. 138 f.

Glorup, Svinninge S., Gudme H., Svendborg A.

Ved den østlige Bred af den tidligere Holm Sø, lige overfor det af Christoffer Walkendorf opførte Glorup med indgravet Borggaardsvoldsted ligger et ældre Voldsted, hvor det gamle Glorup maa have staaet[1]).

[1]) Geng. af Voldstedet i Fortid og Nutid 7.—8. Hf.: Vilh. Lorenzen: Anf. Afh. p. 214. Den Mulighed er dog ikke helt udelukket, at dette Voldsted kan stamme fra den i Slutningen af Middelalderen nedlagte Hovedgaard L a n g a a h o l m i Langaa Sogn. A. Thiset: Anf. V. p. 16, 20).

Valdemarslot, Bregninge S., Sunds H., Svendborg A. (Taasinge).

I 1630'erne flyttedes Gaarden fra et ældre Voldsted, hvor den tidligere havde ligget. Da hed den Kjærstrup, Voldstedet ligger c. 2 Kilom. Sydvest for Valdemarslot[1]).

[1]) F. R. Friis, Fædrelandet 1880, Nr. 43 og 180—81. Planskitse af Kjærstrup i N. M. II A.

Borreby, Magleby S., V. Flakkebjerg H., Sorø A.

Johan Friis flyttede 1556 Gaarden fra et ældre, 200 m. sydligere liggende Voldsted til dens nuværende Plads[1]).

[1]) Situationskort over Borreby efter Matrikelarkivets Originalkort geng. i H. J. Holm og Fr. Beckett: Danske Herreborge, Borreby.

VIII.

Taarupgaard og *Skovsgaard,* Taarup S., Fjends H., Viborg A.

Skovsgaard, hvis Voldsted ligger et Stykke fra Taarupgaard, kom c. 1579 i den daværende Ejer af Taarupgaard, Niels Kaas' Eje, hvorefter den blev nedlagt som selvstændig Ejendom og lagt ind under Taarupgaard[1]).

[1]) Trap: Dmk. 3. Udg. IV, 654.

Hvidkilde og *Søbo,* Egense S., Sunds H., Svendborg A.

Med Hvidkilde forenes i Begyndelsen af 17'de Aarh. den gamle Hovedgaard Søbo, hvis Voldsted ligger Syd for Hvidkilde Sø[1]). (Afb. 12.)

[1]) Jacob Madsen: Visitatsbog p. 227. Aktst. t. Opl. om Danmarks indre Forhold. I. 173. — Planskitse af Søbo Voldsted i: Fortid og Nutid 7.—8. Hefte: Vilh. Lorenzen: Anf. Afh. p. 214.

Bremersvold og *Kjelstrup,* Erindlev S., Fuglse H., Laaland.

Bremersvold blev — vistnok som en Fortsættelse af en gammel Hovedgaard i Galmindorp — grundlagt og indgravet c. 1600 af Mogens Gjø (d. 1608).

Noget Øst for det gamle Galmindorp laa Kjelstrup. 1643 blev det forenet med Bremersvold, og Bygningerne nedbrudte[1]).

[1]) Kirkeh. Saml. II. 162 ff.

IX.

Voergaard, Voer S., Dronninglund H., Hjørring A.

Enestegaard. Ligger lavt paa en Halvø mellem to Aaløb. Borggaarden paa et rummeligt, indgravet, firkantet Voldsted med flad Profil, oprindelig med Ydervold mod Vest og Ydergrav mod Øst, hvor Adgangen er — i sin Tid med Træbroer over begge Gravene.

Borggaardsanlæget bestaar nu af en Vinkelbygning i Nord og Øst, opført til forskellige Tider.

Ældst er østre Del af nordre Hus, bygget af Mursten af Størrelse 29 à 30 × 8 à 8½ × 13½ à 14½ cm. i regelmæssigt Munkeskifte og paa et Fundament af raa Kamp. Blandt Murstenene er en Del sortbrændte og indmurede som Bindere. Dette Bygnings-Parti — et oprindeligt fritliggende Hus — har toskibet, tøndehvælvet Kælder, derover to Stokværk, hvoraf det nederste har Krydsribbehvælvinger. Øverst kroner et Halvstokværk Bygningen. Baade i Syd- og Nordmur har været Skydeskaar i øverste Halvstokværk. Skydeskaar og Skoldehuller findes endnu i Østgav-

len. Endnu staar ind mod det senere tilbyggede østre Hus betydelige Dele af den blændingsprydede, kamtakkede Østgavl.

Ind mod Gaarden, henimod den vestre Gavl findes i Murværket Spor af en Udbygning, øjensynlig af Grundmur og ført op i hele Husets Højde. Grundsten og Murværk af en anden Udbygning er fundne paa Nordsiden, helt mod Vest, ud for Skellet mellem Nordfløjens ældre og yngre Del. Denne Udbygning er sikkert den samme, der omtales i en Besigtigelse 1578, som „en Kvist, muret af Grunden til de første Bjælker og derpaa bygget et Træværk, to Loft højt". Den synes at være noget, men næppe meget yngre end Hovedhuset[1]).

Teknik, Bue og Hvælvingskonstruktioner, foruden dekorative Stiltræk henfører dette Voergaards ældste Hus til Sengotikken. Det er opført i Børglumbispernes Tid, antagelig af Niels Styggesen Rosenkrantz. Han var Biskop fra 1486—1533. Den egentlige Styrer af Bispedømmet var dog fra 1519 Stygge Krumpen. Brandspor viser, at det har staaet færdigt og i Brug, inden det indtoges og brændte i Grevens Fejde 1534.

Fra 1586—91 opførte Ingeborg Skeel det østre Hus.

Omtrent paa samme Tid maa vestre Del af det nordre Hus, opført af Mursten, lagt i Krydsskifte, med Kælder og tre Stokværk, være tilbygget.

Men med det ældste, sengotiske Hus, lagt sidevendt i Forhold til Adgangen, var Børglumbispernes Voergaard endnu ikke færdigt.

I sydvestre Hjørne af Ingeborg Skeels Hus findes helt nede mod Jorden endnu synligt Murværk i Munkeskifte. Det er en Del af en svær Mur, der har flugtet med det gamle nordre Hus's Østgavl. Tæt ved samme Hjørne af Ingeborg Skeels Hus ses Grundstenene til en Mur, der flugter med Sydgavlen og som endnu stod delvis bevaret i 1870'erne og paa et Kort af 1874[2]) er afsat i hele nuværende Nordfløjs Længde. Disse Murrester stammer fra Spærremure, der har hørt med til det oprindelige Anlæg og omtales i Besigtigelsen af 1578.

Hvor den vestre Mur har ligget, er det nu ugørligt at paavise. Har den — som Kortet lader formode — flugtet med nuværende nordre Hus's Vestgavl, har Anlæget været tilnærmelsesvis kvadratisk.

Mod Syd, Vest og Nord var Murens Højde 1578 7 Alen (c. 5 Meter), Bredden 5 „Fødder" (c. 1½ m). Den østre Mur — Portmuren — var lavere, men til Gengæld noget drøjere. Den var 4 Alen (knap

3 m) høj, 7 „Fødder“ (c. 2,20 m) tyk. Her fandtes et Porttaarn, i Besigtigelsen betegnet som „en Kvist af Grund, som Porten gaar igennem. „Ringmuren“ omtales 1578 som „vidt begreben, trindt omkring Gaarden“. Dens usædvanlige Tykkelse lader formode, at der har været udsparet Nischer med Skydeskaar.

[1]) Udgravning 1911. Beretning af Chr. Ax. Jensen. N M II A.

[1]) Nu i N M II A. Her findes ligeledes en Række Tegninger af Voergaard. udført af C. F. Hetsch fra samme Tid. Jvf. P. B. Scavenius: Voergaard i Ude og Hjemme II, p. 25 ff.

Hardenberg (Krænkerup), Radsted S., Musse H., Maribo A.

Enestegaard. Ligger lavt. Borggaarden paa et ret højt, firkantet, snævert bebygget, i moderne Tid noget ændret Voldsted, med Adgangen fra Øst.

Den nu stærkt ombyggede Borggaard er trefløjet, aaben mod Syd.

Ældst er den store midterste Del af nordre Fløjs Kælder og to Stokværk, opført af store Mursten — 28 × 13 × 10 cm — i Munkeskifte. Det gamle Hus giver sig tydeligt til Kende ved sine særlig svære Mure. Af Gavltavler staar kun de nederste Partier. Den todelte Kælder er hvælvet, med en gennemgaaende Tøndehvælving i det smalle østlige Rum og med Krydsribbehvælvinger i det store vestlige (Afb. 60).

Det maa være dette Hus, „som staar Norden paa Gaarden, paa den højre Haand, næst inden Porten“, Eskild Gjø lod opføre[1]). Han døde 1506, og det ældste Hus paa Hardenberg stammer da antagelig fra Slutningen af 15’de Aarh.

I Løbet af første Halvdel af 16’de Aarh. opførtes østre og vestre Hus i deres oprindelige Skikkelse og muligvis et nu nedrevet søndre Hus.

[1]) Thiset: Eline Gjøs Jordebog p. 447. — Se W. Norvin: Hardenberg i D. Hgde. ved 1920.

Løgismose, Haarby S., Baag H., Odense A.[1]).

Enestegaard, Borggaarden paa et rummeligt, firkantet Voldsted med flad Profil, noget skævt orienteret. Borggaarden er nu treføjet. Adgangen er fra Nordvest.

Ældst er det n o r d ø s t r e H u s, opført af Mursten i Munkeskifte[1]). Det er i to Stokværk. Denne Bygning, oprindelig fritliggende og sidevendt paa Voldstedet er udpræget gotisk. Fladbuede og spidsbuede Buestik forekommer. Det maa være dette Stenhus

paa Løgismose, der opførtes af Mogens Gjø[2]). Han ejede Gaarden fra c. 1500, da han giftede sig den til, og indtil sin Død 1544.

Det oprindelige Anlæg udvidedes senere. Nordvestre Hus tilbyggedes af Peder Oxe 1575.

Senere igen — i 17'de Aarh. opførtes et sydøstre Hus, og et Taarn indbyggedes mellem dette og Nabofløjen.

[1]) Herredsbeskr. i N. M. II A. Heri Skitse af Borggaardsanlæget af Arkitekt A. Mathiesen.

[2]) Thiset: Eline Gjøs Jordebog p. 448.

Rygaard, Langaa S., Gudme H., Svendborg A.[1]).

Enestegaard, ligger lavt i Terrainet. Det snævre Borggaardsvoldsted er firkantet, med flad Profil. Adgangen er fra Syd. Det indgraverede Ladegaardsvoldsted har haft uregelmæssig Form. Borggaardsanlæget bestaar nu af fire sammenbyggede Huse. Ældst er antagelig det oprindelig fritliggende nordre Hus, der altsaa har ligget bortvendt fra Indgangen. Det er opført af Mursten i vendisk Skiftegang paa et Fundament af raa Kamp. Det har toskibet Kælder med Krydsribbehvælvinger, derover to Stokværk, det øvre paa en Udkragning, baaret af flade Buer. Øverst krones Huset af et for begge Langsider udkraget Halvstokværk med Vægtergang, hvilende paa buebærende Konsoller. Huset har blændingsprydede, kamtakkede Gavle.

Mod Nord viser Fundamentrester og Mærker i Murværket, at der her har været en taarnagtig Udbygning. I Hvælvings- og Bue-Konstruktioner, i Murteknik og efter de indvendig malede Dekorationer at dømme er dette Hus sentgotisk og kan næppe være yngre end 16'de Aarh.s første Halvdel.

Rygaard maa være opført af Johan Urne, der døde 1537.

Noget, men næppe meget senere end det store Hus er de tre andre Huse opførte. Først søndre Hus — Porthuset — og derefter de to Sidehuse.

Senest c. 1600 — er Hovedhusets Trappetaarn og Trappetaarnet i Hjørnet mellem søndre og vestre Hus tilbyggede.

[1]) H. J. Holm og Fr. Beckett: Danske Herreborge, p. 9 ff.

Boller, Uth S., Bjærge H., Vejle A.[1]).

Enestegaard. Borggaarden ligger lavt paa den sydlige Del af et rektangulært Voldsted med flad Profil og snævert bebygget, Adgangen er fra Vest.

Borggaarden bestaar nu af 4 sammenbyggede Huse.

Ældst er det nordre Hus, indtil Hjørnet mod østre Hus. Det er opført af Mursten, af Størrelse 30 × 14 × 10 cm, i en Blanding af Munkeskifte og vendisk Skifte og har nu to Stokværk, Midterrummet i det nederste Stokværk er dækket af Krydsribbehvælvinger. Huset skal tidligere have haft et tredje Stokværk, der dog maa antages kun at have været et Halvstokværk. Af de to Hjørnetaarne, der ligeledes skal have været, er der ikke Mærker at se i Murværket.

Nordre Hus kan ikke være yngre end Midten af 16'de Aarh. Det er antagelig opført af Holger Ottesen Rosenkrantz, der boede her fra 1548 til sin Død 1575, og Opførelsen af det statelige Hus og Anlæget af Voldstedet staar mulig i Forbindelse med hans store Godssamlinger om sin Sædegaard.

Senere indbyggedes Renaissancehvælvinger i det nordre Hus's nederste Stokværk Øst og Vest for det ældre hvælvede Rum. Det kan være sket samtidig med, at Karen Gyldenstjerne, Holger Rosenkrantz's Enke, 1588 opførte det østre Hus.

Ikke meget yngre er vestre Hus — Porthuset. Alle tre Huse er stærkt ombyggede 1769.

Ved denne Lejlighed har ogsaa søndre Hus i alt væsentligt faaet sin nuværende Skikkelse, men baade mod Nord og Syd findes i Kælderpartierne middelalderligt Murværk[1]).

[1]) R. og B.: Danske Herregaarde. II. Westergaard: Boller i D. Hgde. ved 1920.

Gisselfeld, Broby S., Ringsted H., Sorø A.[1]).

Enestegaard. Paabegyndt af Peder Oxe 1547, paa et rektangulært Voldsted og flyttet fra en tidligere Plads, (se p. 34). Voldstedets Længderetning er fra Vest mod Øst. Det var paa den vestre Halvdel af Voldstedet, Borggaardsanlæget opførtes med Adgang fra Nord.

Anlæget er nu trefløjet og aabent mod Syd. Ældst er nordre Hus, Porthuset, der har tøndehvælvet Kælder og derover to Stokværk og et øvre Halvstokværk med Skydeskaar og Skoldehuller ud mod Graven; 1865 stod Huset uden Buefrise under Gesimsen ligesom Gaardsiden. Foran Portgennemkørselen staar et Porttaarn, hvis tredje Stokværk er udkraget og hviler paa buebærende Konsoller.

Dette Hus maa oprindelig have ligget frit; det er ikke muret i Forbandt med Vestfløjen, og Østfløjen er bygget ind paa det.

Rester af Kaminhuller i sydøstre og sydvestre Hjørne i Kælderen viser det samme. Bygningens Mure er meget stærkt omsatte; og blandt andet har Porttaarnet ved Restaurationen 1869 været helt nede. Saa meget kan dog paavises, at Skiftegangen over den med huggen Kamp beklædte Sokkel er middelalderlig. I Facaden ud mod Graven er endnu Spor af Rudemuring med haardtbrændte Sten. De oprindelige Vinduesforhold er højst uklare.

Af oprindelige Skillerum er i Stuestokværket kun en Tværmur tilbage mellem Portgennemkørsel og Vestgavl.

Huset har kamtakkede, blændingsprydede Gavle.

Over Porten i Taarnet er indsat en Indskrifttavle med Peder Oxes fædrene og mødrene Vaaben; den maa altsaa være opsat og Huset færdigt inden hans Giftermaal 1567 med Mette Rosenkrantz.

[1]) N. M. II A. Fot. af Opmaalinger fra 1865 af Stilling. Beliggenheds- og Anlægsplan 1898 af A. Mathiesen. Plan og Snit 1916 af M. Borch. — A. Mathiesen: Opmaaling 1912 af Fundamenter af et Hus paa den østlige Del af Voldstedet. Middelalderligt Hus i Haven opmaalt 1898 — Fundament af Braabytaarnet, Opm. 1908 af Chr. Borch. Se iøvrigt Burmann-Becker: Efterr. om gl. Borge I 33, — Jvf. Fr. Beckett: Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark. 1897. p. 55 ff. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld, p. 320 ff. O. Andrup: Gisselfeld i D. Hgde. ved 1920. —

Krabbesholm, Resen S., Hindborg H., Viborg A.[1]).

Enestegaard, ligger lavt ved Skive Fjord. Borggaarden oprindelig fjærnt fra Ladegaarden (se p. 28). Borggaardsvoldstedet firkantet med flad Profil. Adgang fra Syd.

Ældst er nordre Hus, fritliggende og bortvendt fra Adgangen. Det er opført af Mursten af Størrelse 27½ à 28½ × 12½ à 13 × 8 à 8½ cm i uregelmæssig Skiftegang, med rig Benyttelse af Granitkkvadre. Det har Kælder med fladt Loft, derover to Stokværk, og blændingsprydede, kamtakkede Gavle. Omtrent midt for den sydlige Langside findes en Udbygning i Hovedhusets Højde med kamtakket Gavl mod Syd. Omtrent midt for Nordsiden var oprindelig muret en karnapagtig Udbygning i Hovedhusets Højde — en „Hemmelighed“ — med Afløb mod den oprindelige herværende nordre Grav. I Taget maa der til denne Side have været to murede Kviste[2]).

Dette Hus er opført i Midten af 16'de Aarh., i al Fald paabegyndt af Iver Krabbe, og rimeligvis efter hans Død 1561 fuldendt af hans Enke, Magdalene Banner. Meget muligt er det hende, der har til-

føjet det runde Taarn med Keglespiret umiddelbart Øst for den søndre Udbygning, og hvorigennem Indgangen er. Senere igen er det nordvestre Hjørnetaarn tilbygget.

De to Sidelænger i Bindingsværk stammer fra 18'de Aarh.

[1]) Tegnr. og Opmr. i Kunstakademiets Bibliothek. Plan af Borggaardsanlæget i: Maaleren, Efteraar 1915.

[2]) Undersøgelse af C. M. Smidt. N. M. II A. Her Skitseplan af Hovedhuset i dets opr. Skikkelse, med Afløbet fra Hemmeligheden.

Steensgaard, Svanninge S., Salling H., Svendborg A.[1]).

Enestegaard. Ligger lavt. Borggaardsvoldstedet skævt orienteret, firkantet, med flad Profil og snævert bebygget. Adgang fra Syd.

Ældst er Midterpartiet af nordre Hus fra Vestfløjen til Østfløjens Midte. Det har en Længde af 30 m og en Bredde af 7 m (udv. Maal) og har været en oprindelig fritliggende Bygning, bortvendt fra Adgangen, opført af raa Kamp; kun i Murværket omkring Vinduerne er brugt Mursten af Størrelse 25½ à 26 × 8 à 9 × 13—14 cm i blandet Skiftegang. Kælderen — med to tøndehvælvede Rum i vestre Ende — og nederste Stokværk er i Grundmur. Øvre Stokværk i Bindingsværk er i sin nuværende Skikkelse senere end den øvrige Bygning.

Dette Hus har i de grundmurede Partier udpræget sengotisk Karakter. Om det oprindelig har været højere er uvist. Det er mulig opført i Midten af 16'de Aarh. af Anders Emmiksen, der ejede Gaarden i det mindste fra 1523 til sin Død 1566 og har gjort meget for Ejedommen ved at lægge Gods til.

Næppe længe efter, at nordre Hus har staaet færdigt, har man paabegyndt et vestre Hus — nordre Parti af nuværende Vestfløj.

1588 siges om Steensgaard, at den er „mellem røde Stænger". Det maa sigte til Bindingsværksdele eller -huse[2]) bl. a. til nordre Hus's oprindelige Bindingsværksoverbygning. Den nuværende er antagelig paasat, og Sandstensportalen ind mod Gaarden anbragt i første Halvdel af 17'de Aarh. af Sidsel Høg, Ebbe Munks Enke, der ejede Gaarden fra 1625 til sin Død 1648[3]). Det grundmurede Porttaarn i Ladegaarden — nylig nyopbygget i sin oprindelige Skikkelse — bærer hendes og hendes Mands Vaaben i Sandsten.

Ved Gravning er fundet Fundamenter af en østre Fløj, c. 9 m bred[4]).

[1]) Opmaaling af Arkitekt A. Mathiesen 1903, Stueplanen gengivet i E. Bille Brahe Selby: Steensgaard, D. Hgde ved 1920.

[2]) Jacob Madsens Visitatsbog p. 258.

[3]) Biogr. Lex. XI, 517.

[4]) Ved Istandsættelsen af Gaarden 1903. Medd. af Ark. A. Mathiesen.

Bønned, Horbelev S., Sønder H., Falster

Lille rektangulært, snævert bebygget Voldsted[1]). Huset ligger Sønden paa Voldstedet og bortvendt fra Adgangen. Dele af Kælderen bevarede. Plan og Facade fra Tiden kort før Husets Nedrivelse 1700 viser[2]), at det har været c. 9 × 19 m i udvendig Maal, haft Kælder, to Stokværk og øvre Halvstokværk med smaa Aabninger. Gavlene havde Kamtakker. Et rundt Taarn paa søndre Langside ud mod Graven, med ret tynde Mure, synes senere tilbygget. Er Huset opført af Oluf Holgersen Ulfstand, Halvbroder til Glimmingehus' Bygherre, Jens Holgersen Ulfstand? Han ejede Bønned til sin Død 1529 (Afb. 58).

[1]) Skitseplan af Voldsted og Ruin fra 1884 af E. Schiødte i N. M. II A.

[2]) Rigsarkivet: Nykøbing Slots Regnskaber. Ark. E. Dyggve har gjort mig opmærksom paa disse Tegninger og velvilligt kopieret dem til Gengivelse i nærværende Arbejde.

Lerkenfeld (Bonderup), Vesterbølle S., Rinds H., Viborg A.

Enestegaard. Borggaarden ligger meget lavt paa et firkantet, rummeligt Voldsted med flad Profil og er nu trefløjet med to Udbygninger mod Nord og Trappetaarn paa Nordsiden af Hovedfløjen. Adgangen er fra Nord. Ældst er Midterfløjen, det søndre Hus. Anlæget er altsaa bortvendt. Huset har grundmuret, tøndehvælvet Kælder. Derover to Stokværk i Bindingsværk, sat med gennemløbende Stolper og med Spor af Mønstermuring. Senere er Huset næsten helt skalmuret i Renaissanceskifte. En Udbygning mod Syd, nær ved østre Gavl, har tøndehvælvet Kælder i vendisk Skifte, derover to Stokværk i Grundmur, opført i Renaissanceskifte, men fra først af øjensynlig i Bindingsværk som selve Hovedhuset.

Denne Bygning synes, efter den vendiske Skiftegang i alle paaviselige, oprindelige Partier af Murværket, næppe at kunne være yngre end Midten af 16'de Aarh. Mulig er den opført kort efter

1555 af Jørgen Lykke som Vaaningshus, efter at han dette Aar havde erhvervet Ejendommen.

Ret tidligt er Trappetaarnet, de to korte Sidefløje og en Udløberfløj mod Syd henimod Vestgavlen bleven tilbyggede; alle Tilbygningerne er opført i vendisk Skifte og Side- og Udløberfløje mulig fra først af i to Stokværk; den søndre Tilbygning har oprindelig haft samme Højde som selve Hovedhuset, de to nordlige Sidebygninger er nu noget lavere. En profileret Dør i Vestfløjen førte ind til et vistnok fra først af hvælvet Rum. Trappetaarnet, der har Kælder, er udvendig delt i tre Stokværk med Udkragninger over et afrundet Skifte.

Med disse Tilbygninger havde Lerkenfeld nærmet sig Karakter af en trefløjet Gaard.

Formstenene i Tilbygningerne er de samme, som ogsaa er anvendte paa det ligeledes af Jørgen Lykke opførte Overgaard i Randers Amt. Ogsaa Overgaards Trappetaarn har Udkragning, omend kun en enkelt. Udvidelserne af det oprindelige Lerkenfeld skyldes da utvivlsomt ogsaa denne Bygherre, og maa være sket før hans Død 1583[1]).

Paa den Side af Voldstedet, der vender mod Nord, mod Adgangen, er der i Hjørnerne Antydninger af Grundvolde til runde, taarnagtige Bygninger af ret smaa Dimensioner, kun 2 à 3 Meter i Gennemsnit. Er det „Runddele“, som Datiden kaldte dem, hvortil Spærremure eller Palissanderværk, der har begrænset og værnet Voldstedets oprindelige bygningsfri Sider, har sluttet sig?

I 17'de Aarh. var Voldstedets frie Sider overalt lukket af Bygninger.

1) E. Tang-Christensen: Nogle Efterretninger om L.'s ældste Historie. Viborg 1889. — S. t. j. Hist. og Top. 1864 p. 45 ff.

Rødslet, Vadum S., Kjær H., Aalborg A.

Enestegaard. Ligger lavt ved Limfjorden. Laa tidligere andetsteds (se p. 27). Borggaarden og Ladegaarden paa samme helt indgravede, rektangulære Voldsted, der har flad Profil. Adgang til Voldstedet fra Nord, til Borggaarden fra Vest.

Nuværende Borggaardsanlæg er trefløjet og aabent ud mod Adgangen. Ældst er nordre Hus, opført i Bindingsværk og i eet Stokværk. Flytningen til det nuværende Voldsted maa have fundet Sted efter Grevens Fejde, da Rødslet blev brændt, og efter at

den forhenværende Bispegaard 1540 af Kronen var bleven overladt til Peder Ebbesøn Galt, der ejede den til sin Død 1548.

Senere, rimeligvis af samme Mand, er østre Hus, med Murværk i vendisk Skiftegang, men stærkt omsat, uden Kælder og kun i eet Stokværk, bleven bygget til.

Søndre Hus er en Bindingsværksbygning fra Aarene omkring 1600.

Wedellsborg, tidligere Iversnæs, Husby S., Vends H., Odense A.[1])

Enestegaard. Ligger yderst paa det faste Land mod tidligere Kyst og ret højt mod Forstranden. Voldstedet udvisket. Grav mod Øst.

Borggaardens ældre Del bestaar af en søndre og østre Fløj, der løber ind paa denne. Forskellige Byggeperioder kan paavises, lige fra Resterne af et, sikkert fra Middelalderens ældre Aarhundreder stammende firkantet Taarn, til sengotiske og senere Bygningspartier.

Tydeligst fremtræder den bredere vestre Del af Sydfløjen, et oprindeligt fritliggende kort, højt og dybt Hus lagt solret, opført med Kassemure og nu i to Stokværk, med den midterste Del af sin sengotiske Tagstol velbevaret. Dette Hus, der tilhører Middelalderens senere Del, maa være opført af Henrik Knudsen Gyldenstjerne. Han følte sig særlig knyttet til denne Gaard, hvor han døde 1517.

Til det ældre Taarn føjedes senere i sengotisk Tid en lang, smal Længe i østlig Retning, hvortil atter den østre Fløj byggedes i Slutningen af 16'de Aarh.

1706 gennemgik Bygningerne en omfattende Ombygning.

1) W. Norvin: Wedellsborg i D. Hgde. ved 1920. — Om Bygningshistorien: Vilh. Lorenzen i Hist. Aarb. for Odense Amt 1920.

Kokkedal, Torslev S., Øster Han H., Hjørring A.[1]).

Enestegaard. Borggaarden ligger paa et noget uregelmæssig, firkantet, kunstigt tildannet, bankeagtigt formet Voldsted c. 4½ m højt over Vandspejlet i Gravene. Mod Øst og Syd er opført Dæmninger. Adgangen er fra Syd.

Det nuværende Borggaardsanlæg bestaar af tre sammenbyggede Huse. Ældst er det vestre Hus, opført af Mursten af Størrelse 26 × 8 × 13 cm i Munkeskifte paa et Fundament af raa Kamp. Kælderen har imod Syd et med Krydsribbehvælvinger

hvælvet Rum og i det større nordlige Parti en toskibet, hvælvet Kælder, derover to Stokværk og øverst et oprindeligt Halvstokværk. Huset har kamtakkede Gavle, vestre Gavl med Blændinger.

Denne udpræget sengotiske Bygning, oprindelig fritliggende, sidevendt paa Voldstedet, tilhører antagelig Begyndelsen af 16'de Aarh. og er mulig opført af Erik Eriksen Banner, der ejede Gaarden fra c. 1510 til sin Død 1554. Om dette Hus har oplevet Indtagelsen af Kokkedal i Grevens Fejde faar staa hen.

Noget, næppe meget, yngre er nordre Hus og søndre Hus — Porthuset. Til sidst opførtes et nu forsvundet østre Hus. Trappetaarnet, indbygget mellem nordre og vestre Hus, stammer fra Slutningen af 16'de Aarh.

[1]) L. Bobé: Danske Herregaarde ved 1920. Kokkedal.

Vedbygaard, Ruds—Vedby S., Løve H., Holbæk A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard; ligger lavt i Terrainet. Borggaardsvoldstedet danner en lidt skæv Firkant med flad Profil. Det er snævert bebygget og har nu Adgang fra Syd. Mulig stammer Voldstedets Skævhed fra, at det fra først af har haft en anden Form, været mindre og kun baaret det nuværende søndre Hus.

Borggaarden bestaar af tre sammenbyggede Huse.

Ældst er det oprindelig fritliggende søndre Hus, opført af Mursten, paa et Fundament af raa Kamp. Det har to Stokværk og øvre Halvstokværk. De to Stokværk er opført i vendisk Skifte med Sten af Størrelse 26 × 9 × 13 cm. Halvstokværket er muret i Munkeskifte med Sten af Størrelse 27 × 9 × 13 cm. Huset har blændingsprydede, kamtakkede Gavle. At det fra først af har været noget lavere end nu, viser østre Gavls Blændingsdekorationer. Dog er det ikke udelukket, at der ogsaa før den Ombygning, der maa have fundet Sted, kan have været et lavt øvre Stokværk. Paafaldende er Husets Dybde — 11,36 m i udvendig Maal. Længden er 21 m. —

Nordre Langside har Spor af en kvistagtig Udbygning i to Stokværk.

Det søndre Hus er i sin oprindelige Skikkelse en udpræget gotisk Bygning. Paafaldende er de her forekommende spidse Buer, nu dog kun paaviselige i en Dør og et Vindue paa Nordsiden. Forandringerne i Husets øvre Partier staar sikkert i Forbindelse med Gaardens Ødelæggelse i Grevens Fejde 1535. Knud Rud klager 17/9 1535 til Sofie Krummedige, Eske Billes, at hans Gaard Vedby er

næsten nedbrudt og intet derpaa uden de blotte Vægge[2]). Det kan meget godt være nuværende søndre Hus, der er bleven saa medtagen og delvis ødelagt. Det er utvivlsomt ældre end Grevefejden. De anvendte Spidsbuer lader formode, at Bygningen kan være opført allerede i det 15'de Aarh. af Jørgen Rud, der døde c. 1504. Muligvis ogsaa først af hans Eftermand, Knud Rud, der døde 1554.

Senere i Aarhundredet er Vedbygaards Anlæg bleven betydeligt udvidet — maaske straks efter Grevens Fejde — med en nordre Udbygning og et taarnagtigt Nordvesthus. Ikke længe efter byggedes ogsaa det nordre Hus, og et vestre Hus var i al Fald planlagt. En Spærremur blev opført mod Øst. Det er tænkeligt, at disse store Udvidelser staar i Forbindelse med en Udvidelse og Regulering af det snævert bebyggede Voldsted. Adgangen i denne Periode har været fra Øst.

I 18'de Aarh. er nuværende Portaabning brudt igennem søndre Hus helt mod Øst og søndre Hus forlænget mod Vest.

[1]) Planer og Opm. af F. C. C. Hansen i N. M. II A. og i Vedbygaards Arkiv. W. Norvin: Vedbygaard i D. Hgde. ved 1920.

[2]) Pal. Müller: Grevefejden I, 372.

Lynderupgaard, Lynderup S., Rinds H., Viborg A.

Oprindelig Landbyhovedgaard. Ligger lavt ud mod Engen ved Fjorden. Borggaarden paa et firkantet Voldsted med flad Profil. Adgangen er fra Ladegaarden, fra Nord.

Borggaardsanlæget er nu trefløjet og modvendt Adgangen. Bygningerne tilhører forskellige Tider.

Ældst er midterste Del af vestre Fløj, et Stenhus, i indvendigt Maal 6 × 10 m, opført af raa Kamp i to Stokværk, mulig med et oprindeligt lavt Styrterum. Alle Dør- og Vinduesaabninger er rundbuede med lige Smige. Fire Aabninger, udmurede i Mursten, sidder regelmæssigt fordelte i begge Stokværk baade mod Øst og Vest. I nederste Stokværk fandtes en Dør ud til Gaarden, i øvre en mindre Dør ud mod Graven, der antagelig har ført ud til en Hemmelighed. Den gamle sengotiske Tagstol er endnu delvis bevaret.

Dette korte, svære Stenhus med 1 m tykke Mure kunde — efter sine runde Buer — tænkes at gaa helt tilbage til romansk Tid. Men Vinduernes Type er ikke romansk, de mangler de for Stilen saa karakteristiske Skraasmige. Og forøvrigt er Rundbuens Optræden saare almindelig i sengotisk Tid, paa Overgangen til Renaissancen. Det er derfor rimeligere at antage, at Bygningen stammer

fra c. 1500, da Gaarden var i Viborgbispernes Eje. Niels Friis, Biskop fra 1498—1512, kan have været Gaardens Bygherre.

Nordre Fløj — Portfløjen — stammer fra Midten af Aarhundredet, østre Fløj fra Aarene omkring 1600.

Nordre og søndre Del af Vestfløjen skyldes senere Tider.

Vinderslevgaard, Vinderslev S., Lysgaard H., Viborg A.

Enestegaard. Mulig oprindelig flyttet fra Vinderslev By. Herom, om Beliggenhed og Voldsted, se p. 24.

I Borggaarden er nu kun en enkelte Bygning tilbage med Gavle i Nord—Syd. Den har en betydelig Længde (29 m), Bredden er 9 m (udv. Maal). Huset er opført paa et Fundament af raa Kamp af Mursten i Munkeskifte af Størrelse: 28 × 13½ × 9 cm, har Kælder og derover et Stokværk. Oprindelig har der, som det synes, ogsaa været Plads til et lavt øvre Halvstokværk. De oprindelige Viduesforhold lader sige ikke mere paavise, derimod er den glatte, kamtakkede Nordgavl bevaret.

Bygningen er afgjort sengotisk. At den er bleven til før Reformationen, da den ejedes af Viborg Bispestol, er sandsynligt. Den maa da antages at være opført i første Tredjedel af 16'de Aarh., vel af den sidste katholske Biskop, Jørgen Friis, der var en ivrig Bygherre og opførte det saakaldte tredje Hald. Han var Biskop fra 1520.

Efter Terrainforholdene maa det formodes, at Huset fra først af har ligget Østen i Borggaarden — ikke som nu Vesten. Mellem Borggaard og Grav maa Ladegaarden have haft sin Plads.

Sandholt, Sandholt—Lyndelse S., Salling H., Svendborg A.[1]).

Enestegaard. Gaarden ligger lavt. Borggaardsanlæget, der danner en skæv Firkant, var i sin endelige Skikkelse en absolut Vandborg[2]) og stærkt befæstet (se p. 71). Adgangen er fra Øst.

Borggaardsanlæget, hvis Bygninger hviler paa Pæle og Slyngværk, bestaar af fire sammenbyggede Huse med Hjørnetaarne mod Øst.

Ældst er de nederste Partier af østre Hus — Porthuset. De er opført af Mursten af Størrelse 27 × 9 × 13 cm, lagt i Munkeskifte og paa et Fundament af raa Kamp. Huset har hvælvet Kælder undtagen under Portgennemkørselen. Kælderen er toskibet og har Krydsribbehvælvinger baarne af firkantede Piller. Over Kælderpartiet kan endnu spores Murværk af et nedre

Stokværk, hvorigennem den hvælvede Portgennemkørsel var, men Husets oprindelige Højde vil nu kun kunne paavises ved Udhugninger i Murværket.

Dette sengotiske Hus af c. 32 m's Længde og 6,60 m's Bredde (indv. Maal) hører til de alleranseligste, Tiden har efterladt os. At det er det første Hus paa Voldstedet er dog lidet troligt. I søndre Hus findes længst mod Øst i en nylig udgravet Kælder Rester af en senmiddelalderlig Bygning, opført dels af raa Kamp, dels af Mursten i Munkeskifte — mulig et ældre Vaaningshus, hvis Omfang og Højde ikke i Øjeblikket lader sig fastslaa, og hvis Alder foreløbig ikke lader sig bestemme. Det store østre Hus kan være bygget af Jakob Hardenberg, mulig nok først efter Grevens Fejde, da Sandholt blev plyndret af de grevelige. Han tilgiftede sig Gaarden c. 1526 og døde 1542.

I Slutningen af Aarhundredet ombyggedes søndre Hus, vestre og nordre Hus tilbyggedes, og Taarne anbragtes paa alle fire Hjørner.

1788 og 91 fik Gaarden i alt væsentligt sit nuværende Udseende.

1) Jørgensen: Hist. Opl. med Sandholts Fortid som Udgangspunkt. Aarsskrift for Hist. Samf. f. Svendborg Amt. 1911, p. 3 ff. W. Norvin: Sandholt i D. Hgde. ved 1920.

2) Synsforretning 1752. Sandholts Arkiv.

Holbækgaard, Holbæk S., Rougsø H., Randers A.[1]).

Enestegaard. Ligger lavt ved Randers Fjord. Borggaarden paa et lavt, oprindelig rundt Voldsted med flad Profil.

Nuværende Hovedbygning har Gavle i Nord og Syd. Ældst er søndre Del, der synes at tilhøre et oprindeligt, fritliggende Enkelthus. 16,34 m langt. Det er opført af Mursten, lagt i Krydsskifte paa et Fundament af raa Kamp. Det har Kælder med fladt Loft, derover to Stokværk. Trods Krydsskiftet er dette Hus ved sine Buekonstruktioner og Blændingsdekorationer ganske gotisk i Karakter. Det maa være opført i Midten af 16'de Aarh af Hans Stygge, der ejede Gaarden fra 1544 til sin Død 1568. Sidstnævnte Aar omtales „Stenhuset“ paa Volden[2]).

Senere er dette Stenhus gjort dobbelt saa langt, samtidig med at der midt for søndre Langside opførtes et nu nedrevet Trappetaarn. Bygningen blev ganske symmetrisk og den eneste oprindelige Gavl, Nordgavlen, er utvivlsomt en Kopi af den tidligere Vest-

gavl paa Hans Stygges Hus. Disse Byggeforetagender skyldes — efter Vaabentavle over nuværende Indgangsdør — Christen Skeel og fandt Sted 1645.

[1]) S. Nygaard: Holbækgaard i D. Hgde. ved 1920.
[2]) D. Mag. I, p. 61.

Østrupgaard, Haastrup S., Salling H., Svendborg A.

Enestegaard. Ligger paa et Bakkehæld ud mod en Bæk. Borggaardsvoldstedet er firkantet med ret høj Profil og snævert bebygget. Adgangen er fra Nord.

Borggaardsanlæget har tre Huse i Syd, Vest og Nord, det sidste med Udløberfløje.

Ældst er vestre Hus, opført af Mursten, med rig Benyttelse af utilhuggen Kamp. Det har to Stokværk og lavt øvre Halvstokværk. I Følge Indskriftstavle over Døren er Huset opført 1572 af Ivar Lunge.

Søndre Hus, opført i Bindingsværk, stammer fra 17'de Aarh.s Midte og senere igen, antagelig i 18'de Aarh., er nordre Hus — Porthuset — med Udløberfløje bygget.

Rydhave, Ryde S., Ginding H., Ringkøbing A.

Enestegaard. Ligger lavt. Borggaarden paa et firkantet, oprindelig helt indgravet Voldsted med flad Profil. Graven tilkastet mod Syd og Øst og delvis mod Nord. Adgangen er nu fra Nord.

Det nuværende Borggaardsanlæg bestaar af en kort nordre Fløj med Taarn ved sydvestre Hjørne, en østre, søndre og vestre Fløj. Borggaarden er aaben mellem Taarnet og Vestfløjen.

Til de ældste Partier hører Taarnet. Det er ottekantet, i de nedre Partier, til op over Blændingerne, opført af Mursten af Størrelse 28 × 14 × 9 cm, i Munkeskifte. Indvendig er Taarnet rundt, nederst et stensat Kælderrum, derover flere Stokværk, uden at det dog nu er muligt helt nøjagtigt at paavise Stokværksdelingen. De øvre Partier af Taarnet er murede af Sten af mindre Dimensioner og i Krydsskifte. De tre Sider ind mod Gaarden er udmurede med Sten af samme Størrelse og i samme Teknik, næsten helt ned til Grunden.

Dette Taarn, der ikke har været bestemt til Trappetaarn, har mulig fra først af staaet isoleret. De stærkt ombyggede Sider ind

mod Gaarden kunde dog tyde paa, at det engang har været sammensat med et Hus i flere Stokværk, og muligvis i Bindingsværk. Beliggenheden af det omtrent samtidige vestre Hus og det noget senere østre Hus forudsætter naturligt en mellemliggende Bygning.

Af tilsvarende Byggemaade som Taarnet er Huset Vesten i Borggaarden. Det er opført af Mursten af Størrelse 28 × 13 × 9 cm i Munkeskifte paa et Fundament af raa Kamp. Det har haft Kælder og derover eet Stokværk.

En oprindelig Dør i Gaardsiden helt hen imod Nordgavlen kunde tænkes at have ført ind til et nordre Hus som det ovenfor omtalte.

Baade Taarn og vestre Hus er gotiske. Vestre Hus maa være opført i Middelalderens Slutning, antagelig af Axel Rosenkrantz, der døde 1551.

Senere — antagelig i Slutningen af 16'de Aarh. — er østre Hus opført i to Byggeperioder. Derefter er det korte nordre Hus tilbygget, Taarnet forhøjet og Etagespiret paasat.

I Midten af 17'de Aarh. synes disse Byggearbejder afsluttede i Malte Sehesteds Ejertid. Hans Vaabentavle er indmuret i østre Hus.

Sydfløjen er moderne.

Lindenborg (Næs, Næsholm, Daasborg), Blenstrup S., Hellum H., Aalborg A.[1]).

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Ligger lavt ved Lindenborg Aa. Borggaarden paa et firkantet Voldsted med ret høj Profil. Adgangen er nu fra Syd.

Borggaarden bestaar af et østre Hus, sammenbygget med et nordre Hus og det fritliggende søndre Hus.

Ældst er det østre Hus, opført af Mursten og i eet Stokværk. Mod Syd staar endnu den blændingsprydede, kamtakkede Gavl. Huset er stærkt ombygget, 1688 brugtes det som Stald[2]), og det er tvivlsomt, om det nogensinde har været brugt til Beboelse. Det kan mulig stamme allerede fra Tiden før 1536, da Gaarden ejedes af Viborg Bispestol.

1583 byggedes det store søndre Hus og vistnok omtrent samtidig det nordre Hus, hvor kun Kælderen er bevaret.

1) Alex. Rasmussen: Lindenborg i D. Hgde. ved 1920.

2) Taxationsforr. 1688. Lindenborgs Godsarkiv. Afskrift i N. M. II A.

Tjele, Tjele S., Sønderlyng H., Viborg A.

Oprindelig Landsbyhovedgaard og ubefæstet.

Nuværende Borggaard har delvis — i al Fald mod Nord — haft Grave. Borggaardsanlæget er flerfløjet, bestaaende af et søndre, østre og nordre Hus, alle sammenbyggede.

Ældst er det søndre Hus, oprindelig fritliggende, opført af Mursten i Munkeskifte, paa et Fundament af raa Kamp og med Kassemure. Huset har tøndehvælvet Kælder, derover nu to Stokværk, hvoraf det øverste oprindelig har været lavere, saa der blev Plads til et lavt øverste Halvstokværk. Husets nuværende kamtakkede Gavle er moderne. Omtrent midt for søndre Langside viser Rester af Fundamenter[1]) og Spor i Murværket, at der her har været en lille Udbygning.

Buekonstruktioner, Teknik og Rester af den ældre malede Dekoration indvendig henfører dette Hus til Sengotikken, og det er antagelig opført af Mogens Lauritsen Løvenbalk, der døde 1536.

Senere er Bygningen undergaaet forskellige Ændringer og et nu forsvunden Trappetaarn tilbygget, ligesom østre og nordre Fløj er bleven opførte.

Alle disse Forandringer og Udvidelser skyldes Jørgen Skram og er blevne til i 16'de Aarh. s. sidste Aartier.

1) Paavist ved Forf.'s Gravninger 1916.

Jomfruens Egede, Ø. Egede S., Fakse H., Præstø A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard og ubefæstet; ligger tæt ved Kirken og ret højt, som hele den Landsby, hvortil den har hørt.

Borggaarden bestaar nu af to parallelle Bygninger Norden og Sønden i Gaarden.

Ældst er den store, østre Del af søndre Hus, i en Længde af 29 m, en oprindelig fritliggende Bygning, opført af Mursten af Størrelse 26 × 8 × 13 cm, i Munkeskifte paa et Fundament af raa Kamp. Det synes at have haft Kælder, to Stokværk og et lavt Halvstokværk.

Denne sengotiske Bygning maa være opført af Hans Bille, der ejede Gaarden 1503—42.

Senere er mod Syd tilbygget en kort Udløberfløj, og et nordre Parallelhus er opført. Den anden Byggeperiode falder i Begyndelsen af 17'de Aarh.

1) Vilh. Lorenzen: J.-E. i D. Hgde. ved 1920.

X.

Vedbygaard. Se p. 244.

Samtidig med, eller dog i Forbindelse med Ombygningen og Forhøjelsen af det ældre, søndre Hus er der ved dettes nordvestre Hjørne bleven opført en nu forsvunden taarnagtig Tilbygning i mindst to Stokværk med Trappegesims og kamtakket, blændingsprydet Nordgavl, dekorativt nær beslægtet med det nordre Hus paa Voldstedet[1]).

Nordre Hus er opført af Mursten af Størrelse 27 × 9 × 13 cm i Munkeskifte paa et Fundament af raa Kamp og med fuld Mur. Øvre Stokværk har enkelte Steder Rudemønstre, muret med sortbrændte Bindere. Bygningen har i den store, vestre Halvdel delvis hvælvet Kælder, derover to Stokværk og et øverste Halvstokværk, den østre Del har tre Stokværk foruden Halvstokværket.

Stenstørrelsen og Forbandtet i denne Bygning og i de øvrige Partier af søndre Hus tyder paa, at alle de her nævnte Byggeforetagender er nogenlunde samtidige. De maa være paabegyndt i Aarene efter Grevens Fejde af Knud Rud og meget muligt tilendebragte inden hans Død 1554.

Det nordre Hus paa Vedbygaard har oprindelig været bestemt til at ligge frit. Kældervinduet i Husets vestlige Parti viser det. Ligeledes en Dør, der delvis er lukket af vestre Hus's Gaardmur. Den Del af Husets Vestfacade, der dækkes af den senere tilbyggede Tværfløj, mangler imidlertid i øverste Stokværk og Halvstokværk ethvert Spor af oprindelige Vinduer. Man har altsaa, da nordre Hus's nederste Partier var opførte, forandret Plan og besluttet at opføre ogsaa et vestre Hus — en Plan, der rimeligvis snart er bleven realiseret.

Men, som Vedbygaards Bygningshistorie viser, har det en Tid været i Bygherrens og Bygmesterens Tanke at gøre Vedbygaard til et Parallelanlæg.

Til dette Anlæg har hørt noget mere end Husene. Mod Øst — i Flugt med de to Huses Gavle — opførtes en forlængst nedrevet Spærremur, muret i Forbandt med nordre Hus og sikkert omtrentlig af dettes Højde. Spærremurens Fundamenter udvidede sig c. 5 m fra hver af Fløjene til halvrunde Partier. Mellemrummet har været c. 6½ m bredt. Snarere stammer Fundamenterne fra to taarnagtige Udbygninger, beregnede til Forsvar af den Port, der maa have været her[2]). Mod Syd spærrede søndre Fløj og vanskeliggjorde Adgang fra denne Side. I denne Byggeperiode maa

Adgangen altsaa have været fra Øst, og begge Huse har ligget sidevendte. Ind mod Borggaarden har Vægtergangen øverst oppe baaret en Vægtergang af Træ, hvortil Udgange førte ud fra begge Huses øvre Halvstokværk. Døre i nordre Hus's Halvstokværk ind mod Gaarden har muligvis ført ud til en ydre Vægtergang her, der har staaet i Forbindelse med Vægtergangen langs Spærremuren.

Tanken om et Parallelanlæg forudsætter en lignende Spærremur, der kunde lukke ogsaa for Borggaardens vestre Side. Men om en saadan har været paabegyndt, endsige staaet færdig, lader sig ikke afgøre. Vedbygaard har dog sin store Interesse ved i sin anden Byggeperiode, omend kun som en kortvarig Overgang, at vise, hvordan det ideelle Parallelanlæg af sengotisk Byggemaade har været planlagt og tildels gennemført, inden der blev truffen anden Bestemmelse, og Anlæget blev gjort trefløjet.

[1]) Ældre Tegnr. og Opm. i Vedbygaards Arkiv.

[2]) Opm. af Udgravninger af F. C. C. Hansen. Beretning af M. Mackeprang i N. M. II A.

Rygaard. Se p. 237.

Foruden det store, nordre Hus og antagelig senere end dette byggedes et s ø n d r e H u s, Porthuset, i samme Materiale og Teknik som det nordre Hus. Portgennemkørslen er anbragt i et mod Syd stærkt fremspringende, i Tidens Løb noget forstyrret, Parti, foroven afsluttet med en Gavl. Bygningen, der fra først af har ligget frit, er i to Stokværk; øvre Stokværk er udkraget over nedre over en Frise af flade Buer. Samme Frise gaar igen under Gesimsen. Alle Gavle har Kamtakker og Blændinger.

Efter Portfløjens tekniske og dekorative Karakter at dømme, kan den i al Fald ikke være yngre end Midten af Aarhundredet og maa være bleven opført i Johan Urnes Ejertid.

XI.

Jungetgaard, Junget S., Nørre H., Viborg A.

Udflyttet Landsbyhovedgaard; ligger lavt ved Limfjorden. Borggaardsvoldstedet er firkantet, med flad Profil, snævert bebygget og har Adgang fra Nord[1]). Se p. 226.

Borggaarden bestaar nu af tre sammenbyggede Huse.

Ældst er s ø n d r e og ø s t r e H u s sammenbyggede i Vinkel med fælles Hjørne.

Bedst bevaret er søndre Hus, der har Kælder under Østpartiet,

med fladt Loft; herover har kun været eet Stokværk, den øvrige Del af Huset har derimod haft to Stokværk. Ydermuren er opført af Mursten i blandet Munke- og vendisk Skifte og paa et Fundament af raa Kamp. Ind mod Gaarden har Huset Bindingsværk med gennemløbende Stolper og Knægte under øverste Lofts Bjælker. Mest urørte staar de vestlige Fag, der nu dækkes af det senere tilbyggede østre Hus. Tavlene er dels udmurede med Mursten, dels lerklinede. Mod Syd fandtes to karnapagtige Udbygninger. Huset har mod Øst bevaret sin oprindelige, kamtakkede Gavl.

Det østre Hus har ligeledes Ydermur mod Graven i Grundmur med samme Stenstørrelse og i samme Skiftegang som Nordfløjens. Begge er opførte i Forbandt. Det har Kælder under hele Huset og har derover kun haft eet Stokværk. Den nuværende, grundmurede Gaardside og Nordgavl er af yngre Oprindelse, murede med smaa Sten. Men hvor østre Hus's Gaardside løber ind mod Nordfløjen, viser Spor i Bindingsværket, at her har en oprindelig Bindingsværksmur stødt til, antagelig af samme Karakter som Nordfløjens, og at vestre Hus altsaa ogsaa ind mod Gaarden har været Bindingsværk. Mod Graven har Fløjen haft en hængende, karnapagtig Udbygning.

Begge Huse havde kun ganske faa Vinduer i Ydermurene mod Graven.

Nuværende vestre Hus's Ydermur mod Graven er muret i Forbandt med søndre Hus og i samme Materiale og Teknik. Østsiden er i Bindingsværk fra 18'de Aarh. Sydgavlen moderne. Vestre Hus's Ydermur er en oprindelig fritstaaende Spærremur, kun med en enkelt Aabning ud mod Omverdenen og med Antydning af Bomhuller til en Vægtergang langs en Del af Murens Inderside. Antagelig har ogsaa Borggaardens søndre Side været lukket af en lignende Mur, hvori Porten var; Borggaarden har saaledes været lukket til alle Sider.

Dette sengotiske Anlæg — efter Hovedhuset bortvendt fra Indgangen — er opført af Herman Skeel. Han fik i Følge Kongebrev af 1548 saa mange Mursten udleveret af Befalingsmanden paa Aalborghus[2]), som han tidligere havde forstrakt Kongen med, da denne byggede paa Aalborghus. Det fremgaar af Brevet, at Herman Skeel med megen Energi har krævet sine Mursten godtgjorte; han maa i de Aar have bygget paa sin Gaard, og denne har antagelig staaet færdig, da han 1549 hjemførte sin Brud, Kirstine Rud.

[1]) Tegning. og Opm. af C. Borch i N. M. II A.

[2]) D. Mag. IV, II, 179.

Østergaard, Aasted S., Harre H., Viborg A.

Enestegaard. Flyttet fra sin tidligere Plads. Se p. 232. Ligger lavt paa Randen af det faste Land, der mod Syd gaar ud til Hinnerup Aas Lavning. Det nu tildels udviskede Borggaardsvoldsted var kvadratisk, med flad Profil og snævert bebygget. Dæmninger mod Nord og Vest ud mod Kær og Eng holdt Vandet i Gravene. Adgangen er nu fra Syd.

Borggaardsanlæget er firfløjet. Alle fire Huse er opførte af store Mursten, lagte i Munkeskifte og med rigelig Benyttelse af raa Kamp i de nedre Partier. Det hele Anlæg tilhører afgjort den sengotiske Tid, men er bleven til i forskellige Byggeperioder.

Ældst er søndre og vestre Fløj indtil Nordfløjen. Begge de to andre Fløje er murede ind paa disse uden Forbandt. De to førstnævnte Huse er samtidige, murede i Forbandt, af Mursten af Størrelsen 27½ × 12 à 13 × 8 cm og paa en høj Sokkel af raa Kamp. Søndre Hus er meget anseligt og har en udv. Bredde af 8,75 m. Vestre Hus er noget smallere, dets Bredde er 7,50 m. Begge Huse har samme Gesimshøjde, har Kælder og derover to Stokværk. Paaviselige Vinduer har fladbuede Stik. Gennem den østlige Del af Sydfløjen gaar en smal, mulig senere gennembrudt, Portgennemkørsel. Inde i Gaarden, umiddelbart til venstre for den, er en nu tilmuret Dør med rundbuet Stik. Udfor nederste Stokværk har paa Vestgavlen været en Hængekarnap og udfor andet Stokværk en lignende paa østre Gavl, begge hvilende paa Kragsten af raa Kamp. Den ualmindelig velbevarede gotiske Tagstol er her konstrueret med Krydsbaand. Kun Sydfløjens vestre Gavl er oprindelig. Den har Kamtakker, men er ganske glat, uden Blændinger.

Vestfløjens Murværk er stærkt omsat i senere Tider.

Begge Fløje er afgjort sengotiske og maa formodes at tilhøre det 16'de Aarh.s første Halvdel og kan være opførte af Lucas Krabbe, der ejede Østergaard i Begyndelsen af 16'de Aarh. Han døde 1543.

Paa en Bjælke i Gaarden skal have staaet: A.dmi 1516, den næste Torsdag før Midfaste, lod Lucas Krabbe den første Sten lægge til denne Grundvold.

Gl. Estrup, Auning S., Nørhald H., Randers A.

Enestegaard. Ligger lavt ved Estrup Aa. Borggaarden paa et rundagtigt, lavt Voldsted, snævert bebygget, med Ydergrav mod

Vest, ind mod det faste Land og Avlsgaarden, hvorfra Adgangen nu er.

Borggaarden er nu trefløjet, med Midterfløjen, med Portgennemkørsel, mod Vest, spirdækt Trappetaarn i Hjørnet mellem denne og nordre Fløj og et ligeledes spirdækt Trappetaarn foran Sydfløjens Gaardside. Facaden mod Vest flankeres af to Hjørnetaarne med fladt Tag og Murstens Balustrade. Alle Taarne er ottekantede.

Ældst er de nedre Partier af vestre Fløj indtil Sydfløjen.

Det er et c. 25 m langt Hus (indv. Maal). I Kælderen har Ydermurene en Tykkelse af 3 m, Gavlmurene af 2 m. Derover er Murtykkelsen henholdsvis 2,20 og 2 m. Huset har Kælder og har derover haft mindst to fulde Stokværk. Det er opført af Mursten. Murværket er i Tidens Løb stærkt omsat, men Skiftegangen er middelalderlig, mod Gaarden Munkeskifte, mod Graven overvejende vendisk Skiftegang. Stenstørrelsen er 28 × 8 × 13 cm.

Kælderen har oprindelig været helt overhvælvet efter en fuldstændig regelmæssig Inddeling i smaa Fag, med kuplede Kapper med skarpe Sømme og Hvælvingerne baarne af firkantede Piller i Husets Længdeakse. Nu er Hvælvingerne kun bevarede i de to Gavlrum. Kælderen er ved Tværmure delt i 4 Rum paa henholdsvis (fra Nord til Syd): 2, 3, 2 og 3 gennemgaaende Fag (Afb. 59).

De to Stokværk over Kælderen havde fra først af begge fladt Loft; de mange tætsiddende Vinduer ind mod Gaardsiden umuliggjorde Anbringelsen af Hvælvinger.

Nederste Stokværks Murværk ud mod Graven er nu saa stærkt omsat, at den oprindelige Facadeordning her ikke lader sig paavise. Men den mod Gaarden vendende Side, der staar fri af Sidefløjene, har paa Facadens nordre Halvdel tydelige Spor af 5 høje, smalle, spidsbuede og tætsiddende Blændinger; derefter følger en noget lavere spidsbuet Døbaabning. Blændingerne maa have haft smalle, fladbuede Vinduer med spidsbuede Spejl. Bag de 5, eller flere Vinduer maa have været en større Sal, svarende til det trefags Kælderrum nedenunder. I Sydgavlen sidder en fladbuet Dør.

Husets andet Stokværk har ind mod Gaarden haft en lignende Vinduesanordning som Stuestokværket. Ogsaa her kan i den nordlige Del af Facaden spores en Række — paa 4 — Vinduer og ogsaa her formoder man en større Sal bagved; længere mod Syd skimtes enkelte, mere spredt siddende Vinduer eller Vinduesgrupper — alle af tilsvarende Type. Ud mod Graven, bag det senere

tilbyggede Porttaarn, er der en svag Antydning af en lille firkantet Aabning i nedre Stokværk og en højere Aabning af sædvanlig Form i andet Stokværk.

Facadeordningen i denne Bygning, som den endnu giver sig til Kende ind mod Gaardspladsen, er højst ejendommelig og uden Sidestykke paa andre sengotiske Herregaarde. Den svarer imidlertid ganske til Facadeordningen paa den eneste tilbagestaaende Fløj af det gamle Helligaandskloster i Randers[1]) fra 1490'erne, og Systemet er det samme, der er brugt i nedre Stokværk af den saakaldte „Paaskesønnernes Gaard" i samme By[2]). Det har været et yndet sengotisk Motiv at koble Vinduer sammen i Række paa denne Maade. Paa det gamle Dueholmkloster paa Mors er det anvendt og ligeledes hist og her i Helligaandsklosteret i Aalborg.

Motivet synes at tilhøre Aarene omkring 1500 og er aabenbart i dette Tilfælde fra Kloster og Købstadarkitektur overført til Herregaardsarkitekturen. Bygherren kan ikke være nogen anden end Lave Brok, der netop ejede Gl. Estrup i sidste Halvdel af nævnte Aarhundrede og døde 1503. Han gjorde meget for Ejendommen og fik 1469 Birkeret lagt til Gaarden. Vestre Hus paa Gl. Estrup er da bleven til i de sidste Tiaar af Aarhundredet.

Der maa imidlertid — samtidig med dette vestre Hus — være bleven opført e t n o r d r e. Thi Gavlmuren af Lave Broks Bygning fortsættes et Stykke ind paa den langt senere opførte, nuværende nordre Fløj; det afbrudte Stykke Mur er i Forbandt med Gavlmuren og kan have tilhørt et Hus, ligeledes paa to Stokværk, foruden Kælder. Den nu tilfyldte Kælder under Nordfløjen er mulig en Rest af dette Hus, der har været s a m t i d i g t m e d v e s t r e Hus og følgelig ogsaa skyldes Lave Brok.

I hans Tid stod Gl. Estrup da som et Vinkelanlæg.

1) Vilh. Lorenzen: Helligaandskl.'s Bygningshist., p. 80.
2) Chr. Borch: Raadhustorvet Nr. 7 i Randers, Architekten, XX, 258.

Dallund, Søndersø S., Skovby H., Odense A.

Enestegaard. Borggaarden har et oprindeligt indgravet Voldsted med Søen paa søndre Side. Adgangen er fra Vest, hvor Ladegaarden tidligere laa. Flyttet fra en tidligere Plads ved Landsbyen Serup.

Borggaarden bestaar nu af en Vinkelbygning i Nord og Øst med to senere Udløberfløje fra østre Hus. Nordre Hus har Trappe-

taarn mod Syd. Borggaardens Vestside afsluttes af en Vægtergang, der mod Syd støtter sig til et mindre Taarn.

Ældst er nordre og østre Hus, begge i to Stokværk og delvis med Kældre; det oprindelige Murværk er kun hist og her synligt og adskilligt tyder paa, at der har været forskellige Byggeperioder, der dog i Tid maa ligge meget tæt op ad hinanden. Østre Hus har rigelig Anvendelse af raa Kamp i de nederste Partier. Begge Huse har fladbuede og rundbuede Stik over tilmurede Dør- og Vinduesaabninger og over Nischer.

Spærremuren mod Vest, hvori Portaabningen findes, flugter med nordre Hus' Vestgavl. Den har forneden brede, fladbuede Nischer med Skydeskaar, i Midten en Dør ind til en Stentrappe, der fører op til en smal Vægtergang med Skydeskaar paa Ydersiden ud mod den tidligere Grav. Det mod Syd tilsluttende Taarn ligger i Flugt med Østre Hus' søndre Gavl. Har Borggaarden oprindelig ogsaa været lukket til denne Side med en Spærremur? I et Skifte af 1662 omtales „Borggaardens Bygninger . . . . . med Runddel og Vægtergang“[1]). Selvom Dallunds Borggaard er bleven til i forskellige Byggeperioder, giver den dog Indtryk af noget helstøbt og vel gennemtænkt, som om et Vinkelanlæg, til de bygningsfrie Sider værnet af Spærremure, har foresvævet Bygherren som det endelige Maal.

Efter en Tradition i Danske Atlas[2]) er „de to grundmurede Huse med Taarn (!) bygget af en Bryske“. De to Huse tilligemed Vægtergangen er udpræget sengotiske, og Anlæget maa skyldes Gert Bryske, der tiltraadte sin Arvedel af Gaarden 1529, samlede Ejendommen paa sin Haand alene og ejede den til sin Død 1552.

Trappetaarnet er i Krydsskifte og opført af mindre Sten. Det stammer fra en Ombygning, der foretoges af Ejler Høg og skal være foregaaet 1634.

Et Taarn, der omtales i Skiftet af 1662, har mulig staaet som Trappetaarn ved Hovedfløjens Sydende, henimod Østfløjen.

1725 ombyggedes Østfløjen, og ved Istandsættelser, Om- og Tilbygninger 1843 og 1851—53 fik Borggaarden det nuværende Udseende.

[1]) K. Hansen: Danske Ridderborge 1876, p. 28. — W. Norvin: Dallund i D. Hgde. ved 1920.

[2]) D. Atl. VI. 627.

Steensgaard. Se p. 240.

Den store nordlige Del af vestre Hus er for de nedre Partiers Vedkommende opført i raa Kamp, i de øvre Partier af Mursten af Størrelse 27 à 28 × 7 à 7½ × 13 à 13½ cm i blandet Skiftegang. Murværket er i Tidens Løb stærkt omsat. Dette ældre Parti af Vestfløjen har oprindelig været et fritliggende Hus, kun med Nordøsthjørnet sammenbygget med det ældre nordre Hus. Hvor de to Huse stødte sammen, sidder en Dør. Huset har Kælder med fladt Loft, derover et Stokværk og øverst et lavt Halvstokværk uden Aabninger.

Dette Hus har samme Stilkarakter som de ældre Dele af det nordre Hus. Men det er højere end dettes murede Partier og helt i Grundmur. Det maa tilhøre en anden, men dog omtrent samtidig Byggeperiode og være fra Midten af 16'de Aarh. Bygherren er sagtens ogsaa her Anders Emmiksen.

Den taarnagtige Udbygning mod Vest er moderne.

XII.

Spøttrup, Rødding S., Rødding H., Viborg A.[1]).

Enestegaard. Ligger lavt yderst paa Bakkehældet mod den tidligere Spøttrup Sø. Om Voldstedet se p. 71.

Borggaardsanlæget er trefløjet, med Hovedfløjen mod Øst og nordre Fløj kortere end søndre. Borggaarden lukkes mod Vest og Nordvest af en Spærremur. Et Porttaarn er udbygget fra vestre Spærremur ud for Hovedadgangen til Voldstedet. Mellem nordre og østre Fløj staar et rundt Trappetaarn, mellem østre og søndre et firkantet.

Borggaarden med vestre Spærremur og Porttaarn er nu stærkt ombygget. (Stenstørrelse: 27 à 28 × 13½ à 14 × 8 cm i de oprindelige Partier.) Nordre Fløj havde fra først af samme Længde som Sydfløjen. Bedst bevaret i sin oprindelige Skikkelse er Østfløjen og østre Del af Nordfløjen, men meget taler for, at alle tre Fløje har haft ganske samme Opbygning. De har haft lavt nedre Stokværk. Over det ualmindelig høje øvre Stokværk var Ydermurene ført op i en Højde af c. 2½ m og Halvstokværket her dannede et Vægterloft med Skydeskaar.

Spærremuren mod Vest var højere, men har mulig allerede fra første Færd — som nu — haft en lukket Vægtergang.

Det oprindelige Borggaardsanlæg, der har udpræget sengotisk

Karakter, skyldes Viborgbispen Jørgen Friis og maa skrive sig fra 1520'erne.

Endnu i sengotisk Tid er Nordfløjens vestre Del nedrevet og Fløjen delvis ombygget. Dette staar mulig i Forbindelse med Ødelæggelsen i Grevens Fejde.

Senere igen er andre Hvælvinger indbyggede i Nordfløjen og Sydfløjen, Vægterloftet nedtaget, Vægtergangen gjort lavere og de to Trappetaarne opførte. Disse Ombygninger skyldes de første private Ejere efter Reformationen og sikkert særlig Henrik Below († 1606).

[1]) Vilh. Lorenzen i D. Hgde. ved 1920. — Opmr. i N. M. II. A.

Overgaard, Udbyneder S., Gjerlev H., Randers A.

Enestegaard. Kun svage Spor af Voldsted.

Borggaarden er trefløjet med Midtfløjen i Nord og to korte Sidefløje; alle Fløje er nu i to Stokværk.

Men Anlæget har tidligere været et ganske andet.

Bedst bevaret er nuværende Midtfløj, der fra først af mod Øst kun er gaaet til østre Sidefløj, med hvis Gaardmur Hovedfløjens Gavlmur flugtede. Denne Fløj var i to Stokværk, med oprindeligt Halvstokværk, og opført af Mursten i vendisk Skiftegang. Nedre Stokværk var delt ved Tværskillerum og har nu Renaissancehvælvinger fra c. 1600, men har tidligere i Vestpartiet haft andre lavere og af gotisk Konstruktion. Vinduerne i nederste Stokværk har profilerede Dobbeltbuer og afsluttedes foroven af en ligeledes profileret Æselrygbue[1]). Midt for Gaardfacaden staar et rundt Trappetaarn med et senere paasat Etagespir. Mod Nord fandtes to fremspringende Karnapudbygninger med hvælvet Rum forneden.

Til denne Fløj sluttede sig Øst for vestligste Fag en Vestfløj og sammenbygget med sydøstre Hjørne en østre Fløj, hvis Gavlmur flugtede med Hovedfløjens Gaardmur. Af begge disse Længer, der havde samme Højde og Stokværksinddeling som Hovedfløjen, er nu kun de nordligste Partier tilbage — de nuværende korte Sidefløje.

Østre Fløj havde en meget betydelig Længde og Trappetaarn mod Gaarden[2]).

Borggaarden maa være paabegyndt af Jørgen Lykke, der oprettede Overgaard kort før Midten af 16de Aarh., og ejede den til sin Død 1583.

I Slutningen af 17de Aarh. udfyldtes Vinkelen mellem Hovedfløjen og østre Fløj. 1730 opsattes nuværende Taarnportal og ved samme Lejlighed er sikkert Etagespiret paabygget. Samtidig nedreves Størstedelen af vestre Sidefløj og i Begyndelsen af 19de Aarh. næsten hele østre Fløj.

¹) Tegnr. a. æ. n. A. 6 Saml. II R.

²) Oplysninger om Overgaards Bygningshist. er mig velvilligst meddelt af Arkitekt M. Clemmensen.

Vedbygaard. Se p. 244 og 251.

Indtil Midten af forrige Aarh. afsluttedes Borggaardens Vestside af en Bygning af samme Bredde som det nordre Hus, men da adskilligt lavere. Fløjens søndre Del — den tidligere omtalte korte Hjørnebygning ved søndre Hus — var omtrent et Stokværk højere. Murværket i Vestfløjen gav Antydning af at kunne stamme fra 16'de Aarh., og da — som tidligere nævnt — de øvre Stokværk af nordre Hus forudsatte en Tilbygning her, maa det antages, at den vestre Mellembygning er opført indenfor 16'de Aarh., maaske allerede indenfor den anden store og meget omfattende Byggeperiode i Knud Ruds Tid; Vestfløjen har dog næppe nogensinde haft samme Højde som de to andre Huse.

Nielstrup, Ollerup S., Sunds H., Svendborg A.

Nu Enestegaard. Laa oprindelig c. 350 m længere mod Øst. (Se p. 232). Det rummelige Borggaardsvoldsted med Adgang fra Øst er sløjfet 1915.

Efter en Beliggenhedsplan fra 1749¹) bestod den kort efter nedbrudte Borggaard af tre sammenstødende Huse. Det søndre og østre Hus — Porthuset — var sammenbyggede i Vinkel med fælles Hjørne. Har de tilhørt samme Byggeperiode og har Nielstrup fra først af haft et Vinkelanlæg? Et vestre Hus var bygget ind mod Sydfløjens nordvestre Hjørne og mellem søndre og vestre Hus var indbygget et Taarn. Alle Bygningerne omtales i det 18'de Aarh. som grundmurede. Den nordre Side lukkedes af en Spærremur.

Dette i al Fald i dets endelige Skikkelse trefløjede Anlæg laa — efter det sandsynlige Vaaningshus, Sydfløjen — sidevendt i Forhold til Adgangen. Det gør Indtryk af at have været et i alt væsentligt sengotisk Anlæg.

¹) N. M. II. A. — Se D. Atl. III, 576.

Gl. Estrup. Se p. 254.

Næppe særlig længe efter at Lave Broks Gl. Estrup har staaet færdigt er en tredje Fløj bygget til mod Syd.

Af dette søndre Hus staar kun Murværket i de to nederste Stokværk ind mod Gaarden samt nordøstre Gavlhjørne. Huset var bygget af Mursten af Størrelse: 28 × 8 × 14 cm lagt i Munkeskifte. Det havde foruden Kælder mindst to fulde Stokværk, med fladbuede Vinduer, i øvre Stokværk noget større end i nedre.

Dette søndre Hus var muret ind paa Vestfløjen og ogsaa efter sin Vinduestype noget yngre. Det tilhører Gotikkens seneste Aar og kan være opført i 16'de Aarh.'s Begyndelse, mulig allerede af Lave Brok, snarest dog af hans Enke Kirstine Høg.

Gisselfeld. Se p. 238.

Til det ældre nordre Hus føjedes senere et vestre og østre Hus. Skønt stærkt ombyggede i Tidens Løb er dog ogsaa her Hovedkarakteren af det Ydre bevaret.

De er opførte paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp, af Mursten i middelalderlig Skiftegang; Murværket har ogsaa her Rester af Rudemuring. Begge Huse har Kælder, derover to Stokværk og et øverste Halvstokværk, der kun paa Langsiderne ud mod Graven hviler paa stærkt fremspringende, buebærende Konsoller med vekslende Skoldehuller og Skydeskaar. Facaderne er ud mod Graven vandret delte ved et Gesimsbaand under andet Stokværks Vinduer. Paa Facaderne mod Gravene løb 1865 under Gesimsen en Rundbuefrise. Gavlene har Kamtakker og er prydede med Blændinger. Paa Vestfløjens Vestmur førte en fladbuet Dør ud til en Altan eller Hemmelighed.

Men til Borggaardsanlæget hørte noget mere end de tre Huse. Søndre Side af Gaardspladsen var lukket af en Spærremur, hvori der skal have været „en bedækt Gang". I nyere Tid er Fundamenterne af denne Spærremur fundne. Har det sin Rigtighed med den „bedækte" Gang, maa Spærremuren have haft to Stokværk. Den kan have lignet Spærremuren paa Dallund og over Nischerne med Skydeskaar forneden have haft et Stokværk med Vægtergang. Mellem Port- og Vestfløj er fundet Fundamenter af et firkantet Trappetaarn. Om det skyldes denne Byggeperiode er dog tvivlsomt. En fladbuet Dør fører ned til Vestfløjens Kælder netop, hvor dette Taarn har haft sin Plads.

Der kan ikke være gaaet særlig lang Tid mellem de to Bygge-

perioder. Den almindelige Karakter af de tre Huse er ret ensartet. Nyt er i anden Byggeperiode Motivet med det udkragede Halvstokværk, som første Byggeperiodes Bygmester kun har benyttet uden paa Porttaarnet. Men om dette er samtidigt med selve Portfløjen er tvivlsom.

XIII.

Villestrup. Astrup S., Hindsted, H., Aalborg A.[1]).

Særbrudsgaard. Ligger i lavt, sumpet Terrain ved Villestrup Aa, ved en kunstig dannet Sø, Borggaarden paa et snævert, bebygget, firkantet Voldsted med Adgang fra Nord. Hele Ladegaarden laa oprindelig Nord for Borggaarden paa et uregelmæssigt indgravet Voldsted.

Borggaarden bestaar af tre sammenbyggede Huse. Resterne af ėt fjerde Hus slutter sig endnu til nordre og søndre Længe som korte Udløberfløje. Vestre Hus har en kort Udløberfløj mod Vest. Alle Gaardens Huse er opførte af Mursten af meget vekslende Størrelse: 28 à 30 × 13 à 14 × 8 à 8½ cm. Skiftegangen er ret uregelmæssig. I nederste Stokværk hele Borggaarden rundt gennemgaaende Munkeskifte, derover Krydsskifte.

Alle fire Huse er opførte efter en samlet Plan. Vestre Hus løber helt igennem, oprindelig med selvstændige Gavle. Det samme har været Tilfældet med østre Hus, hvor Muren ind mod Sydfløjen senere synes at være bleven nedbrudt. Intetsteds er oprindelige Skillerum bevarede.

Axel Juul, der skabte Villestrup som Storgaard, har ogsaa opført Bygningerne; hans og hans Hustru, Kirstine Lunges Portrætrelieffer i Sandsten, der vistnok fra først af har siddet foran paa Porttaarnet, er nu indmurede i søndre Fløj paa begge Sider af en senere af Sønnen Iver Juul opsat Renaissanceportal.

1538 lod Axel Juul lægge Fundamenterne til de fire Huse, og 1542 kunde han paa den nu over Porten anbragte Sandstenstavle meddele, at han og hans Hustru havde ladet denne Gaard „af ny opbygge". Byggearbejderne har da staaet paa i fire Aar.

Iver Juul, som anbragte Renaissanceportalen, har antagelig ogsaa indbygget Hvælvinger i Østfløjens nordre endnu staaende Del, hvorved Vinduerne her maatte gøres lavere. Ham skyldes mulig ogsaa Tilbygningen af vestre Udløberfløj. Sit nuværende Ydre har Gaarden faaet i 18'de og 19'de Aarh.

[1]) Vilh. Lorenzen: Villestrup i D. Hgde. ved 1920.

Kokkedal. Se p. 243.

Til det ældste Hus Vesten i Borggaarden byggedes senere andre Huse.

Først er rimeligvis det nordre Hus føjet til, bygget ind paa det ældste Vaaningshus, hvis Gesims det delvis dækker. Ogsaa denne Fløj fik Kælder, to Stokværk og et lavt øvre Halvstokværk, dog uden Skydeskaar. Denne Fløj er senere bleven stærkt ombygget, særlig Østgavlen, der har Renaissancepræg.

Søndre Hus — Porthuset — er bygget ind paa Vaaningshuset, hvis ene Kældervindue det skjuler. Det har to Stokværk, mangler Kælder, men har mulig haft et lavt øvre Halvstokværk. Portgennemkørselen er anbragt i et mod Adgangen fremspringende Murparti, oprindelig med selvstændig Gavl.

Begge disse Huse har haft Vinduer i rundbuede Blændinger, Portfløjen desuden en Rundbuefrise paa Ydersiden ud mod Adgangen.

Et i 1870'erne nedbrudt østre Hus var ligeledes i to Stokværk, men ikke muret i Forbandt med nogen af Sidefløjene og følgelig yngre end disse. Det havde Rundbueblædinger imellem Vinduerne, en Murblænding i Form af et Patriarkalkors og Savsnitbaand under Gesimsen[1]). Det har saaledes i det Ydre været fuldkommen sengotisk præget og kan vanskeligt være yngre end Frants Banners Ejertid. Han døde 1575.

[1]) Ældre Billeder paa Kokkedal og mundtlige Meddelelser.

Rygaard. Se p. 237, 252.

Kun kort Tid stod Rygaard som Parallelanlæg; tidligt maa de to Sidefløje — østre og vestre Hus være tilbyggede, begge i to Stokværk; de er i samme Materiale, Teknik og Stil som Porthuset og antagelig opførte endnu i Johan Urnes Ejertid.

Trappetaarnene er opførte c. 1600 af Niels Bild.

Østergaard. Se p. 232, 254.

Næppe længe efter, at Syd- og Vestfløjen har staaet under Tag, er man skredet til Opførelsen af nuværende nordre og østre Fløj. De er samtidige, murede i Forbandt, opførte paa en, særlig ud mod Graven, meget høj Fod af raa Kamp, forøvrigt af Mursten af Størrelse 27 × 12 × 8 cm. Tagforholdene er meget omdannede i senere Tider.

Nordre Fløj har udelt Kælder helt hen til Østfløjen; over dette Parti findes kun eet Stokværk og derover igen et lavt Halv-

stokværk med Aabninger, vistnok kun oprindelige paa Ydersiden ud mod Graven. Vestpartiet ud for den tidligere opførte Vestgavl fik to fulde Stokværk med en nu helt omsat Gavl mod Vest; adskilligt tyder forøvrigt paa, at Huset oprindelig har været højere.

Ejendommelig er Gaardfacaden med tre Vinduesaabninger i dobbeltbuede Blændinger med Hængetappe; mulig har den midterste været en Dør.

Østre Fløj og den dertil stødende Del af Nordfløjen er i to Stokværk. Spor af fladbuede Vinduer findes hist og her. En Dør fører helt henne i Hjørnet ved Nordfløjen ind i nederste Stokværk.

Ogsaa disse to Huse maa være blevne til inden Midten af 16'de Aarh. Nordfløjens Vinduesmotiv findes baade paa verdslige og kirkelige Bygninger fra Gotikkens Slutningstid. Utænkeligt er det ikke, at ogsaa disse to Huse skyldes Lucas Krabbe. Sønnen Iver Krabbes Krabbesholm har en væsentlig anden Karakter end Husene paa Østergaard, der derfor næppe kan skyldes ham.

Hardenberg. Se p. 236.

Den sengotiske nordre Fløj forlængedes senere mod Vest. Den staar her i Forbindelse med et vestre Hus, ved hvis sydvestre Hjørne der tidligere skal have staaet et Taarn. En østre Fløj — Portfløj — med to smaa runde Hjørnetaarne og af betydelig større Bredde end de to andre Huse blev opført og mulig en nu forlængst forsvunden søndre Fløj. De nye Huse er opført i Mursten, begge Fløje er i to Stokværk, Portfløjen har desuden tøndehvælvet Kælder, og er ligesom Vestfløjen opført paa et Fundament af raa Kamp.

Disse Byggeforetagender skyldtes Mogens Gjø, der har ladet alle grundmurede Huse (undtagen Faderen Eskild Gjøs) opføre[1]). Han overtog Gaarden allerede før 1506 og ejede den til sin Død 1544.

Planer og Facadetegninger fra 1750[2]) giver, i Forbindelse med de faa endnu levnede Spor, visse Antydninger af Bygningerne, som de fra først af har været.

Særlig interessant var Portfløjen. Portgennemkørselen sidder i et paa Ydersiden fremspringende Murparti, prydet med Blændinger og oprindelig sikkert opadtil afsluttet af en selvstændig Gavl. Til Venstre for Porten fandtes en Hemmelighed.

Nordfløjens Vestgavl og tilstødende Parti af Vestfløjens vestre Mur har ud for andet Stokværk haft Hængekarnapper. Gavlene

havde Kamtakker og Blændinger og var af fuldkommen sengotisk Karakter.

Tredje Stokværk over nordre Fløj og antagelig det ottekantede nordvestre Hjørnetaarn tilbyggedes 1631 af Palle Rosenkrantz. Hans og Hustruens Navne, samt dette Aarstal, staar i Jernankre paa Midtfløjens Nordmur.

Det er sikkert ogsaa ham, der har forhøjet de runde Hjørnetaarne og paabygget Spirene[3]).

1) Thiset: Eline Gjøs Jordebog p. 447.

2) Kopier af Plan og Facadetegninger fra 1750 (i Godsarkivet). N. M. II A.

3) Tegning og Opmaaling af det ene af disse af R. Meiborg N. M. II A.

XIV.

Tirsbæk, Engom S., Hating H., Vejle A.[1]).

Enestegaard. Ligger lavt. Borggaarden paa et rektangulært Voldsted med størst Udstrækning i Nord—Syd og med stensatte Grave. Voldstedet har flad Profil. Adgangen er fra Nord.

Borggaardsanlæget ligger paa Voldstedets nordligste Del, der er snævert bebygget. Anlæget er nu trefløjet og aabent mod Syd.

Nordre Hus, Porthuset, er opført af Mursten, af Størrelse 26 à 27 × 8 à 9 × 13 cm. lagt dels i middelalderligt og dels i Krydsskifte. I østre Del af Ydermuren mod Graven er raa Kamp brugt i stor Udstrækning. Vest for den tøndehvælvede Portgennemkørsel har Huset Kælder og derover to Stokværk. Øst for Portpartiet mangler Kælder. Porten er anbragt i en mod Nord fremspringende taarnagtig Udbygning. Vest for Portfremspringet er der i Murværket Spor af en tidligere Udbygning. En saadan stod endnu langt op i 19'de Aarh. og var i tre Stokværk. Om den har hørt med til Bygningen fra først af er tvivlsomt. Samtidig maa østre Hus være opført, men er senere, særlig ind mod Gaarden, stærk omsat. Her har mulig oprindelig staaet et Taarn.

Ligheden særlig for Porthusets Vedkommende med østre Hus paa Odden er umiskendelig. Begge Huse maa skyldes Ove Vincentsen Lunge.

De kan næppe være opførte meget før hans Død 1540. Ove Lunge ligger begravet i Engom Kirke. Han maa have følt sig særlig knyttet til Tirsbæk, hvis Tilliggende han har forøget ved Nedlægning af Bøndergaarde. Det var ogsaa ham, der udskiftede Gaardens Jorder af Fællesskabet, og gjorde Tirsbæk til en langt mere anselig Ejendom end den før var.

Senere i Aarhundredet — 1577 — er vestre Hus tilbygget af Sønnen Iver Lunge og et Trappetaarn opført i Hjørnet mellem det og Porthuset.

Men der har tidligere staaet et — nu forlængst nedbrudt — søndre Hus, og Nordfløjens skæve Vestgavl kunde tyde paa, at den har rettet sig efter et ældre her staaende Hus, der forsvandt, da nuværende Vestfløj opførtes.

[1]) Orion I. p. 155 ff. — Opmlgr. af G. Tvede. Privateje. Chr. Ax. Jensen: Tirsbæk i: D. Hgde. ved 1920.

XV.

Odden, Mygdal S., Vennebjærg H., Hjørring A.

Enestegaard. Gaarden ligger paa et lavt Højdedrag, der som en Odde Syd fra skyder sig frem i Lavning og Eng. Yderst paa Højdedraget ligger Borggaardsvoldstedet, aflangt, firkantet, med Længdeudstrækning i Øst—Vest. En virkelig Grav findes kun mod Syd. Kun Voldstedets vestlige Halvdel er bebygget.

Borggaardens ældre Bygningger bestaar nu af to sammenbyggede Huse i Øst og Syd.

Ældst er østre Hus omtrent midt paa Voldstedet.

Østre Hus er opført af Mursten af Størrelse 27 × 7½ × 12 cm., lagt i Krydsskifte paa en Sokkel af raa Kamp. Det har Kælder med fladt Loft og to Stokværk. Den blændingsprydede, kamtakkede Nordgavl er bevaret. Kælderen synes at være ældre. Murstenene har her større Format — 28 × 9 × 13 cm. — og er lagt i uregelmæssig Munkeskifte.

Trods en vandret Inddeling af Nordgavlen er dette Hus udpræget sengotisk af Karakter. Det staar Porthuset paa Tirsbæk nær og har lignende Vinduesformer og Blændingsdekorationer — endogsaa samme Korsblænding. De to Huse synes at skyldes samme Bygherre, den fælles Ejer af begge Gaarde, Ove Vincentsen Lunge. Odden er antagelig opført kort før hans Død 1540.

Det søndre Hus — Porthuset, — der er bygget ind paa østre Hus i en meget skæv Vinkel, er opført af Mursten af Størrelse 28 × 13 × 9 cm., i meget blandet Skiftegang. Ud mod Graven hviler Bygningen paa en Sokkel af hugne Granitkvadre. Huset har Øst for Portgennemkørslen Kælder med fladt Loft og derover to Stokværk. Vest for Porten er der endnu Antydninger af en oprindelig Inddeling i to Stokværk og et øvre Halvstokværk. Huset har mod Vest en kamtakket Gavl, med rundbuede Blændinger.

Dette Hus er føjet til næppe længe efter at østre Hus stod opført.

Et Gravkapel paa Nordsiden af Mygdal Kirkes Kor, hvor „de Lunger af Odden var nedsatte“[1]) har haft Krydsribbehvælving. Kapellet havde rundbuede Vinduer og en kamtakket, vandret inddelt Gavl med rundbuede Blændinger.

I dette Kapel har utvivlsomt Ligstenen over Christoffer Lunge tidligere været anbragt. Faderen Ove Lunge ligger begravet i Engom Kirke, hans Sognekirke som Ejer af Tirsbæk, og det kan da næppe være ham, der har opført det sengotiske Kapel for Ejere af Odden, men Sønnen Christoffer. Kapellet er i Karakter nær beslægtet med begge Huse paa Odden — mest dog med Porthuset og meget taler for, at det er Christoffer Lunge, der ogsaa har ladet Odden Porthus opføre i Tiden mellem 1540 og 65, da Gaarden var i hans Eje.

[1]) D. Atl. V, 262.

XVI.

Aastrup, Saaby S., Voldborg H., Københavns A.

Enestegaard. Meget lavt beliggende ved en lille Aa. Borg- og Ladegaard ligger paa et rektangulært, indgravet Voldsted med flad Profil og delte ved en Tværgrav. Voldstedet er orienteret i Vest—Øst. Selve Borggaardsvoldstedet er rummeligt med Adgang fra Øst fra Ladegaarden. (Afb. 30).

Borggaarden bestaar nu af to Huse i Nord og Øst. Østre Hus har en kort vestlig Udløberfløj.

Ældst er n o r d r e H u s, oprindelig fritliggende og sidevendt paa Voldstedet. Det er opført af Mursten i Krydsskifte og paa et Fundament af raa Kamp. Det har Kælder med fladt Loft og nu to Stokværk, men er stærkt ombygget, særlig i de øvre Partier, og synes fra først af at have været lavere, med eet Stokværk og derover et Halvstokværk med smaa fladbuede Vinduer. Gavlene er ommurede i senere Tid.

Dette Hus maa være bleven til i Midten af 16'de Aarh., og det maa være denne Bygning, der er Tale om, da Erik Krabbe 1559 købte Sten fra Sortebrødreklosteret i Roskilde af Kronen „til det Hus, han lader bygge paa sin Gaard[1]).“

[1]) Kanc. Brevb., 1556—60, p. 255.

Støvringgaard. Støvring S., Galten H., Randers A.

Enestegaard. Ligger højt paa Skrænten ud mod Engene ved Randers Fjord paa et lille Næs, hvoraf det rundagtige Voldsted er udgravet, hvis Grave atter mod Øst og Syd og delvis mod Nord omgives af svære Dæmninger. Voldstedet er mulig bleven til allerede i Middelalderens ældre Aarhundreder.

Adgangen er fra Vest, fra Ladegaarden ad en muret Bro.

Borggaarden er firfløjet, men aaben ud mod Adgangen.

Ældst er nordre Hus, opført af Mursten i Krydsskifte paa et Fundament af raa Kamp og i to Stokværk.

Efter Traditionen skyldes dette Hus Niels Kaas[1]), der ejede Gaarden fra Slutningen af 16'de Aarh. til han op i 17'de Aarh. solgte den til Broderen Mogens Kaas[2]).

[1]) D. Atl. IV, 457.

[2]) D. Biogr. Lex. IX, p. 64.

Bratskov, Brovst S., Øster Han H., Hjørring A.

Enestegaard, ligger lavt. Borggaarden paa et vistnok oprindelig firkantet Voldsted med størst Udstrækning i Nord—Syd, med flad Profil og Adgang fra Syd.

Borggaardsanlæget er nu trefløjet. Ældst er det vestre Hus, opført af Mursten i Munkeskifte paa et Fundament af raa Kamp.

Huset har to Stokværk og lavt Halvstokværk. Vinduerne er store og har Kurvehanksbuer. Taget er nu afvalmet. Trappetaarnet midt for Gaardsiden er muret i mindre Sten, lagt i Krydsskifte og stammer fra 17'de Aarh.

Efter Skiftegangen kan Hovedbygningen ikke være yngre end Midten af 16'de Aarh. Mulig er den opført af Jens Nielsen Rotfeldt, der døde 1558 som den sidste af sin Slægt.

Sidefløjene er i Bindingsværk og fra en senere Tid.

Hagestedgaard, Hagested S., Tudse H., Holbæk A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Ligger lavt, tæt Øst for Hagested Kirke. Voldstedet næsten udslettet, idet der kun mod Nordvest er Rester af Grave. Efter Matrikelkortet af c. 1800 synes det at have været et stort rektangulært Voldsted, der kunde rumme baade Borggaard og Ladegaard.

I den ældste Bygning, Vesten i Borggaarden og med Gavle i Nord—Syd, er de nedre Partier, særlig Kælderstokværket betydelig ældre end Resten af Huset. Denne ældre Bygning har været opført af Mursten paa granitklædt Sokkel.

Paa vestre Side, henimod Sydgavlen staar to Stokværk af en taarnagtig Udbygning med tøndehvælvet Kælder. Meget tyder paa, at Huset har strakt sig længere mod Nord og at der har været en taarnagtig Udbygning svarende til den sydlige.

I Vestmuren er nu indsat en Vaabentavle med Aarstallet 1555 og følgende Indskrift: Johan Frys, qui priscis a patribus Hesselagger fytat ac Borreby propria est, has condi fecerat ædes MDLV.

1) NM. II, A. Undersøgelser og Udgravninger 1894.

Arreskov, Ø. Hæsinge S., Salling H., Svendborg A.[1])

Det nuværende — tredje — Arreskov (se p. 229) ligger paa et anseligt Dobbeltvoldsted med Adgang fra Nord. Borggaardsvoldstedet er oprindelig kvadratisk, og det hele Anlæg „funderet 1558“. Af de fire Huse, der nu danner Borggardsanlæget, er det østre Hus ældst. Efter Indskriften paa Porttavlen er dette Hus „næst Tue Dam“ bygget 1568 af Helvig Hardenberg. Det har tøndehvælvet Kælder og derover to Stokværk; øvre er kraget ud over nederste Stokværk; Udkragningen hviler paa en Rundbuefrise og Rundbuefrisen er gentaget under Gesimsen. Efter ældre Billeder, hvoriblandt en Tegning i Frederik V's Atlas[2]), havde dette Hus oprindelig et øvre Halvstokværk og søndre Gavl Side- og Topkamme. Huset er opført af Mursten, men Murværket er meget stærkt omsat; dog synes det tydeligt at fremgaa, at nederste Stokværk er opført i Munkeskifte af Mursten af Størrelse 28 × 8 × 13 cm. Øverste Stokværk er derimod i Krydsskifte, men af Sten af samme Størrelse.

Portfløjen og den dermed samtidige Vestfløj er opførte 1573 af Erik Rosenkrantz, og endelig er søndre Hus med Hjørnetaarnet føjet til.

1) W. Norvin: Arreskov i D. Hgde. ved 1920.

2) Gengivet i Svendborg Amts Aarsskrift 1916: C. Uldall: Tilstanden i Nyborg Amt ved Aar 1743, p. 31.

Rysensteen (før Bøvling), Bøvling S., Skodborg H., Ringkøbing Amt[1]).

Enestegaard. Ligger ud mod Eng og Mose.

Borggaarden paa et meget stort, firkantet indgravet Voldsted, med Adgang fra Syd, fra Ladegaarden. Nordvestre Hjørne af Voldstedet er en langagtig Banke — det ældste Voldsted, opad hvis Skrænt den nuværende Hovedbygning er opført (se p. 31).

Borggaarden er trefløjet. Ældst er vestre Hus, opført i to Stokværk, nedre som Kælderstokværk, hvælvet i det nordre Parti; det er bygget af Mursten i Krydsskifte. Øvre Stokværk var oprindelig i Bindingsværk.

Bygningen stammer utvivlsomt fra den store Ombygning, der fandt Sted 1638—39. I Synsforretning af 1646 omtales det. Da stod tillige tre andre Fløje, alle kun i eet Stokværk med Bindingsværk mod Gaard og Grundmur mod Gravene. Dele af disse Fløje er endnu bevarede.

Rysensteen tilhørte dengang Kronen.

[1]) O. Nielsen: Skodborg Herred, p. 270 f.

Fredsholm, Vestenskov S., Sdr. H., Lolland.

Enestegaard. Ligger lavt.

Borggaarden, der, saalidt som Ladegaarden, har været indgravet, bestaar af et Enkelthus, liggende solret, opført af Mursten i Krydsskifte paa en granitklædt Sokkel. Huset har Kælder og derover et Stokværk.

Det er opført 1634 af Hartwig Passow.

Skjoldemose, Stenstrup S., Sunds H., Svendborg A.

Enestegaard. Lavt beliggende tæt ned mod Mose og Eng. Borggaarden laa opr. paa et lavt, ganske snævert bebygget rektangulært Voldsted med Plads baade til Borg- og Ladegaard og med Adgang til Ladegaarden fra Øst. Hovedbygningen Sønden paa Voldstedet er et fritliggende Enkelthus, opført af Mursten i Krydsskifte paa en flere Skifter høj Sokkel af huggen Kamp. Det har hvælvet Kælder og to Stokværk, men er stærkt ombygget.

Efter en Sandstenstavle over Døren er Bygningen opført 1662. Bygherren var Otto Krag.

Herningholm, tidligere Vig, Herning S., Hammerum H., Ringkøbing Amt[1]).

Enestegaard. Gaarden ligger lavt ud mod Engene ved Herning Aa paa et meget rummeligt, stærkt forstyrret Dobbeltvoldsted med Adgang til Borggaardsvoldstedet fra Vest. Af den nu helt forstyrrede Borggaard er østre Hus ældst, liggende bortvendt paa Voldstedet og opført af Mursten i Krydsskifte paa et Fundament af raa Kamp. Det er i to Stokværk og nu stærkt ombygget, med Trappeanlæg i Ydermurene.

Bygningen er opført af Josva v. Qualen efter at han 1579 havde erhvervet Ejendommen.

¹) S. Nygaard: H. i D. Hgde. ved 1920.

Sparresholm, Toxværd S., Hammer H., Præstø A.¹)

Enestegaard. Ligger yderst paa et Næs, der fra Øst skyder sig ud i Engdrag. Mellem Borggaard og Ladegaard er en Tværgrav. Adgangen til Borggaardsvoldstedet er fra Ladegaarden, fra Øst.

Borggaarden er nu trelænget. Ældst er Midtfløjen, bygget i Nord-Syd, bortvendt fra Adgangen. Den er opført af Mursten, har Kælder, derover to Stokværk og midt for Hovedfacaden en Gavlkvist. Dekorative Enkeltheder er i Sandsten. Huset er opført 1609 af Jens Sparre.

¹) P. B. Grandjean: Sparresholm i D. Hgde. ved 1920.

Vognserup, Kundby S., Tudse H., Holbæk A.¹)

Enestegaard. Intet Spor af Grave. Anlæget er modvendt. Nuværende Hovedbygning er et fritliggende Enkelthus med Portgennemkørsel, Vesten i den oprindelige Borggaard, opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel beklædt med Granitkvadre. Huset har i Midtpartiet en med to paralelle Tøndehvælvinger hvælvet Kælder. Det er i to Stokværk. Huset har Rundbuefrise mellem Stokværkene, men er forøvrigt stærkt ombygget.

Det er opført mellem 1559 og 1575 af Grete Bryske, Enke efter Peder Rud († 1559) og paa et ældre Porthus' Plads.

Hun opførte ogsaa et nu nedrevet Hus, „Sønden ud mod Humlegaarden,“ antagelig det Bindingsværkshus, som stod endnu i Midten af forrige Aarh.

¹) 3'die Decbr., 4. Bd., 4. Opm. og Tekst. — Vilh. Lorenzen: Vognserup i D. Hgde. ved 1920.

Nørre Vosborg, Ulvborg S., Ulvborg H., Ringkøbing A.

Enestegaard. Flyttet fra en tidligere Plads. Se p. 27. Om Voldstedet se p. 69.

Af det nuværende firlængede Anlæg, hvoraf vestre Hus har Murværk i Renaissanceskifte og synes at stamme fra 17'de Aarh., er østre Hus, det tidligere Porthus, ældst.

Det er nu stærkt ombygget, særlig i de øvre Partier, og Skiftegang og Stenstørrelse lader sig ikke paavise med Sikkerhed paa

Grund af stærk Overhvidtning. Bygningen har to Stokværk; det øvre er kraget ud over nedre og hviler paa konsolbaarne Rundbuer. Omtrent midt igennem Huset gik en Portgennemkørsel.

Huset gør Indtryk af at stamme fra sidste Halvdel af 16'de Aarh. Antydninger af Rundblændinger mellem øvre Stokværks Vinduer gør det tænkeligt, at Bygningen gaar tilbage mod Aarhundredets Midte. Den skal være opført af Preben Gyldenstjerne, antagelig i 1570'erne.

Lykkesholm, Ellested S., Vindinge H., Svendborg A.[1])

Enestegaard. Flyttet fra en tidligere Plads. (Se p. 47). Ligger lavt i det sørige Terrain ved Ørbæk Aa paa en ved en Vinkelgrav afskaaret lav, rummelig Holm.

Vestlig paa Voldstedet ligger nu — foran de senere Fløje fra 18'de Aarh.'s Slutning — en Portfløj, opført i to Byggeperioder.

Ældst er den nordre Halvdel, hvorigennem den bevarede Portindkørsel gaar. Dette Bygningsparti er opført af Mursten med Kvadermuring, har Kælder og to Stokværk og kamtakket Nordgavl. Hele nederste Stokværk er hvælvet, ligeledes nordvestre Kammer i andet Stokværk.

Kvadermuring var almindelig paa fyenske Herregaarde i Slutningen af 16'de Aarh. Da maa ogsaa denne Portbygning være opført og skyldes sikkert Ejler Quitzow.

Senere tilbyggedes den søndre Del af Bygningen, med en taarnagtig, i begge Stokværk hvælvet Udbygning mod Vest. Tilbygningen er bleven til i Midten af 17'de Aarh. og skyldes Christen Thomesøn Sehested, der i 1640 havde købt Gaarden. Han foretog betydelige Byggearbejder paa Lykkesholm og ham skyldes ogsaa det vidtløftige, grundmurede, men uregelmæssige Ladegaardsanlæg, hvoraf nu kun Porthuset i to Stokværk og med karakteristiske Gavle er tilbage. Den bærer i Jærnankre Aarstallet 1642 og Bygherrens og hans Hustrus Navnetræk[2]).

1) C. Uldall: Lykkesholm i D. Hgde. ved 1920.

2) Om C. T. S' Byggearbejder: Thyra Sehested: Cantsler C. T. S., p. 104.

XVII.

Trudsholm, Sonnerup S., Voldborg H., Københavns A.

Gaarden ligger særdeles lavt paa et meget stort, noget uregelmæssigt firkantet Voldsted med en fra Øst mod Vest synkende

Profil. Voldstedet omslutter ogsaa Ladegaarden. Tidligere var der kun Adgang fra Syd.

Borggaarden bestaar af et fritliggende Enkelthus mod Nord, opført paa en Sokkel af huggen Kamp, af Mursten i Krydsskifte. Den har Kælder med fladt Loft, derover to Stokværk. Vinduerne er store og har haft Kurvehanksbuer. Oprindelig var Hovedindgangen i et Trappetaarn for Sydfacaden med Egetræsvindeltrappe[1]). Huset er nu stærkt ombygget.

Bygningen kan ikke være ældre end 16'de Aarh.'s Midte. Hvem der har opført den vides ikke, men muligvis er Bygherren af Bille-Slægten.

[1]) Velvilligst meddelt af den tidligere Ejer, Grev Scheel.

Hellerup, Hellerup S., Vindinge H., Svendborg A.

Ligger i en Lavning tæt Øst for Hellerup Kirke.

Nu Enestegaard. Om Voldstedet se p. 31. Nu Adgang fra Vest. Paa Voldstedets større, snævert bebyggede, udvidede Del ligger nuværende Hovedbygning, der er en Vinkelbygning. Det nordre Hus synes i sig at gemme Rester af en ældre Bygning. Det maa være det Hovedhus, der i Midten af 18'de Aarh. omtales som det „grundmurede Hus med Opgang i et Taarn[1])." Sidebygningerne var dengang af Bindingsværk. Da Hellerup endnu i Slutningen af 16'de Aarh. kun var „bygt mellem Stænger med mange Vinduer paa"[2]) stammer den omtalte Bygning sikkert fra 17'de Aarh. og er opført kort før 1672, da Ejeren, J. C. Kørbitz ansøger Kongen om at faa et lille Stykke Jord af Hellerup Kirkegaard udlagt til en Indkørsel — den nuværende — til sin Borggaard[3]).

Det østre Hus er opført c. 1800.

[1]) D. Atl. III. 556.
[2]) Jak. Madsens Visitatsbog, p. 99.
[3]) K. Saml. V. R. 3, p. 276.

Berridsgaard, Taars S., Musse H., Maribo A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Om Voldstedet se p. 64. Norden paa Borggaardsvoldstedet ligger Hovedhuset. Det er opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel beklædt med flere Skifter Granitkvadre. Sandsten er anvendt til dekorative Enkeltheder. Huset har delvis hvælvet Kælder og to Stokværk, og for Sydsiden staar et ottekantet, spirdækt Trappetaarn. Facaderne er meget pynteligt behandlede med vandrette Profilbaand i Sandsten under

andet Stokværks Vinduer og Sandstenskvadre i Stikkene over Vinduerne. I Taget sidder Smaakviste; de og Hovedgavlene har svungne Afdækninger, der ligeledes er i Sandsten.

[1]) Studierejser af Kunstak. Elever II.—N. M. II A.: Herredsbeskr.: Opm. af Kampmann og Sørensen. — C. Molbech: Bidrag til B.s Hist. Hist. Tidsskrift 1. R., II. Bd., p. 123 ff.

Rønningesøgaard, Rønninge S., Aasum H., Odense A.[1])

Den er Enestegaard og flyttet fra en tidligere Plads. Den ligger tæt ved Vomme Sø. Voldstedets oprindelige Form ukendt. Borggaarden er nu tofløjet. Ældst er ø s t r e H u s, opført af Mursten i Renaissanceskifte paa en Sokkel af huggen Kamp. Det har hvælvet Kælder med tre tøndehvælvede Rum og derover to Stokværk med Sandstensgesimsbaand mellem Stokværkerne og kamtakkede Gavle. Foran Sydfacaden staar et flerkantet Trappetaarn med Vindeltrappe i Sandsten og hvis Sandstensportal med Indskriften: „Jeg er bygt og staar i Herrens Navn“ er flyttet til den senere opførte vestre Fløj.

Østre Hus er — efter Jernankrene paa Sydfacaden — opført 1 5 9 6. Bygherren var Casper Markdanner; hans og Sofie Oldelands Vaaben staar over Portalen.

Bygningen er istandsat og Spiret paabygget 1868.

Allerede Casper Markdanner skal — efter en i n o r d r e H u s indmuret Indskrifttavle — have bygget en Bindingsværksfløj her. Den blev i 18'de Aarh. ombygget i Grundmur og fik 1868 sit nuværende Udseende.

[1]) W. Norvin: Rønningesøgaard i D. Hgde. ved 1920.

Haraldskjær, Skibet S., Tørrild H., Vejle A.

Enestegaard. Borggaarden ligger lavt ved Vejle Aa paa et nu delvis forstyrret Voldsted. Tidligere var Voldstedet firkantet og havde endnu i 18'de Aarh.'s Slutning nordre og vestre Grav i Behold. Voldstedet var snævert bebygget. Den oprindelige Adgang til det lader sig nu vanskeligt paavise. Ladegaarden laa længere mod Vest.

Borggaarden er flerfløjet, opført til forskellige Tider. Ældst er det n o r d r e H u s, en oprindelig fritliggende Enkeltbygning, opført paa en Sokkel beklædt med huggen Kamp, af Mursten i Krydsskifte, med hvælvet toskibet Kælder og derover to Stokværk. For Sydsiden et Taarn med Opgang til øvre Stokværk og Nedgang til Kælderen. Gavlpartierne er senere ommurede.

Bygningen maa stamme fra Slutningen af 16'de Aarh. og er — efter Kamin-Vaabenskjolde i andet Stokværk — antagelig opført af Albert Friis († 1601) som hans Vaaningshus.

De øvrige Bygninger i Borggaarden stammer fra langt senere Tider.

Høgholt, Hørmested S., Horns H., Hjørring A.[1])

Enestegaard. Ligger yderligt paa det faste Land ud mod Engstrækninger, Borggaardsvoldstedet er kvadratisk, udgravet af det faste Land, med Grave paa de tre Sider; mod Nord, ud mod Engen, hvor der tidligere maa have været en Sø, værnedes Borggaarden af denne. Adgangen er fra Syd.

Hovedhuset ligger Norden paa Voldstedet. Det er nu et grundmuret Enkelthus i to Stokværk. Et rundt Taarn paa Sydsiden, opført af Mursten i Krydsskifte, er stokværksdelt med Udkragninger. Nuværende Hvælving i dets nedre Stokværk synes senere indbygget. Taarnet har utvivlsomt været bestemt til Trappetaarn.

Den oprindelige Bygning har haft Kælder og derover to Stokværk i Bindingsværk med knægtbyggede Facader og Gavle. Til denne Bygning sluttede sig det grundmurede Trappetaarn ind mod Gaarden.

Efter Bindingsværkets almindelige Karakter og Taarnets Type maa Høgholt tilhøre sidste Halvdel af 16'de Aarh. Mulig er det opført af Karen Banner, der døde her 1611.

1) Mejborg: Gl. d. Hjem, p. 21, 33 f. — S. Nygaard; Høgholt i D. Hgde. ved 1920.

Broholm, Gudme S., Gudme H., Svendborg A.[1])

Enestegaard. Ligger paa en Holm i Gudme Sø. En særlig Del af den er ved Grave afdelt til Plads for Borggaarden. Denne er nu flerfløjet.

En mod Syd staaende svær Mur af Mursten, mod Gaarden beklædt med tilhuggen Kamp, blev nedrevet 1895; i Forbindelse med dengang foretagne Gravninger viste det sig, at der her havde staaet en anselig Bygning, utvivlsomt et ældre Vaaningshus.

Nuværende, oprindelig fritliggende, Hovedhus ligger Østen i Borggaarden. Det er opført af Mursten i Krydsskifte og paa en med Granitkvadre beklædt Sokkel, har hvælvet Kælder, derover to Stokværk og et øvre Halvstokværk. Vinduerne har Kurvehanksbuer. Ind mod Gaarden staar et rundt Trappetaarn med Etagespir. Huset er efter Jærnankre i Nordgavlen opført 1642 af Otto Skeel.

Næppe meget yngre er Portfløjen, Norden i Borggaarden, bygget op til Hovedhusets nordvestre Hjørne. Den havde oprindelig mod Graven to Stokværk, mod Gaarden kun eet. Over den hvælvede Portgennemkørsel fandtes en Kvist. Portfløjen maa være opført af Otto Skeels Enke, Ida Lunge.

Den ydre Portbygning i Ladegaarden, der nu er forsvunden, var af samme Type og antagelig fra samme Tid.

Nuværende vestre Hus afløste i Midten af forrige Aarhundrede et ældre Bindingsværkshus med høj Kælder og eet Stokværk.

[1]) A. Thiset: Broholm. 1909. Afbildning af Gaarden efter Maleri fra 1833, p. 55. — W. Norvin: B. i D. Hgde. ved 1920.

Selsø, Selsø S., Horns H., Frederiksborg A.[1])

Enestegaard. Flyttet fra en tidligere Plads tæt ved Kirken. Borggaarden ligger lavt paa et firkantet Voldsted med flad Profil. Den bestaar af en fritliggende Enkeltbygning, Østen paa Voldstedet, nu stærkt ombygget. Adgangen er fra Nord. Naar Hovedhuset ikke ligger solret, er Grunden antagelig den, at der har ligget et ældre Hus Norden eller Sønden paa Voldstedet, sikkert den Bygning, hvortil Korfits Ulfeldt 1560 køber Materiale fra Sortebrødre Kloster i Roskilde, da han manglede Sten til Bygning paa sin Gaard Selsø[2]).

Huset er opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel, beklædt med flere Skifter huggen Kamp. Det har hvælvet Kælder. Efter en Gengivelse fra 16de Aarh.'s Slutning i Jakob Ulfeldts Jordebog havde Selsø oprindelig to Stokværk. Ind mod Borggaarden stod et firkantet Trappetaarn og i Taget fandtes Kviste. Sin nuværende Skikkelse fik Selsø ved en radikal Ombygning i 18de Aarh.

Umiddelbart indenfor Broen over Graven ligger det senere stærkt ombyggede Porthus[3]), der springer noget frem foran Voldstedet. Dets ældste nederste Partier er opført af Mursten i Krydsskifte og tilhører den i ovennævnte Billede gengivne Portbygning, oprindelig i eet Stokværk, med Kælder under den nordre Del.

En Indskriftstavle, nu anbragt inde i Hovedbygningen, har følgende Indskrift: Anno domino 1 5 7 6 lod ærlig och velbyrdig Mand Jacob Wlfeldht till Koxbølle och Selsøe opmure dette Hues.

[1]) Fr. Beckett: Ren.'s og K.'s Hist., p. 158, 59. — Gl. Afb. i Sammes: Frederiksborg II, p. 45.

[2]) Kanc.'s Brevb. 1556—60, p. 372.

[3]) Foren. af 3de Decbr. Opm. 1908, Bl. 4—6.

Julskov, Kullerup S., Vindinge H., Svendborg A.

Enestegaard. Intet Spor af Grave. Hovedhuset laa Vesten i den ældre trefløjede Borggaard; det var oprindelig et fritliggende Enkelthus og er opført af Mursten paa en Sokkel af huggen Kamp. Det har hvælvet, flerdelt Kælder og to Stokværk. Midt for østre Langside ind mod Gaarden Spor af et Trappetaarn. Facaderne er dekorerede med Kvadermuring og har Gesimsbaand mellem Stokværkerne; Gavlene har svungne Afdækninger og vandrette Baand, alt i Mursten.

Efter den hele ydre Dekoration maa Julskov være samtidig med de c. 1600 opførte Dele af Ulfeldtsholm, nu Holckenhavn, og Lykkesholm og er antagelig bygget i Begyndelsen af 17de Aarh. af den rige Hans Lindenow, der menes at have ejet Gaarden fra 1602 og sad inde med den til sin Død 1642.

Nordre og østre Hus, der øjensynlig skyldtes senere Tider, er forlængst nedrevne[1]).

[1]) Guachebillede i N. M. II. A.

Beldringe, Beldringe S., Baarse H., Præstø A.

Enestegaard. Ligger paa den sydlige Side af Lavningen ud mod Pudbæk Aa. Rester af brede, dobbelte Grave.

Af Borggaardsbygningerne er nu det ældste en grundmuret, solret liggende Bygning med hvælvet Kælder og derover to Stokværk, nu stærkt ombygget.

1710 havde dette Hus „en muret Vindeltrappe paa 34 gl. forfalden Egetrin og tre Trin af graa Sten paa Jorden foran Trappen“[1]).

Det er muligt, at en i Gaardens Grund funden Indskriftstavle, med Aarstallet 1561 og Navnet Joakim Beck, har haft sin Plads paa dette Hus, hvis Opførselstid den i saa Tilfælde sikkert angiver.

[1]) Rigsarkivet: Regnskabskommissionen i Vordingborg Amt II, Bygningsbeskr. 13' Maj 1710.

Staarupgaard, Højslev S., Fjends H., Viborg A.

Enestegaard. Ligger lavt, paa Randen af det faste Land, der Nord fra skraaner ned mod Engene mod Storaa. Voldstedet er et Centralvoldsted, for Ladegaardspartiets Vedkommende delvis sløjfet. Borggaardsvoldstedet omfatter det nordøstre Hjørne, er stort og rummeligt, af uregelret Firkantform og med Plads til Have mod Nord. Ladegaardsvoldstedet havde 1787[1]) Have mod Syd. Adgangen til Borggaardsvoldstedet er fra Vest.

Borggaarden bestaar af et enkelt fritliggende grundmuret Hus, liggende solret midt paa Voldstedet. Det er opført paa et Fundament af raa Kamp af Mursten i vendisk Skiftegang[2]), har tøndehvælvet, toskibet Kælder under vestre Halvdel og derover to Stokværk. Der er Spor af oprindelige Vinduer med Kurvehanksbuer. Omtrent midt for Sydsiden har staaet et Trappetaarn, hvorfra Døre har ført til begge Stokværk. Paa Matrikelkort af 1787 er dette Taarn gengivet som rundt. Gavlene, der nu, ligesom hele Taget, er betydeligt lavere end oprindeligt, er komponerede med stokværksdelte, rundbuede Arkadeblændinger og har haft Kamtakker. Paa vestre Gavl har Blændingerne Rundstavprofiler.

Efter Skiftegangen er Huset næppe yngre end 1570'erne. Efter Kurvehanksbuerne kan det vanskeligt være ældre end 1550'erne. Det maa være opført c. 1560 af Bjørn Kaas.

En treskibet Bindingsværkslade er delvis bevaret.

[1]) Kort i Matrikelarkivet.

[2]) Af Størrelse: 28 × 15 × 9 cm.

Fjellebro, Herringe S., Salling H., Svendborg A.

Enestegaard? Særbrudsgaard. Borggaarden ligger lavt paa et kvadratisk snævert bebygget Voldsted med flad Profil og Adgang fra Syd. Hovedbygningen er nu flerfløjet. Det nordre Hus er ældst, et oprindelig helt frit liggende Enkelthus, opført af Mursten i Krydsskifte paa et Fundament af raa Kamp; det har oprindelig haft hvælvede Kældere og derover to Stokværk, men er stærkt ombygget. Endnu i Midten af 18de Aarh. stod ved denne Fløj et Taarn — utvivlsomt et Trappetaarn.

Denne Bygning stammer fra 16de Aarh.'s senere Del og maa være opført af Ebbe Munk, der ejede Gaarden fra 1560 og boede her fra 1577—87. I hans Dødsaar 1622 byggedes paa andre Huse, et søndre Hus — Porthuset — og et vestre Hus; det sidste uden Forbindelse med det oprindelige Hovedhus. Efter Indskiften over Porten var i al Fald Portfløjen færdig 1622. Byggearbejderne fortsattes af hans Enke Sidsel Høg. En østre Fløj er nedreven i forrige Aarh.

Gaarden blev ombygget i 1720erne.

Af den gamle, nu bortflyttede Ladegaard er en søndre Længe i Bindingsværk, men ombygget, tilbage. Den har knægtbygget Nordgavl og synes at stamme fra 17de Aarh.

Fiurendal (før Vindingegaard), Fiurendal S., Ø. Flakkebjerg H., Sorø A.

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Ligger nu tæt Nord for Kirken; Gaarden er ikke indgravet[1].

Borggaardens vistnok ældste Hus er en Bygning Norden i Borggaarden, med to Udbygninger mod Nord. Den er opført af Mursten i Krydsskifte paa en med huggen Kamp beklædt Sokkel; den har hvælvet Kælder og derover to Stokværk. Langsiden ind mod Gaarden havde et ottekantet Trappetaarn; efter Indskrift over Portalen her var Huset opført af Vilhelm Dresselbjerg 1609—10. Sidstnævnte Aarstal staar i Jærn paa Sydgavlen.

Vistnok senere tilbyggedes den endnu staaende vestre Længe i eet Stokværk og med Portgennemkørsel.

[1]) Er en af Vand omgivet Holm i Haven Voldstedet af det gl. Vindingegaard?

Ørridslevgaard, Otterup S., Lunde H., Odense A.

Enestegaard? Udfl. Landsbyhovedgaard. Borggaarden ligger lavt paa et firkantet Voldsted med flad Profil og bestaar nu af flere Fløje fra forskellige Byggeperioder. Adgangen er fra Vest. Ældst er de nederste Partier af Midterfløjen, det søndre Hus, der tilhører et oprindelig fritliggende Enkelthus, opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel af huggen Kamp. I 18de Aarh. havde Bygningen Kælder, to Stokværk og et Trappetaarn med højt Spir. Dette Hus var opført 1620 af Johan Friis[1].

[1]) St. kgl. Bibl. Kall. Samlgr. 377, 4to.

Ulriksholm (tidligere Skinnerup), Kjølstrup S., Bjærge H., Odense A.[1]).

Enestegaard. Den laa i tidligere Tider c. 60 m Sydøst for den nuværende Gaard. Borggaarden ligger paa et oprindelig firkantet Voldsted ud mod det mod Kysten stærkt faldende Terrain og bestaar af to i Vinkel sammenlagte, men ikke sammenbyggede Huse. Adgangen er fra Vest. Ældst er det søndre Hus, en oprindelig helt fritliggende Enkeltbygning med hvælvet flerdelt Kælder og nu kun eet Stokværk. I Midten af 18de Aarh. havde det to Stokværk og skal have haft et Taarn; i saa Fald maa det have været et Trappetaarn. Huset er opført paa en Sokkel af huggen Kamp, af Mursten i Krydsskifte.

Kristian IV begyndte 1636 at opføre Gaarden paa dens nuværende Plads.

Senere opførte Kongen østre Hus, med Kælder med fladt Loft og derover to Stokværk. Ind mod Gaarden staar et ottekantet Trappetaarn. I Jernankre ind mod Gaarden staar V. C. G. L. (Valdemar Christian Gyldenløve) 1646.

Ogsaa dette Hus er stærkt ombygget.

[1]) Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense Amt, V, 2, p. 31 ff.

Søbysøgaard, N. Søby S., Aasum H., Odense A.

Enestegaard. Borggaarden ligger lavt ud mod Søby Sø paa et oprindelig kvadratisk Voldsted med flad Profil og Adgang fra Syd. Ogsaa Ladegaarden er omgivet af Grave, men smallere end Borggaardens.

Borggaarden er nu trefløjet. Ældst er Midterfløjen, det nordre Hus, en oprindelig Enkelthusbygning, opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel af huggen Kamp med hvælvet Kælder og derover to Stokværk. Paa Nordsiden findes to karnapagtige Udbygninger. Midt for Sydfacaden har staaet et Trappetaarn. I Vestfløjens Gavl er nu indmuret en Sandstenstavle med en Indskrift, hvorefter Huset er opført af Hans Lindenow 1641.

Østfløjen opførtes c. 1700, Vestfløjen 1768.

Den nylig forsvundne bindingsværksbyggede, trefløjede Ladegaard, med Gennemkørsel i Sydfløjen havde knægtbyggede Gavle mod Nord og stammede fra 17'de Aarh.; mulig var den opført 1664. Den var dog bleven stærkt ombygget i Midten af 19de Aarh.[1]).

[1]) F. Vedel: Erindringer og Efterretn. om S. 1893.

Bavelse, Bavelse S., Tybjærg H., Præstø A.

Den i Slutningen af 16de Aarh. opførte Borggaardsbygning kendes nu kun fra en Gengivelse fra 1588 i Jakob Ulfeldts Jordebog[1]). Efter denne var Borggaardsanlæget firkantet, men ikke omgivet af Grave. Hovedbygningen var et Enkelthus i to Stokværk med svungne Gavle. Ind mod Gaardspladsen stod et ottekantet Trappetaarn med Etagespir.

Midt for Hovedhuset var en grundmuret Port. Til venstre for denne begrænsedes Anlæget af Bindingsværkslænger, til højre tilsyneladende af Spærremure.

[1]) Gengivet i Fr. Beckett: Frederiksborg II, Slottets Hist., p. 49. — Samme: Ren. og K.s Hist, p. 158.

Lundegaard, N. Broby S., Salling H., Svendborg A.

Enestegaard. Borggaardsvoldstedet er nu næsten sløjfet, men

synes at have haft regelmæssig Firkantform. Adgangen er fra Øst, hvor Ladegaarden ligger. Paa Borggaardsvoldstedet fandtes i Midten af 18de Aarh. en trefløjet Bygning. Hovedfløjen var en — sikkert oprindelig fritliggende — Bygning af Grundmur med hvælvet Kælder, derover to Stokværk og med Trappetaarn. Sidefløjene var Bindingsværk. Hovedfløjen skal være opført 1602 af Ludvig Munk[1]).

I det nuværende vestre Hus paa Borggaardsvoldstedet findes et Parti af en Bindingsværksbygning paa eet Stokværk. Efter Konstruktionerne er den utvivlsomt en Rest af den ene af de i D. Atl. omtalte to Sidefløje og maa stamme fra 17de Aarh.

Østen i Ladegaarden findes en Lade i Bindingsværk, opført 1636 af Ludvig Munks Enke, Ellen Marsvin[2]). Ogsaa Porthuset, umiddelbart Syd derfor, er en gammel Bindingsværksbygning, mulig fra samme Tid.

1) D. Atl. III. 570.
2) Tegn. og Opm. i N. M. II. A.

Holmegaard, Olstrup S., Hammer H., Præstø A.[1]).

Enestegaard. Ligger lavt ud mod Eng og Mose. Borggaarden paa et firkantet Voldsted, hvis stensatte Sider tillige danner Fundament for Bygningerne. Adgangen er fra Vest fra Ladegaarden.

Borggaarden er nu trefløjet, helt i Bindingsværk og bestaar af en Hovedfløj med Portgennemkørsel mod Vest, med Kælder og derover to Stokværk, og to Sidefløje, i hvis nedre Partier der er Rester af to lave Sidelænger paa kun eet Stokværk. Ældst er vestre Hus; Gaarden havde dog allerede 1663 de to Sidelænger. Ind mod Gaardspladsen, uvist hvor, stod oprindelig et Trappetaarn, tækket med Bly.

Over Porten staar Bygherrens og hans Hustrus Vaaben og Aarstallet 1 6 3 5. Bygherren var Klaus Daa.

Rester af Ladegaardens Bygninger, vistnok fra samme Tid som Hovedbygningen, samt en Kampstensmur af et af Oluf Daa 1645 opført Fæhus staar endnu.

1) Chr. Ax. Jensen: Holmegaard: Architekten VIII, 38 ff. — O. Andrup: Holmegaard i D. Hgde. ved 1920.

Sæbygaard, Volstrup S., Dronninglund H., Hjørring Amt.

Enestegaard. Ligger lavt ud mod Eng. Borggaarden paa et firkantet, ret rummeligt bebygget Voldsted med Adgang fra Nord fra Ladegaarden.

Borggaarden er nu firfløjet. Ældst er n o r d r e H u s, opført af Mursten i Krydsskifte med Kælder og derover to Stokværk. Det har hvælvet Portgennemkørsel og ud for denne mod Adgangssiden et Taarn. Paa en gl. Tegning fra 1784[1] har dette Saddeltag og svungne Gavle. Øst for Porten staar mod Gaardsiden et flerkantet Trappetaarn i Kvadermuring. Nu tilmurede Døraabninger i andet Stokværk, den ene umiddelbart ovenover Portens vestre Karm, den anden længere henne over en smal Dør til nedre Stokværk, viser, at man oprindelig har tænkt sig to Trappetaarne til, hvoraf det vestligste efter Traditionen ogsaa skal have været opført. En Indskrift- og Vaabentavle paa Porttaarnet meddeler:

Anno 1576 lod erlig oc welbyrdige Frw Pernel Oxe, Otte Rudis Høstru, bygge dette Hus.

Fortandinger viser, at det fra først af var Hensigten at opføre et lavt ø s t r e H u s paa eet Stokværk og smallere end det nuværende, der efter Stenene, der er murede i samme Teknik og er af samme Størrelse som Portfløjens (26 à 27 × 12 à 13 × 8 cm), maa være bleven til omtrent samtidig med denne. Nuværende s ø n d r e H u s, der er i eet Stokværk, har i Sokkelpartiet paa Sydsiden Rester af en ældre Bygning i samme Materiale og Teknik som de to andre Huse. Den nuværende søndre Fløj stammer, efter Indskrift paa en i en Gavlkvist indmuret Vaabensten fra 1745.

Gaardmuren af nuværende vestre Hus er en oprindelig Spærremur. En her indmuret Indskrift og Vaabentavle siger:

Anno 1688 Lod ærlig og velbyrdige Mand Holger Pachs til Sæbygaard og Stenshede og hans Frue, frue Elisabet Bilde, denne Brantmur opbøge af nye[2]).

[1]) Opbevaret paa Sæbygaard.

[2]) Forskellige Oplysninger skyldes velvillige Meddelelser af Arkitekt Harald Nielsen.

XVIII.

Kaas, Lime S., Rødding H., Viborg A.

Enestegaard og flyttet fra et tidligere Voldsted længere mod Øst.

Borggaardens nuværende Hovedhus ligger højt paa en Banke paa den n o r d l i g e Del af et vistnok oprindeligt Dobbeltvoldsted, lige indenfor den tidligere Tværgrav. Adgangen er fra Syd. Det er en oprindelig fritliggende Enkeltbygning med Kælder, et Stokværk og derover et oprindeligt Halvstokværk. Kælderens Østparti er hvælvet. I Hovedstokværket findes store, i Halvstokværket me-

get smaa Vinduer med Kurvehanksbuer. Ved nordøstre Hjørne er Spor af et oprindeligt Taarn. Udbygningen paa søndre Side med Forstuen er tilføjet i 18de Aarh., men med Benyttelse af svungne Sandstensafdækninger, antagelig fra de oprindelige Gavle og med en Sandstenstavle, vistnok fra en tidligere Portal. Efter Tavlens Indskrift er Bygningen opført 1 6 3 5 af Niels Krag.

Løvenholm, Gjessing S., Sønderhald H., Randers A.

Enestegaard. Borggaarden ligger i lavt Terrain paa et firkantet Voldsted med flad Profil og med Adgang fra Nord. Mod Nord er der dobbelte Grave mod nuværende Ladegaard. Voldstedet er snævert bebygget.

Borggaarden bestaar af to Huse, sammenbyggede i Vinkel. Ældst er det ø s t r e H u s og Anlæget er følgelig sidevendt. Dette Hus er en oprindelig fritliggende Enkeltbygning, opført af Mursten i vendisk Skifte paa en Sokkel beklædt med huggen Kamp. Det har Kælder og to Stokværk, men har muligvis fra først af tillige haft et øvre Halvstokværk; Nordgavl og Tagværk, samt Hjørnetaarnets større Højde tyder derpaa. Øvre Stokværk krager ud over nedre. Udkragningen bæres af en Rundbuefrise. Vinduerne har Kurvehanksbuer og profilerede Karme. Den bevarede Nordgavl har en Arkadedekoration. Paa Østsiden stod tidligere et Trappetaarn. Ved nordøstre Hjørne findes et rundt Taarn med hvælvet Kælder og to Stokværk. Dette Taarn er ejendommeligt ved at være forbunden med Hovedhuset ved en kort Gang, der træder frem ogsaa i det ydre med buede Vægge. Efter det senere tilbyggede spirdækte sydøstre Taarn, der var en Kopi af det ældre, har ogsaa dette i 17'de Aarh. haft højt Spir.

Bygningen maa tilhøre Midten af 16'de Aarh. og være opført af Anders Banner. Han ejede Gaarden 1554—1583. En Mursten bærer Aarstallet 1 5 7 2[1]).

Senere, 1642—43, tilbyggedes det nuværende s ø n d r e H u s og sydøstre Taarn.

1) Nu i N. M. II. — E. Haugsted: Løvenholm i D. Hgde. ved 1920.

Basnæs, Tjæreby S., V. Flakkebjærg H., Sorø A.

Enestegaard. Borggaardsvoldstedet er fuldkommen kvadratisk, ret højt, med flad Profil, snævert bebygget og med Adgang fra Vest. Sønden paa Voldstedet — og følgelig sidevendt — ligger Hovedhuset, en fritliggende Enkeltbygning, nu stærkt ombygget,

men for de nederste Partiers Vedkommende fra Bygningens Opførelsestid[1]).

Huset har haft Kælder og derover to Stokværk af Mursten i Renaissanceskifte paa en Sokkel, beklædt med Granitkvadre og med Skraakant. To flerkantede Taarne flankerede Vestgavlen. Ved sydøstre Hjørne stod et rundt Trappetaarn. Bygningen var rigt prydet med Sandstensdekorationer.

Over søndre Dør stod: Anno 1633. Gloria deo triuno. Dette Aar maa Bygningen have staaet under Opførelse. Basnæs ejedes da af Axel Arenfeldt. Indskriften over nordre Dør siger, at han sammen med „sin kære Frue“ Maria Ulfeldt byggede dette Hus. Giftermaalet fandt imidlertid først Sted 1634. Huset har saaledes antagelig staaet under Opførelse i flere Aar.

Udfor Broen over Graven stod, paa selve Voldstedet, en Portbygning, af hvis Skulpturer kun Fragmenter er bevarede. Paa Porten fandtes Aarstallet 1637[2]) og bl. a. følgende Indskrift:

„Ørnen bygger paa Høyen Hald
Avindsyg ligger i Dybendal.“

En radikal Ombygning fandt Sted efter en Brand 1758. Senere er Huset yderligere ombygget.

[1]) Fotografi paa Basnæs efter en Originaltegning af Gaarden fra 1813. —
[2]) Tegnr. af Portbygningen af Winstrup 1840 i N. M. II. A. — L. F. la Cour i: D. Hgde. ved 1920.

Skovsbo, Rynkeby S., Bjærge H., Odense A.

Enestegaard; laa tidligere andetsteds. Gaarden ligger ret højt og har ikke været indgravet.

Borggaarden bestaar af en enkelt Bygning, med Gavle i Nord—Syd, opført af Mursten, lagt i Krydsskifte paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp. Huset har flerdelt hvælvet Kælder og derover to Stokværk. Midt for Vestsiden, ud mod Pladsen mellem Borg- og Ladegaard, staar et ottekantet Trappetaarn med spaantækt Spir. Husets sydøstre Hjørne staar i Forbindelse med en taarnagtig Bygning med Gavle i Nord—Syd med hvælvet Kælderrum og forøvrigt af samme Højde som Hovedhuset. I Hjørnet mellem dette og Taarnet staar en lille firkantet Trappebygning.

Gavlene er vandret delte ved Murstensbaand og har svungne murstensafdækkede Afslutninger med Pinakler.

Bygningen skal være opført 1572—79 af Erik Hardenberg.

Ravnstrup, Herlufmagle S., Tybjerg H., Præstø A.

Enestegaard. Borggaarden ligger paa et snævert bebygget, nu næsten udslettet kvadratisk Voldsted med flad Profil. Adgangen er fra Vest fra Ladegaarden. Borggaardsanlæget er modvendt.

Hovedhuset ligger mod Øst og er et oprindelig fritliggende Enkelthus, opført paa en Sokkel af huggen Kamp, af Mursten i Krydsskifte. Det har flerdelt hvælvet Kælder og derover to Stokværk. Omtrent midt gennem Huset gaar en hvælvet Portgennemkørsel. De anselige Vinduer har Kurvehanksbuer. Af Taarne er nu kun det ottekantede Taarn ved Sydøstre Hjørne tilbage, men i Murværket ind mod Gaarden er der Spor af to Taarne — antagelig Trappetaarne. Dertil kommer en karnapagtig Udbygning ved Nordgavlen.

I Jærnankre bærer Bygningen Aarstallet 1593. Da maa den i alt væsentligt have staaet færdig. Efter en Indskrift over Porten, har Byggearbejderne først været afsluttede 1595. Bygget af Oluf Daa.

XIX.

Sønderskov, Folding S., Malt H., Ribe A[1]).

Enestegaard. Ligger paa en Skraaning ud mod de store Enge ved Kongeaaen. Borggaardsvoldstedet er lille og firkantet, har flad Profil og bærer kun en enkelt Bygning. Adgangen er fra Nord, fra Ladegaarden.

Borggaardsbygningen ligger solret og har nu to korte Sidefløje mod Nord. Selve Huset er opført paa en rundprofileret Sokkel, beklædt med huggen Kamp og af Mursten i Krydsskifte. Det har todelt Kælder, hvis ene Rum er hvælvet. Over Kælderen er der to Stokværk. Huset har kamtakkede Gavle og en ligeledes kamtakket Kvist mod Nord over Indgangen.

Den nuværende vestre Sidefløj er et oprindeligt Taarn, med hvælvet Kælder og oprindeligt delt i fire Stokværk. Ved sydøstre Hjørne er Fundamenter til et tilsvarende Taarn. Efter et Billede af Sønderskov fra Begyndelsen af forrige Aarh. havde begge Taarne dengang Etagespir[2]). De oprindelige Vinduer har alle Kurvehanksbuer.

I Jærnankre staar 1620, der maa angive Bygningens Opførelsesaar. Da ejedes den af Thomas Juel.

Østre Sidebygning stammer fra Aarene omkring 1700.

Sit nuværende Udseende fik Gaarden i 19'de Aarh.'s første Halvdel.

[1]) O. Nielsen: Malt Herred, p. 36 ff.
[2]) Nu paa Apoteket i Ribe.

XX.

Rosenholm, tidligere Holm, i Hornslet S., Ø. Lisbjærg H., Randers A.[1])

Efter sit oprindelige Navn øjensynlig en Særbrudsgaard, der først kan have ligget paa en voldstedlignende, nu udvisket Holm Nordvest for Borggaarden.

Gaarden ligger lavt ved en lille Aa, ud mod en Slette, der til alle Sider omgives af Højdedrag. Terrainet er lavt og sidt. Ved Dæmninger stemmedes Vandet op, og blev en hel lille Sø, hvorfra Gravene udenom Voldstederne fyldtes. Aaen selv ledtedes ind i et nyt Leje i en Bue Østen om Gaarden.

Foruden Borggaardsvoldstedet, der har Adgang fra Vest, fik baade Ladegaarden mod Syd og Staldgaarden mod Vest deres egne Voldsteder, vistnok oprindelig indgravede paa alle Sider.

Størst Interesse knytter sig til Borggaardsanlæget, hvis Voldsted er tildannet af en oprindelig naturlig Sandbanke og i Firkantform. Som Bygningsanlæget nu staar, er det firlænget om en rhombeagtigt formet Gaard. Voldstedet er snævert bebygget.

Ældst er H u s e t Ø s t e n i B o r g g a a r d e n. Ved sin Højde og Drøjde er dette Hus endnu Gaardens Hovedfløj, selvom det ikke mere benyttes som saadan. Det er opført af Mursten i Krydsskifte og paa Murstenssokkel, der hviler umiddelbart paa Sandbunden. Huset fik høj nu delvis hvælvet Kælder og derover to Stokværk. Paa den udvendige Side staar Hjørnetaarne, hvælvede i nederste Stokværk og afsluttede med Keddelhatspir. Omtrent midt for Østsiden stod en taarnagtig Udbygning af halvrund Form, ind mod Gaarden er en Kvist anbragt i Taget midt for Facaden.

Stuestokværket har endnu i store Træk bevaret sin oprindelige Inddeling med en fem Fags hvælvet Korridorgang ud mod Adgangssiden og store Gavlsale. I andet Stokværk er Rumfordelingen nu fra langt senere Tider, men synes at have været den samme som Stuestokværkets. Ogsaa her findes en til dettes svarende Gang, der forudsætter en lignende Anordning med store Gavlsale.

Murværket viser, at det oprindelig har været paatænkt at lade Korridoren aabne sig mod Vest — ud mod Gaardspladsen — i 4

aabne, rundbuede Arkader; om Tanken nogensinde har været realiseret, er tvivlsomt.

Facaderne har vandrette, profilerede Baand, der markerer andet Stokværks Højdedeling. Øverst under Taget løber en ligeledes profileret Gesims. Hvor det oprindelige Materiale i Baand og Gesims endnu er synligt er det Kridtsten. Øst- og Gavlfacaderne har haft store Vinduer med Kurvehanksbuer; kun et Par Vinduer i Gaardfacaden er dog helt bevarede; de har smukt profilerede Karmsten og Fals til Vinduesrammer af Træ; Karmflader og Bue er pudsede. Gaardfacadens Midtparti ud for Gangene har faaet en særlig Udformning. Svarende til Stuestokværkets 5 Fag — to til hver Side for Midterfaget med den eventuelle Dør — findes indvendig i den øvre Gang en Inddeling i 9 Fag med 4 rundbuede Blændinger paa hver Side af det bredere Midterfag, hvori der, efter Spor i Murværket, maa have været Udgang til en Altan eller Karnap. Resten af en udvendig Pilasterdekoration antyder, at Facaden ud for øvre Stokværks Gang har haft 4 Pilasterfag paa hver Side af Midterfaget, hvor Altanen eller Karnappen kan tænkes anbragt, hvert eller hvert andet Fag med Vindue. De brede og høje Gavle er komponerede i to Stokværk og vandret delte af profilerede Baand.

Dette Hus er i Kraft af sin almindelige Type — fraregnet Mangelen paa Trappetaarn — nærbeslægtet med andre fritliggende Enkelthuse som Borreby og Ørbæklunde og har Mellemtaarnet paa den mod Graven vendende Side tilfælles med dem. Der ligger heri et Vidnesbyrd om, at det er bleven til i Midten af Aarhundredet og meget vel kan være det første Hus, Jørgen Rosenkrantz begyndte at bygge straks 1559. De profilerede Vinduer staar ogsaa de tilsvarende Vinduer paa begge de nævnte Gaarde nær. Den nu paa Portfløjen anbragte Indskrifttavle med Bygherrens og hans Hustrus Vaaben og Indskriften: 1567 perfectum, har næppe oprindelig haft sin Plads her og kan mulig fra først af have været anbragt paa østre Hus.

Senere byggedes Portfløjen og dernæst nordre Fløj — begge i Jørgen Rosenkrantz' Tid, Søndre Fløj stammer mulig fra 17'de Aarh.

Den nu forsvundne Ladegaard bestod efter Billedet i D. Atl. fra 1767 af flere Bygninger uregelmæssigt grupperede i et trefløjet Anlæg, aabent mod Nord, over mod Borggaarden. Tilsyneladende har Bygningerne været grundmurede, men straatækte; ved

Gavlen af den store Ladebygning, østlig i Ladegaarden stod et lille flerkantet, spirdækt Taarn.

Den nu ligeledes forsvundne Staldgaard var flerfløjet, aabnende sig ud mod Borggaarden. Alle Bygninger var grundmurede og vistnok teglhængte. Til Anlægets sydvestre Hjørne sluttede sig det eneste, der endnu er tilbage, en lille spirprydet Pavillon i to Stokværk.

Baade Lade- og Staldgaard har haft de samme Gavle som Borggaarden. Efter dette kunde man antage, at begge Anlæg i deres kendte Form skyldes Jørgen Rosenkrantz. Men dette er dog et Spørgsmaal. I al Fald havde en Del af vestre Staldlænge i den Skikkelse, den havde umiddelbart før Nedrivningen, faaet en særlig arkitektonisk Behandling.

[1]) Palle Rosenkrantz: Rosenholm i D. Hgde. ved 1920.

Frijsenborg (tidligere Jernit), Hammel S., Gjern H., Aarhus A.

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Borggaarden ligger meget lavt paa et firkantet, snævert bebygget Voldsted med flad Profil, tidligere med Adgang fra Syd. Borggaarden er nu flerfløjet og fra forskellige Byggeperioder, men er stærkt ombygget. Ældst er det søndre Hus, Anlæget var altsaa modvendt. Huset var opført paa et Fundament af raa Kamp af Mursten med huggen Kampestenssokkel. Det havde hvælvede Kældere, derover et Stokværk med oprindelig Portgennemkørsel og et Halvstokværk. Ved sydøstre Hjørne stod et flerkantet Taarn. 1672 omtales et lignende ved det sydvestre Hjørne.

Denne Bygning var opført af Valdemar Parsberg efter 1583, da han erhvervede Ejendommen.

Senere, 1693, tilbyggedes af Niels Frijs vestre og nordre Fløj, med Taarne ved nordvestre og nordøstre Hjørne, en østre Fløj var paatænkt. Adgangen til Voldstedet blev lagt fra Øst og Frijsenborg var da tænkt som et firfløjet Anlæg[1]).

[1]) St. kgl. Bibl.: Ny Kgl. Smlgr. 189 m. — Fot. fra 1870'erne i N. M. II. A. — Maleri, ligeledes fra før Ombygningen, paa Boller. — Jul. Clausen: F. i D. Hgde. ved 1920.

Vallø, Valløby S., Bjæverskov H., Præstø A.[1])

Enestegaard, ligger lavt. Borggaarden paa et uregelmæssigt formet Voldsted, med flad Profil og Adgang fra Syd.

Borggaardsanlæget bestaar nu af et nordre, vestre og et søndre Hus, alle sammenbyggede.

Til de ældste Partier hører Dele af nordre Hus indtil vestre Hus' Østmur og af nuværende Vestfløj.

Om de to Bygninger, der har staaet her, er samtidige kan ikke afgøres, men de synes begge at have været sengotiske.

Senere paabegyndte Mette Rosenkrantz, efter sin Mand, Peder Oxes, Død, store Byggearbejder paa sin Del af Gaarden, det saakaldte Vester-Vallø. Af Øster Valløs Bygninger er intet mere tilbage. Med Benyttelse af Murværk fra en med Vestfløjen utvivlsomt samtidig Bygning, opførte hun en søndre Fløj — Portfløjen — med to svære Taarne, et rundt paa sydvestre Hjørne og et firkantet, nu indbygget i den østlige Del af Fløjen. Thi denne var oprindelig kortère end nu, idet den østre Gavlmur flugtede med Taarnets vestre Mur og dette saaledes fra først af var Hjørnetaarn. Portfløjen, opført af Mursten i Krydsskifte, havde to Stokværk, hvoraf nederste senere hen er bleven delvis overhvælvet. Taarnene havde tre Stokværk, alle hvælvede.

Af en Indskrifttavle fremgaar, at Huset var færdigt 1586.

Samtidig med Portfløjen opførtes Forbindelsesbygningen med den ældre Vestfløj.

Og endelig opførte Mette Rosenkrantz mellem Øster- og Vester-Vallø paa den sydlige Side af en i Vest—Øst gaaende Mur, „Mantelmur", som allerede Peder Oxe havde ladet opføre, ind mod sin egen Gaardsplads et sandstensprydet Galleri med dertil hørende Vindeltrappe. Dette Galleri forbandt Øster- og Vester-Valløs Bygninger paa bekvem Maade. En Port under det førte ind til den bagerste Gaard.

Senere igen foretoges store Forandringer med Sydfløjen. Et tredje Stokværk paabyggedes og Taarnene forhøjedes med hele tre Stokværk.

Endelig blev over Porten indsat en Karnap.

Disse Forandringer hidrører fra Christen Skeel, der 1638 fik Vester Vallø og købte Øster Vallø 1651.

Samtidig maa Vestfløjens ældre Del være bragt i Overensstemmelse med Sydfløjens Ydre.

Senere igen — omkring Aarhundredskiftet — paabyggedes Vestfløjens tredje Stokværk, og Vestfløjen og Nordfløjen ombyggedes; den sidste helt og holdent 1721; af den første den nordre Del.

1) F. R. Friis: Bidrag til Dansk Kunsthistorie, p. 260 ff. Bidrag til Vallø Slots Historie. — S. Lemche: Vallø Slot. Architekten VI, 333 ff. — Chr. Ax. Jensen: Vallø i D. Hgde. ved 1920.

Rugaard, Rosmus S., Sønder H., Randers A.[1]).

Enestegaard. Ligger lavt ud mod Kysten. Det oprindelige indgravede Borggaardsvoldsted er nu stærkt forstyrret.

Borggaardsbygningen ligger i Retning Nord-Syd, er opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp. Det har hvælvet, flerdelt Kælder, derover to Stokværk og øverst et Halvstokværk med skydeskaarslignende Aabninger. Den udvendige Langside har ottekantede Hjørnetaarne. Ved Adgangssiden har tidligere staaet et Porttaarn. De store Vinduer er anbragt i næsten rundbuede Blændinger. Gavlene er vandret delte ved Murbaand.

Rugaard skabtes som Hovedgaard af Hans Axelsen Arenfeldt, efter at han havde erhvervet Gods i Egnen. Ham skyldes det hele Anlæg, der antagelig stammer fra 1580'erne.

[1]) K. Hansen: Danske Ridderborge 1832, p. 147 ff.

XXI.

Hesselagergaard, Hesselager S., Gudme H., Svendborg A.[1]).

Enestegaard. Ligger lavt ved Teglgaardssø. Borggaardsvoldstedet var oprindelig dobbelt, med samlet Længdeudstrækning i Nord—Syd. Nordligste Voldsted rummede kun eet Hus, sydligste er betydelig større; begge firkantede. Adgangen er fra Syd.

Hovedbygningen er et enkelt solretliggende Hus paa det tidligere nordre Voldsted. Det har Kælder, derover to Stokværk, det øvre udkraget, hvilende paa konsolbaarne flade Buer; øverst et Halvstokværk med en Vægtergang, stærkt udkraget paa svære buebærende Konsoller. Det har Trappetaarn paa Sydsiden og Hjørnetaarne paa Nordsiden, der begge fra først af har fulgt Hovedhusets Stokværksdeling. Hovedhuset krones af statelige blændingsprydede Gavle med halvrunde Afslutninger, ligeledes Trappetaarnet.

Murværket i Husets nedre Stokværk er stærkt omsat. I øvre Stokværk er det gennemgaaende muret i vendisk Skiftegang. Halvstokværket i regelmæssig Munkeskifte. Kælderen har endnu sine oprindelige Krydsribbehvælvinger, baarne af runde Piller i Bygningens Længdeakse. Hvorledes den indre Rumfordeling har været, er ikke klart.

Efter Indskriftstavlen har Johan Friis ladet dette Hus opføre af ny *1538*. Det kan dog vistnok kun betegne det Aar, han var færdig med at bygge, og Opførelsen har rimeligvis staaet paa nogle

Aar. Det er imidlertid et Spørgsmaal, om Huset ikke dengang var anderledes og langt enklere. Adskilligt tyder paa, at Hesselagergaard er blevet til i to Byggeperioder. Murværkets Tilstand og Karakter taler derfor, ligeledes den Omstændighed, at Huset fra først af synes at have været lavere og at i al Fald nordvestre Hjørnetaarn i det meste af nedre Stokværk ikke er muret i Forbandt med Hovedhuset. Det svære Trappetaarn danner en mærkelig Modsætning til de spinkle Hjørnetaarne og baade dets og Hovedhuset Gavle kan vanskeligt være bleven til allerede i 1530'erne; deres rene Renaissanceform gør det paa Forhaand noget usandsynligt. Paa et eller andet Tidspunkt maa Huset være bygget radikalt om. Hele øvre Del, med Vægtergang og muligvis Taarnene, maa skyldes en senere Byggeperiode.

I Aaret 1548 oprettede Johan Friis sin Gaard og sit Gods Hesselager til et Stamhus. Da har utvivlsomt hans Sædegaard staaet fuldt færdigbygget, som den staar den Dag i Dag, i alt væsentligt i den Skikkelse, han dengang gav den.

Til den egentlige Borggaardsbygning sluttede sig mod Syd en nedre Borggaard, bestaaende af to paralelle Huse, begge i Retning Nord—Syd og i Bindingsværk: det ene havde Trappetaarn. Den nedre Borggaard havde sit eget — det søndre — Voldsted.

Først Syd herfor laa Ladegaarden.

Hvorvidt hele dette omfattende Anlæg, som det nu kendes fra gamle Matrikelkort og Billeder, skyldes Johan Friis kan ikke bevises, men er dog højst sandsynligt.

[1]) Fr. Beckett og H. J. Holm: Danske Herreborge. H. B. Møller: Hesselagergaard. Architekten IX, 481 ff. — Fr. Beckett: H. i Danske Hgde. ved 1920.

Borreby, Magleby S., Vester Flakkebjerg H, Sorø A.[1]).

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Flyttet af Johan Friis fra en tidligere Plads. (Se p. 233). Ligger lavt paa Randen af et Mosedrag. Borg- og Ladegaard paa et mægtigt rektangulært Voldsted med størst Udstrækning i Vest—Øst og med Adgang fra Nord. Borggaardens Hovedbygning er anlagt paa et lille snævert bygget, bastionært fremspringende Voldsted paa Hovedgravens Nordside og med Adgang fra Syd (Afb. 32).

Denne Hovedbygning er opført af Mursten af Størrelsen 29 × 9 × 14 cm i Krydsskifte paa en med huggen Kvadersten beklædt Sokkel. Huset har hvælvet, flerdelt Kælder, derover to Stokværk og et paa svære buebærende Stenkonsoller udkraget øvre Halv-

stokværk med Vægtergang langs Langsiderne og Skydeskaar og Skoldehuller. Taarnene, hvis nederste Stokværk er hvælvede, følger Hovedhusets Inddeling. Mellem nedre og øvre Stokværk Rundbuefrise. Vinduerne er store, har Kurvehanksbuer og profileret, dekorativt Baand foroven.

Gavlene er vandret stokværksdelte og har øjensynlig haft Kamtakker. Gavlkompositionen minder ganske om det samtidige Tinghus i Ladegaarden, hvor Kamtakkerne er bevarede.

Umiddelbart Syd for Hovedhuset paa Hovedvoldstedet staar nu to paralelle Huse, det vestre med hvælvet Portgennemkørsel, begge med Gavle i Nord—Syd og opførte af Mursten af Størrelsen 24 × 7 × 12 cm, paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp. De er begge i to Stokværk, delvis med Kældre. Mod Syd har begge Huse tidligere været sammenbyggede med et Tværhus. Spor deraf er endnu synlige paa vestre Hus. Det søndre Hus havde et spirdækt Trappetaarn.

Tværbygningen skal være opført af Johan Friis. De to Sidebygninger er efter Indskriftstavle over Porten og Jernankre paa vestre Hus opførte 1605—07 af Christian Friis, hvorved Anlæget her blev trefløjet, aabent mod Nord, hvor det store Hovedhus udgjorde den isoleret liggende fjerde Fløj af det samlede Anlæg.

Den store vestlige Del af Voldstedet optages nu af Ladegaarden. Her ligger ogsaa umiddelbart indenfor Adgangen til Voldstedet Portbygningen i to Stokværk med fremspringende Midtparti, hvorigennem den hvælvede Portgennemkørsel gaar. Portbygningen er opført af Mursten af Størrelse 25 × 7 × 12 cm i Krydsskifte, men er for de øvre Partiers Vedkommende stærkt ombygget.

I Fortsættelse af Portbygningen mod Vest følger en Bygning, ligeledes opført af Mursten i Krydsskifte, men i større Format: 27 × 8 × 12 cm. Den fortsættes igen af en betydeligt bredere, i senere Tid mod Nord udvidet Bygning, der naar helt hen til vestre Grav.

Begge de to sidstnævnte Ladegaardsbygninger med det relativt store Stenformat stammer sikkert fra Johan Friis's Tid.

Derimod har Portbygningen Stenstørrelse fælles med Chr. Friis's Bygninger og hidrører utvivlsomt først fra hans Tid.

Sønden i Ladegaarden, omtrent ud for Portbygningen ligger en

lille, kvadratisk, grundmuret Bygning, det saakaldte „Tinghus“, opført af Mursten af Størrelse 27 × 8 × 12 cm, lagte i Krydsskifte. Huset har to Stokværk og kamtakkede Gavle, vandret delte ved Murbaand, i Nord og Syd. Dette Hus maa tilhøre Johan Friis's Tid.

Hele Ladegaardspartiet af Voldstedet har ud mod Gravene efter Matrikelkort fra c. 1800 haft Bygninger ogsaa mod Vest og Syd. Ladelænger og Stalde skal 1833 endnu alle have staaet i røde Sten og med takkede Gavle. De er i moderne Tid ombyggede og Anlæget særlig mod Vest stærkt forstyrret.

[1]) Fr. Beckett og H. J. Holm: Danske Herreborge. — F. Beckett: Ren. og Kunstens Hist. i Dmk., p. 59. Fra Arkiv og Musæum, Serie 2, Bd. 1, p. 211. — Fr. Beckett: Borreby i D. Hgde. ved 1920.

Ørbæklunde, Ørbæk S., Vindinge H., Svendborg A.[1])

Enestegaard, mulig en oprindelig Landbyhovedgaard, Lunde, Ørlunde, der i 17'de Aarh. fik Navnet Ørbæklunde efter en nedlagt Gaard i samme Sogn. Se p. 34.

Gaarden ligger højt.

Det oprindelige Voldsted er nu ganske udvisket. Ogsaa Ladegaarden har været indgravet.

Borggaarden bestaar af to Huse, sammenbyggede i Vinkel. Ældst er det oprindelig fritliggende nordre Hus, bygget solret. Det er opført af Mursten, lagte i Krydsskifte. Sokkelen er beklædt med huggen Kamp. Huset er i Plan og Opbygning nær beslægtet med Borreby. Vægtergangen har Skydeskaar og Skoldehuller. Trappetaarnet er ottekantet med Spir, og samtlige Gavle har svungne Sandstensafdækninger. Kælder og Stuestokværk er flerdelt og hvælvede overalt. I andet Stokværk fandtes en stor Sal og mod Øst et Par mindre Kamre. Taarnene er hvælvede ogsaa i andet Stokværk.

Stenstørrelse og almindelig Stilkarakter skiller samtlige Gavle og Trappetaarnets øverste Del med Spiret fra den øvrige Bygning. Efter Indskrifttavlen over Taarndøren skyldes disse Forandringer af den ældre Bygning Niels Friis og fandt Sted 1593. Samme Aarstal staar i Jærn paa de to Hovedgavle.

Den ældre Bygning maa være omtrent samtidig med Borreby og stamme fra Aarene omkring 1560, da Gaarden ejedes af Henrik Friis.

Det østre Hus er opført af Mursten lagte i Krydsskifte. Det er

i to Stokværk, men nu stærkt ombygget, og stammer fra Midten af 17'de Aarh.

De grundmurede Ladegaardsbygninger mod Syd ud mod Adgangen til Gaarden er opførte af Jesper Friis 1630. Den smallere østlige Del har Portgennemkørsel.

1) Fr. Beckett og H. J. Holm: Danske Herreborge. — F. Beckett: Ren. og K.s Hist. i Dnmk. p. 60. — C. Uldall i Ill. Tidende 1917, p. 211 f. f.

Nakkebølle, Aastrup S., Salling H., Svendborg A.[1])

Enestegaard. Flyttet fra en tidligere Plads. Se p. 230. Ligger lavt ud mod Mosedraget paa et oprindelig centraliseret Voldstedsanlæg med flad Profil.

Borggaarden ligger paa et snævert bebygget Voldsted med Adgang fra Nord. Det bestaar nu af Hovedhuset Sønden paa Voldstedet og sammenbygget med et østre Hus. Dertil kommer et fritliggende vestre Hus.

Søndre Hus har to firkantede Hjørnetaarne paa Sydsiden og firkantet Trappetaarn mod Nord. Det er opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp. Opbygningen er som Hesselagergaards, men Bygningens Overdel blev ganske forandret i Baroktiden, og baade Hovedhusets Gavle og Taarnenes Afdækninger er forsvundne. Huset er opført 1559 af Jak. Brockenhuus.

Udenfor Staldgaardsporten var „Porten ved Møllen" og over denne havde Ejler Brockenhuus ladet anbringe følgende gæstfri Indskrift[2]):

Min Venner, som vil drage her omkring
Det siunis at vere en underlig Thing,
Att de ville mig saa plat forgette,
Hvorfor jeg lod denne Port opsætte,
At de skulle besøge oc tale met mig
Eller at drage en anden Veij for sig.
Det vere sig huem det vere kand,
Hvad heller de ere Quinde eller Mand.

Gud beuare eders Indgang oc Udgang fra nu oc til Euigtid!
Initium sapientiæ timor Dnj. Ao. 84.

1) Fr. Beckett og H. P. Holm: D. Herreborge. Fr. Beckett: Ren. og K.s Hist, p. 61. Afbildning i Fr. V's D. Atlas; gengivet i C. Uldall: anf. Afh. i Svendborg Amts Aarsskrift 1916, p. 34. — H. Berner Schilden Holsten: N. i D. Hgde. ved 1920.

2) Jak. Madsens Visitatsb., p. 241.

Rosenvold, Stovby S., Bjærge H., Vejle A.

Enestegaard. Ligger i lavt Terrain ud mod Vejlefjord.

Borggaarden paa et oprindeligt firkantet Voldsted, der nu er stærkt forstyrret.

Hovedbygningen ligger Sønden paa Voldstedet; dets Ydermur og de to Hjørnetaarne rejser sig direkte op af Graven, Trappetaarnet mod Nord er forlængst nedrevet.

Huset er opført af Mursten i Krydsskifte og paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp. Det har Kælder og derover to Stokværk. Bygningen er nu stærkt moderniseret, Murværket omsat og Gavlene ombyggede. Bygget 1585 af Karen Gyldenstjerne.

Lindenborg, se p. 249.

Det søndre, fritliggende Hus er opført af Mursten i Krydsskifte og paa en med Skraakant profileret Kampstenssokkel. Det har to runde Hjørnetaarne mod Syd og et ottekantet Trappetaarn mod Nord ind mod Gaardspladsen. Huset har hvælvet flerdelt Kælder og derover to Stokværk. Taarnenes nederste Stokværk er hvælvet. Omtrent midt gennem Huset gaar en oprindelig hvælvet Portgennemkørsel, paa Sydsiden flankeret af to polygonalt fremspringende Karnapudbygninger. Mulig har Huset oprindelig haft et øvre lavt Halvstokværk, i Højde med Taarnmurene. Udtrykket „Muren omkring Loftet“ i Synsforretningen af 1688 kunde ogsaa tyde derpaa[1]).

Den oprindelige Rumfordeling kan ikke paavises. Meget mulig har Rumfordelingen i nedre Stokværk Øst og Vest for Portgennemkørselen svaret til Anordningen i Kælderen.

Mellem Stokværkerne strækker sig et profileret Murstensbaand. Alle Vinduerne har Sandstenskamre og -kryds og lav trekantet Fronton.

Husets Overdel med Gavle er senere ombygget og Taarnspirene fornyede. Ændringen i Bygningens øvre Partier stammer antagelig fra 1764, hvilket Aarstal staar i Jærnankre paa Nordsiden.

Paa en Sandstenstavle over Trappedøren staar: Lod e. og w Mant Corvets Weffert och Anne Gildenstern bögie thes Huos. 1583.

Norden paa Voldstedet findes under den nuværende moderne Bygning en tøndehvælvet Kælder, meget rimeligt stammende fra samme Tid som Korfits Vifferts Hus.

[1]) Lindenborgs Arkiv. Afskrift i N. M. II. A.

Voergaard, se p. 234.

Østre Hus har to ottekantede Hjørnetaarne paa Ydersiden ud mod Adgangen til Voldstedet og ottekantet Trappetaarn mod Gaarsiden. I Hjørnet ved nordre Hus ligeledes et flerkantet Trappetaarn.

Huset er opført af Mursten i Krydsskifte, ind mod Gaarden paa en Sokkel beklædt med huggen Kamp. Det har hvælvet, flerdelt Kælder og derover to Stokværk. Paa begge Gavle, men særlig paa den søndre, viser Murværket og den bratte Afslutning af de vandrette Sandstensbaand her, at Hjørnetaarnene oprindelig var tænkt et Halvstokværk højere. Rester af Murværk, der ses over Husets Loft viser det samme. Men Taarnene har næppe nogensinde haft den tiltænkte Højde. De nuværende Taarnhætter er af senere Oprindelse.

Nedre Stokværk, hvori den hvælvede Portgennemkørsel er, synes at have haft Tværskillerum. Ligesaa øvre Stokværk.

Facaderne er pilasterdelte ud for de to Hovedstokværk. Pilastrene er af Mursten med skulpterede Bosser og alle Hovedled i Sandsten. I nedre Stokværk er Pilastrene af toscansk Orden, i øvre af ionisk. Arkitraven over nedre Stokværk er markeret ved profilerede Sandstensbaand. Facaderne er yderligere vandret leddelte ved flade Sandstensbaand mellem Vinduerne. Tagudhænget bæres af udskaarne Trækonsoller. Langsidernes Vinduer er i Sandsten med skulpterede Rammer og Kryds og skulpteret Frontonoverligger. Gavlenes Vinduer har lave trekantede Frontoner.

Pilasterdelingen har været fortsat opefter paa Gavlene og her muligvis af korinthisk Orden; Gavlene har ligeledes været vandret leddelte ved flade Sandstensbaand; deres Afslutninger forover kendes ikke.

Prægtig Sandstensportal mod Øst og Taarnportaler; Portalen mod Gaarden er indfattet i murede Pilastre med skulpterede Sandstensbosser.

Paa Portalen staar Aarstallet 1588. En Indskrift fra Voer Kirkes Kapel fortæller, at hun lod Gaarden opføre 1586 og en Indskrifttavle paa Gaardens Portal angiver Aaret 1591. Ingeborg Skeels Hus har da antagelig staaet under Bygning i 5 Aar fra 1586—91.

I Slutningen af 16'de eller i Begyndelsen af 17'de Aarh. er nordre Hus bleven forlænget mod Vest, uvist naar og af hvem.

[1]) Th. Poulsen: Voergaard 1912. — P. B. Scavenius i Ude og Hjemme, 2. Aarg., p. 25 ff. — Tegninger af Enkeltheder i: Studierejser af Kunstakademiets Elever.

Dronninglund (før Hundslund Kloster), Dronninglund S., Dronninglund H., Hjørring A.[1])

Vesten i Borggaarden, hvor der fra Klostertiden findes en søndre og østre Længe, sammenbyggede i Vinkel, opførtes i den gotiske Renaissance et stort og anseligt grundmuret Hus, nu stærkt omdannet og sammenbygget med Sydfløjen.

Dette vestre Hus er opført paa en Sokkel af raa Kamp af Mursten af den ret beskedne Størrelse: 25½ × 8½ à 9 × 12 à 12½ cm, lagt i Renaissanceskifte. Det er nu i to Stokværk, hvoraf det nedre har en Portgennemkørsel i Midten. Øvre Stokværk er svagt udkraget over det nedre. Vinduerne er i alt væsentligt de oprindelige, men har haft Kurvehanksbuer. De sidder taktfast fordelte henover Facaderne. Vestfløjen har fra først af ligget frit. Mod Vest knejser to svære firkantede Taarnbygninger, hver i tre Stokværk og afsluttede med Mansardtage. Taarnenes to nedre Stokværk er hvælvede.

Vestfløjen har oprindelig haft tre Stokværk; det øverste har været noget lavere end de andre; hvert enkelt var kraget ud over det nedre og Udkragningerne baarne af en Rundbuefrise. Rundbuefriserne løb hele Hovedhuset og Taarnene rundt. Samme Frisemotiv er gentaget under Taggesimsen og synes at være benyttet ogsaa til Inddeling af de højtopmurede stejle Gavle. Taarnene havde Pyramidespir.

Ind imod Gaarden, umiddelbart Syd for Portgennemkørselen, stod et Trappetaarn, ligeledes som det synes med udkragede Stokværk, noget højere end Hovedhuset og med Saddeltag, der forløb i det store Tag.

Indvendig var nederste Stokværk, foruden Portgennemkørselen, helt overhvælvet med Renaissancehvælyinger. I de to øvre Stokværk var der i Midten af 18'de Aarhundrede, men meget muligt paa Grundlag af en oprindelig Anordning — en stor Sal i hver Ende af Huset. Imellem dem laa mindre Rum, i tredje Stokværk holdt sammen af en Yderkorridor. Øverste Stokværks Vinduer var kun smaa og lave.

Udkragning, baaret af Rundbuefriser, kan næppe paavises i Danmark efter Aar 1600. Et lavt tredje Stokværk af halvvejs forsvarsagtig Karakter heller ikke. Ogsaa heri ligger et Vidnesbyrd om, at Hans Johansen Lindenow har været Bygherren. Han ejede Gaarden fra 1581 til sin Død 1596.

Ogsaa Ladegaardsanlæget skyldes samme Bygherre.

De bevarede Dele — Stald og Ladebygning — tilhører konstruktivt og dekorativt samme Byggeperiode og til Overflod bærer de H. J. Lindenows og hans Hustrus Vaaben i Sandsten over Portgennemkørselen. En søndre Længe ses paa et Maleri fra 18'de Aarhundrede[2]).

I Forbindelse med de store Byggearbejder udgravedes de brede Voldgrave mod Nord, Vest og delvis mod Syd. Naturlige Lavninger har skærmet Gaarden nogenlunde paa de øvrige Sider.

1) Vilh. Lorenzen: Et dansk Renaissanceanlæg. Architekten XX, p. 460 ff.
1) N. M. II. A.

Brusgaard, Ølst S., Galten H., Randers A.

Den nu forsvundne Borggaard var — for Hovedhusets Vedkommende — af Enkelthustypen og i to Stokværk. Den laa Sønden paa et indgravet Voldsted, havde mod Syd „to Runddele og mod Nord et (Trappe)taarn med Spir".

Paa en Vaabensten over Indgangsdøren stod bl. a. Niels Jonsen Vifferts Navn og Aarstallet 1590. Over en Kamin stod Aarstallet 1594. Husets Opførelse har da antagelig staaet paa i de fire Aar fra 1590—94[1]).

1) D. Atl. IV, p. 437.

XXII.

Hollufgaard, Fraugde S., Aasum H., Odense A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Ligger lavt ved Lindeved Aa. Borggaardsvoldstedet er nu stærkt forstyrret. Det var kvadratisk med flad Profil og Adgang fra Nord fra Ladegaarden.

Sønden paa Voldstedet laa Hovedhuset, bortvendt fra Adgangen. Det er opført af Mursten i Krydsskifte og i to Stokværk. Mod Syd staar to firkantede Hjørnetaarne og imellem dem et ottekantet Trappetaarn. Alle Taarne er et Stokværk højere end Huset og har spaantække Kedelhatspir. Kragsten, udhuggede som Mandshoveder i sydvestre Hjørne har baaret runde Hængetaarne. I Murværket paa søndre Side er der Spor af to karnapagtige Udbygninger.

Nederste Stokværk er endnu tildels hvælvet og viser den oprindelige Rumdeling.

Dette Hus er efter Indskrift paa Portalen opført 1 5 7 7 af Jørgen Marsvin.

1) Vilh. Lorenzen: H. i D. Hgde. ved 1920. — Opm. af Chr. Borch N. M. II. A.

Nøragergaard, Durup S., Gislum H., Aalborg A.[1])

Nu Enestegaard. Flyttet fra en tidligere Plads (se p. 229). Borggaarden og Ladegaarden ligger lavt paa et overordentlig rummeligt, paa Grund af Terrainforholdene, ganske uregelmæssigt Dobbeltvoldsted, dog med skarpe Hjørner. Adgangen til Borggaarden er fra Syd fra Ladegaarden. Norden paa Voldstedet laa tidligere et fritliggende Enkelthus med Kælder og to Stokværk. Sydsiden havde et stærkt fremspringende taarnagtigt Indgangsparti og flankeredes af firkantede Hjørnetaarne.

Bevarede Sandstensfragmenter med Vaabenskjolde og Aarstal gør det højst sandsynligt, at denne Bygning er opført 1608 af Anna Lykke.

1) Plan og Facadetegning fra 1789 i Gaardens Arkiv.

XXIII.

Engelsholm, Nørup S., Tørrild H., Vejle A.[1])

Enestegaard. Ligger lavt. Borggaarden paa et omtrent kvadratisk, snævert bebygget, firkantet Voldsted, med flad Profil og Adgang fra Syd.

Borggaarden bestaar af et enkelt Hus med svære spirdækte Hjørnetaarne. Det er opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel beklædt med huggen Kamp og har hvælvet, flerdelt Kælder og derover to Stokværk. Taarnene er i tre Stokværk. Hovedfacaden ud mod Adgangen har tidligere haft Trappetaarn.

Huset har Gesimsbaand under andet Stokværks Vinduer og svungne sandstensafdækkede Gavle.

Ifølge en ofte citeret Indskrift paa en Stentavle, nu indmuret ved Siden af Hoveddøren, var Bygherren Knud Brahe, der lod Huset opføre 1592—93.

1) I. L. Ussing: N. L. Høyens Skrifter 2, 502. — D. Mag. II, p. 1 ff.

XXIV.

Egeskov, Kværndrup S., Sunds H., Svendborg A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Borggaardsbygningen ligger i Retning Nord—Syd. Typisk Vandborg. Adgangen var oprindelig fra Vest fra den uregelmæssigt indgravede Ladegaard.

Dobbelthuset har runde Hjørnetaarne mod Øst og firkantet

Trappetaarn mod Vest. Det tilhører forsaavidt Hesselagergaard-typen. Murene er opførte af Mursten i vendisk Skiftegang paa en Sokkel beklædt med huggen Kamp. Huset, med Taarne, har Kælder, i hvert Hus dækket af en Tøndehvælving, og derover to Stokværk. Mellem Kælder og første Stokværk vandrette Dobbeltgesimsbaand; andet Stokværk er baade paa Huse og Taarne kraget ud over nedre. Udkragningen hviler paa en Frise af runde Buer. Øverst krones Huse og Taarne af et Halvstokværk, ligeledes udkraget, med Skydeskaar og Skoldehuller. De to Huse har blændingsprydede, kamtakkede Gavle, ligeledes Trappetaarnet mod Vest. De runde Taarne har nu spidse Taarnhatte.

Borggaardsbygningen er opført af Frants Brockenhuus i 1550'-erne. Paa nordre Gavl staar i Jærnankre 1 5 5 4.

De to søndre Gavle ombyggedes c. 1600, men ved en moderne Istandsættelse i 1880'erne opførtes Gavlene her i Lighed med Nordsidens.

[1]) Fr. Beckett og H. J. Holm: Danske Herreborge. — Fr. Beckett: Ren. og K.s Hist., p. 58.

Tølløse, Tølløse S., Merløse H., Holbæk A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Ligger ret højt. Rester af det meget rummelige, firkantede Borggaardsvoldsted er bevaret. Adgangen til dette er fra Nord, fra Ladegaarden. Borggaardsbygningen ligger Sønden paa Voldstedet, bortvendt fra Adgangen. Ved en radikal Ombygning 1773 blev Bygningen stærkt ændret.

Den er opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel, beklædt med tilhuggen skraakantprofileret Kamp, med hvælvet Kælder og derover tre Stokværk. 1773 nedbrødes et Trappetaarn midt for Husets Langside. Facaderne har endnu Rester af en vandret Inddeling ved flade Sandstensbaand.

Huset er efter en Indskrift opført 1 5 7 5 af Peder Oxe.

[1]) Jul. Clausen: Tølløse i D. Hgde. ved 1920. — Plan af andet Stokværk fra c. 1770 i Beckett: Fredbg. II, p. 8. — Plan af Kælderen af Arkitekt Alf. Jørgensen, maalt 1915. Privateje.

Fraugdegaard. Fraugde S., Aasum H., Odense A.

Enestegaard. Ligger lavt. Det meget store, rektangulært formede Voldsted med størst Udstrækning i Nord—Syd har oprindelig baarèt baade Borg- og Ladegaard. Adgangen er fra Syd.

Borggaarden ligger Norden paa Voldstedet. Den har stensat

Kælder og derover to Stokværk i Bindingsværk. Kun et enkelt Sted kommer den oprindelige Konstruktion i øvre Stokværk til Syne. Den viser, at øvre Stokværk fra først af har været lavere og givet Plads til en lav Trimpel. Facaderne er knægtbyggede; søndre Facade er 1769 ansat i Grundmur og Huset „indvendig istandsat“[1]). Ved samme Lejlighed er sikkert Taget bleven omlagt, hvorved de ældre, maaske c. 1700 ombyggede Gavle forsvandt.

Efter Konstruktionerne stammer Gaarden fra Slutningen af 16'de eller Begyndelsen af 17'de Aarh. Den skal være opført 1 5 8 8 af Oluf Daa.

[1]) D. Atl. VII, p. 628.

XXV.

Taarupgaard. Se p. 234.

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Ligger lavt ud mod Hjarbæk Fjord. Borggaarden paa et snævert bebygget firkantet Voldsted med Adgang fra Syd fra Ladegaarden.

Ældst er nordre Fløj, med et kort vestre Fløj, opført af Mursten i Krydsskifte, paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp. Den har Kælder og derover eet Stokværk. Ved nordvestre Hjørne har staaet et Taarn. Denne Vinkelbygning kan være opført c. 1580, kort efter at Taarupgaard og Skovsgaard er sammensluttede. Bygherren var Niels Kaas. Næppe længe efter er den grundmurede vestre Fløj fortsat med en lang Bindingsværksbygning i eet Stokværk. En lignende opførtes mod Øst, men uden Forbindelse med Hovedfløjen.

Holckenhavn (før Kogsbølle, Ulfeldtsholm, Ellensborg), Vindinge S., Vindinge H., Svendborg A.[1])

Enestegaard. Flyttet fra en tidligere Plads (se p. 225). Ligger lavt ud mod Storebælt. Borggaarden paa et oprindelig firkantet Voldsted med lav Profil. Adgangen fra Syd, fra Ladegaarden, der i moderne Tid er flyttet andetsteds hen.

Borggaarden er nu flerfløjet. Ældst er n o r d r e o g ø s t r e H u s, bortset fra dette sidstes Tilbygninger mod Vest. Facaderne er murede i Rustikamønster. Begge Huse har hvælvede, flerdelte Kældre, og derover to Stokværk, hvis oprindelige Rumfordeling i nedre Stokværk ikke mere kendes. Nordre Hus havde mod Gaardsiden et rundt Trappetaarn. I det aabne Rum mellem de to Huse laa et nu forsvunden firkantet Taarn, vistnok Trappetaarn for

østre Hus. Begge Huse havde svungne Gavle, det østre Hus's var pilasterdelte, i Taget var udbygget en Del Smaakviste.

Udfor Hovedadgangen til Voldstedet laa et Porthus i to Stokværk og med svungne pilasterprydede Gavle.

Anlæget skyldtes Jakob Ulfelt og har antagelig staaet færdigt 1 5 8 2.

[1]) M. Mackeprang: Holckenhavn; Fyens Hist. Herregaarde. — W. Norvin: H. i: D. Hgde. ved 1920.

Kongsdal, Ondløse S., Merløse H., Holbæk A.[1]).

Oprindelig Landsbyhovedgaard.

Borggaarden, paa et snævert bebygget Voldsted med Adgang fra Nord, er nu trefløjet. Ældst er nordre og vestre Hus, begge opførte af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp og begge i to Stokværk; nordre Hus har Portgennemkørsel; i Vinkelen mellem dem staar et spirdækt Trappetaarn. Gavlene har vandret Inddeling.

Peder Reedtz paabegyndte Byggearbejderne. Paa Nordgavlen staar i Jernankre 1 5 9 8.

[1]) Estrup: Tygestrup, som det var og som det er, 1838. — W. Norvin: K. i: D. Hgde. ved 1920.

Støvringgaard, se p. 268.

Til det tidligere nordre Hus byggedes noget, men næppe meget senere, et østre Hus, i samme Teknik og Materiale, ogsaa det skal være bygget af Niels Kaas[1]).

[1]) D. Atl. IV, 457.

Aastrup, se p. 267.

Til Erik Krabbes Hus byggedes senere en østre Fløj med Portgennemkørsel. Den er opført paa en med huggen Kamp beklædt Sokkel i Mursten lagt i Krydsskifte. Huset har hvælvet toskibet Kælder Nord for Porten, har to Stokværk og Kviste i Taget. Over Vinduerne i Nordgavlen er bevaret ornamenterede Sandstensoverliggere.

Paa en Vaabentavle over Porten staar: Enewold Kruse til Hiermidtsleff Gaard. Elsse Marswin. Anno 1613.

Torbenfeld, Frydendal S., Tudse H., Holbæk A.[1]).

Enestegaard. Om Volstedet se p. 60.

Den stærkt ombyggede og moderniserede Borggaard ligger paa den yderste Holm. Af det trefløjede Anlæg hører Dele af nordre Fløj til en middelalderlig Bygning. Østre Fløj, Portfløjen, med Kælder og derover to Stokværk er opført 1577 af Anna Rosenkrantz.

Søndre Fløj er opført 1767.

1) Fr. Schiött: Fra Arkiv og Musæum. I. — P. B. Grandjean: T. i D. Hgde. ved 1920.

Trudsholm (før Skøtterup), Kastbjerg S., Gjerlev H., Randers A.

Enestegaard. Se p. 32 ff. Om Voldstedet se p. 70.

Op til det ældre sengotiske nordre Hus opførtes et vestre Hus af Mursten lagt i Krydsskifte paa en flere Skifter høj med huggen Kamp beklædt Sokkel. Huset har delvis hvælvet Kælder og derover to Stokværk med store Vinduer med Kurvehanksbuer. Gavlene er vandret delte ved profilerede Murbaand. Igennem Husets søndre Del er Portgennemkørsl. Over Porten viser en Vaabentavle, at Bygningen er opført 1654 af Kjeld Krag.

Løvenholm, se p. 283.

Til det ældre østre Hus tilbyggedes senere et søndre Hus, opført af Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel, beklædt med huggen Kamp. Det har Kælder og derover to Stokværk med en oprindelig Kvist mod Syd (nu en lav Fronton) midt for Langsiden. Samtidig opførtes sydøstre Taarn, ganske som nordøstre og med Spir. Disse Byggeforetagender skyldes Chr. Rantzau og fandt Sted 1642—43[1]).

Men en Fortanding i søndre Hus' nordvestre Hjørne viser — foruden skriftlige Kilder — at ogsaa en vestre Fløj var paatænkt. Endelig skulde en nordre Fløj med Portgennemkørsel have været opført.

[1]) Meddelt af Godsejer J. Estrup i et utrykt Foredrag paa Løvenholm 1916.

XXVI.

Damsbo, Jordløse S., Salling H., Svendborg A.

Enestegaard, ligger lavt, flyttet fra et tidligere Voldsted (se p. 230). Borggaarden synes fra først af at have ligget paa et firkantet Voldsted, hvoraf dog 1793 kun søndre Grav ud mod Ladegaarden var tilbage[1]).

Borggaarden bestaar af to paralelle Huse, med Gavle i Nord og Syd. Begge Huse har høj kampstenssat Kælder og er opførte af Mursten i Krydsskifte. Kældrene er flerdelte og delvis hvælvede; derover eet Stokværk med store Vinduer med Kurvehanksbuer. Begge Huse har svungne Gavle og Kviste ind mod Gaarden. Mod Nord afsluttes Gaardspladsen af en Spærremur af Husets Højde.

Paa Kvistgavlene staar i Jærn: H(r) A(nders) B(ille), S(ofie) R(osen) K(rantz) og Aarstallet 1 6 5 6. — Anlæget fuldførtes af Mogens Rosenkrantz.

Det trefløjede Ladegaardsanlæg, der aabnede sig ind mod Borggaarden, er opført af Anders Bille, men i moderne Tid ganske ombygget.

[1]) E. Bille Brahe Selby: D. i D. Hgde. ved 1920. Om udvendig malet Dekoration: M. Mackeprang: A. f. n. O. 1914, p. 176.

Rosenholm, se p. 286.

Foruden Hovedhuset Østen paa Voldstedet byggedes senere det vestre Hus som Portfløj ud mod Adgangen.

Det er opført af Mursten i Renaissanceskifte paa en Sokkel beklædt med huggen Kamp og er stærkt leddelt. Det bestaar, foruden af selve Huset, der har høj, delvis hvælvet Kælder og derover eet Stokværk med Gavlkvist midtfor ind mod Gaarden, af et mod Vest fremspringende spirdækt *Porttaarn* med Gennemkørsel ud for Adgangen til Voldstedet og til hver Side to ligeledes mod Vest fremspringende taarnagtige Pavilloner med selvstændige Gavle i Øst-Vest. Den søndre har 2 Stokværk, foruden Kælderen, den nordre tre. Søndre Pavillon har desuden en Kvistgavl mod Syd og har haft en nu forsvunden Hængekarnap, hvilende paa to svære Kragsten, hvis Pladser endnu kan paavises i Kampestenssokkelen[1]). Mod Øst har der endelig været en smal, taarnagtig Udbygning, uvist af hvilken Udstrækning, og hvori der har været Trappeløb.

Den oprindelige Rumfordeling lader sig ikke helt fastslaa — udover Taarnet og Pavillonerne, der alle Stokværk igennem kun har haft et enkelt Rum.

Denne Fløjs Vinduer har Kurvehanksbuer og Skraakantprofiler; kun et enkelt er dog bevaret i oprindelig Form og Størrelse (i søndre Pavillon ind mod Sydfløjens Loft). I Nordre Pavillon er Vinduerne langt mindre. Facaderne er overalt leddelte med vandrette, smukt profilerede Gesimsbaand. Gavlene er de samme som Hovedhusets.

Portfløjen virker ved hele sin Karakter arkitektonisk noget forskelligt fra Hovedhuset. Forskellen i Materialer — Granit og Kridt — gør ogsaa sit dertil. Pavillonmotivet, der ellers kun kendes fra Nørlund, der paabegyndtes i 1580'erne tyder paa, at denne Fløjs Tilblivelsestid falder en Del Aar efter Hovedhusets. Indskrifttavlen og dens Aarstal passer, som allerede nævnt, næppe til denne Bygning, der dog maa være opført af Jørgen Rosenkrantz og før Nordfløjen, der, som det senere skal paavises, maa stamme fra hans Tid.

I dennes Ydermur mod Graven findes Antydninger af en ældre Spærremur. En lignende har muligvis ogsaa lukket for Gaardens søndre Side.

[1]) Paa Prospektet i Pont.'s Atlas er Karnappen grundmuret. Paa I. Kornerups Tegning fra 1858 i N. M. II. A. mangler Kældervinduet paa Karnappens Plads.

Jomfruens Egede, se p. 250.

Norden i Borggaarden, parallelt med det ældre sengotiske Hus, opførtes senere en Bygning paa et Fundament af raa Kamp af Mursten af Størrelsen: 25 × 7 × 13 cm, lagt i Krydsskifte. Den er i to Stokværk og har derover et Styrterum. Nordligste Del af nederste Stokværk er hvælvet. Øvre Stokværk har udgjort een stor Sal. Begge Stokværk har store Vinduer med Kurvehanksbuer. Gavlene er senere omdannede.

Bygningen skal være opført 1636 af Jens Sparre og oprindelig have haft Taarn med Spir. En vestre Længe, der omtales som opført 1620 af Tage Thott har ikke efterladt Spor[1]). Mulig har den kun været af Bindingsværk, men har dog, hvis Traditionen er rigtig, i nogen Grad udvisket Parallelanlæget.

[1]) D. Atl. III, 123.

Rygaard, Rye S., Voldborg H., Københavns A.[1]).

Enestegaard. Om Voldstedet se p. 74. Borggaard og Ladegaard synes at have ligget paa samme, lave, langagtige og firkantede Voldsted, skilte ved en Tværgrav. Adgangen var fra Øst. Borggaarden bestod af et nordre og et søndre Hus, begge af Bindingsværk fra Slutningen af 16'de Aarh. og maa have været opførte af Johanne Oxe. Gaarden var 1573 under Opførelse og var paabegyndt af Frants Banner.

Om begge Huse var samtidige er dog tvivlsomt

[1]) Situationsplan af Tvede fra 1876. Rigsark. — Tegnr. af Hetsch. N. M. II. A.

Knabstrup, Jernløse S, Merløse H., Holbæk A.

Flyttedes 1620 af Johan Sparre fra en tidligere Plads. (Om Flytningen se p. 228). Det nye Knabstrup, opførtes som Parallelanlæg i Bindingsværk.[1])

[1]) Fra Holbæk Amt, 1909, p. 59 ff.

Vollerup, V. Flakkebjerg H., Sorø Amt.

Borggaarden bestod 1576 af et vestre Hus i Bindingsværk, med Kælder i to Stokværk, 18 Fag langt og som dèt synes med et Trappetaarn. Parallelt med det laa et østre Hus i Bindingsværk og paa 19 Fag[1]).

[1]) Rigsark.: Besigtigelser.

Lungholm (før Olstrupgaard), Olstrup S., Fuglse H., Laaland[1]).

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Ligger lavt paa et nu noget udvisket Dobbeltvoldsted. Tværgraven mellem Borg- og Ladegaard bevaret. Anlægets Længdeakse er i Nord—Syd. Borggaarden ligger nordligst.

Denne bestaar nu af tre Fløje. Ældst er østre og vestre Hus, begge i et Stokværk med kamtakkede Gavle; de er lagt saaledes, at de nærmer sig hinanden mod Nord. Oprindelig har de været saa lange, at de her kun gav Plads til en lille taarnagtig Mellembygning; dette ældre Anlæg ændredes ved Opførelsen af nuværende Hovedbygning i Midten af 19'de Aarh.

Ladegaarden, der nu er noget ombygget, var trefløjet.

Hele Anlæget skyldes Palle Rosenkrantz og skal være opført 1639.

[1]) D. Atl. VI. 504. K. Saml. II, p. 165. — Tegnr. og Planer af Ladegaarden før Ombygningerne fra c. 1800 i Godsarkivet. — Bertouch-Lehn: L. i D. Hgde. ved 1920.

XXVII.

Nørlund, Ravnkilde S., Aars H., Aalborg A.[1])

Enestegaard; bestaar af Borggaard med hosliggende Staldgaard og Ladegaard et Stykke derfra.

Borggaarden ligger lavt i Engdrag paa et snævert bebygget Voldsted med flad Profil og Adgang fra Nord, fra Staldgaarden. Anlæget er bortvendt.

Selve Borggaardens Bygninger hviler paa Slyngværk af Bøgepæle[2]). Alle tre Bygninger tilhører samme Byggeperiode, men Ho-

vedfløjens Rundbuefrise mellem nedre og øvre Stokværk løber et Stykke indenfor Sidefløjenes Gaardmure. Det viser, at Sidefløjene fra først af har været tænkt noget smallere.

Særlig Interesse knytter sig til Midterfløjen.

Dens Sokkel er ud mod Graven beklædt med tilhuggen Kamp i 5—6 Skifter; ind mod Gaarden, hvis Brolægning i al Fald nu ligger betydelig højere end det omgivende Terrain, findes kun et enkelt Kampestensskifte med Skraakant. Forøvrigt er Huset opført af Mursten i Krydsskifte. Dekorative Enkeltheder inde og ude er i Sandsten.

Midterhuset har mod Syd to korte c. 2 m fremspringende pavillonagtige Sidepartier. Det har hvælvet flerdelt Kælder og derover to Stokværk, hvis oprindelige Rumdeling i alt væsentligt er bevaret, og hvor flere Rum har haft Hvælvinger. Mdt for Gaardsiden staar et moderne ottekantet Trappetaarn, men bygget paa ældre Fundamenter. Det oprindelige runde Taarn havde Trappe af gullandske Sten. Portalen selv var helt i Sandsten „med flere Figurer og Bygherrens og hans Hustrus Vaaben“[3]). Alle Vinduer er store og har Kurvehanksbuer. Et velbevaret Vindue har Skraakantprofil indvendig. Mellem nedre og øvre Stokværk løber hele Huset rundt en Rundbuefrise.

Husets øvre Partier er nu ganske ombyggede, og hvorledes de fra først af har været, er ikke ganske klart.

De to mod Nord fremspringende Endepartier med deres svære 0,85 m tykke Tværmure igennem hele Huset give sig tydeligt gældende som selvstændige Bygningspartier. De maa have haft deres særlige Gavle og særligt Tag og haft taarnagtig Karakter, maaske et helt Stokværk højere end selve Huset. Motivet minder stærkt om det tidssvarende paa Rosenholms vestre Fløj — Portfløjen.

Efter en Indskrift paa det forlængst nedbrudte Porthus paabegyndtes Byggeforetagender paa Nørlund 1581 af Ludvig Munk. Efter Aarstallet 1589 paa Overdelen af den oprindelige Taarnportal maa Midterfløjen antages i alt væsentligt at have været færdig ved denne Tid.

De to Sidefløje er opførte i samme Materiale og i samme Teknik som Hovedhuset.

Bedst bevaret er vestre Hus med hvælvet Kælder og to Stokværk. Kælderplanen svarer i alt væsentlig til Planen af nederste Stokværk, hvor alle Skillerum er bevarede. Alle Rum er hvælvede undtagen et lille eetfags Kammer i Husets Midterparti; men adskil-

ligt tyder paa, at ogsaa det har haft Hvælvinger. Omtrent midt for Langsiden mod Gaarden er Indgangen. Den søndre Sal er paa 7,5 × 8 m; den nordre paa 7,5 × 7 m; i den sidste bæres Hvælvingerne af en rigt dekoreret Sandstenssøjle i Salens Midte. Bag Korridoren ligger to Kamre, et større og et mindre. Det første har endnu sin Sandstenskamin. Skorstenene er ogsaa i dette Hus anbragt midt i de to Tværskillerum.

Gavlen har en vandret Inddeling ved Murbaand og har haft svungne Afdækninger.

En Kamin bærer Aarstallet 1591 og i dette Aar maa den indre Udstyrelse af Huset antagelig være afsluttet.

Østre Hus svarer ganske til vestre. Det har hvælvet Kælder, hvis Inddeling øjensynlig forbereder Rumfordelingen i det nu kun delvis hvælvede nedre Stokværk. Øvre Stokværks oprindelige Rumfordeling er tildels bevaret.

Da begge de to Sidefløje stod under Opførelse, eller umiddelbart efter at de var færdige, har Bygherren yderligere beriget Anlæget ved et Sandstens-Galleri, hvoraf nu kun enkelte Fragmenter er tilbage. Dette Galleri løb fra Sidefløjene langs Hovedfløjens Gaardside hen til Midtertaarnet, hvor det er standset, i Flugt med Taarnets Ydersider. Der er altsaa egentlig Tale om to Gallerier; en organisk Forbindelse mellem dem har Taarnet umuliggjort. Hvert Galleri var paa 4 hvælvede Fag. Hvælvingerne har været af Sandsten, konstruerede med Ribber og paa Midtfløjens Ydervæg baarne af fint huggede Sandstenskonsoller. Pilasterindrammede Døre førte fra den øvre Gallerigang ind til Sidefløjens andet Stokværk; andre Døre førte ind til Midterfløjen.

Foroven maa Galleriet formodes at have haft et Brystværn. En søjle- eller pillebaaret øvre Gallerigang har Midtfløjens Vinduer umuliggjort.

Men endnu var Nørlunds Hovedanlæg ikke færdigt. Midt for Broen, der førte over Graven, byggede Ludvig Munk en Portbygning i to Stokværk; forneden var den hvælvede Gennemkørsel og derover et Kammer. Over Porten var ud mod Staldgaarden anbragt Aarstallet 1593. Porten selv havde her en huggen Sandstensportal med Bygherrens og hans Hustrus Vaaben. Ind mod Borggaarden fandtes en Sten med følgende Indskrift:

> Ikke os Herre, ikke os, men giv dit Navn Ære for din Naade og Sandhed, Psalm. CXV. Anno 1581 dend 20 .... Da lod jeg Ludvig Munk til Nørlund udi den hellige Trefoldigheds Navn

begynde at lægge Grundvold og bygge Nørlund Hovedgaard og Ladegaard. Gud almægtigste unde mig naadeligen Aand og Naade til samme min forehavende Bøgning efter min Vilje og Forsæt at opføre og fuldkomme, saa baade Grundmur, Bjælker og Spærværk kunde ved hans naadige Hjælp være og blive stærk, fast og bestandig god Bygning og Arbejde, min Herre og Gud til Lov, Pris og Ære og Taksigelse, mig og mine Arvinger til Gavn og Glæde og mange fattige vedtørftige Mennesker til Hjælp, Trøst og Bistand. Ammen. 1597[4]).

Portbygningen har været prægtigt udstyret med Stenhuggerarbejder og „ziret med store Stenpiller"[5]) og har ved en Spærremur staaet i Forbindelse med Sidefløjene.

Desværre vides det ikke, hvordan Ludvig Munks Staldgaardsanlæg har været, men trods en Brand 1843 og senere Paabygninger, er Ladegaarden, der ligger for sig — c. 700 M. fra Hovedbygningen — dog ret velbevaret; den er ganske mærkelig og særlig for Hovedfløjens Vedkommende et udmærket Arkitekturværk. Anlæget er firlænget med Gennemkørsel i to modvendte Længer. Hovedlængen er af raa Kamp med vekselvis anbragte smalle og brede Vinduer.

1) Alex. Rasmussen: Nørlund i D. Hgde. ved 1920.
2) D. Atl. V, 82.
3) Rigsarkivet: Kort Beskr. af Nørlund fra 18'de Aarh. Top. Samlgr. Papir.
4) Rigsarkivet: Kort Beskr. af N. — Top. Smlgr. Papir.
5) D. Atlas. V, 83.

Skaføgaard, Hvilsager S., Sdr. H., Randers A.[1]).

Enestegaard, lavt beliggende ud mod Mosedrag; Borggaard og Ladegaard ligger paa et mægtigt, vistnok fra første Færd helt indgravet Voldsted og adskilte ved en Tværgrav. Det østligt liggende Borggaardsvoldsted har en meget uregelmæssig Form, der mulig stammer fra Bastionsanlæg.

Borggaardsanlæget bestaar af forskellige Bygninger.

Selve Beboelsesbygningen er trefløjet med Hovedfløjen nærmest i Retning Vest—Øst og liggende sydlig i Anlæget.

Den er opført af Mursten i Krydsskifte paa en høj Fod, ud mod Gravene af raa Kamp, ind mod Gaarden beklædt med huggen Kamp. Bygningen har høj, næsten helt overhvælvet Kælder og der-

over Hovedstokværket. I Hjørnerne mellem Midt- og Sidefløje har staaet to gavlprydede Taarne, antagelig Trappetaarne, og mellem dem, langs Midtfløjen har løbet et Galleri, forneden aabnende sig ud mod Gaarden i fem rundbuede Pille-Arkader, foroven bærende en Overbygning — vistnok af Bindingsværk, over hvilken Taget var ført ud; mulig er denne Galleriforbindelse først tilkommen noget senere, i al Fald Bindingsværksbygningen, da der midt for Hovedfløjen har været en oprindelig Kvist, der har virket højst mærkeligt bag det udover Galleribygningen forlængede Tag. Hele dette Galleriparti fjærnedes 1811.

Under de store Vinduer med rundbuede Stik er dobbelte Murbaand med Mønstermurværk imellem og over Vinduerne følger ligeledes en kraftig Dekoration, der markerer et lavt Halvstokværk. Alle bevarede Gavle har vandret Inddeling med Murbaand og svungne Afdækninger i Mursten.

Mod Øst afsluttes den firkantede Gaardsplads af en Spærremur, og en lignende har ogsaa dannet Afslutning mod Nord, men er her indgaaet i en lidt senere opført Bygning. Ogsaa mod Vest ud mod Adgangen til Voldstedet lukkes Gaardspladsen af en Spærremur, i denne er antagelig kort efter at Hovedhuset har staaet færdigt, indbygget en højst interessant lille Portbygning med hvælvet Gennemkørsel af den fra tilsvarende Beboelseshuse velkendte Type med to, her firkantede Hjørnetaarne ud mod Adgangen og et rundt Trappetaarn ind mod Gaarden, til Siden for Gennemkørslen — her dog paa Grund af Husets Korthed rykket helt ud som Hjørnetaarn. Portbygningen er muret af samme Materiale og i samme Teknik som Hovedhuset. Den er i to Stokværk med vandrette Murbaand, ført hele Bygningen rundt og har Kviste med svungne Gavle over Porten baade mod Vest og Øst.

Af det store uregelmæssige Ladegaardsanlæg, nu ordnet i to Gaarde, er en Del af Bygningerne, deriblandt nederste Stokværk af Portbygningen ud mod den yderste Grav, samtidig med Borggaardsanlæget.

Skaføgaard er et fuldkomment Nyanlæg, naar bortses fra den allerede meget tidligt opførte ældste Ladebygning paa den nydannede Gaard, og skyldes Gaardens Skaber Jørgen Rosenkrantz, der selv har givet korte Oplysninger om sine Byggeforetagender: „1579 blev Kornladen og Koladen der bygt af Grund“ og derefter — 1580 — „blev Grunden lagt paa det store Hus op i Gaarden“, hvilket

1581 blev ferdiget til Vindverne"[2]). Kvisten paa Midtfløjen har Aarstallet 1582.

[1]) Tegnr. og Opm. af Kunstakademiets Elever i Kunstakademiets Bibl. — Skaføgaard ved J. Estrup i D. Hgde. ved 1920.

[2]) D. Mag. I, 4. R., p. 204.

Katholm, Aalsø S., Sønder H., Randers A.[1])

Enestegaard. Ligger lavt i sumpet Terrain. Borggaarden paa et uregelmæssigt formet, ret højt Voldsted. Mulig skyldes Uregelmæssigheden tidligere Bastioner mod Nordvest og Sydøst. Gaarden ligger i en, ved en østlig Dæmning, kunstigt dannet Sø, der tidligere har haft en langt større Udstrækning end nu og er gaaet til den meget lavt liggende Ladegaards vestre Side og til en Del af den østre.

Adgangen til Borggaarden er fra Syd, fra Ladegaarden.

Selve Borggaarden er trefløjet, bortvendt fra Adgangen. Ældst er nordre og østre Hus, sammenbyggede i Vinkel, opførte af Mursten af Størrelsen: 28 × 13 × 9 cm, lagte i Krydsskifte.

Begge Huse har flerdelte, hvælvede Kældere, udvendig beklædt med huggen Kamp og derover to Stokværk og et Halvstokværk. Nordre Fløj er gennemgaaende, med stokværksdelte og svungne Gavle. Nordfløjen har midt for til begge Sider haft Kviste i Taget. Østfløjens to Kviste mod Gaarden er endnu bevarede. Paa Fløjenes Ydersider er Spor af — henholdsvis to og en — karnapagtige Udbygninger, Hemmeligheder. I Vinkelen mellem Fløjen staar et firkantet Trappetaarn med Pyramidespir og paa Vinkelanlægets nordvestre og sydøstre Hjørne (svarende til de eventuelle Bastioner) ottekantede Taarne, prydede med Rundstave i Kanterne. Nordvestre Taarn har hvælvet nedre Stokværk. Sydøstre Taarn har tidligere været højere og antagelig svaret til nordvestre Taarn i Højde. De nuværende flade Hatte er ikke oprindelige.

Begge Huse tilhører samme Byggeperiode, men det østre er bleven færdigt først. Det bærer i Jærnankre Aarstallet 1 5 8 8 imellem Bygherrens Tromas Fasti og hans Hustrus Christence Bryskes Bogstaver. Nordre Fløj har paa samme Maade Aarstallet 1591.

Men Anlægget har været tænkt større, uden dog nogensinde at være bleven fuldført. Nordfløjen bærer tydelige Spor af, at en ligesaa høj vestre Fløj her har skullet støde til, med et til Trappetaarnet svarende Taarn i Vinkelen mod nordre Fløj. Og en Fortanding i østre Fløjs sydvestlige Hjørne, der gaar op til andet Stokværk,

viser, at Gaardens aabne Side har skullet lukkes af en Spærremur, hvori en Port eller et Porttaarn maa tænkes anbragt.

Katholm har da været planlagt som et aabent trefløjet Anlæg, fuldkommen symmetrisk med Midteraksen betonet i Vindebro, Port og noget svagt for Bygningens Vedkommende — i Kvisten i Hovedfløjens Tag.

Indvendig i Trappetaarnet er nu indmuret en stor gavlprydet Sandsten med Bygherrens og hans Hustrus Vaaben og Navne. Øverst staar: Lanch ist nicht ewich. Ogsaa Navnene har tysk Form: Thomas Fasthi. Christentze Brysche. Den lange Indskrift i Tavlens nederste Felt er helt bortslidt.

Om denne Tavle har siddet paa Katholm, kan ikke afgøres. Den er først for nylig kommen dertil fra Rathlousdal. Mulig stammer den fra det grundmurede Hus, Trods-Katholm, Christence Bryske som Enke lod opføre i Aarhus.

Den lave eet Stokværk høje vestre Længe bærer i Jærnankre Aarstallet 1622 og Bogstaverne H(er) A(lbert) S(keel) R(idder) B(eate) F(riis).

Den nuværende Ladegaard er i alt væsentligt ogsaa deres Værk. Den store Lade, midt for Borggaarden er opført 1618 og samtideg med den er øjensynlig den lange vestre Staldlænge; begge har de kamtakkede Gavle. Den østre Ladegaardslænge er — i sin nuværende Skikkelse i al Fald — langt yngre.

[1]) S. Nygaard: Katholm i D. Hgde. ved 1920.

Vaar, Farstrup S., Slet H., Aalborg A.

Enestegaard. Ladegaarden ligger højt, yderst paa en Bakkekam. Borggaarden lavt ved Bakkens Fod. Flyttet fra en tidligere Plads. Se p. 225.

Borggaarden — et Nyanlæg — ligger paa et snævert bebyggget Voldsted, kun søndre og Spor af en østre Grav er tilbage, Borggaarden bestaar nu af et n o r d r e og v e s t r e H u s, begge med Kælder og i eet Stokværk, sammenbyggede i Vinkel, paa en flere Skifter c. 1,50 m. høj Sokkel, beklædt med huggen Kamp og med Skraakantprofil. Begge Huse er opførte af Mursten af Størrelsen: 25 à 26 × 8 × 12 cm i Krydsskifte. Kældrene er hvælvede østligst i Nordfløjen og sydligst i Vestfløjen. Vinduerne er store og har Kurvehanksbuer. Husene har tidligere haft to Stokværk. I en lille Bygning sydøstligst i Borggaarden bestaar vestre Mur i næsten hele Husets Højde af den sædvanlige høje granitbeklædte Sokkel,

og denne Murrest er tydeligt afbrudt mod Nord, hvor Fundamentsten kan følges i Grunden et godt Stykke op mod nuværende Hovedfløj. Den lille Bygning er utvivlsomt Rest af en tidligere østre Fløj, der antagelig har staaet i Forbindelse med Nordfløjen, men har været betydelig længere end vestre Fløj. Gaarden har oprindelig haft et Taarn, uvist hvor. Rester af en Sandstensportal, nu indmurede i et i 18'de Aarh., samtidig med de store Nedrivningsarbejder, opført fremspringende Parti midt paa Hovedfløjen indeholder vigtige Oplysninger om Bygningens Tilblivelse.

Efter disse er Borggaarden opført 1587—90 af Karen Friis, Enke efter Bjørn Andersen til Stenalt. Den afløste det 1578 byggede „store Langhus neden Bakken, Norden paa Gaarden, som den nordeste Port igengaar." Dette Hus brændte 13. Juni 1587 og har vel kun været Bindingsværk[1]).

Indskrifterne lyder:

Gud gifver
Gud tager,
och som Herren vil have ted
saa er ted skeet
Herrens Navn were benedidet fra nu
och ind til evig Tid. Amen.

Salig Bjørn Andersen. Frv. Karine Friis. 1589.

Den 13 Dag Juni Aar 1587 blef it Hus afbrænd, som erlig och velbyrdige S. Bjørn Andersen, min kjere Hosbund hafde ladit böge.
Same Aar 1587 den 30 September lod jeg böge och fundere den ny Bigning. Gud gifve at komme Guds Nafn til Ære och mine Børn och Børns-Børn til Glæde og Gafn.

Salig Bjørn Andersen af Stenholt.
Karine Friis til Waar.
Anno 1590.

En senere Indskrift lyder:

Fru Karine Friis mig først grundmuret lod opsætte
og med et sirligt Spir lod Toeloft høj indrette.
Aar Femten Hundrede med 8 og 7 tillagt,
da jeg var same Aar ved Ild til Asche bragt.
Saa stod jeg Hundred Aar med femten og med tyve,
Tre Benzen ejede mig, mens da man monne skrive,
det sytten Hundrede og toe og tyve Aar
lod Jochum Poulsen mig ombygge som jeg staar.

Sønden for Borggaarden paa Bakkehældet staar en omtrent samtidig med Borggaarden grundmuret Ladegaardsbygning.

[1]) Ny Kirkehist. Saml. V, 371.

XXVIII.

Lystrup, Kongsted S., Fakse H., Præstø A.[1]).

Oprindelig Landsbyhovedgaard; ligger lavt i Terrainet.

Borggaarden ligger paa et meget snævert bebygget oprindelig firkantet Voldsted med Adgang fra Øst. Hovedhuset har Gavle i Nord—Syd. Mellem de to korte østlige Sidefløje findes midt for Facaden et ottekantet Trappettaarn med Sandstensportal.

Bygningen hviler paa en med huggen Kamp beklædt Sokkel og er opført af Mursten, lagt i Krydsskifte. Den har tøndehvælvet, flerdelt Kælder, derover to Stokværk og et lavt Halvstokværk. I nedre Stokværk optages Udløberfløjen af et enkelt Rum med Stjærnehvælvinger. Ud for Vestsiden førte en Dør ud til en Sandstensbalkon. Vinduerne er store, har Sandstenskarme og -kryds og lav trekantet Fronton. Facaden leddeles vandret af flade Kridtstensbaand. Under andet Stokværks Vinduer løber en Bæltegesims med Medaljonhoveder i Sandsten.

Bygningens øvre Partier stammer fra moderne Tid. Gavles og Spirs oprindelige Former kendes ikke.

Lystrup er opført af Ejler Grubbe. Paa Taarnets Sider staar i Jerntal 1 5 7 9. Efter Aarstal paa en Kamin i Sidefløjene er den indre Udstyrelse først bleven færdig 1585.

[1]) Chr. Ax. Jensen: Lystrup: D. Hgde. ved 1920.

Orebygaard, Oreby S., Musse H., Maribo A.

Enestegaard. Ligger ud mod Kysten. Borggaarden paa et mægtigt Voldsted af ret uregelmæssig Form (Se p. 70).

Borggaarden ligger omtrent midt paa Voldstedet og bestaar nu kun af en enkelt Bygning, omtrent i Retning Nord—Syd, med kort Udløberfløj mod Øst, et vistnok oprindeligt Trappetaarn midt paa den østre Facade og Taarn mod Vest. Bygningen har Karakter af et Vinkelanlæg og er i moderne Tid ganske ombygget, men de

nedre Partier er ret vel bevarede, særlig Kælderstokværket, der overalt er hvælvet[1]).

Bygningen er opført af Birgitte Bølle 1587.

[1]) Jvfr. Plan fra c. 1850 før sidste Ombygning fandt Sted; nu i Gaardens Arkiv, og gammelt Maleri sammesteds.

Harridslevgaard, Skovby S., Skovby H., Odense A.[1]).

Enestegaard. Ligger paa en Højning i Terrainet, Borggaarden paa et nu næsten helt udvisket Voldsted, utvivlsomt betydeligt ældre end de nu staaende Bygninger. Adgangen fra Nord fra Ladegaarden. Mellem Borg- og Ladegaard har der vistnok været en Grav.

Borggaarden er nu trefløjet. Ældst er det østre Hus med den korte nordre Sidefløj, opført i Mursten i Krydsskifte paa en Sokkel, udvendig beklædt med hugne Kamp. Begge Fløje har høj Kælder med delvis bevarede Hvælvinger og derover to Stokværk.

Midt for Hovedfløjens Gaardside staar et ottekantet, spaanddækt Trappetaarn. Mod Gaarden har Taget to Kviste, mod Haven en. Baade de og Bygningens Hovedgavle har svungne Sandstens-Afdækninger med vandret Inddeling. De tre Kviste har desuden en dekorativ Kvadermuring.

Til nordre Fløj slutter sig et lavere Porthus, nu med en stærkt medtagen Sandstensportal paa den udvendige Side.

Ifølge den næsten helt forvitrede Indskrift over Porthusets Portal er Borggaarden opført 1606 af Breide Rantzau.

[1]) H. Matthiessen: Harridslevgaard i D. Hgde. ved 1920.

XXIX.

Mejlgaard, Glæsborg S., Nørre H., Randers A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Den er et Nyanlæg og flyttet fra en tidligere Plads. (Se p. 231). Ligger halvt ud mod Engdrag.

Borggaarden er opført paa et firkantet, snævert bebygget Voldsted med Adgang fra Syd. Foran Midtfløjen, der ligger mod Syd, staar umiddelbart ud for Adgangen til Voldstedet et firkantet Taarn, hvorigennem Portgennemkørselen gaar.

Hele Borggarden er nu stærkt omgygget, et tredie Stokværk paabygget, Taarnet forhøjet og Murværket stærkt omsat. Men

Kælderen og de to nederste Hovedstokværk hidrører fra den oprindelige Bygning.

Efter en Vaabensten med Portrætter, anbragt over Indkørselen, er Mejlgaard bygget 1573. Bygherren var Axel Juul.

[1]) E. Haugsted: Mejlgaard i D. Hgde. ved 1920.

Urup, Østbirk S., Vor H., Aarhus A.

Enestegaard. Ligger paa Randen af det faste Land ud mod en tidligere lille Sø, der har givet Vand i Graven om det kvadratiske, nu delvis udviskede , snævert bebyggede Borggaardsvoldsted, der har flad Profil og Adgang fra Syd, fra Ladegaarden.

Borggaarden bestaar af en Hovedfløj, nordlig paa Grunden med to mod Syd udgaaende Sidefløje — alle i eet Stokværk.

Den er opført af Mursten i Krydsskifte. Stenstørrelsen er 26 × 14 × 9 cm. Sokkelen er delvis beklædt med huggen Kamp. Under hele den vestlige Del af Bygningen er hvælvede Kælderrum. Omtrent midt igennem i Stuestokværket har været en hvælvet Portgennemkørsel, hvis nordligste Hvælvingsfag er bevaret. Et gennemgaaende Rum Øst derfor har sikkert været hvælvet; derefter følger to statelige hvælvede Centralsøjlesale. Vinduerne har efter et enkelt, delvis bevaret, at dømme — haft Stndstensindfatning og Sandstens Kryds. Alle har haft lave, trekantede Sandstensfrontoner med Kerubhoveder i det murede Spejl.

En Dør, umiddelbart Øst for Portgennemkørslen og ud mod Gaardpladsen har antagelig ført ud til et Taarn, hvortil der netop er Plads udfor den brede Murpille her. Et saadant Taarn, dækket med Etagespir, ses paa et gammelt Billede malet af Abel 1783[1]).

Begge de to korte Sidefløje er afbrudte og har været længere. Ligeledes er et øvre Stokværk nedtaget; det findes endnu paa det nævnte Billede, hvor man ogsaa ser Spiret af et lavere Taarn. Kan dette have staaet i et Hjørne? I saa Fald maa det være mellem Østfløjen og en søndre Fløj og Urup har da været et firfløjet Anlæg.

Urups Borggaardsbygning har dog, efter alt at dømme, været et anseligt, trefløjet Anlæg og modvendt Adgangen. Og det har været rigt udstyret med Sandstensarbejder, bl. a. en bosseret Portal, hvis Slutsten med Løvemaske er indmuret over nuværende Hovedindgang.

Over denne er ogsaa anbragt en Tavle med følgende Indskrift:

Dene Gaard lod erlich och velbyrdigh Mand Niels Schram til Wrop och hans kiere Höstro, Kersten Rosenkrantz til Höfringholm opbigge Anno Christi 1595. Gud almechtigste unden (!) at staae under . . . . . gudomelige Beskermelse den (men och deris) Epterkomere til Gavn och Glæde. Amen.

Fra en tidligere Borggaardsbygning er i vestre Fløj indmuret to Sten med Slægterne Skrams og Krabbes Vaabenskjolde og henholdsvis Navnene P. S. og E. K. De, og Fragmenter af en Indskrifttavle maa formodes at stamme fra en Bygning, opført af Peder Skram og Elsebe Krabbe. Mulig stammer en Del af Østfløjen fra den Tid. Maleriet fra 1783 kunde ogsaa tyde derpaa.

Allerede 1736, da Apotheket i Horsens delvis byggedes af Materiale fra Urup, maa store Parter af Gaarden være nedrevet. 1783 stod dog — efter Maleriet at dømme — Nord- og Østfløjen med begge Stokværk og ligeledes Taarnene.

[1]) Nu i Horsens Musæum.

Hvedholm, Horne S., Salling H., Svendborg A.[1])

Enestegaard. Flyttet fr en tidligere Plads. Se p. 226. Gaarden ligger lavt ved en lille Sø.

Borggaarden ligger paa et firkantet, snævert bebygget Voldsted med flad Profil. Adgangen er fra Nord, fra Ladegaarden.

Den nu ganske ombyggede Borggaard har i Kælderstokværket bevaret Dele af det ældre Anlæg. Af ældre Billeder er det muligt i store Træk at fastslaa Bygningernes oprindelige Skikkelse.

Det ældre Anlæg bestod af tre sammenbyggede Huse. Midtfløjen mod Nord havde Gennemkørselsport. Alle tre Fløje havde Kælder og derover to Stokværk. Portfløjen havde Taarn midt for Nordsiden, hvorigennem Portgennemkørselen gik og østre Fløj en taarnagtig Udbygning omtrent midt for østre Side og et rundt Taarn paa sydøstre Hjørne. Efter en Grundplan fra 18de Aarh. faar man Indtryk af, at Borggaarden mod Syd var værnet af en svær Spærremur, der var bleven Gaardmur for en her opført søndre Længe, der intet har haft med det oprindelige Anlæg at gøre.

Alle tre Huse havde Rundbuefrise mellem Stokværkerne og Rundbuefrise under Gesimsen.

Ombygninger i Slutningen af 17de Aarh. efter en Brand havde ganske omdannet de øvre Partier.

1588 var Hvedholms Borggaard grundmuret[2]). Da maa i al

Fald en Del af Bygningerne have staaet færdige. Gaarden ejedes da af Erik Bille.

Ladegaarden bestaar af 3 grundmurede Længer, der aabner sig ud mod Borggaarden. De er murede i Krydsskifte og delvis samtidige med Borggaarden. 1588 omtales Ladegaarden som „skøn". Allerede da var den af „Brantmur oc tagt met Straatag". Den nordre Længe havde „6 welske Gaule ud mod Norden oc Synden"[3]). Efter Traditionen skal nogle 1645 opførte Ladegaardsbygninger delvis være opførte med Materiale fra Uranienborg[4]).

[1]) W. Norvin: Hvedholm i D. Hgde. ved 1920. — N. M. II. A: Stik af S. L. Lange 1803. Fotografier fra før Ombygningen. — Prospekt i Fr. V's Atlas.

[2]) Jak. Madsens Visitatsbog, p. 256.

[3]) Anf. V., p. 256.

[4]) D. Atl. VI, p. 806.

Ryomgaard, Maria Magdalene S., Sdr. Hald H., Randers A.

Enestegaard. Tidligere Landsbyhovedgaard. Ligger lavt ud mod Mosedrag. Voldstedets Form er nu forstyrret og de oprindelige Adgangsforhold kendes ikke.

Borggaarden bestaar nu af et solret liggende Hus norden paa Grunden, med to korte Sideføje mod Syd. Ældst er Midterpartiet af Hovedhuset og østre Sidefløj, opførte paa en med huggen Kamp beklædt Sokkel, af Mursten, lagt i Krydsskifte. Bygningen har delvis hvælvet Kælder og derover to Stokværk. Vinduerne er store med Kurvehanksbuer. Paa nordøstre Hjørne Rester af et ottekantet Taarn.

Nuværende østre Sidefløj er tydeligt afbrudt og har været længere. Fundamenterne kan endnu spores. Meget muligt har sydøstre Hjørne ogsaa haft et Taarn, svarende til det kendte. I denne Fløj maa have været en Portgennemkørsel ud for Adgangen fra den mod Øst liggende Ladegaard.

Fundamentrester kunde tyde paa, at en søndre Fløj har været paatænkt.

Ladegaarden har nu en østre og søndre Længe, lagt isolerede. Østre Længe er Ladebygningen. Begge Huse er grundmurede og har kamtakkede Gavle. Paa Ladegaardsbygning og Stald staar: 1633 og 1635. Over Døren: Jørgen Krusse. F(ru) Beate Bulav (Bülow) thil Hiermidtsløfgaard, 1 6 4 3.

Derunder er tilføjet: Renov. 1770, og det sigter utvivlsomt til den store Ombygning, hvorved Hovedbygningen fik sit nuværende Udseende og de afvalmede Gavle.

Lynderupgaard. Se p. 245.

Til det tidligere Hus Vesten i Borggaarden føjedes senere andre.

Først Portfløjen, der er i Bindingsværk, har to Stokværk med knægtbyggede Facader og vistnok oprindelig ogsaa knægtbyggede Gavle. De nederste Tavl i begge Facader har Krydstømmer. Flere Steder ses Mønstermuring, men forøvrigt er Facaderne nu stærkt ændrede. Omtrent midt gennem Huset gaar en Portgennemkørsel.

Efter Tømmerkonstruktionerne maa denne Portfløj stamme fra 16'de Aarh.'s Midte og er opført af Christoffer Rosenkrantz; efter en nu forsvunden Indskrift har han bygget paa Gaarden 1556. Mellem Portfløjen og det gamle Stenhus maa ret tidligt være opført en Forbindelsesbygning. Senere er igen den statelige østre Fløj bygget ind paa Portfløjen, hvis oprindelige Facademur endnu staar ind mod denne Fløj. Ogsaa dette Hus er i Bindingsværk, i to Stokværk, med knægtbyggede Facader mod Gaard og Grav, stateligere udstyret end Portfløjen, med Fuldholter, der, saavel som Overgangsfod, er affasede. I begge Stokværk har de nederste Tavl Skraastivere. Konstruktionerne i dette Hus er noget yngre end Porthusets og stammer fra Slutningen af 16'de Aarh., og Huset kan være opført af Niels Skram, der 1582 havde tilgiftet sig Gaarden og døde 1601.

Til Slut fik Stenhuset i første Halvdel af 17'de Aarh. en Bindingsværkstilbygning mod Syd i to Stokværk.

Visborggaard, Visborg S., Hindsted H., Aalborg A.[1])

Enestegaard. Ligger lavt ud mod Engdrag. Borggaarden paa et firkantet, snævert bebygget Voldsted med flad Profil. Adgangen er fra Syd.

Borggaarden bestaar nu af tre Fløje. Ældst er S ø n d r e H u s, med Portgennemkørsel, bygget paa en med tilhuggen Kamp beklædt Sokkel og af Mursten af Størrelsen: 27½ × 28½ × 12—13 × 8½—9 cm, lagte i Krydsskifte. Enkeltheder i Sandsten, Kridtsten er benyttet i Portpartiet. Huset har hvælvet, flerdelt Kælder med skydeskaarsformede Glugger og derover to Stokværk. Kun enkelte oprindelige Skillemure er bevarede i nedre Stokværk. Vinduerne er store, har profilerede Karme og Kurvehanksbuer. I Spejlene er indmuret Sandstenshoveder. Sydsiden flankeres af to ottekantede Taarne. Den hvælvede Portgennemkørsel med Sandstensportal mod Syd er anbragt i et svagt fremspringende Murparti. Dette Hus har været sammenbygget med e n v e s t r e F l ø j af samme Højde.

paa hvis Underbygning den nuværende 1796 opførte Bygning hviler. Mellem de to Fløje stod et Trappetaarn. Ved nordvestre Hjørne stod et ottekantet Taarn.

Midtfløjen har ligeledes været sammenbygget med en østre Fløj noget smallere end den nuværende, 1748 opførte. Ogsaa her var der i Vinkelen mellem dem indbygget et Trappetaarn, og det er muligt, at ogsaa den har haft et til Vestfløjens svarende Hjørnetaarn. Men denne Fløj har kun været paa eet Stokværk — hvadenten Bygherren ikke har faaet Raad til at bygge den højere, eller det har været en ældre Bygning.

Der findes ingen Spor af en nordre Fløj.

Under de store Om- og Nybygninger af Gaarden i 18'de Aarh. ændredes ogsaa Sydfløjens øvre Partier stærkt. Fragmenter kunde antyde, at Bygningerne i al Fald delvis har haft svungne Sandstensafdækkede Gavle. Et Maleri paa Gaarden fra 1668 gengiver 7 Taarne med Etagespir. Bygningerne maa have været meget rigt udstyrede med dekorative Enkeltheder i Sandsten.

Portalen bærer Aarstallet 1575. En Indskrift meddeler, at Bygherren har været Jakob Seefeldt.

1) Chr. Ax. Jensen: Visborggaard. Undersøgelse ved Bygningens Istandsættese. Architekten XIX, 305 ff. — Alex. Rasmussen: Visborggaard i D. Hgde. ved 1920.

Gl. Estrup. Se p. 254, 261.

Det sengotiske Gl. Estrup skulde i 17'de Aarh. undergaa store Ændringer og Ombygninger.

Det begyndte med Vestfløjen. Her blev Hvælvingerne i de midterste Rum i Kælderen brudt ned og erstattede med andre, der spænder fra Væg til Væg. En bred, hvælvet Portgennemkørsel blev brudt igennem og Hvælvinger indbyggede i hele nedre Stokværk, der fik overvejende Tværskillerum. Samtidig har man forhøjet Bygningen med et tredje Stokværk og foran Adgangssiden lagt et taarnagtigt Fremspring med blændingsprydet Trappegavl. I Tilknytning hertil har man først ganske ombygget søndre Hus, nedrevet alt undtagen Facademuren mod Gaarden, paabygget et tredje Stokværk, opført Hjørnetaarnene mod Sydvest og Nordvest og anbragt Trappetaarnet. Tilsidst har man næsten totalt nedrevet nordre Hus, opført en noget lavere Fløj her, men dog paa tre Stokværk og indbygget Trappetaarnet i Gaardens nordvestre Hjørne. Overalt i gamle og nye Facader indsattes store Vinduer med Kurve-

hanksbuer. Gavlene fik vandrette Inddelinger med Murbaand og har nu Kamtakke, men efter et Portrætmaleri paa Gl. Estrup fra Begyndelsen af 18'de Aarh., hvor der findes en Gengivelse af Gaarden, havde alle Gavle — undtagen Porttaarnet — dengang svungne Afdækninger med Pinakler.

Alt opførtes af Mursten af Størrelsen: 26 à 26½ × 7 à 7½ × 13 cm lagt i Krydsskifte.

Interessantest er Sydfløjen, der har hvælvet, toskibet Kælder, derover et ligeledes hvælvet, toskibet Kapel i Husets vestre Halvdel. Østre Halvdel synes kun at have haft en enkelt stor Sal ud for Trappetaarnet med Kamin midt for Østvæggen.

Hjørnetaarnene har hvælvede Kælderrum; de har Kaminer og Trapper; sydvestre Taarn i et udvendigt synligt Trappehus. Mellem dette og selve Sydfløjen hænger ud for andet Stokværk en muret Karnap..

I Nordfløjen indrettedes i nederste Stokværk tæt ved Midtfløjen og med Adgang fra denne en mægtig, pillebaaren Køkkenskorsten med hvælvet Siderum mod Nord.

Samtidig med disse Byggeforetagender byggedes der i Lade- og Staldgaard. Endnu staar her Portlængen med gennemløbende Kvist. Laden og en dertil stødende søndre Længe med rundt Taarn for Østgavlen; Gavlene har svungne Afdækninger.

De meget omfattende Byggearbejder strakte sig over et ret langt Tidsrum.

Eske Brok, der ejede Gl. Estrup — delvis i Sameje med andre — fra 1565 til 1625, paabegyndte den store Ombygning[1]).

Allerede 1604 opførte han et nyt Hus i Ladegaarden og betalte for en Hemmelighed her, Bygmesteren havde opmuret „videre end hans Fortingning". Paa Borggaarden tog Eske Brok fat paa Lave Broks gamle Vestfløj og ombyggede den ganske. Gavlmotivet paa Porttaarnet er ganske det samme som paa Auning Kirkes Taarn og Vaabenhus, som han opførte i Begyndelsen af 17'de Aarh. Paa Taarnet staar 1616. Desværre kendes Eske Broks Dagbogsoptegnelser fra disse Aar kun for 1617, 19 og 22. Men disse Dagbøger, særlig den for 1617[2]), viser, at han i disse Aar har bygget meget ivrigt paa Gl. Estrup, som han af alle sine Gaarde betragtede som sit egentlige Hjem. 28'de April dette Aar møder Bygmesteren paa Gaarden „den Bygning at forfærdige", og i den følgende Tid er der stadig Tale om Søm, Bly, Jærnankre og alskens Haandværksarbejde. Særlig Interesse har følgende Optegnelse: „Den 13'de

(Septbr.) betalte jeg Peder Blytækker 14 Rixdaler for nogle Skippund Bly at støbe og lægge paa Taarnet og paa nogle Render paa Estrup Bygning". Det ser ud, som er det Porttaarnet, der her er Tale om. Ogsaa i de følgende Aar er der arbejdet. 1622 blev Teglovnen, der var „nederfalden" muret op igen[3]). Men Eske Brok er dog ikke bleven færdig, og hans Svigersøn, Jørgen Skeel, der ejede Gaarden til sin Død 1631 har fortsat. Ham skyldes Ombygningen af søndre Fløj, og de to Hjørnetaarne staar antagelig begge fra hans Tid. Over Trappetaarnsportalen stod tidligere hans og Hustrus, Jytte Broks, Vaaben og Aarstallet 1 6 3 0. Ogsaa Kapellet i Sydfløjen har deres Navne og Vaaben paa de øverste Stolestader.

Sidst — og næppe før op over Midten af Aarhundredet er nordre Fløj ombygget. De lige Stik over Vinduerne i nederste Stokværk her viser det. Bygherren har vel været Christen Skeel, der ejede Gaarden fra 1631—88.

1) Eske Brok havde Byggeforetagender for 1604 (Dagbøger: Danske Samlinger II R., 2. Bd. pass.); 1608 (Vedel Simonsen: Eske Broks Levndsbeskr. I, p. 65); 1613 (anf. V. II, p. 44).

2) Udg. af C. F. Bricka i D. Mag., 4. R., 5. Bd.

3) Danske Samlgr. , II R., 6. Bd.

XXX.

Vejrupgaard, Marslev S., Bjærge H., Odense A.

Enestegaard. Ligger lavt ud mod Eng.

Borggaarden paa et snævert bebygget, med brede Grave omgivet Voldsted, med flad Profil og Adgang fra Nord fra Ladegaarden.

Det stærkt ombyggede Anlæg er trefløjet og i eet Stokværk.

Hovedhuset, Norden paa Voldstedet og de oprindelige korte og smalle, senere forlængede, Sidefløje mod Syd, er opførte af Mursten i Krydsskifte. Hovedfløj og østre Sidefløj har smukke, hvælvede Kældre, med Antydning af Plads til en Portgennemkørsel igennem Stuestokværket. Den har i saa Tilfælde siddet skævt for Hovedfacaden, noget tilhøjre for Midten.

Hvorledes Opbygningen forøvrigt har været af denne Bygning vides ikke, men det er dog sandsynligt, at alle tre Fløje, der vistnok er samtidige — i al Fald Hoved- og Østfløj — har haft to Stokværk foruden Kælderen.

Vejrupgaard synes at tilhøre Tiden omkring 1600 og kan være opført af Korfits Ulfeldt, der ejede den 1614.

Næsbyholm, Næsby S., Tybjerg H., Præstø A.[1])

Enestegaard. Oprindelig Landsbyhovedgaard. Flyttet fra Landsbyen Næsby. Ligger ud mod Susaaens Lavninger.

Borggaarden paa et ret højt Voldsted, der har flad Profil, er snævert bebygget, og har Adgang fra Vest fra Ladegaarden. Borggaardsbygningen er trefløjet, men Sidefløjene, hvoraf den Søndre er tilbygget senere, er korte og smalle med lavere Tage end Hovedfløjen. Hovedfløjen ligger nærmest vestlig paa Voldstedet med oprindelig portalprydet Gennemkørsel. Bygningen er opført af Mursten i Krydsskifte, har hvælvede Kældere og derover to Stokværk.

Midt for Langsiderne er Kviste. Vinduerne er store, med Kurvehangsbuer. Facaderne er vandret delte ved Baand. Gavlene, hvoraf vistnok kun en enkelt er oprindelig, har ligeledes svungne Afdækninger med Pinakler, alt i Mursten.

Denne Bygning er opført 1585 af Sten Brahe.

Østlig paa Voldstedet er fundet Spor af samtidige Bygninger.

1) Fr. Beckett: Næsbyholm i D. Hgde. ved 1920.

XXXI.

Brejningegaard, Brejninge S., Bølling H., Ringkøbing A.[1])

Enestegaard. Den ligger lavt ud mod Engdrag. Borggaarden paa et snævert bebygget firkantet Voldsted, med Adgang fra Øst fra den uregelmæssigt indgravede Ladegaard.

Borggaarden bestaar nu kun af to Huse, sammenbyggede i Vinkel og med synlige Spor af et flerkantet Trappetaarn i den indre Vinkel. En vestre Fløj med hvælvede Kældre er nu nedbrudt, øjensynlig sammenbygget med Nordfløjen, hvis vestre Gavl er moderne. Har Gaarden haft en søndre Fløj, kan den ikke have været sammenbygget med Østfløjen, der ikke bærer Spor af noget saadant.

N o r d r e H u s er opført paa et Fundament af raa Kamp af Mursten af Størrelse: 27 $\times$ 12 $\times$ 9 cm, lagt i Krydsskifte. Den er i to Stokværk, det nedre flerdelt med hvælvede Rum. Omtrent midt gennem nedre Stokværk gaar en smal Gang.

D e n ø s t r e F l ø j er bygget i samme Materiale og Teknik, men har Sokkel beklædt med huggen Kamp. Den er ligeledes i to Stokværk og har hvælvet Portgennemkørsel. Østre Facade og Gavlene er udfor øverste Stokværk dekorerede med et Pilastergalleri i brændt Ler.

I dette Galleris Brystningsparti findes bestandig gentaget Langernes og Skrammernes Vaaben. Brejninggaard er opført af Hans Lange, g. m. Johanne Skram. Deres Vaabenskjolde ligeledes i brændt Ler, indsatte i Brejning Kirkens Kor og med Aarstallet 1581 tyder paa, at Borggaarden er opført omkring 1580.

Den store, grundmurede Ladebygning, østlig i Ladegaarden, stammer fra samme Tid som Borggaarden. Ogsaa den bærer Langernes og Skrammernes Vaaben. Ogsaa en søndre — isoleret bygget, grundmuret Staldlænge synes i visse Partier at tilhøre samme Byggeperiode.

1) Opm. paa Kunstak.'s Bibliothek. — I N. M. II A. (Herregaardsbeskr.): Et Portfag, Portfacade og Plan af en Del af Nordfløjen, opmaalt og tegnet af E. Schiøtte.

Rosenholm, se p. 295, 304.

Mellem østre og vestre Hus byggedes en nordre Forbindelsesfløj, opført af Mursten af den sædvanlige Størrelse, i Renaissanceskifte, paa en i al Fald ind mod Gaarden granitklædt Sokkel, hvis Materiale — deriblandt en Ligsten — stammer fra en Granitkirke. Fløjen er delt i to Stokværk, øvre betydeligt højere end nedre. Gaardsidens Mur har mellem Stokværkene et Bælte Møntermurværk imellem Profilbaand, og en Tandsnitfrise med Rundstav under den profilerede Gesims. Ogsaa nordre Mur har Profilbaand under øvre Stokværks Vinduer og profileret Gesims.

Oprindelige Skillerum mangler her og Bygningens Indre er stærkt forandret. En Dør har i Hjørnet, helt henne ved Portfløjen, ført ind til øvre Stokværk.

Denne Forbindelsesfløj, der skjuler Dele af Hoved- og Portfløjens Facader, er yngre end begge. Frisen med Mønstermurværket, der ganske svarer til lignende paa Jørgen Rosenkrantz's andet Bygningsværk, Skaføgaard, peger paa samme Tid. Den maa være opført i 1580'erne eller 90'erne.

Tjele, se p. 250.

Til det senmiddelalderlige søndre Hus's nordøstre Hjørne er bleven bygget en østre Fløj i to Stokværk i Bindingsværk, senere forlænget mod Nord og ud mod Gaarden omsat i Grundmur. Østre Væg, ud mod Haven, er sat med gennemgaaende Stolper. Af den gamle søndre Gavl er øvre Stokværk bevaret, med Skraastivere og Tavl i Mønstermuring. Denne Bindingsværksfløj, med de delvis gotisk bestemte Konstruktioner, tilhører øjensynlig 16'de Aarh.

Den maa være omtrent samtidig med de store grundmurede Huse, der i Aarhundredets Slutning opførtes Nord derfor i umiddelbar Tilslutning dertil. Her byggedes en Vinkelbygning, bestaaende af en bred østre Fløj i Fortsættelse af Bindingsværksbygningen, med Udløberfløj mod Øst, og en mallere nordlig Fløj, til denne sidste slutter sig mod Vest en taarnagtig Udbygning, der flugter med Gaardmuren. Nordfløjens vestlige Del har Portgennemkørsel. Begge Huse, der er opførte af Mursten i Renaissanceskifte, har delvis hvælvede, med huggen Kamp beklædte Kældere, derover to Stokværk, og vistnok oprindelig et øvre, lavere Stokværk. I det indvendige Hjørne er der i Kælderen Rester af et flerkantet Trappetaarn. I en Hængekarnap i nordøstre Hjørne mellem østre Hus og Udbygningen har en Vindeltrappe ført fra andet Stokværk op i Husets øvre Partier. Østre Fløj har Rundbuefrise under Gesimsen og vandret delt Sydgavl. Udløberfløjens Gavl er vand- og lodret inddelt. Paa Vinkelbygningens hele nordre Side er de øvre Stokværk kraget ud over nederste over konsolbaarne Rundbuer.

Bygherren var Jørgen Skram. Hans og hans Hustrus Vaaben staar paa en Indskrifttavle over Porten. De to store Huse var opførte 1 5 8 5. Selve Indskriften lyder: Herren gifue dig hvad dit Hierte begierer og fuldkomme alle din Anslag. Psal.   . Uden Herren bygger Huset, da arbeide de Forgefvis, som bygge derpaa. Psal. 197. Wi bygge her Huse oc store Feste, endog wi ere her fremmede Geste. Gud unde wos her saa at bygge og boo, at wi kunde naa den evige Roo. Anno 1585 lod Jørgen Skram til Tiele og hans kiere Hustru F. Hilleborg Daa opbygge tette Hus og Broo. Gud unde os den evige Roo.

Omtrent samtidig med de store Byggeforetagender undergik det gamle søndre Hus store Ændringer. Andet Stokværk blev gjort højere ved Inddragning af Halvstokværket, de fleste Vinduer forstørredes betydeligt og fik Kurvehanksbuer. Samtidig synes et Trappetaarn at være tilbygget paa nordre Side med Dør ind ogsaa til andet Stokværk. 1685 havde Taarnet Etagespir.

Disse Forandringer maa sikkert ogsaa skyldes Jørgen Skram, og rimeligvis være sket før han opførte Tjeles nuværende Hovedbygning.

XXXII.

Glorup, Svinninge S., Gudme H., Svendborg A.

Enestegaard. Tidligere laa den vistnok andetsteds, se p. 233.

Borggaarden er opført paa Pæle paa et oprindelig firkantet, snævert bebygget Voldsted med flad Profil, paa Hældningen ud mod Holm Dam. Adgangen har været fra Vest.

Det nuværende firfløjede Anlæg har under alle Huse flerdelte, delvis med Renaissancehvælvinger dækkede Kældre. Det nuværende Glorups nedre Partier maa stamme fra et Renaissanceanlæg, og dette kan kun være Chrf. Walkendorfs Glorup, der skal have haft fire Taarne.

I en Indskrift i Svinninge Kirke siger Christoffer Walkendorf bl. a., at han „haver opbygt Glorup af ny". Han døde 1601, og Gaarden maa være opført i Slutningen af 16'de Aarh.

Holsteinborg (før Braadegaard og Trolholm), Holsteinsborg S., V. Flakkebjærg H., Sorø A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Ligger meget lavt tæt ud mod Storebælt. Borg- og Ladegaard er opført paa samme store rektangulære Voldsted med størst Udstrækning i Øst—Vest. Adgangen er fra Nord.

Af det firfløjede Borggaardsanlæg er nordre Fløj indtil Vestfløjen ældst. Den er opført af Mursten, lagt i Krydsskifte, paa en Sokkel beklædt med huggen Kamp, har to Stokværk med store Vinduer med Kurvehanksbuer og har mulig haft lavt Halvstokværk. I Jærnankre bærer den Aarstallet 1598. Opført af Børge Trolle.

Noget senere er de øvrige Fløje komne til, opførte i samme Materialer og i samme Teknik som det ældre Hus. Søndre Fløj er gennemløbende med selvstændige Gavle. Vestre Fløj fik en korresponderende Gavl mod Nord og Kvistgavl over den hvælvede Portgennemkørsel. Hele søndre Fløj og søndre Halvdel af de to andre Fløje har flerdelt hvælvede Kældre og derover to Stokværk. Ligesaalidt her som i Nordfløjen lader oprindelige Skillerum sig paavise.

Til vestre Fløj slutter sig to ottekantede Taarne med Etagespir.

Desværre er alle fire Huse delvis dækkede af Cement og Gavlene overalt ombyggede. Efter et Maleri fra c. 1840 havde Vestfacaden svungne Gavle, delvis med vandrette Baand.

Paa det østre Hus staar paa en Vaabentavle Aarstallet 1639. Over Porten paa en Indskriftstavle staar Aarstallet 1648.

Niels Trolle og hans Hustru Helle Rosenkrantz's Navnebogstaver er anbragt i Jærn paa begge Taarnene. Paa det sydvestre

Taarn staar 1642, paa det nordvestre 1649. Opførelsen af Borggaarden har saaledes strakt sig over Perioden 1598—1649.

Dele af det senere noget udvidede Ladegaardsanlæg tilhører endnu den gotiske Renaissance. Et Kort fra c. 1800 viser tre isolerede Bygninger, Sønden, Vesten og Norden i Ladegaarden. Af dem staar endnu de to sidstnævnte; alle grundmurede og opførte i Krydsskifte. Efter Aarstal paa Ladegaardsbygningerne maa disse i alt væsentligt være opførte 1647—51.

[1]) L. Bobé: Holsteinborg i D. Hgde. ved 1920.

Sandholt, se p. 246.

Det ældre Anlæg undergik senere store Forandringer. Den østre Fløj, Porthuset, forhøjedes med et Stokværk og to ottekantede Taarne tilbyggedes paa de udvendige Hjørner. Vistnok samtidig tilbyggedes nuværende søndre, vestre og nordre Fløj. Første og sidstnævnte er gennemløbende, oprindelig med selvstændige Gavle mod Vest. Nordvestre og sydvestre Hjørne fik ligeledes Taarne.

Søndre og vestre Fløj har oprindelig haft 2 Stokværk. Nordre Fløj hvælvet todelt Kælder og derover ligeledes oprindelig to Stokværk. De store Vinduer har Kurvehanksbuer.

1788—89 ombyggedes Gaarden fuldstændig og fik i alt væsentligt sit nuværende Udseende.

De store Byggeforetagender, der maa tilhøre Aarene omkring 1600, har antagelig fundet Sted efter en Brand 1590 og skyldes Knud Rud.

Benzon (før Sostrup og Scheel), Gjerrild S., Nørre H., Randers A.[1])

Enestegaard. Ligger lavt ud mod Engdrag. Borggaarden paa et firkantet, snævert bebygget Voldsted med en flad Profil. Adgang fra Nord fra Ladegaarden.

Borggaarden bestaar nu af et Hovedhus med to korte Sidefløje. Efter Fundamenter paa Voldstedet har det imidlertid været Hensigten at opføre et firlænget Anlæg. Kun Halvdelen er bleven fuldført. Ogsaa Sidefløjens Bindingsværksgavle viser, at Byggeriet ikke er bleven afsluttet.

Hele Bygningen er opført paa en med huggen Kamp beklædt Sokkel af Mursten, lagt i Krydsskifte. Den har hvælvet Kælder og derover tre Stokværk. Paa Sidefløjenes Ydersider er udbygget kar-

napagtige Trappeudbygninger; Vinduerne er store og har Kurvehanksbuer. Nordfløjen har midt gennem Huset hvælvet Portgennemkørsel og ud mod Adgangen en senere opsat Sandstensportal. Topstykket over Portalen fortsattes tidligere opad i Sandstenspilastre, der indfattede de midterste Vinduer, hvoraf andet Stokværks synes at have haft en særlig Indramning af Sandsten. Gavlene er vandret inddelte med Murstensbaand.

Efter Aarstal over Portalen har Byggearbejderne staaet paa i 7 Aar, fra 1599—1606. Jakob Seefeldt begyndte dem; hans Enke, Sofie Bille, fuldførte dem.

Efter 1613, da Jørgen Skeel blev Ejer, opsatte han den prægtige Sandstensportal med tilhørende Pilasterudsmykning paa Adgangssiden.

[1]) E. Haugsted: Benzon i D. Hgde. ved 1920.

Rosenholm, se p. 295, 304, 324.

Svarende til nordre Forbindelsesfløj opførtes senere en søndre.

Hvor denne nu støder til Portfløjen, laa, som allerede nævnt, en smal, taarnagtig Udbygning, der bl. a. har indeholdt en tøndehvælvet Trappegang.

Paa et eller andet Tidspunkt er nu denne Tilbygning bleven ændret. I dens nederste Stokværk indrettedes et hvælvet Rum, i dens andet et højloftet Kammer med fladt Loft, med Vindue mod Nord ind mod Gaarden og prydet med Kalkdekorationer — nu de eneste paaviselige paa hele Rosenholm. En Vindeltrappe, hvis nederste Trin er bevarede, førte fra det hvælvede Kammers nordvestre Hjørne op til denne Stue. Ændring af Tilbygningen maa have fundet Sted i Renaissancetiden — Hvælvingens Konstruktion og Kalkdekorationernes Karakter viser det og maa antages at stamme fra Holger Rosenkrantz's Tid. Kalkdekorationen i øverste Stokværk staar endnu ganke frisk og Rummet her kan kun have været ret kort i Brug, inden Tilbygningen delvis nedreves og gik ind i søndre og meget lavere Fløj.

Denne svarer i Materiale, Teknik og dekorativ Behandling af Facaderne i alt væsentligt til de ældre Fløje og glider harmonisk ind i Borggaardens fælles Stilkarakter.

Den er i to Stokværk, hvoraf det øvre er højere end det nedre. Af den oprindelige indre Anordning er intet væsentlig tilbage. Ejendommelig er den sløje Tagstol. Medens Tagstolene over de tre

andre Huse er gode og solide og af Tømmer, der er tilhugget til Lejligheden, er Taget her ringe og har været benyttet tidligere i anden Forbindelse.

Ogsaa dette viser hen til, at søndre Forbindelsesfløj stammer fra en forholdsvis sen Tid af 17de, mulig fra 18de Aarh.

XXXIII.

Ulstrup, Vinge S., Middelsom H., Viborg A.

Enestegaard. Oprettet som Hovedgaard i sin nuværende Form i Slutningen af 16'de Aarh.; i Aarene efter 1579. Den ligger lavt ud mod Engene ved Gudenaa.

Borggaarden er opført paa et nu stærkt forstyrret, ret rummeligt bebygget, firkantet Voldsted med flad Profil og Adgang fra Øst fra Ladegaarden. Borggaarden er trefløjet, modvendt Adgangen, med Taarn over Portgennemkørslen og ottekantede Hjørnetaarne mod Øst. Ældst er den lave nordre Fløj, der kun er eet Stokværk, har Portgennemkørsel og et bredere Vestparti. De nedre Partier er opførte af store Sten, af Størrelse 26 à 27 × 12 × 7½ à 8 cm i Krydsskifte. Vinduer og Port har affasede Karmsten og Kurvehanksbuer. Dette Hus maa i sin oprindelige Skikkelse være opført i Aarene efter 1579. Christen Skeels og hans Hustru Margrethe Brahes Navn staar i Jernakre under Gesimsen, men kan først være anbragt der noget senere, dog sikkert inden hans Død 1595; thi Huset maa nogen Tid efter være bleven ombygget, mulig forhøjet noget og de øvrige Partier paamurede med mindre Sten af Størrelse 25 à 26 × 12 × 6½ cm.

Samme Stenstørrelse er anvendt ved Opførelsen af Borggaardens to andre Fløje og det høje Parti af den nordre Fløj. Ogsaa disse Bygninger er murede i Krydsskifte. Sokkelen er overalt beklædt med huggen Kamp.

Det anselige søndre Hus har hvælvet, flerdelt Kælder og derover to Stokværk.

Jernbogstaverne og Aarstal fortæller, at dette Hus og Hjørnetaarnet her er opført af F(ru) K(irsten) Lunge og Her Jørgen Skeel 1617.

Den høje Del af nordre Fløj, der har to Stokværk, er ligeledes, tilligemed Hjørnetaarnet, opført 1617 af J(ørgen) S(keel).

Østre Hus — Portfløjen —, der er lagt saaledes, at de to tilstødende Huse springer flere Meter frem foran dem mod Øst og hvis

hvælvede Portgennemkørsel er lagt i et ligeledes mod Øst fremspringende Parti, der opefter fortsættes i Porttaarnet — har tøndehvælvet Kælder Nord for Portgennemkørslen — og derover et Stokværk, der syd for Porten er hvælvet.

Indskrifttavlen over den prægtige, drabantprydede og med rig Ornamentik smykkede Sandstensportal fortæller — efter et Citat af Ps. 116 — at Portalen er opsat og Portfløjen antagelig fuldført 1617 af „Jørgen Skiel til Sostorp, Ridder“. Til Siden for hans Navne staar hans Hustruers Navne: F(ru) Kirsten Lunge og F(ru) Jytte Brock.

De nuværende Taarnafdækninger er næppe de oprindelige. Efter Afbildninger af Ulstrup paa et af Tapeterne paa Gl. Estrup havde Hjørnetaarnene Etagespir.

Det store søndre Hus har imidlertid ud mod Gaarden tydelige Spor af, at det her har været paatænkt at tilbygge en vestre Fløj af samme Højde og Dimensioner og Paabygning af et Stokværk over det lave, ældre nordre Hus vilde have været en naturlig Konsekvens heraf. Den arkitektoniske Ide, der ligger til Grund for Ulstrups Borggaardsanlæg, er klar nok. Det er det trefløjede Borggaardsanlæg med lav Portfløj til den fjerde Side. Men Planen er ikke bleven gennemført, og Ulstrup er kun et Fragment af en stort tænkt Tanke.

I 18de Aarh. i Grev Jørgen Scheels Ejertid har Borggaarden gennemgaaet en Del Forandringer.

Den store, anselige grundmurede Ladegaard, med højtopmurede kamtakkede Gavle, bærer paa nordre Længe i Jærn Aarstallet 1668 og Bogstaverne C. S. B. R., der hentyder til Christen Skeel, død 1688, og hans Hustru Birgitte Rosenkrantz. Paa søndre Længes Vestgavl staar: Raben, og paa den store Ladebygnings ene Gavl atter C. S. og B. R.

Løvenborg (før Ellinge og Birkholm), Butterup S., Merløse H., Holbæk A.[1])

Oprindelig Landsbyhovedgaard. Ligger lavt ud mod Sø og Eng. Borggaardsanlæget paa en firkantet tildannet Holm, oprindelig meget snævert bebygget, med flad Profil og Adgang fra Vest fra Ladegaarden.

Borggaarden bestaar af tre Fløje, en nordre og søndre med Kælder og derover eet Stokværk, forbundne mod Vest med en vistnok ikke helt fra første Færd paatænkt Portfløj, nu i to,

oprindelig kun i eet Stokværk, med Sandstensportal paa Adgangssiden. De to Sidefløje har ottekantede, oprindelig med Spaan og Bly dækkede Spir henholdsvis mod Nordvest—Sydvest. Til nordre Fløj slutter sig en højere Bygning af Fløjens Bredde med karnapagtig Udbygning mod Øst. Den er i to Stokværk, har Gavle mod Nord og Syd og er det eneste, der blev opført af en paatænkt østre Fløj.

Den tilsvarende Bygning ved søndre Fløj og Trappetaarnet i Gaarden er langt senere Tilføjelser.

En muret Bro fører over Graven fra Ladegaarden. Denne, et stort, regelmæssigt trefløjet Anlæg, er samtidigt med Borggarden.

Bygherren var Malte Juul og efter Aarstallet 1634 paa en af Ladegaardens Bygninger maa det store Byggeforetagende have fundet Sted i 1630'erne.

[1]) Chr. Ax. Jensen: Løvenborg. Architekten VIII, p. 173. — L. Bobé i Danske Herregaarde ved 1920.

Holckenhavn, se p. 225, 301.

Til det tidligere Vinkelanlæg føjedes senere andre Bygninger.

Midt for Østfløjen rejstes et svært Trappetaarn, og fra Taarnet til Nordfløjen opførtes en Tilbygning i to Stokværk med tre selvstændige Gavle. Ved Østfløjens sydøstre Hjørne tilbyggedes et Taarn med hvælvet Kælder, derover to Stokværk og øverst et Halvstokværk. Omtrent samtidig er mulig ogsaa Nordfløjens korte Udløberfløj mod Nord bleven til.

Alle disse Tilbygninger har samme Kvadermuring som de ældre Huse og de maa være opførte af Jakob Jakobsen Ulfelt i de nærmeste Aar før og efter 1600.

Da Gaarden var kommen i Ellen Marsvins Eje opførte hun 1631 det vestre Hus, der ved en mindre taarnlignende Forbindelsesbygning forbandtes med Nordfløjen. Det nye Hus har i den større nordlige Del hvælvet Kælder og derover to Stokværk; i den søndre Del danner Kælderstokværk og nederste Stokværk eet Rum, indrettet til Kapel. Et Taarn ud mod Gaardsiden er senere nedbrudt.

Ellen Marsvin ombyggede 1634 Porthuset og opførte en lav Portfløj paa et Stokværk, med Kælder og Vægterloft. Mod Gaarden opførtes et rundt Trappetaarn.

Ellen Marsvin foretog ogsaa store Byggearbejder i Ladegaarden. Til den af Jakob Ulfelt 1611 opførte, grundmurede Lade, føjede hun 1629 en vestlig Staldlænge og 1636 en østlig, begge i Grundmur.

XXXIV.

Arreskov, se p. 229, 269.

Som det ældre Hus er ogsaa de senere tilkomne Huse stærkt ombyggede i moderne Tid.

Til det østre Hus byggedes en n o r d r e F l ø j, hvori Portgennemkørselen er anbragt i et mod Nord fremspringende Murparti og en v e s t r e F l ø j, begge opførte paa en med huggen Kamp beklædt Sokkel af Mursten af Størrelsen: 28 × 8 × 13 cm, lagt i Krydsskifte. De to Huse er murede i Forbandt og er samtidige. En kort Udløberfløj i nordøstre Hjørne har Nordfløjens Dimensioner. Som det ældre østre Hus er ogsaa begge disse Fløje stærkt ombyggede. Af Nordfløjen har Partiet Vest for Porten Kælder, forøvrigt to Stokværk. Udløberfløjen har hvælvet Kælder og nedre Stokværk. Vestre Fløj har en stor udelt, tøndehvælvet Kælder, derover to Stokværk og har mulig haft et øvre paa Rundbuer udkraget Halvstokværk.

Noget, men ikke meget senere, er søndre, betydeligt lavere Hus tilbygget som en Udløberfløj fra Vestfløjen, der springer et godt Stykke frem foran den. Imod Øst ligger den frit, nu kun ved et kort Murstykke sammenbgget med Østfløjen. Den er opført af samme Materiale og i samme Teknik som de to andre Huse, er i to Stokværk og har ved sydøstre Hjørne et rundt Taarn med hvælvet Kælder.

Hele Anlægets Sydside, Taarnet medregnet, hviler paa en høj, granitbeklædt Skraasokkel, foroven afsluttet af en svær Rundstav. Vestfløjens to Hjørner mod Syd er murede i Kvadermønster, ligeledes hele Taarnet.

Alt i alt maa disse tre Huse tilhøre samme Byggeperiode og være bleven til i sidste Tredjedel af 16'de Aarh.

Efter Indskriften paa den nu i Porten indmurede Tavle siges „P o r t h u s e t“ at være opført 1 5 7 3 af Erik Rosenkrantz. Da vestre Fløj er samtidig med den, har den maaske ikke været paabegyndt endnu, da Tavlen sattes op, antagelig over Porten.

Vestfløjen er følgelig ikke nævnt. Men baade den og Sydfløjen maa have staaet færdige ikke længe efter og være opførte af Jakob Rosenkrantz, der ejede Gaarden 1575—1616.

Fjellebro. Se p. 278.

Foruden den nordre Fløj opførtes senere tre andre Fløje, hvoraf den østre forlængst er nedrevet. Syd og Vestfløjen er uregel-

mæssigt sammenbyggede indbyrdes. Vestfløjen er forbunden med den ældre nordre Fløj med en kort Mur.

Begge Huse er opført paa granitklædt Sokkel af Mursten i Krydsskifte. De er i to Stokværk. Søndre Fløj har hvælvet Portgennemkørsel. Til Højre for denne er et stort hvælvet Rum, oprindelig brugt til Kapel.

Støvringgaard, p. 268, 302.

Til det tidligere Vinkelanlæg føjedes senere et søndre Hus, tilligemed den korte Udløberfløj mod Vest, der foran Nordgavlen har en lille taarnagtig Udbygning. Bygningen er af Mursten i Krydsskifte paa en med huggen Kamp beklædt Sokkel. Den har hvælvet Kælder og derover to Stokværk, med blændingsprydet Vestgavl. Efter Aarstal paa denne er den opført 1622, da Mogens Kaas ejede Gaarden. 1630 tilbyggede han en taarnagtig Udbygning mod Syd med Saddeltag.

Ladegaardens ældre Bygninger er af Bindingsværk; nordre og østre Fløj i to Stokværk.

Over Porten i den lange Vestlænge staar udvendig en Sandstenstavle med Aarstallet 1623, Navnene Mogens Kaas og Sidsel Friis og deres Vaaben.

Indvendig mod Gaarden er indmuret Fragment af en anden Sandstenstavle, der bærer forskellige Vaaben i Rækkefølge fra Venstre mod Højre: Galt, Kaas (med Sparren), Skaktavl-Friis og Bjørn. Ogsaa denne Tavle maa være opsat af Mogens Kaas, men har sikkert oprindelig været anbragt andetsteds, antagelig i Borggaarden.

Boller. Se p. 237.

Op til Nordfløjens sydøstre Hjørne opførtes senere en østre Fløj af Mursten af Størrelse 28 × 9 × 13 cm, og lagte i Krydsskifte. Den er i to Stokværk med lavt Styrterum. Vinduerne er store, har Kurvehanksbuer og Skraakantprofil. Fløjen har tidligere haft et ottekantet Trappetaarn med Spir[1]). Over dettes Dør sad antagelig tidligere den nu i Muren indsatte Tavle, der indeholder følgende Indskrift.

K. Gyldenstjerne. Ihs. Aar efter Guds Byrd 1588 lod Fru Karen Gyldenstiern, salig Holger Rosenkrantzes til Boller opbyge thete Hus. Gud almectigste bevare thedt fra Waade og Skade. Amen.

Karen Gyldenstjerne har utvivlsomt samtidig bygget søndre Fløj. De nederste Partier af denne er opførte i Krydsskifte; men

Dele af Sokkelmuren er dog murede i Munkeskifte og altsaa ældre endnu. Der har øjensynlig været Tale om en Ombygning[2]). Ogsaa i vestre Fløj — Portfløjen — er der Murværk i Krydsskifte, og ogsaa denne kan skyldes Karen Gyldenstjerne.

Men begge de sidstnævnte Fløje er ganske ombyggede 1769, samtidig med, at Borggaarden i det store og Hele fik sit nuværende Udseende.

I det store, vidtløftige, men meget uregelmæssige Ladegaardsanlæg findes i adskillige af de grundmurede Huse Murværk i Krydsskifte og Vinduer med Kurvehanksbuer. Deres Opførelsestid falder utvivlsomt delvis sammen med de store Byggeforetagender paa Borggaarden i 16'de Aarh.

1) D. Atl., T. IV, 151.
2) Trap Dnmk. V, p. 917.

Kongstedlund, Sdr. Kongerslev S., Hellum H., Aalborg A.[1])

Enestegaard.* Borggaarden ligger lavt paa et firkantet Voldsted med flad Profil og Adgang fra Nord. Bygningen er nu tofløjet. Ældst er vestre Hus, opført af Mursten i Krydsskifte paa et Fundament af raa Kamp og med en flere Skifter høj Sokkel beklædt med huggen Kamp. Det har hvælvet Kælder og to Stokværk. Mod Vest har der været to karnapagtige Hemmeligheder. Vinduerne har Kurvehanksbuer. Efter Jærntal paa Nordgavlen opførtes dette Hus 1592. Bygherren var Niels Juul.

Dette Hus har i sin Tid fra første Færd været organisk sammenbygget med et søndre Hus, der maa have været af Bindingsværk. Dette stemmer ogsaa med den lokale Tradition; efter denne skal søndre Hus have haft Kælder. Antagelig er der her Tale om et noget ældre, mindre anseligt, men solret liggende Vaaningshus.

Paa det nye Hovedhus ind mod Gaarden opsattes senere en pompøst udhuggen Sandstensportal af Iver Krabbe og Dorte Juel, med deres Vaaben og Navnebogstaver samt Aarstallet 1640. Iver Krabbe ejede Gaarden fra 1637—41.

1) Alex. Rasmussen i D. Hgde. ved 1920.

NOTER

INDLEDNING

¹) Fr. Beckett: Frederiksborg Slot I og II, udg. af D. nat.-hist. Museum, 1914, 18.

²) Ved Udtrykket Opbygning forstaas her — i Modsætning til Betegnelsen Snit (Længdesnit, Tværsnit), der tegnemæssigt gengiver et lodret Plan gennem en Bygning, den Maade, rumligt og plastisk opfattet, hvorpaa en Bygning er formet over en given Grundplan. Jvfr. Vilh. Lorenzen: Det danske Hus I, Forordet.

³) Materialet til nærværende Arbejde er samlet før 1919.

⁴) Nationalmuseets II Afd.; Arkivet (i det følgende forkortet til: N. M. II. A.): Registratur over Kildesteder. Indgravningen foretoges af Iver Juel.

MATERIALET

¹) Chr. Ax. Jensen: Dragsholm i D. Hgde. ved 1920.

²) Chr. Ax. Jensen: Gjorslev i D. Hgde. ved 1920.

³) Jvf. Tegninger i N. M. II. A.

⁴) K. Erslev: Dronning Margrethe, 353.

⁵) Dmks. gl. Folkeviser. Ridderviser II, p. 300 ff.

⁶) Aarsberetnr. fra Geheimearchivet II, p. 54, 61, 75.

⁷) Wad: Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. II, 81.

⁸) D. Mag. IV, p. 148. Hans Skildring, der forøvrigt maa staa for hans egen Regning, er meget oplysende om en Herregaards Fortifikationsforhold i Midten af 17'de Aarh. Gaarden var dengang som nu omgivet af dybe og brede Grave. Husene grundmurede „med 3½ Alen tykke Mure rundtom, vel forpalisaderet." Der har altsaa været Pallisadeværn. Derimod havde Hans Friis ingen „Stykker", og kun „en Snes Mand eller tre vel bevæbnet inde hos mig, foruden mine egne Folk." Fjenden havde hverken Stykker eller Fodfolk, kun Rytteri.

⁹) Pont: Danske Atlas III, 621.

¹⁰) Henrik Pedersen: Herregaardsbedriften i sidste Halvdel af det 17'de Aarh. Hist. Tidsskrift 8 R. VI, p. 5 f.

¹¹) Vilh. Lorenzen: Bidrag til vore Herregaardes ældste Hist. Fortid og Nutid, I, p. 205 ff.

¹²) Vilh. Lütken: Bidrag til Langelands Hisorie 1909, p. 139 ff.

¹³) Suhm: Smlgr. til dansk Hist. I, p. 76 f.

¹⁴) Meget oplysende, og stærkt benyttede i nærværende Arbejde er Synsforretninger, der blev afholdte i Anledning af Kronens Mageskifter i 16'de Aarh.s senere Del og nu findes i Rigsarkivet. Nogle faa har været trykt i Udtog, kun ganske enkelte helt og holdent, som Synet over Krogagergaard i Aktst. til Opl. af Dmks. indre Forhold, II, p. 21 f.

[15]) Beckett: Frederiksborg II, Slottets Historie, p. 15.

[16]) N. M. II. A. Udgravninger og Opmaalinger ved C. M. Smidt.

[17]) Ny Kirkeh. Saml. V. 371 ff.

[18]) Pont: D. Atl. IV, 456.

[19]) N. M. II. A. Herredsbeskr.

[20]) Danske Mag. 3. R., V, 46; D. Atl. IV, 447.

[21]) Nødskov: Beskr. over T. 1787.

[22]) Den Tanke er ikke udelukket, at slige Udflytninger fra en Landsby har fundet Sted ogsaa i Middelalderens ældre Aarhundrede, og at det da undertiden kun var Borggaarden, der flyttedes ud. Det kunde fremgaa af visse Forhold ved Klingstrup i Svendborg Amt. Den nu nedlagte Landsby Klingstrup maa antages at have ligget, hvor det nuværende Klingstrupgaard har sin Plads. Men Borggaarden laa tidligere c. 800 m derfra, hvorimod Ladegaarden allerede i 17'de Aarh.s Begyndelse laa, hvor den nu ligger. Hennig Walkendorfs storartede Anlæg fra dengang er endnu delvis til. Ladegaarden har i saa Tilfælde altid ligget her og er stadig bleven i Landsbyen, efter at Borggaarden er vandret ud. Først i 19'de Aarh. er en ny Hovedbygning bleven opført tæt ved Ladegaarden.

[23]) Regesta II, T. I, P. I, 5310.

[24]) L. Bobé: Kokkedal i D. Hgde. ved 1920.

[25]) Samlgr. t. jydsk Hist. og Top. IX, 1 ff.

[26]) Jvf. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfelds Historie 1868, pass.

[27]) Samlinger til fynsk Hist. og Top. VI, p. 209 ff. — C. Uldall i Illustreret Tidende 1917, p. 211 ff.

BELIGGENHED

[1]) John M. Møller: Hist. Oplysninger om K. Sogn i Fra Arkiv og Museum V, p. 71 ff.

[2]) Et mærkeligt skriftligt Vidnesbyrd, der antyder samme Mulighed for Ørre Kirke i Ringkøbing Amt er et Kongebrev fra 6. Jan. 1447, hvori det hedder: „Ogsaa endog at Ørre Kirke siges nu at staa paa Ørregaards Grund, skal hun alligevel blive en fri Kirke'. K. Understrup: Ørre Sogn, p. 50.

[3]) De har — som det 1451 hedder om det gamle Viksø Slot i Frederiksborg Amt — været „Enemærker", „besluttet, begravet, stenet og stablet fra andre Marker". (C. Carstensen: Viksø Sogns Hist. 1884, p. 3 ff.). — Paa den anden Side behøver Herregaarde i Landsbyer ikke at være i Fællesskab med Byjorden, c. 1370—90 havde Hovedgaarden Asnæs i Asnæs Sogn, Ods Herred, Holbæk Amt — nu forlængst nedlagt — ikke rebdragen Jord, og dens 14 Gaardsæder „havde deres Marker af Hovedgaardens Jord og ikke af Byens Jord". (Roskilde Bisps Jordebog: Script. Rerum Dan. VII, p. 30).

[4]) Jfr. Henrik Pedersen: Anf. Afh. i H. T. 8 R., VI Bd., p. 22 ff.

[5]) Jfr. Vilh. Lorenzen: Bidrag til vore Herregaardes ældste Historie i Fortid og Nutid, 7'de og 8'de Hæfte, p. 205 ff.

[6]) H. F. Rørdam: Danske Kirkelove II, 548.

[7]) Børglumkloster, Ørslevkloster, Brahetrolleborg, for blot at nævne nogle, er Eksempler derpaa.

[8]) I vedføjede Kort er ikke medtaget nogle smaa, kun lidet kendte Adelsgaarde i Landsbyer. En medvirkende — agrarisk — Aarsag til at lægge Herregaardene ud i Lavninger ved Aa og Sø har sikkert været Hensynet til Engene for den intensive Kvægdrifts Skyld. Utallige Retssager om Enge og selv Smaastykker af Enge viser, hvor vigtigt det var for Datidens Herregaarde at have megen og god Eng.

[9]) Erslev: Rep. 3333.

BYGGESTED OG VOLDSTED

1) Jvf. Vilh. Lorenzen: Anf. Afh. i: Fortid og Nutid, p. 218.

2) Dmks. gl. Folkeviser VI, p. 14 ff. — De Tilfælde, hvor det antydes, at en Gaard er befæstet, er kun faa. Som Eksempel skal her henvises til Visen om Palles Drab (anf. V. VI, p. 28 ff.).

Hr. Palle siger først overlegent:

Der staar et Hus udi min Gaard,
det er opmuret med Stene.
Kommer jeg der i Aften ind,
jeg ræddes ikke for 30 raske Hofmænd.

Men senere faar han en anden Opfattelse:

Palle han ud af Marken løb
altover de dybe Dige (d. e.: Grave)
Efter løb Jomfruens Brødre syv,
de vilde hannem hugge og ikke gribe.

3) Meddelt af Lærer E. Petersen, N. Lyndelse.

4) Saml. t. j. Hist. og Top. VII, 22.

5) Saml. t. j. Hist. og Top. VII, 235 ff.

6) D. Mag. IV, p. 200 ff.

7) H. Pedersen: Anf. Afh. H. T. 8 R. VI, p. 28.

8) Olstrupgaard (nu Lungholm): Præsten i Ærindlev og Olstrup meddeler 1654, at Palle Rosenkrantz til Krænkerup afbrød Byen Pugerup (3 „maadelige" Gaarde) og to „skønne" i Olstrup, „og igen, som Olstrupgaard laa, lod opsætte det skønne Herresæde i Olstrup Sogn, som kaldes Lungholm, saaledes benævnt af den s. Velb. gode Husfrue, Fru Lisbeth Lunge". (K. Saml. II, 165 f.).

9) T. A. Becker i Orion III, p. 321 ff.

10) Biogr. Lex. VII, 552.

11) Ved Funderingsarbejder 1914—1915 viste det sig, at Rygaards nordre Hus var opført paa en naturlig lille Forhøjning i Terrainet, hvorom det firkantede Voldsted var dannet. Meddelt af Arkitekt I. Bentsen. — Det samme er Tilfældet paa det gamle Næs (Næsholm) nu Lindenborg (Meddelt af Lensgreve Schimmelmann).

12) N. M. II A. Skitse af Skodborghus's Voldsted af Heinr. Hansen.

13) Geng. i Fortid og Nutid: Vilh. Lorenzen: Anf. Afh. Afbildning, p. 214.

14) Hvorvidt denne Gaard er bleven flyttet og fortsat i det nærliggende Lundsgaard eller den er sammenlagt med den, lader sig vanskeligt oplyse.

15) Thiset: Broholm, p. 2.

16) Kort fra 17'de Aarh. gegivet i P. B. Grandjean: Torbenfeld i D. Hgde. ved 1920.

17) K. Hansen: Danske Ridderborge, p. 37 ff.

18) Chr. Ax. Jensen i D. Hgde. ved 1920.

19) Jvf. Architekten, XVIII, 437.

20) Rigsark. Personalh. Smlgr., Mogens Gyldenstjerne vedk. Sager 1556—59. Gengivet (uden Tilskrifter) i F. R. Friis Smlgr. til dansk Bygnings- og Kunsthistorie, p. 278.

21) Opm. af. M. Clemmensen i N. M. II. A.

22) For Tysklands Vedkommende se Reuleaux: Die gesch. Entwickl. des Befestigungswesen (Smlg. Göschen) 1912, p. 17.

23) Toftholm, Mørke S., Tudse H., Holbæk A. Oprettet som Hovedgaard af Torben Billes Strøgods i denne Egn i Tiden efter 1465. Omtales som Hovedgaard 1570 (Mollerup: Billeætten I, 47).

24) Paa Rygaard og Egeskov i Svendborg Amt er Forholdet et lignende. Holm og Beckett: Danske Herreborge.

25) Se for Nakkebølle og Borreby: Holm og Beckett: Danske Herreborge. For Faarevejle: K. Hansen: Danske Ridderborge.

26) I Sønderjylland Kohøved ved Eckernførde og det nedbrudte Østerholm paa Als.

27) Velvilligst meddelt af Architekt M. Clemmensen.

[28]) O. Nielsen: Hjerm og Ginding Herred, p. 373.

[29]) Kanc.'s Brvb. $^{16}/_{8}$ 1584.

[30]) D. Atlas V, p. 83, jfr. Udtrykket „den nedre Ladegaard" ved Bygholm, Kanc. Brevb. $^{3}/_{10}$ 1551.

[31]) D. Atlas V, 769.

[32]) Rigsark. Besigtelse 1576.

[33]) Paa Gisselfeld havde Staldgaarden sin Plads paa Borggaardsvoldstedet, medens Ladegaarden laa Nord for dette.

[34]) Den ikke ualmindelige Betegnelse for middelalderlige befæstede Gaarde: curia et castrum el. curia et fortalitium — paa Dansk „Gaard og Borg" — kan være en Følge af det ikke ualmindelige Forhold, at Borggaard og Ladegaard i Middelalderen ofte har ligget fjernt fra hinanden.

[35]) Plan af Gunderupgaard i N. M. II. A. Oprettet til Herregaard 1588 af Goslev Budde.

[36]) Et ældre middelalderligt Anlæg er vistnok Birkelse i Aalborg Amt, hvor en nu næsten sløjfet Vold synes at have strakt sig udenfor oprindelige Grave i en Bue østlig om Voldstedet, der mod Vest værnedes af Ry A., jvf. Kort fra 1813, Matrikularkivet. — Ligeledes det uregelmæssige Anlæg paa Saltø i Sorø Amt, vistnok oprindelig med Ydervold helt rundt. N. M. II. A. Herredsindberetning af I. B. Løffler.

[37]) At vidtløftige Anlæg ikke har været helt ualmindelige paa senmiddelalderlige Herregaarde viser ogsaa Skiftebrevet over Vemmetofte. Brasch: Vemmetofte, p. 40.

[38]) Alb. Dürer: Etlicher Unterricht zur Befestigung der Städte, Schlosz u. Flecken. Nürnberg 1527. Jvf. O Piper: Burgenkunde 3. Aufl. 1912, p. 253.

[39]) Det er overordentlig betegnende, at Crusius i Descriptio Bredenbergæ 1569 siger om Breitenburg i Holsten, anlagt 1530, og dets Bygherre, Feltherre Johan Rantzau: „Skønt det ikke har været den kloge Helt (Rantzau) ubekendt", at Firkantformen var forældet og farlig, „har han dog ment, at den kvadratiske Form har været at foretrække". Vilh. Lorenzen Rantzauske Borge og Herresæder, 1912, p. 23. — Katholms Voldsted har ud for de to Taarne Antydninger af bastionære Anlæg. Ligeledes er et bastionært Fremspring synligt paa det nordvestre Hjørne af Schackenborgs og paa Eskildsmarks Voldsteder i Sydslesvig.

[40]) I Sverrig var det Arkitektfamilien Pahr, der indførte det bastonære System i den af Sammichele praktiserede Form (Aug. Hahr: Zeitschrift f. Gesch. d. Arch. V, 52). Det skete her i Johan III's Tid.

[41]) Resens Atlas: 1. To Tegninger tilegnede Præses regius Dracksholmiæ Christoffer Urne (Lensmand. 1645—58). Tegn. af Dragsholm i Forbindelse med Prospektet af Nykøbing (S.) viser D. efter Svenskekrigens Ødelæggelse og en foreløbig Istandsættelse. Kgl. Bibl. — Alle 3 Tegninger gengivet i: D. Hgde. ved 1920.

[42]) E. Dahlberg: Svecia antiqua et hodierna.

[43]) D. Mag. IV, p. 200.

[44]) Mag. til den danske Adels Hist. 1824, I, p. 71 f.

[45]) Rigsark.s Besigtigelser i Maj 1573.

[46]) Aarsberetning fra Geheimearchivet I, 161.

[47]) Ved Befæstningsarbejderne paa Nyborg Slot omtales Graversvende og Voldmestre. Nye D. Mag. II, 177 ff.

[48]) S. R. D. III, 286.

[49]) 1255 forbyder Christoffer I Adelsmænd at tvinge Bønder til „munitiones et fossatas facere" saa længe Slet og Høst stod paa (Kofoed Ancher: Lovhistorie II, p. 548).

[50]) Kort og Tegn. N. M. II. A. af M. Borch.

[51]) Kanc.s Brevb. $^{1}/_{5}$ 1585.

[52]) S. Vedel: Erindr. og Efterretn. om Søbysøgaard, 1859, p. 21 f.

[53]) S. t. j. Hist. og Top. 2 R. 2 B., p. 104 ff., 2 R. 1 Bd., p. 252 ff., p. 306.

[54]) Dmks. geologiske Undersøgelser I. R. Nr. 11, p. 4.

[55]) Opmr. i N. M. II. A.

[56]) D. Atl. V, 999: „Ikke et eneste Hus paa Garden var lagt solret, hvorover megen Fabel af gemene Mand fortælles".

SENGOTIKKEN

[1]) R. Mejborg: Borgerlige Huse. 1881, p. 48.

[2]) Rigsark. Besigtigelse.

[3]) Rigsark. Besigtigelse.

[4]) Clausholm i D. Hgde. ved 1920.

[5]) Vilh. Lorenzen. Rantz: Borge og Herresæder, p. 24.

[6]) Fr. Beckett: Frederiksborg II, p. 3 ff.

[7]) Biogr. Lex. XVIII, p. 93 f.

[8]) Det lave, øvre Halvstokværk svarer til, hvad Nutiden kalder Trimpel.

[9]) Er Trimpelen saa høj, at der er Plads til Aabninger (Skydeskaar etc.) kaldtes Halvstokværket — som i Besigtigelsen over Voergaard — for „Styrterum". Sidstnævnte Betegnelse synes dog ogsaa at kunne bruges om en almindelig Trimpel.

[10]) Kanc. Brevb. 18. Maj 1577.

[11]) Vilh. Lorenzen: Gl. d. Bygningskultur IV, p. 18.

[12]) A. f. n. O. 1885, p. 328 ff.

[13]) A. Hahr: Skaanska Borgar, 1. Hæfte, p. 4.

[14]) Ældre danske Arkivreg. 1, 95.

[15]) Danske Saml. II, p. 55 f.

[16]) D. Atlas III, 325.

[17]) L. Boesen: Beskrivelse over Lundsgaard. 1769.

[18]) O. Piper: Abriz d. Bürgenkunde 1914, p. 39.

[19]) Ogsaa den nu nedbrudte grundmurede Portfløj paa Barritskov havde et saadant Portfremspring. Meddelt af Arkitekt M. Clemmensen.

[20]) Chr. Ax. Jensen: Taarnborg i Ribe, med Tegn. af Prof. Amberg i Architekten XI, p. 289 ff.

[21]) Haupt: Bau und Kunstdenkm. I, p. 467 ff.

[22]) S. t. j. Hist. og Top. IX, p. 229 ff.

[23]) Jvf. den skønne Trappe fra 13'de Aarh. i Løgum Kloster.

[24]) Vilh. Lorenzen: De danske Klostres Bygningshistorie I og II pass.

[25]) Rasmussen: Gisselfeld.

[26]) En tilsvarende Byggemaade findes paa det samtidige Aalborghus.

[27]) L. Thurah: Den danske Vitruvius.

[28]) Erslev: Rep. 6016.

[29]) A. f. n. O. 1853, p. 92.

[30]) D. Mag. V, 215.

[31]) O. Blom: Lodbøssen fra Vedelspang. A. f. n. O. 1872, p. 229.

[32]) Afb. i Fr. Beckett og Holm: D. Herreborge.

[33]) Burmann Becker: Anf. V. 1, p. 33.

[34]) Vilh. Lorenzen: De d. Helligaandsklostres Bygningshist., p. 94 f.

[35]) Han har ogsaa for Axel Juul ombygget hans Sognekirke Astrup, hvor bl. a. ogsaa Patriarkalkorset forekommer paa Taarnet.

[36]) Om Hillerødsholm: Beckett Fbg., p. 3. — Om Karmelittersygehuset i Helsingør: V. Lorenzen i Architekten VIII, p. 257 ff. Chr. A. Jensen s. St., p. 541.

[37]) Chr. Ax. Jensen anf. Afh., p. 545.

[38]) G. L. Wad. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjø I. 32.

[39]) Meddelt af Arkitekt M. Clemmensen.

DEN GOTISKE RENAISSANCE

[1]) Se nærmere Vilh. Lorenzen: Det danske Hus I, p. 41 ff. P. Frankl: Die Renaissancearchitektur in Italien I, pass.

[2]) Alberti: De re ædificatoria I, cap. 8, 9.

[3]) Aug. Hahr: Studier i Johan III renässans I Arkitektfamilien Pahr. Upp-

sala 1910. — Neue Forschungen über die Architektfamilie Pahr (Zeitschrift f. Gesch. d. Arch. 1911).

[4]) Tidligst paaviselige Tilfælde af Krydsskiftet Nord for Ejderen er Kotzenbüll Kirke i Ejderstedt fra 1490'erne. Se M. Mackeprang: Sønderjyllands middelalderlige Landsbykirker. A. f. n. O. 1914, p. 134.

[5]) Hardenberg maaske ene undtagen. Hertil hører mulig en Del sengotiske Gaarde i Skaane, hvor Hjørnetaarne synes at have været noget tidligere og hyppigere i Brug end Vest for Øresund.

[6]) Kl. Lyskander: Billeslægtens Rimkrønike, udg. af H. F. Rørdam, p. 49.

[7]) Jak. Madsens Visitatsbog, p. 97.

[8]) A. Hahr: Vasatidens Borgar, 1917, p. 123 ff.

[9]) L. Bobé: Brahe-Trolleborg i: Fyens hist. Herregaarde.

[10]) Det forlængst nedrevne Tønning Slot i Sønderjylland var et Enkelthus med fire svære Hjørnetaarne, bygget 1580—83 af Hertug Adolf. Haupt: Die Bau u. Kunstdenkm. d. Pr. Schl.-Holstein I, 237.

[11]) Tegning fra 1629 i Chr. Moritz' Stambog af 1702. St. Kgl. Bibl. Geng. i: K. Larsen: Hørsholm og Rungsted, 1913, p. 5. — Slottet danner Baggrund i et Maleri med Portrætfigurer fra 18'de Aarh. paa Frederiksborg.

[12]) I Sønderjylland talte Typen mindst to Repræsentanter; nu er kun Ludvigsburg ved Eckernførde, det gamle Kohøved tilbage og i stærkt ombygget Tilstand. Forsvunden er Solvig ved Tønder. Se Vilh. Lorenzen: Rantzauske Borge og Herresæder, p. 32, 57. En Udvidelse af Typen til Trehus, kendt fra Lyksborg Slot og forekommer paa Røst i Angel i dets ældste Skikkelse. Ogsaa alle de her nævnte Gaarde er fra 16'de Aarh.'s Slutning. — I Skaane opførtes Marsvinsholm saa sent som i 1640'erne som Dobbelthus.

[13]) Biogr. Lex. VI.

[14]) D. Atl. VI, 253. Jvf. Hist. Tidsskr. 3. R. III, 375.

[15]) Om Badstuen ved Frederiksborg, se: F. Beckett: Fbg. II, p. 16 ff. Om Jægersborg, se: E. Nystrøm: Gentofte Sogn i Fortid og Nutid, p. 85 f.

[16]) I Sønderjylland opførte Peter Rantzau c. 1580 Trøjborg, der var en ligesaa klar Repræsentant for denne Type. Vilh. Lorenzen: Rantz. Borge og Herresæder, p. 58.

[17]) Jak. Madsens Visitatsbog, p. 70.

[18]) N. M. II. A. Herredsbeskrivelse (ved I. B. Løffler).

[19]) D. Atl. V, 86.

[20]) Et smukt Eksempel har Norge bevaret paa det af Ludvig Rosenkrantz 1661—70 opførte Rosendal, et regulært trefløjet Anlæg. W. Moe: Norske Storgaarde, p. 151 ff.

[21]) Jvf. Billede fra 1774 i D. Atl.

[22]) Ove Juuls Dagbog (1658) i Hist. Tidsskrift, 3. R. III, 375.

[23]) Jvf. Fr. Beckett: Frederiksborg Slot II, p. 43. — Lechavalier-Chevegard: Hist. de l'art IV, 2, p. 548 ff.

[24]) Aug. Hahr. i Nordisk Tidsskrift: 1917.

[25]) Fr. Beckett: Frbg. Slot II, p. 173. — G. N. Brandt: Marienlyst Have. Architekten XX, p. 21 ff.

[26]) Gengivet i Vilh. Lorenzen: Rantz. B. og Hsdr., p. 14.

[27]) Gengivet i D. Hgde. ved 1920.

[28]) E. Fleischer: Forsøg til en Dansk Haugebog 1782. Indledningen.

[29]) E. Fleischer: Anf. V. Indledning.

[30]) Ogsaa Lundegaard i Lund, opført 1576—84 i Bjørn Kaas's Lensmandstid fulgte samme System. Ellers synes dette Motiv ikke at have været almindeligt paa skaanske Gaarde. Kun paa Borreby er der Tilløb til det. Ord och Bild XX, 509. Kanc. Br. pass.

[31]) Undtagelsesvis havde Sidefløjen paa Harridslevgaards 3 Stokværk, men mulig skjuler sig i denne Rester af en ældre Bygning.

[32]) Fr. Burger: Die Villen des Andrea Palladio, pass.

[33]) A. de Baudot: L'architecture, p. 108.

[34]) Karl M. Swoboda: Römische u. romanische Paläste. 1919, pass.

[35]) I Skaane fandtes Portalkarnapper paa Bollerup og Borreby. Se A. Hahr: Portalkarnap paa skaanska Renässansborgar. Tidsskr. f. Konstvetenskap II, p. 155 ff. Ligeledes i Holsten paa Nütschau. Vilh. Lorenzen: Rantz. Borge og Herresæder, p. 40.

[36]) I Sverrig var de mere almindelige. Jvf. Dahlberg: Svecia antiqua et hod. pass.

[37]) Som først senere tilbygget har den højst interessante Gallerigang paa Nørlund, i sit Princip beslægtet med Frederiksborgs og Ibstrups, mindre med Valløs (Fr. Beckett: Ren. og K.s Hist., p. 153) Interesse i denne Forbindelse. Ogsaa Gallerigangen paa Skaføgaard er mulig først senere bygget til. Motivet er velkendt fra samtidige franske Slotte.

[38]) Ligeledes paa Husum Slot, og i det forlængst nedbrudte Trappetaarn ved Hans Johansen Lindenows Fløj paa Gaunø. (Plan fra 1750 i Det st. Kgl. Bibl.; gengivet i Vilh. Lorenzen: De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie, p. 71.

[39]) A. de Baudot: L'architecture. Paris 1916, p. 108.

[40]) H. Dammann: Der Ursprung des Haubenturmes i Zeitschrift f. Gesch. d. Arch. XI, p. 179 ff. — Hedicke: Das holl. Baroktürme u. seine Vorbilder. Rep. f. Kunstw. XXXII, p. 442.

[41]) H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I, 537.

[42]) Fr. Beckett: Ren. og K. H., p. 62, Anm. 2.

[43]) Den nu næsten helt ombyggede Gaard ligger i Gimsing S., Hjerm H., Ringkbng. A. Portalen er opsat af Axel Juul.

[44]) R. Struck: Das alte bürgerlische Wohnhaus in Lübeck, p. 77 ff.

[45]) Ligeledes paa de omtrent samtidig ombyggede Dele af den gl. Bispegaard i Odense.

[46]) L. Bobé: Bremerholms Kirke og Holmens Menighed, p. 8, 51.

[47]) Kjørup og Sandagergaard ligger begge i Odense Amt.

[48]) M. Clemmensen: Udvendig Murbehandling i Renaissancetiden, Architekten XX, p. 428 ff. — M. Mackeprang: Udv. malet Dekoration paa middelalderlige Kirker og Renaissancebygninger. A. f. u. O. 1914, p. 168 ff.

[49]) Tydelige Spor heraf har bl. a. holdt sig paa de mægtige Fragmenter af Portalen paa Trøjborg.

[50]) Kirkehist. Saml. 4. R. V, 721 ff.

[51]) Jvf. Forholdene i Jordløse og Haastrup Sogne i Fyen 1593. Kirkeh. Saml. 4. R. II, 698 f.

[52]) Hist. Tidsskrift, III R., 3. Bd. pas.s

[53]) K. Lyskander: Billeslægtens Rimkrønike, pass.

[54]) Friis: Thyconis Brahei . . . epistolæ I, p. 58.

[55]) Rigsark. Breve til Griffenfeld 18. Juli 1673; Juni 1673.

[56]) Om disse Forhold se: Fr. Beckett: Frbg., p. 41 ff.

[57]) G. Bang: Breve fra og til Chrf. Gøye og Birgitte Bølle, p. 323 f.

[58]) Ny Kirkehist. Smlgr. V, 372.

[59]) G. L. Wad: Breve til og fra Herluf Trolle og Birg. Gjøe II, 249.

[60]) Fr. Beckett: Ren. og K.s Hist., p. 65, 68 f.

[61]) Anf. V., p. 132, Anm. 1.

[62]) Se nærmere Fr. Beckett: Frbg., p. 43 ff.

[63]) Udgave fra 1582: Det kgl. Bibl.

[64]) Fr. Beckett: Ren., p. 63 ff. giver en Skildring af hans Liv og Virksomhed.

[65]) Krarup og Lindbæk: Acta Pont. Dan. VI, 4482, 4502.

[66]) H. Oldekop: Top. d. Herzogth. Schleswig, 1906 II, p. 32.

[67]) R. Haupt: Bau u. Kdkm. d. Prov. Schl.-H. III, p. 4.

[68]) Jeg skylder Arkitekt Mogens Clemmensen min bedste Tak for Oplysningen om de ved Istandsættelsen af Nyborg Slot 1917—19 fremkomne Forhold.

[69]) At M. Bussart har virket paa Hesselagergaard er allerede formodet af Fr. Beckett: Ren., p. 66 f. Samme Forf. udtaler p. 68, at Gavlene mulig kan skyldes Jakob Binck.

[70]) Kanc. Brevb. 3. Marts 1553.

[71]) Kanc. Brevb. 20. Decbr. 1564.

[72]) Se Fr. Beckett: Ren., p. 137. — Sammes Frbg. Slot. Chr. Ax. Jensen: Lystrup (i D. Hgde. ved 1920).

[73]) Chr. Ax. Jensen i Gl. d. Bygningskultur III, p. 30 ff.

[74]) F. R. Friis: Bidr. t. dansk Kunsthist., p. 129 ff. — Om Fillip Brandins Virksomhed i Nordtyskland, se Lübcke: Gesch. d. Ren. in Deutschland, pass. — specielt p. 244.

[75]) Quellen u. Forschungen zur Gesch. Schlesw.-Holst. IV, 263 f.; H. Schmidt: Gottorfer Künstler. Fr. Beckett: Frbg. Anm., p. 251, Sp. 1.

[76]) P. Eliasen: Kolding: p. 23, Snit af Taarn og Rek. af Kapellet af Julius Smith.

[77]) Dette formodes af Fr. Beckett: Frbg., Anm. p. 251, Sp. 1.

[78]) Vilh. Lorenzen: Rantzauske Borge og Herresæder, p. 12.

[79]) Lübcke: Gesch. d. Ren. in Deutschland II, 257.

[80]) Kanc. Brevb. 6. Jan. 1561, 22. Juli 1564.

[81]) Fr. Beckett: Frbg. Henv. p. 251, Sp. 2.

[82]) Kanc. Brevb. 6. Jan. 1561.

[83]) L. Bobé: Bremerholms Kirke og Holmens Menighed, p. 8.

[84]) Fr. Beckett giver i Frbg., p. 54 ff. en sammenhængende Skildring af hans Liv og Virksomhed. Jvf. Gr. Paulsen: Skånes dekorative Konst, p. 89 ff.

[85]) Om Hans Stenwinkel som Bygmester paa Herregaarde, se Fr. Beckett: Næsbyholm i D. Hgde. ved 1920.

[86]) Fr. Beckett: Frbg., p. 58.

[87]) Om Hans Stenwinkels senere Virksomhed, se Beckett: Frbg. Slot.

[88]) F. R. Friis: Fædrelandet, 1870, Nr. 43, 180—81.

[89]) Jvf. Fr. Beckett: Frbg., p. 60.

[90]) Kanc. Brevb., 7/4 1581. Aaret efter paabegyndte han Opførelsen af Glyksborg.

[91]) F. R. Friis: Trefoldighedskirken i Christiansstad, 1887, p. 7.

[92]) Kanc. Brevb. 4. Juni 1615. F. R. Friis: Anf. V., p. 8.

[93]) Jakob Madsen: Visitatsbog, p. 83.

[94]) Kanc. Brevb. 7. Jan. 1607.

[95]) Jakob Madsen: Visitatsbog, p. 83.

[96]) Haupt: Anf. V. I, 521.

[97]) A. Hahr: Studier i nordisk Renässanskonst I; Skrifter utg. af K. Humanistiska Vetenskaps Samf. i Uppsala 15, 1: Den Pahrska rustikastilens härkomst, p. 48 ff.

[98]) Anf. V. II, p. 67.

[99]) A. Hahr: Die Architektenfamilie Pahr i Studien z. deutschen Kunstgesch. 97, p. 40. Forf. formoder det er Dominicus Pahr, der her er ment. Men denne maa have været noget andet og mere end Murmester, han, der var med til at indføre det bastionære System i Sverrig. Anf. V. 69 ff.

[100]) Velvilligst meddelt af Museumsdirektør, Dr. phil. M. Mackeprang.

[101]) Præsteindberetning af 1706 i Optegnelser om N. Næraa ved H. Knudsen. N. M. II. A. (Manuskript).

[102]) K. Saml. 4. R., V, 726 ff.

[103]) Pontoppidan: Marmora Danica, p. 134 f.

[104]) D. Mag., 4. R., 5. C. F. Bricka: Eske Broks Dagbog for Aaret 1617, pass.

[105]) Er det dette Motiv, der er opfattet som en Fremstilling af Holger Danske og Burmann? I saa Tilfælde forstaar man bedre dets store Yndest

i Datiden. En Fremstilling af dem, siger Vedel-Simonsen, fandtes paa det nu nedbrudte Hevringholm i samme Egn. (Danske Slottes og Herregaardes Bygnings og Befæstnings Hist. 1840, p. 73.)

¹⁰⁶) Gustav Bang: Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, p. 372.

NORDISK OG KLASSISK

¹) Hvor afgjort Barokken fra og med Slutningen af 17'de Aarh. gør sig gældende paa et med Herregaardsarkitekturen nærbeslægtet Omraade — Landgaarde og Lyststeder — er overordentlig iøjnefaldende. Se Vilh. Lorenzen: Landgaarde og Lyststeder i Barok, Rococco og Empire I og II Gl. dansk dansk Bygningskultur, 2. R. II og III.

²) Jvf. Vilh. Lorenzen: Det danske Hus I og specielt m. H. t. borgerlig Bygningskunst i Købstæder. Chr. Ax. Jensen og Vilh. Lorenzen: Borgerlig Bygningskunst i Helsingør: Gl. d. Bygningskultur III — Vilh. Lorenzen: Borgerlig Bygningskst. i Næstved, Anf. V. IV. — Samme: Borgrl. Bgnskst. paa Christianshavn, Anf. V. 2. R. I.

³) Jvf. Vilh. Lorenzen: Danske Bebyggelsesplaners historiske Forudsætninger, Architekten XIX, p. 365 ff.

⁴) Vilh. Lorenzen: Nordisk og Klassisk, Architekten XVI, p. 220 ff.

⁵) Vilh. Lorenzen: Harsdorffs Gaard i Kbhvn., Gl. dansk Bygningskultur II, p. 52 f.

⁶) Jvf. Vilh. Lorenzen: Folket og Arkitekturen. Dansk Tidsskrift 1905, p. 755 f. Samme: Er Udviklingsretningen i dansk Architektur rigtig? Architekten XXI, p. 33 f.

⁷) Jvf. Bebyggelsesplaner for Landkommuner. 1918. Udg. af Landsforeningen Bedre Byggeskik.

STEDFORTEGNELSE

Hvor intet andet angives, betegner de her forekommende Navne eksisterende eller nedlagte Hovedgaarde i det nuv. Danmark.
Hvor en Sidehenvisning er sat med Kursiv, henviser den til vedkommende Gaards Særbehandling i Tillæget.

PERSONFORTEGNELSE

De i Parenthes anførte Navne betegner Herregaarde, hvor Vedkommende har eller maa formenes at have udført Byggearbejder.

INDHOLD

TRYKFEJL OG RETTELSER

P. 18, L. 7: 1682. Læs: *1688.*
P. 24, Afb. 4 skal vendes, saa Voldstedet kommer til Højre, — Østen — for Gaarden.
P. 27, L. 4: sydvestlig. Læs: *sydøstlig.*
P. 37, I Underskriften til Afb. 12: Amalieskov. Læs: *Amalielyst.*
P. 41, L. 7: Vej. Læs: *Vig.* — L. 38: N. Broby. Læs: *S. Broby.*
P. 91, Afb. 47 skal vendes, saa den sortbelagte Del af Bygningen — den søndre — kommer nederst.
P. 144, Afb. 66 skal vendes, saa Huset kommer øverst — Norden paa Voldstedet.
P. 151, L. 11: gennemøfrt. Læs: *gennemført.*
P. 164, L. 33: sik. Læs: *sig.*
P. 197, L. 18: Opbygning af Facader. Læs: Opbygning *og* Facader.
P. 212, Læs: paa een Gaard *til.*